

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXIX, 2011

S U M A R

GEOPOLITICĂ ȘI ISTORIE

Șerban PAPACOSTEA, <i>Moldova: desăvârșirea unui stat. Țara de Sus și Țara de Jos</i>	9
Virgil CIOCÎLTAN, <i>Bătălia de la Velbujd (1330) și marile puteri islamice</i>	27
Emmanuelle PUJEAU, <i>L'affaire Rincone-Fregoso (1541) révélatrice des tensions de l'époque. Ou Attentat à la frontière</i>	39

REȚELE SOCIALE ȘI PUTERE

Andrei TIMOTIN, <i>Eunuci paflagonieni în Constantinopol (secolele X-XI). Realități și ideologie</i>	57
Ștefan S. GOROVEI, <i>Genealogii pierdute, sate uitate (I)</i>	71
Lucian-Valeriu LEFTER, <i>Un neam de boieri moldoveni: Ciocârlie</i>	91

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 1-464

Maria Magdalena SZÉKELY, Biserica din Zaharești și ctitorii ei. O revenire necesară	111
Petronel ZAHARIUC, „Pentru că iaste faptă din oasele lui, cum o știe țara toată”. Contribuții privitoare la descendența lui Mihai Viteazul	141

CARTOGRAFIE, HERALDICĂ, CRONISTICĂ

Anca POPESCU, <i>Toponimii multiple în sancak-ul Silistra (sec. al XVI-lea)</i>	163
Marian COMAN, <i>Basarabia. Inventarea cartografică a unei regiuni</i>	183
Liviu CÎMPEANU, <i>Cele mai vechi cronici săsești din Transilvania. Cronicarii sași din Brașov și scrierile lor în secolul al XVI-lea</i>	215
Nagy LEVENTE, <i>Sub semnul corbului și al inelului. Legenda corviniană în istoriografia românească și polonă în secolele XVI-XVII</i>	231

MĂRTURII DOCUMENTARE

Ovidiu OLAR, <i>Ortodoxie și politică. O scrisoare a patriarhului de Constantinopol păstrată în Arhivele Naționale Olandeze din Haga</i>	283
Paul Daniel NEDELOIU, <i>Un izvod de acte ale satului Belcești din ținutul Neamț, scris de Evloghie dascăl (1761)</i>	301

ADDENDA ET CORRIGENDA	317
-----------------------------	-----

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE	343
--	-----

Evul Mediu românesc. Dicționar biografic. Coordonator Vasile Mărculeț, Edit. Meronia, București, 2010, 411 [+ 25] p.; Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor*, ediție bilingvă, traducere, notă introductivă, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel Grosu, Edit. Polirom, Iași, 2011, 431 p.; *Diplome maramureșene din secolele XVI-XVIII, provenite din colecția lui Ioan Mihaly de Apșa*, volum întocmit de: Mihai Dăncuș, Adinel Ciprian Dincă, Andreea Mârza, Ioan Aurel Pop (coordonator), Edit. Academiei Române, București, 2010, 224 p.; *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol. XXXIX (1654), întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu, Oana

Mădălina Popescu, Edit. Academiei Române, București, 2010, 813 p.; *Documente românești din arhiva mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, editat de Petronel Zahariuc și Florin Marinescu, Edit. Universității «Alexandru Ioan. Cuza», Iași, 2010, 377 p.; *Tipărituri din Țara Românească în Biblioteca Sfântului Sinod*, coord. Arhimandrit Policarp Chițulescu, Edit. Basilica, București, 2009, 155 p.; Emanuela Timotin, *Descântecele manuscrise românești (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, Edit. Academiei Române, București, 2010, 388 p.; *Scurtă istorie a Slovaciei*. Elena Manova, coordonator. Traducere din limba slovacă și indice de Eva Mârza, Radu Mârza, Edit. Enciclopedică, București, 2011, 475 p.; Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon, în colaborare cu Elena Adam, Ionuț Acrudoaie și Anca Ancuța, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, 423 p.; Pompiliu Teodor, *Cu fața la vânt*. Ediție îngrijită de Corina Teodor, prefață de Ovidiu Pecican, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2011, 372 p.; Florin Curta, *Text, Context, History and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Victor Spinei, Edit. Academiei Române-Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 475 p.; Mihailo St. Popovic, *Mara Branković. Eine Frau zwischen dem kristlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert*, Mainz und Ruppolding, Verlag franz Philipp Rutzen, 2010, 234 p.; *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du Colloque international de Szeged, Visegrad, Budapest 13-16 septembre 2007*, sous la direction de Zoltán Kordé et István Petrovics, Roma-Szeged, Jatep Press, 2010, 354 p.; Jonathan Walker, *Pistols! Treason! Murder! The Rise and Fall of a Master Spy*, Melbourne University Press, 2007, 271 p.; *La politica, la scienza e le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa*, a cura di Raffaella Gherardi, Bologna, CLUEB, 2010, 286 p.; Andreea Mârza, *Enea Silvio Piccolomini și cruciada târzie*, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2009, 308 p.; Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în regatul Ungariei medievale (sec. XIII-XIV)*, Edit. Litera, Chișinău, 380 p.; Ivan Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden-Boston, Brill, 2011, 582 p.; *Sfântul Ierotei, episcop de Alba Iulia (sec. X)*. Editori Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 335 p.; *Corbii de Piatră. Studiu interdisciplinar*, Edit. UNARTE, București, 2010, 176 p.; Arhim. Luca Diaconu, *Icoana bizantină a Maicii Domnului de la Mănăstirea Neamț. Considerații istorice, artistice și teologice*, Edit. Doxologia, Iași, 2010, 368 p.; Zenovie Pâclișanu, *Relatio Rumenorum e terris Coronae Sancti Stephani ad Reformationem saec[ulis] XVI et XVII. Legătura românilor de pe pământurile Coroanei Sfântului Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Viena, 1912, traducere din

limba latină: Andreea Mârza. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice: Andreea Mârza, Iacob Mârza, Edit. Tehno Media, Sibiu, 2010, 324 p.; *Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar, patriot*, coord. de Jan Nicolae, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 397 p.; *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre țările române și bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, ed. de Petronel Zahariuc, Iași, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 450 p.; *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei. Vol. I De la începuturi până în anul 1701*, editat de Johann Marte împreună cu Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner, Edit. Enciclopedică, București, 2010, 335 p.; André Burguière, *La mariage et l'amour en France, de la Renaissance à la Révolution*, Seuil, Paris, 2011, 386 p.; *Familiile boierești din Țara Românească și Moldova. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. II, coordonator Mihai Dim. Sturdza, Edit. Simetria, 2001, 724 p.; Florin Marinescu, *Η Τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη* [Familia Moruzi, originară din Trapezunt], Edit. Afoi Kyriakidis, Salonic, 2011, 490 p. + tabel genealogic; Patrice Pujade, *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes*, Presses Universitaires du Mirail, 2008, 474 p.; Andrea Fara, *La formazione de un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, seria *Economia e storia* 11, Napoli, Editoriale Scientifica, 2010, 424 p. + hărți + indici; Vasile Mărculeț, Ioan Mărculeț, *Mediaș. Istorie, demografie, personalități. Studii, comunicări și articole*. Edit. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2011, 134 p.; Anca Brătuleanu, *Portrete domnești în colecții străine – Portraits of Romanian Princes in Foreign Collections*, Institutul Cultural Român, București, [2011], 80 p.; *Revista de Istorie Socială*, XIII-XV, 2008-2010, Polirom, Iași, 2011, 515 p.; *Analele Putnei*, VI, 2010, nr. 1, 312 p.

BULETIN BIBLIOGRAFIC	453
CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE	455
ABREVIERI	461

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXIX, 2011

SOMMAIRE

GEOPOLITIQUE ET HISTOIRE

- Șerban PAPACOSTEA, *L'achèvement d'un état: la Moldavie aux XIVe – XVe siècles. Le Haut Pays et le Pays Bas* 9
- Gelu CIOCÎLTAN, *La bataille de Velbujd (1330) et les grandes puissances islamiques* 27
- Emmanuelle PUJEAU, *L'affaire Rincone-Fregoso (1541) révélatrice des tensions de l'époque. Ou Attentat à la frontière* 39

RESEAUX SOCIALES ET POUVOIR

- Andrei TIMOTIN, *Eunuques paphlagoniens à Constantinople (X^e-XIe siècles). Réalités et idéologie* 57
- Ștefan S. GOROVEI, *Généalogies perdues, villages oubliés (I)* 71
- Lucian-Valeriu LEFTER, *Une famille de boyards de la Moldavie: Ciocârlie* 91

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 1-464

Maria Magdalena SZÉKELY, <i>L'Église de Zaharești et ses fondateurs. Un retour nécessaire</i>	111
Petronel ZAHARIUC, „Parce que ce fut un fruit de mon corps”. <i>Nouvelles données concernant la descendance du prince Michel le Brave</i> ...	141

CARTOGRAPHIE, HERALDIQUE, CRONISTIQUE

Anca POPESCU, <i>Toponymies multiples dans le sancak de Silistra (XVIe siècle)</i>	163
Marian COMAN, <i>La Bessarabie. Invention cartographique d'une région</i>	183
Liviu CÎMPEANU, <i>Les plus anciennes chroniques saxonnnes de Transylvanie. Les chroniqueurs saxons de Brașov et leurs œuvres au XVIe siècle</i>	215
Nagy LEVENTE, <i>Sous le signe du corbeau et de l'anneau. La légende corvinienne dans l'historiographie roumaine et polonaise au XVIe-XVIIe siècles</i>	231

TEMOIGNAGES DOCUMENTAIRES

Ovidiu OLAR, <i>Orthodoxie et politique. Une lettre du patriarche de Constantinople dans les Archives de Haga</i>	283
Paul Daniel NEDELOIU, <i>Un registre de documents concernant le village Belcești du département Neamț rédigé par le diacre Evloghie (1761)</i>	301
ADDENDA ET CORRIGENDA	317
COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	343
BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE	453
LIVRES REÇUS A LA REDACTION	455
ABREVIATIONS	461

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XXVIII, 2010

CONTENTS

GEOPOLITICS AND HISTORY

Șerban PAPACOSTEA, <i>Moldavia: the Making of a Medieval State: the Upper County and the Lower County</i>	9
Virgil CIOCÎLTAN, <i>The Battle of Velbujd (1330) and the Great Muslim Powers</i>	27
Emmanuelle PUJEAU, <i>Summary of „The Rincone-Fregoso Affair” (1541) Revealing Tension of the Time</i>	39

SOCIAL NETWORKS AND POLITICAL POWER

Andrei TIMOTIN, <i>The Paphlagonian Eunuchs in Constantinople (10th-11th Centuries). Realities and Ideology</i>	57
Ștefan S. GOROVEI, <i>Lost Genealogies and Forgotten Villages (I)</i>	71
Lucian-Valeriu LEFTER, <i>Ciocârlie, a Family of Moldavian Boyars</i>	91

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 1-464

Maria Magdalena SZÉKELY, <i>The Church of Zaharești and its Founders. A Necessary Note</i>	111
Petronel ZAHARIUC, "For she is his offspring, as the entire country knows." <i>A Discussion on Michael the Brave's Descendance</i>	141

CARTOGRAPHY, HETALDRY, CHRONICAL WRITING

Anca POPESCU, <i>Multiple Toponymy in the Sancak of Silistria (16th Century)</i>	163
Marian COMAN, <i>Bessarabia - the Cartographic Invention of a Region</i>	183
Liviu CÎMPEANU, <i>The Oldest Saxon Chronicles of Transylvania. The Saxon Chroniclers of Brașov and Their Writings in the 16th Century</i>	215
Nagy LEVENTE, <i>The Raven and the Ring. The legend of Corvinus Family in Romanian and Polish Historiography</i>	231

DOCUMENTS

Ovidiu OLAR, <i>Orthodoxy and Politics. A Letter of the Patriarch of Constantinople in the Archives of Hague</i>	283
Paul Daniel NEDELOIU, <i>A Manuscript of Documents Referring to the Belcești Village from the Neamț County, Wrote by Evlogie the Monk (1761)</i>	301
ADDENDA ET CORRIGENDA	317
BOOK REVIEWS	343
BIBLIOGRAPHICAL BULETIN	453
BOOKS RECEIVED	455
ABBREVIATIONS	461

**MOLDOVA: DESĂVÂRȘIREA UNUI STAT.
ȚARA DE SUS ȘI ȚARA DE JOS**

ȘERBAN PAPACOSTEA*
spap@b.astral.ro

În ultima etapă a îndelungatei sale domnii, Alexandru cel Bun a manifestat o largă solitudine față de curentul husit care bătea puternic la porțile Moldovei, opțiune constatată și discutată de un șir de istorici români și străini, dar încă nu înțeleasă în întreaga ei semnificație¹. Revenim în studiul de față asupra chestiunii încercând să desprindem sensul complex al atitudinii domnului Moldovei față de mișcarea husită. Așadar, cum trebuie înțeleasă bunăvoința activă a domnului *pravoslavnic* față de adepții învățaturii *ereticului* boem?

În urma executării lui Jan Huss în 1415 la Conciliul de la Konstanz cu încuviințarea sau chiar din inițiativa regelui-împărat Sigismund de Luxemburg, antagonismul politic dintre Regatul Ungar și Boemia, patria husitismului, cu puternică conotație bisericesc-confesională, s-a răsfrânt asupra unei arii însemnate a Europei Central-Răsăritene adăugând o componentă însemnată structurii și altminteri complexe a relațiilor internaționale ale regiunii. Specificul noii situații a rezultat din împletirea vechilor

* Membru corespondent al Academiei Române (București) și al Academiei Ligure de Științe și Litere (Genova).

¹ Pătrunderea și răspândirea husitismului în Moldova a beneficiat de un șir de contribuții erudite în secolul trecut, dintre care amintim: J. Macurek, *Husitsvi v rumunskyich zemich*, Brno, 1927; rezumatul român al studiului în **RI**, XIV, 1928/1-3, p. 41-44; M. P. Dan, *Cehi, Slovaci și Români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 77-218; C. C. Giurescu, *Cauzele refugierii husiților în Moldova și centrele lor în această țară*, în **SAI**, VIII, 1966, p. 27-44; Ș. Papacostea, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în Idem, *Evul Mediu Românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 279-286; R. Baker, *The Hungarian-speaking Hussites of Moldavia and two english episodes in their history*, în „Central Europe”, IV, 2006/1, p. 1-24.

interese divergente ale statelor din regiune cu contradicțiile de ordin confesional rezultate de pe urma expansiunii husitismului din Boemia spre Miază-noapte și Răsărit, în Silezia, Polonia, Lituania, Ungaria și Transilvania și în teritoriile ruse apusene înglobate în Uniunea Polono-Lituaniană. Înfrânt în 1420 în încercarea sa de a intra la Praga pentru a prelua coroana Regatului Boemiei care îi revenea de drept în urma morții fratelui său, Sigismund a dezlănțuit o puternică prigoană în teritoriile dependente de coroana ungară unde noua doctrină, devenită stindard al opoziției față de confesiunea catolică și de puterile care o susțineau, s-a propagat cu rapiditate amenințând întreaga orânduire politică și bisericească din regiune. Din Ungaria și Transilvania, husitismul a pătruns în Moldova, colportat de refugiații tot mai numeroși izgoniți de măsurile de represiune ale lui Sigismund și găzduiți cu cordialitate de domnul țării. „În anul 1420 – relatează o însemnare cronicică – foarte mulți unguri din Transilvania au emigrat în Valahia împreună cu sași locuitori de acolo”.² Favoarea acordată de domn adepților noii doctrine a fost negativ resimțită de-a lungul anilor de ierarhia catolică din Moldova, care a reacționat prin demersuri la curtea domnească și prin apeluri la ajutor și la intervenție adresate ierarhiei catolice superioare din Polonia și chiar conducerii regatului suzeran. Dimpotrivă, ierarhia bisericii ortodoxe a Moldovei nu s-a simțit amenințată de învățătura husită, probabil pentru că prozelitismul acesteia se desfășura în mediul catolic – chiar între membrii ordinului călugărilor mendicanți din țară, franciscani și dominicani –, nu însă și în masa credincioșilor pravoslavnic. Afinitățile de doctrină – contestarea Purgatoriului de către husiți și ortodocși - și de ritual – împărtășania sub ambele specii (*sub utraque specie*), practică de unii și de ceilalți, inclusiv masa poporului, nu numai clerul – a înlesnit toleranța reciprocă. Limba de cult a localnicilor – slava veche – nu era combătută de husiți, care adoptaseră în cultul propriu limba lor vernaculară, deasemeni slavă. Ținta ostilității lor era latina liturgică. Veniți în Moldova, doi clerici convertiți la husitism au tradus aici Biblia în limba ungară³.

Și spațiul rus apusean a oferit teren de apropiere între husitism și ortodoxia răsăriteană. În cele din urmă, noua doctrină și-a orientat firesc și spre Bizanț efortul de a închea un front anti-catolic cât mai larg. La Constantinopol, exponenții noii credințe s-au străduit să consolideze rezistența

² M. P. Dan, *op. cit.*, p. 84 și 100.

³ *Ibidem*, p. 100-101.

față de programul Unirii ecleziastice, puternic promovată de Biserica Romană și de Imperiul Apusean prin intermediul conciliilor ecumenice ale vremii⁴.

În Moldova, când tensiunea între husiți și catolici a luat forme extreme, dezbateră a fost transferată din arena publică la curtea domnească. În stil autocratic, Alexandru cel Bun a audiat cele două părți în litigiu, reprezentate de episcopul catolic de Baia, Ioan de Ryza, și de „eresiarhul” husit Jacob, fugit din Ungaria și din Polonia, unde fusese un timp încarcerat. Mai degrabă decât o înfruntare de doctrină, dezbateră a avut aici caracterul unor invective puternice adresate de fruntașul husit bisericii catolice și îndeosebi papalității sub privirile binevoitoare ale domnului. Depășit de situație, episcopul catolic a adresat un apel tainic de ajutor superiorului său, episcopul de Cracovia și, prin intermediul acestuia, regelui Poloniei, Vladislav Jagiello. Potrivit acestui mesaj scris, explicat printr-unul oral comunicat printr-un emisar, domnul țării și-a manifestat puternic înclinația spre husit, căruia i-a fixat „locuință în orașul Bacău („în civitate Bako”), unde viețuiește ca un eretic adevărat, având lângă el un apostat din ordinul minorilor, împărțind sub ambele specii oridecâte ori îi place lui și alor săi, botezând, ascultând mărturisiri, iar Domnul țării i-a acordat lui și alor săi un hrisov („litera”) ca acei care i-ar turbura pe el și pe discipolii săi să-i dea Domnului cu titlu de pedeapsă 20 ducați de aur de Turcia, fapt pentru care /ereticul/ s-a însuflețit într-atât încât nu-i mai pasă de nimeni”⁵. A fost oare atitudinea lui Alexandru în acest caz un capriciu de autocrat sau manifestarea unei politici de stat? Iar dacă răspunsul la această întrebare înclină firesc balanța spre al doilea termen al alternativei, care a fost rațiunea politică a opțiunii domnului Moldovei? Unul dintre istoricii competenți ai istoriei catolicismului în Moldova, Carol Auner și în urma lui Mihail Dan au căutat explicația înclinației spre husitism a lui Alexandru cel Bun în alianța încheiată cu Lituania lui Swidrigiello, „cu care voivodul se lăsă târât împotriva Poloniei”, afirmă cel dintâi⁶. Constatărea e întemeiată în ceea ce privește atitudinea lui

⁴ Pentru contactele dintre husitism și Constantinopol, vezi M. Paulova, *L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople*, în **BS**, XIV, 1935, p. 158-225; influența husitismului în Polonia și în spațiul rus apusean e analizată de St. Bylina, *Les influences hussites en Pologne et sur les territoires ethniquement russiens du Grand Duché de Lituanie*, în „Ricerche Slavistiche”, XLI, 1994, p. 163-177; R. Baker, *Constantine from England and the Bohemians: Hussitism, Orthodoxy and the end of Byzantium*, în „Central Europe”, V, 2005/1, p. 23-46.

⁵ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 285-286.

⁶ C. Auner, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în **RC**, 1915/1, p. 108-109; M. P. Dan, *op. cit.*, p. 86-87.

Alexandru în 1431-1432, nu însă și pentru deceniul precedent când s-a manifestat larg toleranța lui Alexandru față de husiți, fără a turbura relațiile lui strânse cu Polonia. De fapt, răspunsul la întrebarea mai sus formulată ne conduce în miezul unei probleme esențiale a fazei finale a constituirii Moldovei ca stat, în limitele teritoriale definitiv consacrate în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în vremea lui Ștefan cel Mare; e vorba, altminteri spus, de problema integrării viitoarei *Țări de Jos* în structura celui de al doilea stat românesc.

Teritoriul extra-carpatic care îmbrățișează curbura Carpaților Răsăriteni și a celor Meridionali a constituit timp de un sfert de mileniu unul dintre obiectivele de seamă ale expansionismului Regatului Ungar în căutarea legăturii teritoriale nemijlocite cu bazinul Dunării Maritime și cu Marea Neagră. Prima extindere a regatului la răsărit de Carpați a fost înfăptuită cu concursul cavalerilor Ordinului Teutonic, instalați în Țara Bârsei de regele Andrei al II-lea, pentru a o apăra împotriva cumanilor. Întrucât însă, după ce i-au respins pe cumani din Transilvania, cavalerii au trecut „munții de zăpadă” („montes nivium”), cucerind însemnate teritorii pe care înțelegeau să le păstreze pentru ei, regele, care nu se arăta dispus să se lase frustrat de rodul acestor victorii în spațiul extra-carpatic, i-a izgonit pe cavaleri la numai patrusprezece ani de la instalarea lor în Țara Bârsei. Spațiul astfel anexat a intrat în stăpânirea coroanei ungare al cărei titular și-a adăugat titlul de „rex Cumanie”⁷, titlu care tindea să legitimeze pretenția asupra întregului teritoriu dominat de cumani. Oprită și refulată în urma invaziei mongole din 1240-1241, expansiunea ungară transcarpatică a fost reluată în timpul celei de a doua dinastii a regatului de către regele Ludovic de Anjou. Angajat din anii 1344-1345 într-o vastă acțiune cruciată împotriva Hoardei de Aur – fragmentul european al Imperiului Mongol –, ofensivă desfășurată în cooperare cu Polonia și cu Țara Românească, Regatul Ungar și-a extins din nou dominația în aria exterioară a Curburii Carpaților. În 1358, urmare a succeselor înregistrate în luptele cu tătarii, regele a acordat în chip suveran brașovenilor dreptul de liberă circulație de-a lungul unui teritoriu cuprins „între Buzău și Prahova, adică din locul unde se varsă în Dunăre râul numit Ialomița până în locul unde se varsă, de asemenea în Dunăre, râul numit Siret”⁸. Chiar dacă în urma reacției aliatului său din Țara Românească și a unor grele înfruntări,

⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, 1191-1342, ed. Fr. Zimmermann și C. Werner, Hermannstadt, 1892, p. 58 (în continuare **UKB**).

⁸ **UKB**, III (1342-1390), ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Muller, Hermannstadt, 1897, p. 152-153.

Ludovic de Anjou a fost silit să recunoască în cele din urmă, în 1368, dreptul de dominație prioritar al noului domn, Vladislav-Vlaicu, asupra acestui teritoriu, el a obținut totuși în favoarea brașovenilor condiții vamale excepționale⁹. Deasemeni, în același an 1368, regele Ungariei a asigurat Brașovului condiții comerciale favorabile în relațiile cu negustorii din „țara domnului Dimitrie”, „principele tătarilor”¹⁰, țară despre care s-a presupus întemeiat că a fost ultimul fragment de stăpânire tătară la apus de Nistru, în Bugeac.

Pentru a-și asigura stăpânirea și a-i conferi durabilitate, Regatul Ungar, urmând și în acest caz formula de consolidare a expansiunii sale cu elemente alogene (*Hilfsvölker*) – substituit pentru puținătatea propriei sale baze demice – a procedat la o masivă implantare de secui și, în subsidiar, de sași la răsărit de Carpați, în regiunea viitoarelor ținuturi Troțuș și Bacău. Într-o excelentă comunicare consacrată problemei populației ungurești și a catolicismului în Moldova, susținută în 1905 la Academia Română, Radu Rosetti a evidențiat această realitate a componenței etnice a Moldovei începuturilor. Observațiile sale în această privință pornesc de la constatări din domeniul toponimiei: „pe când numirile întrebuițate de țărani români din județele Suceava și Neamțul pentru a desemna munții care alcătuiesc hotarul dintre Moldova și Ungaria sunt aproape exclusiv românești, numirile munților de la hotar, în județul Bacău, sunt aproape exclusiv ungurești”, constată autorul. Afirmația, susținută cu liste de numiri geografice, continuă: „însă îndată ce ajungem la hotarul vechiului ținut al Troțușului, găsim aproape numai numiri ungurești și aceste numiri sunt întrebuițate și de români, cari, pentru cele mai multe, nu posedă traduceri românești”; și, mai departe: „dar asemenea numiri ungurești nu se mărginesc la munții de pe graniță, ci găsim întreaga întindere a fostului ținut al Troțușului presărată cu numeroase numiri ungurești...”. „Vedem deci din cele de mai sus – concludă autorul – că la alcătuirea statului moldovenesc, se găsea după toate probabilitățile o numeroasă populație ungurească stabilită parte în valea Siretiului și parte în valea Troțușului. Această populație, pe lângă țărani, cuprindea și oameni de samă: knezi și juzi ai satelor care nu au întârziat să se ralieze cu totul la voievozii Moldovei”¹¹. Cât de întemeiată este afirmația din urmă se va vedea în cele

⁹ *Ibidem*, p. 306-307

¹⁰ *Ibidem*, p. 315; Gh. I. Brătianu, *Demetrius Princeps Tartarorum (ca. 1360-1380)*, în Idem, *Studii și articole de istorie*, ed. îngrijită de V. Spinei și Alex.-Fl. Platon, în colaborare cu El. Adam, I. Acrudoaiei și A. Ancuța, Iași, 2010, p. 290-296.

¹¹ R. Rosetti, *Despre unguri și episcopii catolice din Moldova*, București, 1905, passim (extras din AARMSI, seria II, XXVII). În acelaș studiu, autorul constată că la sud de acest teritoriu, în Putna, toponimia redevine românească.

ce urmează; sigur este însă că politica de colonizare desfășurată de regalitatea ungară la răsărit de Carpați din secolul al XIII-lea, poate, dar sigur din vremea regelui Ludovic de Anjou, a avut urmări durabile. Troțușul și Bacăul cu teritoriile lor, de fapt prelungire a secuimii transilvane, au alcătuit un avanpost al politicii ungare în regiune. Țelul strategic de dominație extra-carpatică a Regatului Ungar părea împlinit la sfârșitul domniei celui de al doilea rege angevin al Ungariei în 1382. Nu pentru mult timp însă.

La numai câțiva ani după moartea regelui Ludovic, care din 1370 cumulasese în persoana sa coroanele Ungariei și Poloniei, s-a produs o modificare majoră a raportului de forțe în Europa Central-Răsăriteană, o dată cu constituirea uniunii personale polono-lituaniene în anul 1386 în persoana lui Vladislav Jagiello¹². Atrasă de noul centru de putere, devenit deîndată deosebit de influent în Europa Central-Răsăriteană, Moldova începuturilor – voivodatul cu centrul la Baia, apoi la Siret –, i s-a asociat; întorsătură majoră, oficializată în luna mai 1387, când voivodul Petru I a depus omagiu vasalic și jurământ de credință regelui Poloniei¹³. Sprijinit de noul ei aliat, Moldova a inaugurat acum politica de expansiune spre sud de-a lungul Carpaților, care a adus-o inevitabil într-un conflict major de interese cu Regatul Ungar. Înfruntarea a venit de la sine când această politică a fost încununată de succes, evoluție înregistrată triumfal în 1392 în titulatura celui de al doilea voivod mușatin: „Marele singur stăpânitor, cu mila lui Dumnezeu, domn, Io Roman voievod care stăpânește Țara Moldovei din munte până la mare...”¹⁴. După trei decenii de întindere teritorială spre nord în spațiul rus apusean și în direcția cursului superior al Nistrului, în luptă cu tătarii, Moldova se împlinea spre sud: „Țara de Sus” se străduia acum să cuprindă „Țara de Jos”. Au mai trebuit alte câteva decenii pentru a transforma acest succes de moment într-o realitate de durată.

Noul curs al politicii „țării Moldovei” contracara însă unul dintre obiectivele majore ale politicii externe a Regatului Ungar. Desigur, acesta nu se afla încă în situația de a fi silit să accepte pierderea unei poziții considerate de interes major pentru politica sa răsăriteană. Deîndată ce dificultățile legate de preluarea conducerii statului i-au îngăduit-o, succesorul lui Ludovic la coroana ungară, Sigismund de Luxemburg, și-a îndreptat acțiunea în direcția recuperării avanpostului regatului său de la răsărit de

¹² Ș. Papacostea, *Desăvârșirea emancipării politice a Țării Românești și a Moldovei (1330-1392)*, în Idem, *Evul Mediu Românesc. Realități politice și spirituale*, București, 2001, p.24.

¹³ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 599-600.

¹⁴ *Ibidem*, I, Iași, 1931, p. 7-8.

Carpați, poziție între timp cucerită de Moldova. Dar, în proiectul lui Sigismund de Luxemburg campania în Moldova nu avea să fie decât începutul aplicării unui întreg plan de politică orientală. Fidel în această privință politicii lui Ludovic de Anjou, Sigismund și-a propus să destrame Uniunea Polono-Lituaniană și să readucă teritoriile ruse apusene și Moldova sub controlul regatului său; cu alte cuvinte să recâștige pentru Regatul Ungar pozițiile teritoriale dobândite în această parte a Europei de predecesorul său¹⁵. Ideea a rămas în proiectul regelui-împărat până în faza finală a domniei sale. De fapt, politica sa în această regiune a oscilat între efortul de a desface Uniunea Polono-Lituaniană, care adusese spațiul rus apusean și Moldova în dependența coroanei polone, și compromisul cu Polonia, inclusiv în privința Moldovei, împărțită în zone de influență, eventual de dominație, între cele două puteri. Campania în Moldova din 1395 nu era, în concepția lui Sigismund, decât începutul aplicării proiectului său de dezmembrare a vastului complex teritorial realizat de Vladislav Jagiello în anii de slăbiciune a Regatului Ungar.

Așadar, la începutul anului 1395, noul rege al Ungariei a întreprins o campanie militară de anvergură în Moldova. Succesul în această înfruntare a fost revendicat de ambii adversari. Informația documentară foarte precară și contradictorie nu îngăduie concluzii ferme în această privință. Sigur e însă că în urma înfruntării armate dintre regele Sigismund și domnul Moldovei, Ștefan, acesta a rămas în scaun. Foarte probabil însă, Sigismund a reușit să recupereze avanpostul secuiesc din zona extracarpatică și, implicit, influența în spațiul carpato-pontic. Presupunerea e larg susținută de privilegiile comerciale acordate Brașovului îndată după înapoierea sa din campania în Moldova¹⁶. Semnificație deosebită în acest șir de privilegii a avut reînnoirea actului din 1358 al regelui Ludovic de Anjou privitor la libera circulație a brașovenilor spre Dunărea maritimă, într-un spațiu cuprins între Ialomița și Siret¹⁷. Conținutul privilegiului pare să confirme presupunerea că în urma campaniei din 1395, Sigismund

¹⁵ Z. Nowak, *Polytika pólnocna Zigmunta Luksemburskiego do roku 1411*, Toruń, 1964, p. 40-76.

¹⁶ UKB, III, ed. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Muller, Hermannstadt, 1902, p. 117-129; pentru desfășurarea campaniei lui Sigismund în Moldova, pentru rezultatele ei militare și politice, vezi I. Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Note istorice, București, 1919, p. 52-54 și R. Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în **AUBI**, XV (1966), p. 59-74.

¹⁷ UKB, III, p. 125-126; problema coridorului de legătură între Regatul Ungar, Dunărea Maritimă și Marea Neagră, a fost sezizată de N. Iorga și dezvoltată de E. Lăzărescu; v. Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii statelor românești*, în *Idem, Studii și articole de istorie*, p. 230.

se considera în măsură să reia politica predecesorului său de a asigura Regatului Ungar controlul direct asupra legăturii teritoriale cu bazinul pontic. Dar chiar în această probabilă interpretare a rezultatului campaniei, succesul avea să se dovedească de scurtă durată. Angajat în lupta cu puterea otomană al cărei deznodământ în anul următor a fost dezastrul de la Nicopol, silit la un periplu prin Marea Neagră, Marea Egee și Marea Adriatică, cu un popas la Constantinopol, Sigismund, confruntat cu dificultăți interne majore la înapoierea în Ungaria, a pierdut curând roadele campaniei sale în Moldova din ianuarie 1395. În 1400 cel mai târziu, când Mircea „I-a luat la sine” pe Juga, domnul în scaun al Moldovei, înlocuindu-l cu Alexandru, cele două Țări Românești, „Valahia Mare” și „Valahia Mică”, ajunseseră hotar în hotar. Regatul Ungar pierduse din nou controlul asupra avanpostului său de la răsărit de Carpați. Dar, nici în urma acestei întorsături defavorabile a raporturilor politice, conducerea regatului nu a renunțat la vechiul obiectiv al expansionismului său în teritoriul care devenise, probabil acum, pentru moldoveni *Țara de Jos*.

Situația Țării de Jos în intervalul de frământări interne care a succedat sfârșitului domniei lui Alexandru cel Bun – luptele pentru putere dintre succesorii săi – și înfruntările, respectiv compromisurile, dintre cele două state care revendicau suzeranitatea asupra Moldovei – Regatul Polon și Regatul Ungar –, până la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, sunt încă insuficient lămurite de cercetarea istorică. Însuși faptul că în campania sa pentru preluarea domniei, Ștefan a fost susținut, potrivit cronicii sale în limba germană, de „munteni” și de „cei din Țara de Jos”¹⁸, pe o direcție politică încurajată dacă nu chiar inițiată de Regatul Ungar, împotriva domnului din Țara de Sus, sprijinit de Polonia, e un indiciu al încă insuficienței sudării între cele două mari subdiviziuni ale Moldovei. La intrarea lui Ștefan în Moldova, a cărei domnie o râvnea, Țara de Jos se afla în sfera de influență a Regatului Ungar, situație datorată desigur lui Iancu de Hunedoara¹⁹. Ne rămân necunoscute împrejurările în care Ștefan și-a menținut sau și-a impus puterea în Țara de Jos în urma reorientării,

¹⁸ „...mit den Montanen und den nyderen landen...”; O. Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, București, 1937, p. 110, 145 (Biblioteca Revistei Istorice Române, I)

¹⁹ Preluarea Chilieii de la Moldova de către Iancu de Hunedoara în 1448 e unul dintre indiciile instaurării influenței sale în regiune; M. P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane Iancu de Hunedoara*, București, 1974, p. 72; N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 119-120; N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1459)*, în *SCȘI*, VIII, 1957, p. 46-47.

doi ani mai târziu, în 1459, a politicii sale externe spre Polonia. Încadrându-se în logica sistemului de relații internaționale în care se afla cuprinsă Moldova, adversarul lui Ștefan, Petru Aron, izgonit din domnie, și-a îndreptat speranța spre Ungaria unde s-a refugiat, anume în Transilvania, poate chiar în secuime, în așteptarea unei conjuncturi favorabile efortului său de recuperare a tronului pierdut²⁰. În replică, în 1461 sau mai probabil în anul următor, Ștefan „a lovit cu război Țara Secuiască”²¹; luări de poziții preliminare mari încercări de putere cu Regatul Ungar, hotărât să recupereze terenul pierdut. Cunoscând inevitabilitatea replicii ungare, Ștefan a luat inițiativa sprijinind revolta anti-regală a unor însemnați factori politici din Transilvania. În urma zdrobirii revoltei transilvane, în 1467, Matia Corvin și-a îndreptat forțele spre Moldova pentru a-l înlătura din domnie pe Ștefan. Armata regală a trecut munții pe la Troțuș și a înaintat până la Baia, unde ofensiva regală s-a împotmolit²². Retragerea precipitată a regelui dincolo de Carpați a acreditat teza, de sorginte moldoveană, a înfrângerii sale. În realitate însă, potrivit unei valoroase surse polone, în urma campaniei lui Matia Corvin, Țara de Jos a scăpat de sub controlul lui Ștefan, care nu a recuperat-o decât mai târziu. Raportul înaintat regelui Poloniei de informatorii săi susține că „mulți dintre valahi s-au rupt de zisul voivod Ștefan sau au fugit și de curând toată Țara de Jos a Moldovei („Terra Inferior Moldavie”) așezată spre Ungaria s-a răsculat retrăgându-și ascultarea față de Ștefan” („oboedientia ipso Stephano subtrahens”) din pricina execuțiilor masive ordonate de domn în rândul unor demnitari superiori și inferiori, sub învinuirea de trădare”; „și – adaugă informatorul regelui polon – din această pricină, el (Ștefan) nu îndrăznește să intre în Țara de Jos”²³.

²⁰ Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în Idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, p. 140-141.

²¹ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 56, 61.

²² Al Gonța, *Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în Idem, *Studii de istorie medievală*, Iași, 1998, p.316-319; Emm. Antoche, *L'expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie(1467). Qui remporta finalement la bataille de Baia (14-15 Décembre 1467)*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, vol. editat de P. Zahariuc și S. Văcaru, Iași, 2003, p. 197-226; în vremea din urmă a apărut o monografie consacrată înfruntării din 1467 dintre Matia Corvin și Ștefan cel Mare, însoțită de sursele afe-rente: M. Neagoe, *Campania din 1467 și lupta de la Baia cu ediția critică și traducerea izvoarelor* de D. Slușanschi, București, 2007.

²³ Ș. Papacostea, *Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea: campania lui Matia Corvin în Moldova (1467) în lumina unui izvor inedit*, în Idem, *Evul Mediu Românesc. Realități politice și spirituale*, p. 199.

Strateg de vocație, Ștefan a găsit soluția cea mai potrivită de frângere a rebeliunii Țării de Jos, anume strategia loviturii indirecte. În anul următor înfruntării cu Matia Corvin, așadar în 1468 sau cel mai târziu în 1469, el a organizat o expediție devastatoare în Țara Secuilor din Transilvania. În același an – anume anul invaziei lui Matia Corvin - potrivit letopisețului țării, „a prădat Ștefan Țara Secuilor și a fost a doua prădare a lor”²⁴. Faptul e incontestabil, cronologia însă se cuvine corectată; istoricul polon Jan Długosz situează mai corect în 1469 expediția lui Ștefan în Transilvania²⁵. Corelația dintre Țara de Jos a Moldovei și Țara Secuilor din Transilvania în viziunea și politica lui Ștefan e semnificativă. Tot atât de abil om politic pe cât era de înzestrat ca strateg, Ștefan a așezat secuimea transilvană pe care o îngenunchease sub suzeranitatea nominală a coroanei polone, atrasă astfel în conflictul său cu Regatul Ungar. În ianuarie 1472, regele Cazimir al Poloniei făcea larg cunoscut faptul că „nobilii și locuitorii de rând” ai țării *districtului secuilor* s-au așezat sub puterea și stăpânirea fiului său, principele Cazimir, *în mâinile mărețului Ștefan, voivodul Moldovei*²⁶.

Campania lui Matia Corvin în Moldova în 1467 a fost ultima încercare a Regatului Ungar de a readuce în întregime țara sau măcar Țara de Jos, sub dominația sa, obiectiv strategic major și de lungă durată al politicii externe ungare. Dar chiar în etapele când îi scăpa din mâini controlul politic asupra avanpostului său transcarpatic, Regatul Ungar a păstrat un alt mijloc de a-și susține influența în regiune, anume masa de populație catolică instalată acolo, îndeosebi secui, în subsidiar sași, și structurile bisericești în care aceștia erau încadrați. În secolul al XIII-lea, după izgonirea cavalerilor teutoni din aria Carpaților Răsăriteni, a fost

²⁴ *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, p. 8, 16.

²⁵ „Stephanus Voievoda Moldaviae, iniuriam suam ultum iri satagens, dum Mathiae Hungariae Rex, apud Wratislaviium ageret, tantummodo ingressus et rapido cursu, quasi quaedam tempestas, singula caede et igne vastans, plura crudelia egit, et onustus praeda rediit...”; Joannis Dlugossi seu Longini *Historiae Polonicae Liber XIII et ultimus*, II, Lipsiae, 1712, col. 445; despre o altă acțiune militară ordonată de Ștefan în acelaș timp, probabil în nordul Transilvaniei, *ibidem*, col. 447.

²⁶ „Kazimirus Dei gracia rex Poloniae” acceptă supunerea „nobilium terrigenarum et incolarum terre et districtus Siculorum, depusă „in manibus magnifici Stephani wojewode Moldavie”; *Sprawy woloskie za Jagiellonow, Akta i Listy*, ed. Aleksander Jablonowski, Warszawa, 1878, p. 31 (Zrodla Dziejowe, X); L. Șimanschi și D. Agache, *Moldova între anii 1469-1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 370.

instituită Episcopia Cumanilor, cadru bisericesc al efemerului Regat al Cumaniei²⁷. Subordonată ierarhiei catolice a Regatului Ungar, Episcopia Cumană a contribuit neîndoielnic la consolidarea dominației ungare la răsărit de Carpați și la colonizarea regiunii cu elemente catolice din Ungaria și Transilvania. După relansarea politicii de expansiune transcarpatică a Ungariei, sub dinastia angevină, tentativă eșuată în zilele lui Carol Robert dar reușită în vremea lui Ludovic de Anjou, Episcopia Cumană a fost resuscitată sub un nou nume, Episcopia Milcoviei, al cărei centru geografic e lesne de aproximat dat fiind numele care i-a fost atribuit²⁸. Ambele episcopii, dependente în fapt sau și canonic de ierarhia ecleziastică ungară, au fost mijloace de asigurare a continuității influenței regatului asupra masei populației catolice din sudul viitoarei Moldove, covârșitor secui, legați prin origini și tradiții de confrății lor intra-carpatici și de regatul care îi așezase acolo. Dar ceea ce pentru Regatul Ungariei era un avanpost extrem de util, era un spin pentru domnia Moldovei. Acest bloc etnic-confesional interpus de-a lungul Carpaților răsăriteni între cele două componente ale Țării Moldovei în forma finală a agregării ei la sfârșitul secolului al XIV-lea s-a aflat în obiectivul politicii lui Alexandru cel Bun când a deschis larg poarta țării imigranților husiți și în deosebi când l-a instalat pe mai marele lor la Bacău, în aria celei mai masive concentrări secuiești extra-carpatică.

²⁷ Vezi recent V. Spinei, *Episcopia Cumanilor. Coordonate evolutive*, în **AM**, XXX, 2007, p.137-180, cu bogata bibliografie a chestiunii.

²⁸ „O altă episcopie de care au ținut unгурii care s-au așezat pe râul Trotuș a fost cea a Milcoviei pe râul de la poalele munților Carpați, care despart Moldova de scaunele secuiești, Chezd, Orbai și Sepsi, și se află în nord de Bacău. Aici se afla pe vremuri întinsul târg Milcov, după cum arată multele ruine. Poate și-a luat numele dela râul numit astfel, care curge prin el. La capătul porțiunii superioare mai dăinuiesc (!) rămășițele unei reședințe episcopale și ale bisericii catedrale (!) într-un ținut foarte plăcut...”; Peter Zold (1766-1767), *Călătoria în Moldova*, în vol. *Călători străini despre Țările Române*, IX, vol. îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1997, p. 510. Mai recent au discutat chestiunea Fl. Solomon, *Două episoade din istoria relațiilor româno-maghiare*, în *Studii istorice româno-ungare*, vol. editat de L. Năstase, Iași, 1999, p. 7-18; Idem, *Politică și confesiune la început de ev mediu românesc*, Iași, 2004, p. 103-109) și A. Paragină (*Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Brăila, 2002, p. 39). Pentru episcopia Milcoviei și pentru ansamblul expansiunii sudice a Moldovei, vezi și S. Iosipescu, *Vrancea, Putna și Basarabia. Contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XVI*, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003, p. 205-224.

Aflat în raporturi de ostilitate permanentă cu Sigismund de Luxemburg ale cărui aspirații iredentiste le cunoștea desigur, Alexandru a încercat să destrame legătura tradițională dintre Regatul Ungar și secuii extra-carpatici. Implantarea husiților și sprijinirea prozelitismului husit în rândurile catolicilor din țara sa, cu precădere între secui, a fost, în politica domnului Moldovei, un mijloc însemnat al înfruntării veleităților expansioniste ale regelui Ungariei, protagonist la scară europeană al efortului de stârpire a ereziei lui Jan Huss. Într-atât de puternică și activă devenise masa husiților din Moldova încât în 1436, așadar patru ani după încetarea din viață a lui Alexandru cel Bun, o parte a lor a trecut munții în Transilvania pentru a veni în sprijinul confrăților și coreligionarilor lor din secuimea transilvană, cuprinsă de fermentația revoluționară a provinciei. Aflat la curtea imperială, la Sigismund, episcopul Gheorghe Lipeș al Transilvaniei a fost informat că „unii oameni primejdioși, (contaminați) de ticăloșia eretică din Moldova și din alte părți, strecurându-se ca oi morbide nu numai în amintitele districte dar și în aceste părți transilvane, – vai durere! – au corupt foarte mulți oameni de ai noștri de ambele sexe infectându-i și au răspândit în lung și în lat învățătura lor ciumată, ca un venin ucigaș”²⁹. Refugiații din anii precedenți din Transilvania în Moldova se înapoiau acum la locurile de baștină pentru a sprijini răscoala congenerilor lor împotriva rânduielilor sociale și clericale pe care le considerau nedrepte. În tot cursul secolului al XV-lea și încă și în secolul următor, toleranța și sprijinul domniei au făcut din comunitatea husită din Moldova unul dintre centrele europene cele mai radicale ale doctrinei lui Jan Huss³⁰. Inițiativa lui Alexandru cel Bun a avut bătaie lungă în istoria Moldovei.

Și totuși, încercarea lui de a rupe legătura tradițională a secuimii din Moldova de regalitatea ungară nu a dat rezultate definitive. Din nou, după dispariția domnului, Țara de Jos a fost atrasă în orbita regalității ungară. A constatat-o, desigur, nepotul său, Ștefan, când, în 1457, pornit din Țara Românească pentru a-și ocupa tronul, a beneficiat de sprijinul „giosenilor”, readuși în aria de influență ungară. Gravă și potențial fatală avea să se dovedească în schimb surpriza pe care i-au rezervat-o

²⁹ „...quidam perniciosi, heretica Hussitarum pravitate infecti, de Moldavie et aliis partibus, tanquam oves morbidae, non solum praenotatos districtus, sed etiam istas partes Transilvaniae, proh dolor ! subingressi quamplures gregis nostri utriusque sexus homines inficiendo corruerunt et eorum doctrinam pestiferam, tamquam venenum mortiferum, latius diffuderunt...”; L. Waddingus, *Annales Minorum*, X (1418-1436), Quaracchi, 1932, p. 317-318.

³⁰ M. P. Dan., *op. cit.*, p. 99-104.

domnului aceiași „gioseni” zece ani mai târziu, în timpul invaziei conduse personal împotriva sa de Matia Corvin, hotărât să readucă Moldova în obediența sa sau măcar avanpostul tradițional ungar din sudul țării. Afinitățile de origine sau presiunea creată de prezența oștirii regale a atras, în ciuda antagonismului confesional, Țara de Jos, sau măcar o parte a ei, în stare de rebeliune față de domnul Moldovei, care – s-a văzut mai sus –, nici chiar după retragerea lui Matia Corvin în Transilvania, în urma bătăliei de la Baia, „nu a îndrăznit” – sunt cuvintele informatorului regelui polon – să pătrundă în regiune decât câțiva ani mai târziu. Când a reușit să recupereze din mâinile rebelilor teritoriul pierdut, probabil abea în urma expediției de represalii din 1469 în secuimea transilvană³¹, Ștefan a aplicat măsuri mult mai radicale decât Alexandru cel Bun pentru a se asigura de aici înainte de fidelitatea Țării de Jos. Unele indicii asupra măsurilor sale – execuții sumare în rândurile trădătorilor – sunt semnalate de același informator al regelui Vladislav Jagiello. Mai explicit, cu un amănunt suplimentar însemnat, înfățișează Dimitrie Cantemir represiunea la care i-a supus Ștefan pe acei dintre locuitorii ținutului Bacăului care rămăseseră în credința catolică în ciuda perseverentei propagande husite : „...căci în regiunile de sub munte sunt mai mulți supuși de-ai moldovenilor, catolici atât după neam cât și după religie, cum își zic ei, pe care Ștefan cel Mare, după înfrângerea lui Matiaș, regele Ungariei, îi strămutase din acea țară și-i dăruise boierilor lui”³². Soluția radicală a lui Ștefan – deportarea și aservirea populației rebele, anume secuii rămași catolici – a consolidat efortul lui Alexandru cel Bun de a-i desprinde prin influență confesională de legătura tradițională cu Regatul Ungar. Ștefan a aplicat consecvent și arma confesională atât de abil pusă în practică de bunicul său. Din timpul domniei lui, atât înainte cât și după înfruntarea cu Matia Corvin, s-au păstrat cele mai puternice incriminări din partea catolică aduse doctrinei și a practicilor husiților din Moldova. În 1461, Curia Romană a primit un memoriu intitulat *Reprobationes triginta octo*

³¹ M. Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cu Muntenii*, Iași, 1935, p. 16-17, după J. Dlugosz. Tot aici e amintită „a doua prădare” a secuimii de către Ștefan, semnalată de *Letopisețul dela Bistrița*.

³² „Sunt enim in submontanis districtibus complures subditi Moldavorum, tum natione, tum religione, ut se vocant, Catholici, quos Stephanus Magnus, victo Mathia, Hungariae rege, inde abegerat, et suis baronibus donaverat”; Demetrii Cantemirii *Moldaviae Principis, Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, traducere de Gh. Guțu, București, 1973, p. 82-83.

articulorum quos tenent heretici Usiti de Moldavia, expunere sistematică a uneia dintre variantele cele mai dure ale poziției anti-catolice și anti-papale ale vremii³³. Constatarea acestei virulențe anti-catolice și anti-papale a husitismului din Moldova coincide cronologic și se suprapune chiar cu vehemența atitudinii lui Ștefan în polemica cu franciscanii din Moldova. În 1462, în cadrul unei controverse cu domnul Moldovei, franciscanii au susținut că prezența lor apără țara de primejdia turcească. La care domnul a răspuns : „am să văd eu dacă Dumnezeu n-o să mă păzească de turci și fără voi; eu vreau ca voi toți, fără zăbavă, să ieșiți din țara mea”³⁴. În 1481 încă, Ștefan a acordat ospitalitate unui grup de aderenți ai „fraților boemi” expulsați de Matia Corvin. „Când au venit frații boemi în Moldova – afirmă Jan Macurek – Ștefan cel Mare, care cândva luptase contra regelui Matia cu ajutorul regelui Gheorghe de Podiebrad (1451-1471); el le-a permis să se așeze unde vor voi”³⁵.

În expansiunea sa spre Răsărit, dincolo de lanțul Carpaților, în secolul al XIII-lea și al XIV-lea, regalitatea ungară a creat cu concursul popoarelor pe care se străduia să le mențină în dependență – români, secui și sași – avanposturi extracarpatică cu dubla funcție de a apăra teritoriul intracarpatic și de a constitui centre de reazem pentru eventuale noi expansiuni. Cel mai rezistent dintre aceste avanposturi s-a dovedit a fi cel întemeiat pentru apărarea trecătorilor Oituz și Trotuș încredințate unei mase însemnate de războinici secui. Când voivodatul românesc cu centrul la Baia, întemeiat deasemeni din inițiativă ungară de maramureșeanul Dragoș, la nordul acestei entități etnice și militare secuiești, s-a extins în cele din urmă, spre sfârșitul secolului al XIV-lea, spre sud, spre cotul Carpaților, masa secuiască din teritoriul viitoarelor ținuturi Trotuș și Bacău a fost folosită de regalitatea ungară în eforturile ei constante de a-și menține sau de a recupera pozițiile extra-carpatică. Această funcție permanentă rezervată exclavei secuiești a Regatului Ungar în Țara Moldovei a devenit desigur o preocupare majoră pentru conducătorii noului stat. Alexandru cel Bun, fiul celui care cel dintâi s-a intitulat domn de la munte până la mare și nepotul celui care a întâmpinat cel dintâi efort de recuperare ungară a exclavei est-carpatică, a înțeles primejdia constituită

³³ E. Fermendzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagabriae, 1895, p. 245-248 (*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXIII).

³⁴J. Macurek, *op. cit.* (rezumatul român), p. 43-44; M. Magdalena Szekely, „*Dixit Waywoda*”, Iași, 1992, p. 5 (extras din **AIIAII**, XXIX, 1992).

³⁵ J. Macurek, *op. cit.*, p. 44; v. și rectificările propuse de M. P. Dan, *op. cit.*, p. 197-200.

de această realitate politică din propria-i țară. Întrucât unul dintre lianturile principale dintre Regatul Ungar și secuimea extracarpatică era confesiunea catolică și cadrul ecleziastic prin care era controlată în Moldova, Alexandru a sezizat prilejul oferit de husitism și de puternicile sale reverberații în Europa Central-răsăriteană pentru a smulge coroanei ungare, în speță regelui Sigismund de Luxemburg, acest important instrument politic. Urmarea a fost sprijinul îndârjit, pasiv și activ, acordat husiților în țara sa și încercarea de a smulge influenței ungare masa de secui din aria central-apuseană a Moldovei. Acesta a fost rostul instalării la Bacău, sub puternica protecție a domniei, a conducătorului husit Jacob imigrat în Moldova, care a procedat la convertirea în masă a secuilor din regiune. Adeziunea unei părți însemnate a secuilor din Moldova la cauza ungară în timpul campaniei lui Matia Corvin în 1467 a pus în evidență limitele soluției inaugurate de Alexandru cel Bun. Constatarea l-a determinat pe Ștefan, când a recuperat Țara de Jos, pierdută în urma campaniei regelui Ungariei și a rebeliunii unei părți probabil însemnate a secuimii, să aplice soluții mai radicale, anume aservirea și deportările; fără a renunța însă și la influența confesională prin husiți pe care i-a ocrotit în continuare în Moldova. Cu mijloace diferite dar convergente, Alexandru și Ștefan au reușit să sudeze definitiv Țara de Sus cu Țara de Jos. Mai radical decât bunicul său, Ștefan i-a adus și pe secuii din Transilvania în ascultarea și în slujba sa. La Vaslui, în marea înfruntare cu oastea otomană, în rândurile oștirii moldovenești s-a aflat și un corp de cinci mii de secui, „a căror țară” – informează Jan Dlugosz – „smulsă Regatului Ungariei o adusesse în stăpânirea sa ...” Secuii – informează tot istoricul polon – fuseseră puși „în fruntea” oștirii moldovene când Ștefan a organizat și ordonat contraatacul împotriva turcilor³⁶. Pentru a asigura trăinicie supunerii secuilor din Transilvania, a oferit Ștefan coroanei polone încă din 1471 „țara” și „districtul” secuiesc din Regatul Ungariei ai cărui localnici – „nobili” și „locuitori” –, se închinaseră „în mâinile măritului Ștefan, voivodul Moldovei”. Avanpostul creat de Regatul Ungar la răsărit de Carpați s-a destrămat sau și-a pierdut funcția pentru care fusese creat sub presiunea inițiativelor perseverente ale lui Alexandru cel Bun, reluate și dezvoltate de Ștefan cel Mare: de acum înainte, „Țara de Sus” și „Țara de Jos” s-au regăsit durabil în același cadru statal, Moldova.

³⁶ Jan Dlugosz, *op. cit.*, col. 508; I. Ursu, *Ștefan cel Mare și Turcii*, București, 1914, p. 52-54; rolul însemnat al contingentului de secui în marea înfruntare a lui Ștefan cu turcii din 1475 e evidențiată și de altă mărturie contemporană publicată de N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor*, III, București, 1897, p. 94.

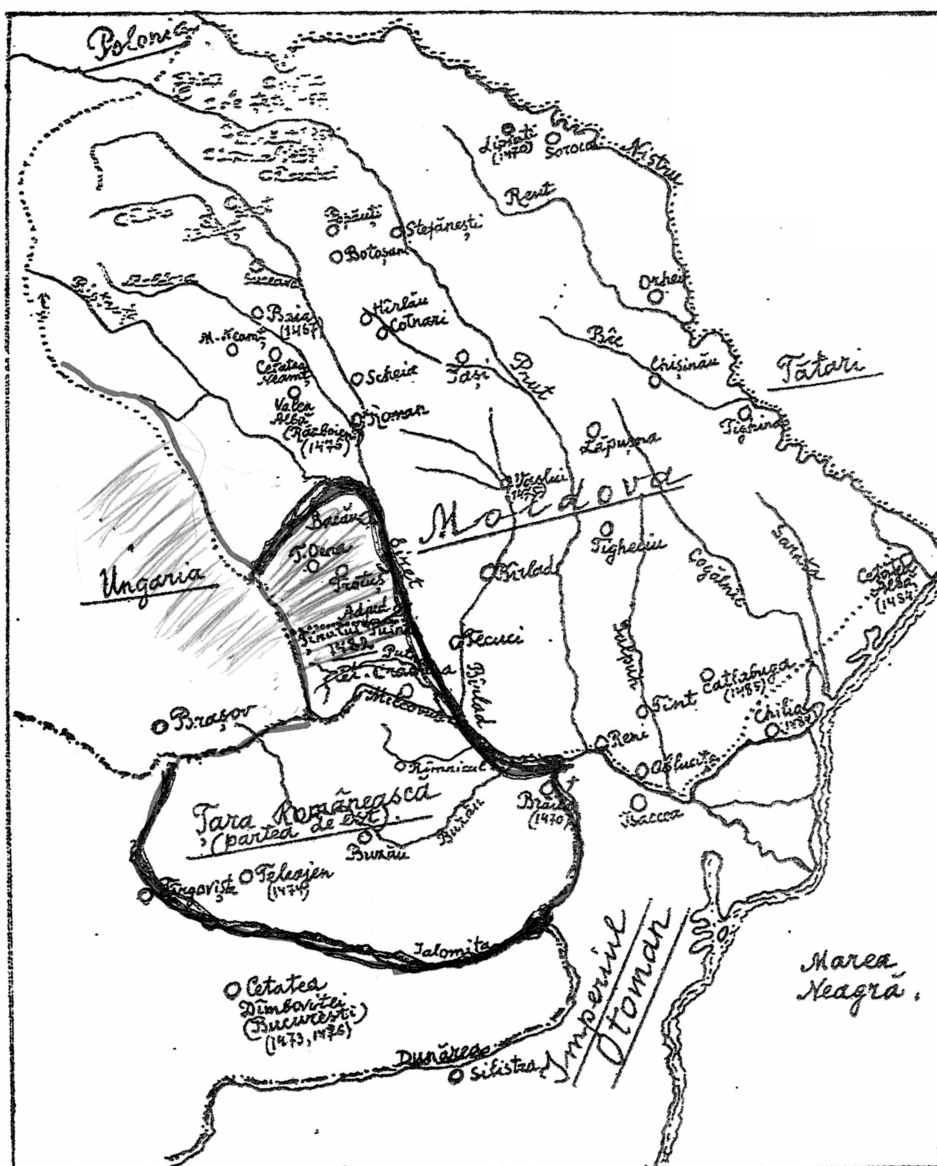

Fig. Hotarele Moldovei în domnia lui Ștefan cel Mare
(zona hașurată delimitează teritoriul locuit de secui)

**L'ACHÈVEMENT D'UN ÉTAT:
LA MOLDAVIE AUX XIVe – XVe SIÈCLES.
LE HAUT PAYS ET LE PAYS BAS**

Résumé

La constitution territoriale de l'Etat moldave au XIVe siècle a parcouru plusieurs étapes: fondé avec le concours du Royaume Hongrois vers le milieu du XIVe siècle par le prince Dragosch, voïvode provenant de la région transylvaine du Maramuresch, le Ducat moldave ayant pour centre la ville de Baia, sise sur la Moldova, s'étendit d'abord, au début de son existence, en direction nord-ouest, aux dépens des possessions occidentales de l'Empire Mongol de la Horde d'Or. Cette direction de politique étrangère fut suivie par le nouvel Etat jusque vers 1386-1387, lorsque la constitution d'une nouvelle grande puissance en Europe centrale – l'Union Polono-Lithuanienne – modifia considérablement le rapport de forces dans la région. S'adaptant au nouveau cadre international, déterminé dorénavant fondamentalement par la rivalité qui opposait la Hongrie et la Pologne, puissance dont la Moldavie avait formellement reconnu la suzeraineté en 1387, les princes moldaves dirigèrent dorénavant l'expansion du pays vers le Midi, le long de la chaîne des Carpates orientaux, vers le cours inférieur du Danube et de la Mer Noire. Les sources signalent dès l'année 1386 les contacts entamés par les Génois du bassin pontique avec le prince Pierre Ier de Moldavie par l'entremise du port de Maurocastrum (Albicastrum) aux Bouches du Dniestr. Quelques années seulement plus tard, en 1393, un nouveau prince moldave, Roman Ier se déclarait „seigneur” d'un pays dont le territoire s'étendait „depuis les montagnes jusqu'au bord de la mer”. Mais, en annexant les territoires qui séparaient la Courbure des Carpates du cours du Bas-Danube et de la Mer Noire, les princes de Moldavie contrariaient l'une des directions majeures de la politique orientale du Royaume Hongrois qui visait traditionnellement à sauvegarder son libre contact avec le commerce pontique afin de pouvoir continuer à bénéficier des grands avantages que celui-ci lui avait constamment procuré auparavant.

Dans leurs tentatives réitérées de se ressaisir des territoires que lui avait enlevés la Moldavie, la Hongrie bénéficia du concours des Szeklers (Secui), colonisés en masse depuis le XIVe siècle à l'est des Carpates – dans les futurs départements de Trotusch et de Bacau - par les rois de Hongrie, surtout par Louis d'Anjou (1342-1382). Les retours offensifs de la Hongrie dans cette région depuis la fin du XIVe siècle et au cours des siècles suivants furent largement soutenus par cette population des Szeklers, devenus, après leur intégration dans les frontières de la Moldavie, une véritable enclave du Royaume de Saint Etienne en territoire moldave, avant-poste dont l'existence même

constituait une menace pour l'intégration du nouvel état, divisé et séparé entre la *Țara de Sus* – Le Haut Pays – et la *Țara de Jos* - Le Pays Bas. La soudure effective de ces deux territoires constitutifs de la Principauté moldave ne fut possible qu'après l'élimination de cet avant-poste hongrois resté fidèle à ses origines et à sa mission originaire. Deux chefs remarquables de la Moldavie au XVe siècle – le prince Alexandre le Bon (1400-1432) et son neveu Etienne le Grand (1457-1504) mirent finalement un terme à l'obstruction des Szeklers. Le premier encouragea la diffusion de la doctrine hussite parmi les Szeklers de son pays afin de les séparer de leurs congénères de Transylvanie et de la Hongrie des rois catholiques et pour les mettre en conflit avec ceux-ci. Méthode ingénieuse mais dont les résultats furent loin d'être décisifs. En constatant cet échec surtout après la défection des Szeklers en faveur du roi Mathias, lors de l'invasion par celui-ci de la Moldavie en 1467, Etienne le Grand eut recours à des méthodes à la fois plus dures et plus efficaces: en effet, il fit déporter en masse les Szeklers des villages qu'ils habitaient et soumit au servage bon nombre d'entre eux. Ce ne fut qu'après ces actes de force que les deux régions constitutives de la Moldavie furent définitivement réunies dans le cadre d'un seul et même état.

Mots-clefs: frontières, achèvement, Moldavie, état, Szeklers.

BĂTĂLIA DE LA VELBUJD (1330) ȘI MARILE PUTERI ISLAMICE

VIRGIL CIOCÎLTAN*
geluciociltan@yahoo.de

În 1961 a luat ființă la Belgrad Mișcarea de Nealinieri, o organizație interguvernamentală de state în afara și împotriva celor două mari blocuri de putere, capitalist și socialist. Potrivit *Declarației de la Havana* din 1979, scopul organizației, urmărit de fapt din momentul înființării ei, a fost de a asigura „independența națională, suveranitatea, integritatea teritorială a țărilor nealiniat” în „lupta lor împotriva imperialismului, colonialismului, neo-colonialismului, rasismului și a tuturor formelor de agresiune, ocupație, dominație, interferență sau hegemonie străine, precum și împotriva unei mari puteri și a unui bloc politic”. Liderii fondatori ai mișcării au fost Jawaharlal Nehru, primul prim-ministru al Indiei, Gamal Abdel Nasser, președintele Egiptului și Iosip Broz Tito, președintele Republicii Socialiste Federative Iugoslavia.

Ce a determinat inițiativa lui Tito și care a fost marea putere împotriva căreia era ea îndreptată ținea de domeniul evidenței: hotărât să-și apere independența, președintele iugoslav a căutat sprijin politic împotriva Uniunii Sovietice, ai cărei conducători, I. V. Stalin și N. S. Hrușciiov, s-au arătat tot atât de decizi să integreze Iugoslavia în lagărul socialist. Această primă disidență majoră în cadrul blocului comunist patronat de Kremlin a generat o tensiune extremă, pe cale de a se transforma în conflict armat. Cum este și firesc, ea nu s-a consumat doar la nivel strict bilateral, sovieto-iugoslav, ci a antrenat, pe lângă state din tabăra capitalistă, țările socialiste „frățești”, aliate Moscovei. Celor două vecine ale Iugoslaviei, România și Bulgaria, le-a revenit în acest context un rol de primă însemnătate, anume ca vârfuri de lance ale colosului din Răsărit¹.

Mutatis mutandis, acest episod din istoria relativ recentă are un antecedent medieval, identic nu numai în esența sa, ci și în unele dintre

* Cercet. științific I în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”, București.

¹ Wikipedia, s. v. *Mișcarea de Nealinieri*.

manifestările sale cele mai semnificative. Deși, firește, actorii, dar nu numai ei, s-au schimbat în curs de peste o jumătate de mileniu, cadrul geopolitic a rămas același, fapt care explică izbitoarele similitudini: și într-un caz și în celălalt, supraputerea din stepă a năzuit să cuprindă în aria ei de hegemonie întreaga Peninsulă Balcanică, în vreme ce statele din partea ei vestică și sudică s-au opus cu mai mult sau mai puțin succes acestei tendințe.

Cel care, confruntat cu aceeași amenințare, l-a precedat pe președintele comunist al Iugoslaviei în tentativa de a obține sprijin de peste mări și țări a fost craiul Serbiei Ștefan Uroș III Deceanschi în lunile care au urmat biruinței sale în bătăliei de la Velbujd (Küstendil) din vara anului 1330². Demersul său diplomatic a fost cât se poate de întemeiat, dacă se ține seama de forța și de interesele balcanice ale „imperiului stepei” în varianta sa tătară, adică Hoarda de Aur, care se afla tocmai în timpul domniei hanului Özbek (1313-1341) la apogeul dezvoltării ei ca mare putere³. Teama craiului era justificată suplimentar de istoria contenciosului sârbo-mongol, care nu lăsa nici o îndoială asupra hotărârii căpeteniilor nomade de a a-și extinde controlul și asupra regiunilor vestice și sudice ale Peninsulei Balcanice.

Notorie în această privință a fost politica emirului Nohai în regiune. De îndată ce s-a emancipat față de hanul de pe Volga, el a devenit în ultimul sfert al secolului XIII personajul-cheie în desfășurarea evenimentelor din spațiul carpato-balcanic. Instalat lângă vadul de la Isaccea, care controla principala legătură a Bugeacului cu Dobrogea, generalul mongol a avut o viziune strategică coerentă. Pivoții ei au fost cnezatul de Halici-Volânia și banatul de Severin. Rutenia, „armată” cu mercenari alani și transformată în bază de lansare a atacurilor în Polonia și Ungaria⁴, a avut în

² C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 294.

³ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, 1965, p. 87, 99; B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 87, 248; V. Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 158-182.

⁴ Știrile din cel mai de seamă izvor intern al cnezatului rutean, care se încheie în anul 1292 și au fost rezumate de M. B. Ždan, *The Dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde*, *SEER*, 35, 1956-1957, p. 509-510, sunt concludente în acest sens: „The Halych-Volyn' Chronicle, mentioning Danylo's son Lev's request for aid against the Poles, which he submitted to the khan Menke Timur (1274), adds: «because all the princes were then under the Tartars». The dependence of Halych-Volyn' Rus' on the Mongols is confirmed by the apparently friendly message of Nogay to the Halych-Volyn' princes, about which there is a notice in the chronicle under the year 1277. In this message Nogay

zona Porților de Fier ale Dunării o pereche simetrică ca poziție geografică și însemnătate strategică. Dispariția începând cu anul 1291 a banilor de Severin din ierarhia funcțiilor regatului arpadian a marcat sfârșitul stăpânirii ungurești asupra ținutului de la capătul sudic al culoarului Timiș-Cerna, trecut în stăpânirea hanului din Isaccea⁵. Operația a fost completată pe țărmul opus cu aducerea în aceeași vreme sub control tătar a principilor din banatul de Mačva, din despotatul de Vidin și din Brancevo. Presiunile exercitate din acest perimetru asupra Serbiei l-au determinat pe cneazul Ștefan Uroș II, cunoscut sub numele de Milutin, să se închine și să-l trimită ca ostatec la curtea lui Nohai pe fiul său Ștefan, însoțit de câțiva mari boieri⁶.

Cu toate că acest spațiu a suscitat în ultimul deceniu al secolului XIII interesul deosebit al căpeteniei tătare din Isaccea, el nu a fost altceva decât o arie laterală, de importanță relativ secundară în cadrul politicii sale balcanice, a cărei axă principală a trecut din 1261⁷, adică încă înainte de venirea sa la Dunăre, până la sfârșitul puterii tătare în Balcani prin Târnovo și Constantinopol. Căsătoria lui Nohai cu Eufrosina, fiica nelegitimă a lui Mihail VIII, după 1265, probabil în 1271 sau 1272⁸, a fost un act politic

expresses himself in this way: «You always complained of Lithuania; see, now I myself give you my army and the general Mamshiy with it, so go them against your enemies». When, to continue our argument, Lev contemplated extending the boundaries of his realm with the help of the same Nogay, after the death of Boleslaw of Cracow, all other princes had, «under Tartar pressure», to assist him in his campaign against Poland. The expression «all the princes being Tartar underlings» is repeated once again in the chronicle under the year 1285, on the occasion of the Mongol invasion of Hungary, and also in the account of the advance of the Mongol army against Poland in 1286 with Halych-Volyn' regiments as auxiliaries"; referitor la rolul „prisăcii” alane din Sniatin, vezi V. Ciocîltan, *Alanii și începuturile statelor românești*, **RI**, 6, 1995, 11-12, p. 946.

⁵ Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 168.

⁶ C. J. Jireček, *Geschichte der Serben*, Erster Band (*Bis 1371*), Gotha 1918, p. 335-336; N. I. Veselovskij, *Han iz temnikov Zolotoj Ordy. Nogaj i ego vremja*, Petrograd 1922 (extras din: „Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie”, seria VIII, t. XIII, nr. 6), p. 41 și urm.; P. Nikov, *Istorija na Vidinskoto knjažestvo do 1323 g.*, Sofia 1922, p. 68. și urm.; P. Nikov, *Tatarobulgarski otnošenija prez srednite vekove s ogled kum caruvaneto na Smileca*, „Godišnik na Sofijskija Universitet. Istorikofilologičeski Fakultet” 15-16, 1919-1920, I: „Ist.-fil. Fakultet”, Sofia, 1921, p. 17; P. Pavlov, *B'lgarija, 'Zlatnata orda' i kumanite (1242 – okolo 1247)*, „Vekove”, 2, 1989, p. 33; Papacostea, *România*, p. 168 cu trimiteri la bibliografia recentă în nota 133.

⁷ Ciocîltan, *Mongolii*, p. 224-259.

⁸ F. Dölger *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, III: (1204-1282), 2. erweiterte Auflage bearbeitet von P. Wirth, München, 1977, p. 57; Nikov, *Tatarobulgarski otnošenija*, p. 12, 14; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 379-380; Spuler, *Goldene Horde*, p. 60; Ciocîltan, *Mongolii*, p. 230 și urm.

fundamental, întrucât a pus pe baze noi relațiile interstatale în întreaga Peninsulă Balcanică. Noua structură politică a fost consecventă cu ea însăși: născută ca alianță a Bizanțului cu tătarii de la Dunăre împotriva țaratului bulgar, ea și-a păstrat conținutul neschimbat până la dizolvarea hanatului dunărean la cumpăna veacurilor XIII și XIV⁹.

Revenirea ținuturilor capato-balcanice sub controlul nemijlocit al hanilor din Sarai a adus cu sine o modificare substanțială a formulei de dominație tătare în regiune. După încercări eșuate de a pune capăt tendințelor centrifuge ale mărcii de frontieră de la Dunăre, manifeste și după dispariția lui Nohai și a fiului său Ceaka, hanul de pe Volga, Tokta (1291-1312), s-a văzut nevoit să lichideze acest avanpost tătar și să încredințeze exercițiul puterii potențailor autohtoni. Primul dintre acești mandatarî a fost țarul bulgar Teodor Svetoslav (1301-1322), care a luat locul împăratului bizantin ca partener privilegiat al tătarilor, într-o Bulgarie însă cu statut de provincie a Hoardei de Aur¹⁰. Beneficiile trase de țaratul de Târnovo de pe urma acestui statut au fost considerabile: suveranul Hoardei de Aur a încurajat și a susținut aspirațiile expansive ale vasalului bulgar în detrimentul bizantinilor și al sârbilor. Visul unei Bulgarii Mari, lătită peste întreaga Peninsulă Balcanică, a prins astfel contur.

El a pășit încă mai vârtos spre întrupare în timpul următorului han din Sarai, Özbek, care a continuat întocmai politica balcanică a precursorului său. Astfel, una dintre cele mai marcante mutații în regiune, anume unificarea statelor bulgare sub sceptrul lui Mihail Șișman (1323-1330), despotul din Vidin¹¹, chiar dacă nu s-a săvârșit din inițiativa lui Özbek, a avut cu siguranță măcar acceptul acestuia, după cum o dovedește angajamentul său ferm în susținerea acțiunilor expansive ale subordonatului său din Târnovo. Astfel, recent înscăunatul țar, „strângându-și oaste proprie și primind într-ajutor nu puțin și de la ungro-vlahi și încă și de la

⁹ Vezi trimiteri bibliografice la V. Ciocîltan, *Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur*, **AIX**, 28, 1991, p. 92, nota 44 și idem, *Hegemonia Hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301-1341)*, **RI**, 5, 1994, 11-12, p. 1105.

¹⁰ Ciocîltan, *Mongolii*, p. 245 și urm.; Ciocîltan, *Hegemonia*, p. 1105-1106.

¹¹ Cantacuzino/*Scriptores byzantini saec. XI-XIV*, ed. Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca, București 1975 (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, III), p. 483: „În acea vreme [= 1323], căpeteniile misiunilor [= bulgarilor], după ce suveranul lor, Terter [= Gheorghe II Terter, 1322-1323], a murit fără urmași, trimițând după cărmuitorul Vidinului, Mihail, ... l-au proclamat țar și i-au încredințat Târnovo, în care se afla reședința lor crăiască, precum și restul țării”; vezi Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 290.

sciți [= tătari]”¹², a atacat în 1323 Bizanțul. Și în următoarea tentativă de împlinire a planului împărătesc i-a stat alături: țintă supremă, Constantinopolul, capitală imperială prin excelență, a fost asediat, fără succes, de trupe bulgare și tătare în 1327¹³. Aceste eșecuri nu l-au împiedicat pe Mihail Șișman să caute în continuare înfăptuirea mărețului său ideal, numai că nu pe seama Bizanțului, ci, în fruntea unei mari coaliții împotriva Serbiei. Explicată în privința componenței ei este însemnarea autobiografică a țarului Ștefan Dușan din prefața *Zakonik*-ului său: din oastea condusă de țarul Mihail Șișman în bătălia de la Velbujd (Küstendil) în 1330 împotriva sârbilor au făcut parte, pe lângă bulgari și bizantini, și „Ivanko Basaraba, socrul țarului Alexandru¹⁴, tătarii negri, care trăiau în vecinătate, domnia iașilor și alți stăpânitori cu ei”¹⁵. La fel de clar a fost și obiectivul campaniei: comandantul ei se lauda că după zdrobirea adversarilor își va instala tronul în țara lor, ceea ce însemna unificarea celor două state sub conducere bulgară¹⁶.

¹² Cu tot ajutorul trupelor române și tătare, oastea bulgară nu a fost capabilă să tranșeze în favoarea ei înclcășările cu bizantinii din preajma Plovdivului și Adrianopolului în anii 1323-1324, ceea ce l-a silit pe țar să caute un compromis negociat cu basileul (Cantacuzino/*Scriptores byzantini*, III, p. 483; G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven/London, 1953, p. 196; S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București 1980, p. 69-70).

¹³ Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 291.

¹⁴ Ioan Alexandru, de fapt viitor țar al bulgarilor (1331-1371).

¹⁵ Dintre variantele interpretative, mai mult sau mai puțin divergente (vezi, de exemplu, B. P., Hasdeu *Etymologicum magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, 3, București, 1976, p. 223: „... Ivanko Basaraba socrul țarului Alexandru al învecinaților Negri-Tătari ...” și Anca Iancu, *Știri despre români în izvoarele istoriografice sârbești (secolele XV - XVII)*, în vol. *Sudii istorice sud-est europene*, I, București 1974, p. 15: „... Basarab Ivanko, socrul țarului Alexandru al bulgarilor, «și cu cei care trăiesc în vecinătatea tătarilor negri» ...”), am optat orientativ pentru soluția N. Radojčić (ed.), *Zakonik cara Ștefana Dušana 1348-1354*, Beograd 1960, p. 84 și G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București 1972, p. 274; vezi și Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 293: „Dem bulgarisch-griechischen Bunde traten dann auch der walachische Vojvode Ivanko Basaraba, die «schwarzen Tataren» und das «gospodstvo Jassko» bei.”

¹⁶ El spera „den jungen Serbenstaat ganz zu zerstören ... ja Michael prahlte er werde seinen Thron in Stephan's Ländern aufstellen” (Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 294).

Cea mai concludentă dovadă că forțele din spațiul carpato-balcanic erau integrate într-un sistem politic-militar coerent este dată de prezența „tătarilor negri” și a alanilor în alianță. Dacă participarea românească la Velbujd se poate explica eventual prin interese specifice ale voievodului muntean de a fi alături de bulgari în conflictul cu sârbii, asemenea argument nu poate fi deloc invocat în cazul celor două grupuri etnice amintite: trăitoare pe teritoriul viitoarei Moldove¹⁷, este exclus ca ele să fi putut avea un litigiu propriu cu regatul Serbiei. Angrenarea lor în conflictul balcanic, ca, de altminteri, coeziunea întregului agregat, pus în serviciul și sub comanda țarului bulgar, au fost în chip necesar asigurate de o voință superioară, care nu putea fi în circumstanțele date decât a atotputernicului han Özbek¹⁸.

Contrar așteptărilor, impunătoarea coaliție, formată din vreo 15.000 de combatanți, dintre care 3.000 erau tătari¹⁹, a fost zdrobită, Mihail Șișman însuși pierzându-și viața pe câmpul de bătaie de la Velbujd la 28 iulie 1330²⁰. Craiul sârb Ștefan Uroș III Deceanschi s-a îndreptat îndată după victorie spre Bulgaria. Boierii captivi l-au însoțit pentru a-i preda cetățile. Solii lui Belaur, un frate al țarului decedat, și ai frunțașilor bulgari au întâmpinat oastea biruitoare și pe comandantul ei în localitatea Izvor pentru a le încredința țara. Anexarea Bulgariei la Serbia părea, așadar, în vara anului 1330 un fapt iminent²¹. În chip surprinzător, unirea politică a celor două țări sub suveranitate sârbească ca rezultat al deciziei

¹⁷ Localizarea este unanim admisă în literatura de specialitate (vezi mai sus n. 6).

¹⁸ Majoritatea istoricilor români au admis suzeranitatea tătară asupra Țării Românești în timpul genezei și la începuturile existenței acestui stat: P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, p. 306-307; G. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIVe siècle*, **ARBSH**, 27, 1947, p. 9-10; C. C. Giurescu și D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București 1975, p. 356-358; Papacostea, *Români*, p. 122-125, 167-168; Iosipescu, *Români*, p. 58-59, 69 și urm.; ea a fost contestată de Maria Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”*, **Studii**, 20, 1967, 1, p. 17-19; vezi Ciocîltan, *Hegemonia*, p. 1112-1113.

¹⁹ Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 294.

²⁰ Wikipedia, s. v. *Битката при Велбужа*; Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 294: „28. Juni”.

²¹ „Vom Schlachtfelde zog Stephan unverzüglich nach Bulgarien. Die gefangenen Boljaren wurden mitgenommen, um ihre Burgen zu übergeben ... In Izvor kamen die Gesandten Belaur's, eines Bruders des Caren [Michael Șișman], und aller Großen des Landes entgegen und übergaben das Reich [der Bulgaren] dem Sieger, in der offenbaren Erwartung, dass von nun an Serbien und Bulgarien vereinigt werden.” (Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 295-296).

armelor nu s-a produs: din anul următor, 1331, tronul din Târnovo a fost ocupat de țarul bulgar Ioan Alexandru, ginere al voievodului muntean „Ivanco” Basarab și, din 1332, cumnat al craiului sârb Ștefan Dușan²².

Mirat de această încheiere paradoxală a marii ciocniri armate, unul dintre cei mai profunzi cunoscători ai istoriei popoarelor slave din sudul Dunării, Constantin Jireček, a conchis că Ștefan Deceanschi pur și simplu nu s-a putut decide să anexeze Bulgaria²³, lăsând să se înțeleagă că vinovate de această ezitare au fost vârsta înaintată (avea 60 de ani) și firea sa nehotărâtă. Este posibil ca aceste date ale condiției umane a craiului să fi contribuit mult la fixarea conduitei sale, dar această judecată nu ține seama de situația obiectivă în care s-a aflat îndată după obținerea victoriei. Regele sârb, care petrecuse câțiva ani în tinerețe ca ostatic în hoarda lui Nohai²⁴, a fost, desigur, conștient că nimicirea coaliției patronate de hanul din Sarai și, o dată cu dispariția lui Mihail Șișman, a principalului executant al politicii Hoardei de Aur în Peninsula Balcanică, constituia o sfidare extremă, la care Özbek era constrâns să răspundă adecvat: o alipire a Bulgariei învinse la Serbia învingătoare, care s-a profilat ca fatalitate îndată după sfârșitul bătăliei des amintite, însemna *ipso facto* sfârșitul influenței supraputerii din stepă în Balcani – o perspectivă intolerabilă pentru oricare dintre hani de pe Volga, atâta vreme cât au avut mijloace să-și facă ascultat cuvântul dincoace și dincolo de Dunăre. Or, Özbek-han domnea – cum am arătat mai sus – peste Hoarda de Aur aflată la zenitul puterii ei.

Prin urmare, este de presupus că previzibila reacția tătară în eventualitatea anexării Bulgariei a prevalat în calculul politic al craiului biruitoare și l-a determinat să renunțe la alipirea țării vecine, cu toate că era complet lipsită de apărare. S-a presupus pe bună dreptate că atitudinea sa a fost considerată excesiv de prudentă de o parte dintre boierii tineri și impetuoși, conduși de fiul său Ștefan Dușan, care se remarcaseră prin acte de bravură în luptele de la Velbujd. Doar nemulțumirea lor, cauzată de

²² *Ibid.*, p. 299.

²³ „... zu einer Annexion des Reiches mochte sich Stephan Uroš III. nicht entschließen. Er zog heim und sandte nur ein kleineres Corps nach Trnovo, wo dasselbe die Carin Anna, die bisher irgendwo in Bulgarien interniert war, wieder einsetzte und ihren Sohn Stephan oder Șișman II zum Caren erhob. Anna's Nebenbuhlerin, die griechische Carin, rettete sich durch eilige Flucht. Aus Bulgarien siegreich heimgekehrt, brachen die Serben nach kurzer Rast in Makedonien ein und besetzten hier Veles, Prosek und Štip ...” (*ibid.*, p. 296).

²⁴ Ciociltan, *Mongolii*, p. 238.

abandonul alipirii Bulgariei, explică convenabil revolta împotriva bătrânului crai, Ștefan Deceanschi, pe care, deși aureolat de strălucita izbândă, l-au înfruntat în câmp deschis din primele luni ale anului 1331, l-au înfrânt și l-au încarcerat în castelul Zvečan, unde a fost asasinat în noiembrie²⁵, după ce la 8 septembrie 1331 fiul său Ștefan Dușan fusese încoronat crai al Serbiei²⁶.

Contrar părerii larg răspândite istoriografic, potrivit căreia Ștefan Deceanschi ar fi renunțat nemotivat să culeagă roadele victoriei, informații furnizate de savanți musulmani, care au avut acces la documentele oficiale ale cancelariei sultanatului mameluc, arată, dimpotrivă, că regele a intenționat să ia în stăpânire ispititoarea pradă, pe care a socotit necesar să o pună la adăpost de reacția Hoardei de Aur cu ajutorul politic al mării puteri islamice din Egipt și din Siria.

Astfel, învățatul sirian Șihāb ad-Dīn Aḥmad ibn Faḍl Allāh al-ʿUmarī (1300-1384) a consemnat în compendiul său enciclopedic, următorul eveniment: „În anul 731 de la Hegiră (= 15 oct. 1330 – 5 sept. 1331) au sosit ... soli la curtea din Cairo cu o scrisoarea a domnului sârbilor și bulgarilor (*sarb wa l-bulḡār*) prin care se recomanda bunăvoinței sultanului și îl ruga să-i dea o sabie să o poarte la cingătoare și un steag cu care să-și învingă dușmanii. Sultanul i-a întâmpinat pe ambasador cu toată cinstea, a dispus ridicarea unui palat de oaspeți pentru el și i-a dat pentru domnul sârbilor și al bulgarilor un costum de onoare complet ... precum și o sabie cizelată și un steag sultanal [de mătase] galbenă, [brodată cu fir de] aur”²⁷.

²⁵ „Perhaps partially due to the fact that his father had not significantly expanded Serbia after the battle of Velbazhd, he rebelled and overthrew him with the support of the nobility, crowning himself king on the 8th September 1331” (Wikipedia, s. v. *Stefan Uroš IV Dušan*).

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Das mongolische Weltreich. Al-ʿUmarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*. Mit Paraphrase und Kommentar herausgegeben von K. Lech, Wiesbaden 1968, p. 141; constatare identică și referitor la relațiile tătaro-bizantine: „Das Reich von Konstantinopel grenzt an das der Goldenen Horde. Kein Augenblick, wo sich nicht der byzantinische Kaiser mit (seinen) ewigen Wünschen und zahlreichen Forderungen an den Khan wenden würde. Er fürchtet trotz seines «Brennenden Feuers» und seiner vielen Truppen und Bundesgenossen Unheil von dessen Seite, ist daher bestrebt, ihn durch Schmeicheleien für sich zu gewinnen und immer wieder mit ihm in Frieden auszukommen. Seitdem dort Fürsten aus dem Hause Ğinkiz Ḥān's herrschen, ist es immer so gewesen, hat sich an dem Verhältnis

Alt expert în chestiuni administrative, egipteanul al-Qalqašandī (1355/56-1418), care a întocmit o enciclopedie pentru uzul cancelariei mameluce în 14 volume²⁸, a transcris în rubrica referitoare la corespondența cu capetele încoronate din ținuturile nordice, romei și frânci, formula protocolară exactă prin care sultanul an-Nāšir Muḥammad s-a adresat craiului, care îi solicitase protecția, cel mai probabil în toamna anului 1330: „Majestatea sa, regele, distins, respectat, venerat, generos, leu, viteaz, duce, Anghel și Comnen, cutare, pilon al creștinătății, domnind peste sârbi și bulgari, mândrie a comunității lui Isus, cavaler al mărilor, protector al cetăților și al porturilor; titlul său este de «domn al Bulgariei»»²⁹.

Cele două texte, care se completează reciproc, au înregistrat deci cu precizie demersul diplomatic al regelui sârb și rezultatul acestuia. Suveranul musulman din Cairo a răspuns favorabil solicitării regelui creștin nu numai de a-l lua sub aripa protecției a suzeranității sale, pentru care i-a dat ca însemne sabia, steagul și halatul, ci și de a-l recunoaște domn al Serbiei și al Bulgariei, precum și – într-un mod cam eliptic în redactarea arabă – moștenitor al Anghelilor și al Comnenilor. Dacă preluarea coroanei imperiale a Bizanțului este doar o aspirație, admisă ca legitimă la Cairo, în schimb stăpânirea Bulgariei figurează în versiunea mamelucă a titulaturii craiului ca un fapt împlinit, deplin legitim și el. Cele câteva rânduri scrise de un secretar al sultanului cândva în anul de la Hegiră care a urmat bătăliei de la Velbujd exprimă chintesența unui întreg program politic maximalist, ai cărui autori trăgeau,

Ostroms zu ihnen nichts geändert. Es vergeht keine Zeit, in der man nicht Abkommen oder Friedensverträge für eine (bestimmte) Dauer erneuert oder der Kaiser von Byzanz Geschenke an den Khan der Goldenen Horde übersendet” (*ibid.*, p. 141-142).

²⁸ Šihāb ad-Dīn al-Qalqašandī, *Šubḥ al-ašā fī šinā’at al-inšā’*, VIII, Cairo 1914, p. 26.

²⁹ حضرة الملك، الجليل، المكرم، المجلل، الهمام، الضرغام، الباسل، الدوقس، الانجلوس، الكمينوس، فلان، عماد النصرانية، مالك السرب و الباغار، فخر الأمة العيسوية، فارس البحور، حامى الحصون و الثغور، و تعريفه «صاحب الباغار».

То есть: „Его величество, малик, знатный, уважаемый, почитаемый, герой, лев, храбрец, герцог, истинный Ангел[ос], истинный Комнин[ос], такой-то [по имени], столп христианства, царствующий над сербами и болгарами, краса иисусова народа, сокровище христовой общины, герой морей, защитник крепостей и пограничных укреплений, и его звание «государь болгар»” (Qalqašandī, *Šubḥ*, VIII, p. 49); traducere în limba rusă A. N. Poliak, *Le caractère colonial de l’État mamelouk dans ses rapports avec la Horde d’Or*, REI, 9, 1935, p. 49).

evident, spre împărăție. Lui Ștefan Deceanschi, învingătorul, nu i-a fost dat însă să străbată drumul de la crai la țar, ci energicului său fiu, Ștefan Dușan (1331-1355), care a dus Serbia pe culmile măreției ei medievale.

Ceea ce pare surprinzător la prima vedere în demersul diplomatic al craiului este lipsa sa de realism. Această impresie este însă parțial atenuată, dacă se ține seama de natura și de starea relațiilor dintre cele două mari puteri islamice, Hoarda de Aur și sultanatul mameluc, de care regele sârb a dorit cu siguranță să profite. Devenită tradițională, strânsa legătură politică și comercială, generată de ostilitatea comună față de mongolii din Iran, suferise o fractură practic iremediabilă în 1322/23, când suveranul din Egipt încheiase pacea cu ilhanul Abū Sa'īd³⁰. Ștefan Deceanschi a mizat cu siguranță pe tensiunea dintre foștii aliați musulmani, și, probabil, pe faptul că la Sarai cuvântul sultanului avea încă greutate, datorită speranței, documentate, a lui Özbek într-o revenirea la prietenia anterioară³¹. Desigur, craiul nu a putut nădăjdui decât o susținere

³⁰ Mesajul trimis de han la Cairo, prin care a încercat să-l convingă pe un ton hotărât pe sultan că ilhanizii sunt „dușmanii tăi și dușmanii noștri și noi intenționăm să-i înlăturăm din mijlocul nostru ..., pentru ca [toate aceste] pământuri să devină un singur pământ” (al-'Ainī/W. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosjaščihsjja k istorij Zolotoj Ordy*, I, Sanktpeterburg 1884, p. 149) a primit un răspuns răspicat în 1322/23 din partea suveranului egiptean: „Am încheiat pacea cu regele Abū Sa'īd numai de dragul credinței sale musulmane și a conversiunii sale și a persoanelor din preajma sa la dreapta credință. Nu se cade să fie împiedicat să facă pelerinajul [la Mecca]. El este un stâlp al islamului și va contribui la victoria religiei și a păcii. În ceea ce privește faptul că regele [Özbek] a interzis negustorilor să cumpere robi: noi – slavă lui Allah! – nu avem nevoie de sclavi. Dacă doriți să continuați dragostea și prietenia [cu noi], atunci ne sunteți tovarăși. Rămas bun!” (Ibn Duqmāq/Tiesenhausen, *Sbornik*, I, p. 321). Sistarea expertului de sclavi trădează conștiința clară a catastrofei petrecute, anume că axa Sarai-Cairo, reconstruită cu perseverență și sacrificii timp de aproape un deceniu pentru a forma cel mai de seamă pilon al politicii externe a Hoardei de Aur, se prăbușise. Semnificativ în acest sens este modul în care Özbek i-a încadrat în același lot și i-a pedepsit pe responsabilii acestei opere politice falimentare, edificată pe o mare iluzie: în timp ce „creierul”, care a elaborat planul și i-a supravegheat în detaliu execuția, emirul Kutlugh Temir, a fost marginalizat ca guvernator al Horezmului, colaboratorul său de peste mări, genovezul Segurano Salvaigo, ale cărui merite în renașterea relației tătaro-mameluce după ruptura din 1308-1313 erau de notorietate publică, și-a sfârșit cariera și viața tot în 1322/3, executat din ordinul hanului (Spuler, *Goldene Horde*, p. 94; S. Zakirov, *Diplomatičeskie otnošenija Zolotoj Ordy s Egiptom (XIII-XIV vv.)*, Moskva 1966, p. 83-84; Ciocîltan, *Mongolii*, p. 174).

³¹ Ciocîltan, *Mongolii*, p. 174 și urm.

politică din parte sultanului an-Nāşir Muḥammad – pe care, de altminteri, a și dobândit-o –, un ajutor militar fiind datorită distanței exclus. Același enciclopedist al-ʿUmarī a exprimat indirect, dar răspicat punctul de vedere oficial referitor la acest handicap al politicii balcanice a sultanatului egiptean în raport cu statul tătar: „Bulgarii se străduiesc neconținut să câștige bunăvoința suveranului Hoardei de Aur, deoarece el le este superior [ca putere] și îi ține de beregată, dat fiind faptul că teritoriile lor se învecinează nemijlocit”³². Prin anexarea Bulgariei, Ștefan Deceanschi ar fi devenit vecin, și încă unul indezirabil al hanului din Sarai – motiv suficient pentru a-l convinge pe el, ca, de altfel, și pe succesorul său să renunțe la alipirea țării învinse.

Încercarea craiului de a contrabalansa influența puterii din stepă prin recurs la protecția sultanului mameluc, amintește nu numai inițiativa similară a urmașului său comunist, Iosip Broz Tito, citată la începutul comunicării, ci și prietenia româno-chineză, menită să pună la adăpost politica de independență a lui Nicolae Ceaușescu față de Uniunea Sovietică. Avertismentul premierului Ciu Enlai, menit să tempereze speranțele secretarului general al Partidului Comunist Român în sprijinul chinez, ar fi putut fi tot atât de bine adresat lui Ștefan Deceanschi: „Apele îndepărtate nu sting focul”.

Desfășurările militare și diplomatice din anii 1330/31 arată că în Evul Mediu la fel ca în vremuri moderne și contemporane au existat în spațiul carpato-balcanic două câmpuri de forțe suprapuse: cel dintâi, la nivelul solului, format din constelația statelor aflate în această arie geografică, al doilea, la nivel superior, alcătuit din ariile hegemonice sau de aspirație hegemonică ale marilor puteri, situate în afara zonei amintite. Ciocniri ale forțelor în fiecare dintre cele două paliere, dar mai ales interferența celor două sfere au făcut ca Balcanii să fie de-a lungul istoriei una dintre cele mai interesante și, din păcate, cele mai zbuciumate regiuni ale lumii.

³² *Das mongolische Weltreich*, p. 141.

DIE SCHLACHT BEI WELBASCHD (1330) UND DIE ISLAMISCHEN GROßMÄCHTE

Zusammenfassung

Das große Gefecht bei Welbaschd (heute Kjustendil) am 28. Juli 1330 zwischen dem mit rumänischen, tatarischen, und alanischen Hilfskorps verstärkten bulgarischen Heer unter der Führung des Zaren Michael III. Schischman und den serbischen Streitkräften Stefan Uroš III. Dečanskis ist im wahren Sinne des Wortes eine Entscheidungsschlacht gewesen, denn sie hat der Rivalität der zwei slawischen Reiche auf der Balkanhalbinsel ein Ende gesetzt: Während der Staat der Schischmaniden sich nach dem Misserfolg bis zu seiner Eroberung durch die Osmanen am Ende des 14. Jahrhunderts nicht mehr erholte, sicherte hingegen der Sieg dem Reich der Nemanjiden den Durchbruch zur führenden Regionalmacht in dem genannten Raum.

Die Frage, weshalb die Sieger nach der tatsächlich vernichtenden Niederlage, die die bulgarischen Bojaren zur Unterwerfung zwang, das Land der Besiegten nicht in Besitz nahmen, hat Konstantin Jireček schon längst unter Hinweis auf die Erschöpfung des greisen Stefan Uroš beantwortet. Zieht man jedoch ein bisher außer Acht gebliebenes Zeugnis arabischer Herkunft in Betracht, so drängt sich der Verdacht auf, dass die Zurückhaltung der Serben eine ganz andere Motivation gehabt hat. Die mamlukischen Gelehrten al-'Umarī und al-Qalqašandī berichten nämlich über die Ankunft etwa im Herbst 1330 einer serbischen Gesandtschaft in Kairo, die den Sultan erbat, das Nemanjidenreich in Schutz zu nehmen. Was unter den gegebenen Umständen die Siegreichen dermaßen gefährdete und ihren Herrscher zwang, in so einem fernen Land Hilfe zu suchen, liegt auf der Hand: Es war gewiss Özbek, der allmächtige Khan der Goldenen Horde, der die Schlappe seiner bulgarischen Schützlinge hinnehmen musste, aber auf keine Fall gewillt war, die Einverleibung des balkanischen Vasallenlandes zu tolerieren. Die speziellen Beziehungen zwischen Kairo und Sarai, die der Serbenfürst sicher in Kauf genommen hat, erklären einerseits seine Zurückhaltung den Bulgaren gegenüber und andererseits den diplomatischen Schachzug zwischen dem Sultan und dem Khan.

Die Schlacht bei Welbaschd hat folglich nicht nur am Boden zwischen den unmittelbar Beteiligten stattgefunden: Aus Gründen die offensichtlich sind, waren die Großmächte des 14. Jahrhunderts – ähnlich wie zu Josip Broz Titos Zeiten – in den Angelegenheiten auf dem Balkan involviert.

Keywords: Serben, Bulgaren, Tataren, Mamluken, Welbaschd

L'AFFAIRE RINCONE-FREGOSO (1541) RÉVÉLATRICE DES TENSIONS DE L'ÉPOQUE. OU ATTENTAT À LA FRONTIÈRE

EMMANUELLE PUJEAU*
emmanuelle.pujeau@orange.fr

Introduction. Le XVIe siècle, avec l'avènement de princes désireux d'expansion comme le Turc Soliman ou l'empereur Charles Quint – pour ne citer qu'eux, fut plus d'une fois le théâtre de confrontations guerrières¹ mais également diplomatiques². Le royaume de Hongrie se trouva être au cœur de conflits déterminants. La succession au trône de Hongrie, à la suite de la mort de Louis II Jagellon lors de la bataille de Mohács du 29 août 1526, fut particulièrement épineuse et source de multiples difficultés. D'une part, Ferdinand de Habsbourg, le frère de l'empereur Charles Quint, élu roi de Bohême et de Hongrie prétendait régner. De l'autre, le voïvode de Transylvanie, Jean Zapolya³ qui bénéficia de l'appui hongrois

* Cercetător asociat al laboratorului FRAMESPA (UMR 5136) din cadrul Universității Toulouse II-Le Mirail, Toulouse.

¹ On songera à F. VERRIER, *Les armes de Minerve. L'humanisme militaire dans l'Italie du XVIe*, Paris, 1997, F. CARDINI, *La culture de guerre, Xe-XVIIIe*, Paris, 1992, J. R. HALE, *War and Society in Renaissance Europe : 1450-1600*, Stroud, 1998 ainsi que G LE THIEC, « *Et il n'y aura qu'un seul troupeau...* » *L'imaginaire de la confrontation entre Turcs et Chrétiens...*, Montpellier, 1994.

² D. FRIGO, *Ambasciatori e nunzi: figure della diplomazia in età moderna*, Rome, 1999, *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy, The structure of Diplomatic Practice, 1450-1800*, Cambridge, 2000. Et plus spécifiquement, M. F. FELDKAMP, *La Diplomatie pontificale*, Paris, 2000, R. BOSCHINI, *Gli Ambasciatori veneziani di Solimano il Magnifico*, Venise, 1998.

³ Guicciardini raconte cela à sa manière dans F. GUICCIARDINI, *Histoire d'Italie*, Paris, 1996, t. II, p. 656: peu de temps après sa victoire, Soliman reçut en audience les nobles de Hongrie et leur promit de leur donner pour roi Jean Zapolya, le voïvode de Transylvanie. Cependant, les Habsbourg s'appuyaient sur des traités antérieurs donnant le trône de Hongrie à l'archiduc Ferdinand, Charles Quint lui ayant cédé la souveraineté de ce royaume et celle de l'Autriche par des actes passés aux diètes de Worms (28 avril 1521), de Bruxelles (18 mars 1522) et de Presbourg (novembre 1526) le désignant comme seul roi légitime et Zapolya comme une sorte d'usurpateur. Occupant finalement le trône, il voulut le transmettre à son fils suivant l'usage byzantin et Ioan Sigismund fut ainsi couronné en 1540 «*rege ales" al Ungariei, principe al Transilvaniei*» et placé sous la protection de Soliman.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 39-56

jusqu'à la catastrophe de Mohács, avait également des vues sur la couronne de saint Etienne. Il se tourna ainsi vers le sultan (il fut même excommunié pour cela); or, il était pratiquement contraint à une telle alliance, ne possédant plus aucune aide extérieure et devant faire face aux intrigues et révoltes des boyards dont il tenait sa charge.

Cette époque fut encore celle du développement des relations internationales⁴. Un événement illustre particulièrement les tensions du moment: l'affaire Rincone-Fregoso.

Depuis le couronnement de Charles Quint comme empereur, la situation du royaume de France⁵, pratiquement enserré par son voisin impérial, devint bien moins favorable. Conscient de ces difficultés et dans le but de s'y soustraire, François Ier s'efforça de se gagner des alliés⁶ et il poussa ses recherches du côté des Turcs. En 1525, une délégation fut ainsi envoyée à Soliman⁷ et un premier traité d'amitié fut signé en 1532 par un certain Rincone⁸. Les échanges diplomatiques se poursuivirent⁹ et peu avant la conclusion de la Ligue de 1538, la France signait une trêve de trois ans avec le Grand Turc. Une campagne s'engagea¹⁰ pour s'achever

⁴ Le phénomène s'observe tant en Italie à la cour pontificale par exemple, que dans le royaume de France sous l'impulsion de François Ier. A. TALLON, *La France et le concile de Trente (1518-1563)*, Rome, 1997.

⁵ J. MARTINEZ MILLAN, *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)*, Madrid, 2001, le colloque *Charles Quint, le Rhin et la France*, Strasbourg, 1973 et Y. HARAN, *Le lys et le globe. Messianisme dynastique et rêve impérial en France aux XVIe-XVIIe*, Seyssel, 2000.

⁶ La rivalité entre l'empereur et le roi de France a été l'objet de nombreux ouvrages dont F.A. MIGNET, *Rivalité de François Ier et de Charles Quint*, Genève 1978 et même d'œuvres de fiction comme les *Dialogues entre Charles Quint et François Premier dans les Champs Elisées sur le projet de la Paix*, reprod. de l'édition du XVIIIe siècle, Leiden 1987 s'appuyant sur leurs désaccords pour commenter différents épisodes historiques et débattre sur la question de la monarchie universelle.

⁷ D'après l'ambassadeur de Venise, Bragadino.

⁸ Antonio Rincone, aristocrate espagnol seigneur d'Hermoles, impliqué dans la révolte des *Comuneros* (1519) contre Charles de Habsbourg, il dut s'exiler en France. D'abord, maître d'hôtel de François Ier, il devint ambassadeur de France d'abord dans les pays roumains en 1522-23 puis auprès de la Sublime Porte entre 1538 et jusqu'à 1541. Soliman l'estimait grandement.

⁹ En 1534, La Forest fut le premier ambassadeur officiel et en 1536, une première *Capitulation commerciale* était signée, scellant le premier traité d'amitié avec la Porte. En 1537, Marillac était accrédité en qualité de chargé d'affaires à Constantinople.

¹⁰ Cette fameuse Ligue -réunissant l'empereur, le pape et Venise- devait encadrer une nouvelle croisade dirigée contre les Ottomans. Mais à la première étape, la Préveza en Grèce, l'union se délita entre les chefs et la campagne. Pour le détail de la campagne voir E. PUJEAU, «La Préveza (1538) entre idéologie et histoire», *Studi veneziani* 51 (2006), p.155-204.

dans un cuisant échec face à la flotte de Barberousse au large de Préveza. Si les alliés s'emparèrent de Castelnuovo, ils n'assurèrent en rien leur conquête et l'année suivante les Turcs reprirent l'endroit. Aussi, dès 1539 Venise, trahie dans ses promesses de reconquête de territoire, multipliait les tractations avec Soliman pour obtenir la paix alors que Cesare Cantelmo représentait la France auprès du Grand Turc. De nombreux documents d'archive¹¹ attestent des manœuvres diplomatiques engagées par Venise alors. Ainsi, l'ambassadeur Tommaso Contarini¹² essaya vainement de faire avancer l'idée de paix auprès de Soliman et le 4 décembre le grand vizir¹³ faisait savoir son mécontentement à l'égard des Vénitiens en raison de leur amitié avec l'empereur lors de la dernière guerre. Il disait leur préférer le roi de France¹⁴, considéré comme un ami sincère et dont les ambassadeurs étaient tenus en haute estime. Venise devrait se soumettre à certains sacrifices pour obtenir la paix. Le même jour, le drogman¹⁵ rappelait ces conditions dans sa lettre adressée au doge de Venise. Les négociations se poursuivant, un sauf-conduit¹⁶ fut concédé entre le 21 et le 30 janvier. En mai 1540, Alvise Badoer assisté de son

¹¹ Une grande partie d'entre eux se trouve à l'Archivio di Stato de Venise. Une Miscellanea, connue sous le nom de *Documenti Turchi*, a même été constituée avec des documents allant du XIIIe au XIXe siècle. D'autres sources apportent des éclairages précieux, comme les relations d'ambassadeurs et diverses correspondances, comme illustré plus avant. L'examen de ces sources formées de textes originaux turcs, de leurs traductions en grec ou en italien, ainsi que des avis et des dépêches d'envoyés lointains et de nombreuses correspondances ont apporté de précieux éclairages à cette étude. Au sujet des relations avec les Turcs: P. PRETO, *Venezia e i Turchi*, Florence 1975.

¹² Dans les *Documenti turchi* de l'Archivio di Stato di Venezia, busta 3, document 407. Dans un courrier (14 - 23 septembre 1539), Contarini rapportait que le Turc n'avait pas besoin d'ami et ne voulait pas traiter avec lui, même s'il restait cependant ouvert à l'idée de la paix.

¹³ Archivio di Stato di Venezia, *Documenti turchi*, busta 3, document 410 lettre du grand vizir Lütüfî et du vizir Mehmed au doge Pietro Lando et document 411 qui est sa traduction en italien.

¹⁴ Cette réaction illustre la complexité des relations internationales de l'époque et l'attitude de l'Empire Ottoman opposant volontiers les puissances chrétiennes les unes aux autres. Penser aux récents C. DUVAUCHELLE, *François Ier et Soliman le magnifique, les voies de la diplomatie à la Renaissance*, Paris, 2009 et E. GARNIER, *L'alliance impie: François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint, 1529-1547*, Paris, 2008.

¹⁵ Archivio di Stato di Venezia, *Documenti turchi*, busta 3, document 412 lettre du drogman de la Porte Yunus au doge Pietro Lando et à la Seigneurie de Venise et document 413 qui est la traduction en italien de la missive.

¹⁶ *Ibidem*, document 417 sauf-conduit et sa traduction en italien dans le document 418.

secrétaire Antonio Marzaruol venait à Constantinople, le traité¹⁷ fut négocié, en octobre les chapitres¹⁸ arrêtés et tout fut réglé¹⁹ en novembre. En Italie cependant, François Ier et Charles Quint se disputaient Milan, quand l'empereur décida d'en donner l'investiture à son fils Philippe en octobre.

Tout se mettait en place pour qu'une affaire révélatrice de la période se produise. Le royaume de France devait renégocier la trêve établie avec les Turcs en 1537²⁰. Cette mission délicate fut confiée à Antonio Rincone, Espagnol servant le royaume de France, très apprécié du sultan ottoman Soliman et à Cesare Fregoso²¹ devant assurer la sécurité de la mission. La France et Venise étant en paix avec le Turc, il était libre de se tourner contre l'empereur ou de poursuivre ses ambitions sur la Hongrie. Or, Ferdinand le roi des Romains, entendait occuper le trône hongrois. Il envoya ainsi un ambassadeur, Jérôme Lasczky²², auprès de Soliman tout en faisant des préparatifs de guerre. Mais Lasczky fut emprisonné²³ par le Turc. Ferdinand lança une attaque mais les Allemands furent repoussés et le 30 juillet Soliman remportait la victoire de Buda alors que la Diète de Ratisbonne essayait d'instaurer une certaine entente entre Catholiques et Protestants. Pourtant, Ferdinand ne renonçait pas à son projet de reprendre la ville et Charles Quint, encore sur l'élan du

¹⁷ On trouve les «préliminaires du traité de paix» dans Archivio di Stato di Venezia, *Documenti turchi*, busta 3, document 425 datés du 28 juillet.

¹⁸ Le traité de paix et les capitulations négociées par l'ambassadeur Alvise Badoer sont arrêtés le 2 octobre, Archivio di Stato di Venezia, *Documenti turchi*, busta 3, documents 426 ainsi que 427, 428 et 429 pour différentes traductions.

¹⁹ La Sérénissime signait ainsi un traité de paix stipulant la cession de Malvasia, Naples de Roumanie et le versement d'un tribut de 300 000 ducats. Différents documents d'archive renseignent sur les mesures prises pour mettre en application le traité passé entre Venise et la Porte. Le texte du traité fut envoyé le 12 novembre, Archivio di Stato di Venezia, *Documenti turchi*, busta 3, document 431 et document 432 pour la traduction en italien.

²⁰ Avant la grande expédition qui devait conduire des troupes chrétiennes unies à la Préveza pour libérer ces territoires anciennement chrétiens avant de gagner la Terre Sainte.

²¹ Cesare Fregoso, fils aîné de Janus II doge de Gênes. Banni par Venise en 1536 pour s'être porté au secours du roi contre l'empereur, mais l'interdiction fut vite levée. Marié à la sœur du condottiere Guido Rangone.

²² Il s'agissait du palatin de Siradie qui était accompagné dans cette mission par Andronicus Tranquillus qui avait quitté comme lui le service du voïvode Zapolya. La lettre de créance de Lasczky est datée du 8 septembre 1539, Archives de la Maison d'Autriche.

²³ Notons qu'au siège infructueux de Vienne en 1529, il avait accompagné Soliman en qualité d'ambassadeur de Zapolya !

succès de Tunis²⁴, était résolu à lancer une nouvelle expédition contre les Turcs. Ainsi, contre l'avis de tous, en octobre, débutait l'entreprise malheureuse d'Alger.

Comment l'attaque des envoyés du roi de France, Antonio Rincone et Cesare Fregoso se produisant entre des événements majeurs de l'époque, peut-elle être révélatrice de la complexité de la politique internationale ? Les échanges de correspondances et plusieurs documents d'archives permettent d'apprécier les mécanismes à l'œuvre entre différentes puissances de l'époque à l'occasion de cette affaire²⁵.

I. Reconstitution de l'affaire Rincone-Fregoso. Cette reconstitution s'appuie sur la confrontation de différentes sources²⁶ apportant de précieux éclairages. L'établissement des faits et la diffusion de l'information représentent la difficulté majeure de cette affaire. Des enjeux importants dépendaient des révélations faites. Parmi les différents intervenants dans la reconstitution de l'affaire, on compte ceux qui ont été impliqués plus ou moins directement dans les faits, leurs contacts qui ont averti de leur sort et se sont efforcés de trouver des explications et les différents représentants des puissances intéressées par cette affaire, à savoir le royaume de France, l'empire de Charles Quint, la papauté, Venise et l'Empire Ottoman. La correspondance des nonces de France²⁷ est particulièrement riche d'informations car l'envoyé pontifical rassemblait dans ses courriers tout ce qu'il pouvait apprendre non seulement auprès des autorités du royaume de France mais aussi auprès des représentants des autres puissances comme l'empire ou Venise. A cela s'ajoutent d'autres sources qui permettent de prendre la mesure de l'avancement de

²⁴ En 1535, l'armée impériale chassa Barberousse de Tunis en s'emparant de son port, la Goulette, et en libérant la ville. Charles Quint réinstalla sur le trône Muley Hassan, déposé l'année précédente par Barberousse. Sous l'impulsion des artistes désireux d'être reconnus par l'empereur, cette victoire devint un exploit, un haut fait glorieux.

²⁵ K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. III, Philadelphie, 1984, p. 456-462; G. POUMAREDE, *Pour en finir avec la croisade*, Paris, 2004, p. 104-112.

²⁶ Il s'agit de différentes correspondances et documents d'archives parmi lesquels ceux tirés des Archives de Venise ou du Vatican par exemple. On pensera aussi aux relations des ambassadeurs et à leurs *Avis* et *Dépêches*. Certains historiens très documentés de l'époque ont pu apporter également des éclaircissements. Nous les découvrirons au cours de cette reconstitution.

²⁷ Une grande part de la Correspondance des nonces de France est conservée aux Archives du Vatican.

la connaissance des événements sous des éclairages variés, tout en appréciant les agissements des différents intervenants ou du moins leurs tentatives. Car en plus de fournir des informations, les correspondances pouvaient représenter un véritable moyen d'action.

La mission de Rincone auprès du Turc suscitait l'intérêt des diplomates. C'est ainsi que le 18 mars 1541²⁸, le nonce Dandino rapportait au cardinal Farnèse à Rome les informations obtenues auprès de Rincone en personne, revenu de chez le Turc et rapportait son analyse : Soliman n'avait pas l'intention de s'en prendre à aucune terre d'Italie. Un secrétaire et interprète²⁹ envoyé par le Grand Turc l'accompagnait afin de savoir précisément ce que le roi dirait lors des entretiens. Pourtant, la situation n'était pas simple dans les négociations comme le commentait Dandino :

Afin de pouvoir sauver la chèvre et le chou, c'est-à-dire ne pas perdre l'amitié du Turc puisqu'il ne veut pas avoir celle de l'empereur et ne pas se montrer infâme aux yeux de Dieu et du monde, et comptant que le moment de renvoyer la réponse à ce sujet se rapprochait déjà des trois lunes sur les cinq qu'avait Rincone pour revenir.

Rincone devait retourner auprès du Turc et la date du départ³⁰ intéressait notamment l'ambassadeur impérial³¹ qui n'hésita pas à s'en ouvrir au roi, sans succès³².

Des précisions sur la mission sont contenues dans l'*Histoire de son temps*³³ de l'historien toujours bien informé, Paolo Giovio³⁴ :

Antonio Rincone, l'ambassadeur du roi François auprès du sultan Soliman, était resté quelques années à Constantinople [...] et renvoyé par le Turc quelques mois avant, il était venu trouver le roi, Cesare Fregoso l'accompagnant avec des

²⁸ Archivio di Stato di Napoli, Cart. Farnesiane, 252, f. 2, lettre de Hieronimo Dandino, nonce de France, au cardinal Alessandro Farnese.

²⁹ Il était question de procéder de la même manière que le sultan l'avait fait lors de la venue de Rincone. En effet, Soliman s'était adressé à lui en personne et non, comme à son ordinaire, par l'intermédiaire de ses pachas.

³⁰ Les lettres des nonces ne semblent pas mentionner le départ de l'envoyé royal.

³¹ Dandino le signalait le 9 mai, Archives Vaticanes, N. F. 2, fol. 153 v., lettre du nonce Dandino au cardinal Farnèse depuis Amboise.

³² *Ibidem*. Le roi lui aurait répondu qu'il ignorait encore le jour du départ mais qu'il l'avertirait comme on l'avait avisé du départ de Laszky envoyé à Constantinople au nom du roi des Romains.

³³ P. GIOVIO, *Historiarum sui temporis*, II, fol. 268.

³⁴ Paolo Giovio, évêque de Nocera, médecin pontifical et historien de son temps étonnait ses contemporains par la qualité de ses informations. T. C. P. ZIMMERMANN, *Paolo Giovio the Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, Princeton, 1995 et E. PUJEAU, *Paolo Giovio et la question turque*, Toulouse, 2006.

cavaliers afin que traversant la province de Bergame et la Valteline³⁵ pour se rendre à Coira des Grisons (Chur), ils ne soient pas attaqués par tromperie par les impériaux. Alors, ayant reçu une nouvelle commission du roi, qui consistait en confirmer l'amitié, voulant retourner à Constantinople et ayant passé le Mont-Cenis, ils étaient descendus dans la campagne de Turin entre les places fortes françaises pour se rendre à Venise et ensuite, grâce à une navigation extrêmement sûre, passer en Albanie.

Pourtant, tout ne se déroula pas comme prévu, si l'on en croit les sources, car Rincone comptait se déplacer en bateau³⁶. Pourtant Fregoso craignait de se retrouver à la merci des Espagnols malgré la trêve connue publiquement, car ils passeraient alors en territoire impérial. Il aurait préféré revenir par les mêmes montagnes escarpées des Grisons, ou chevaucher de nuit³⁷ vers Piacenza. Mais l'obstination de Rincone l'emporta sur sa sagesse, et le 3 juillet Cesare Fregoso et Rincone se déplaçant sur le Pô à bord d'une petite barque (à quatre rames) furent attaqués aux environs de Pavie par une plus grosse barque (de dix rames) dissimulée par des feuillages et remplie d'hommes armés.

A partir de ce moment, une grande confusion règne dans les sources. Le sort des envoyés royaux suscita un échange abondant de missives de toutes sortes autour de cette «affaire».

Il semble que la nouvelle ait été connue dès le 4 juillet, le gouverneur de Piacenza aurait écrit plusieurs lettres à ce sujet. Guillaume Pellicier, ambassadeur de France à Venise entre 1540 et 1542, fournit de nombreux documents³⁸ au cardinal Georges d'Armagnac à ce propos dès le 9 juillet³⁹. Cette information fut immédiatement relayée par Monseigneur de Rodez le 16 juillet⁴⁰. Le même jour⁴¹, Farnèse transmettait l'information à son nonce en France, Capodiferro. A cette date, la nouvelle avait donc atteint le royaume de France. Pourtant, et c'est un des éléments intéressants de l'affaire, la reconnaissance officielle fut grandement différée.

³⁵ Il s'agit de la haute vallée de l'Adda.

³⁶ Les raisons auraient été médicales : Rincone était très gros et souffrait alors du cou et des épaules et pour cette raison afin de se reposer, il se serait fait porter sur un brancard et transporter sur le Pô sur une barque.

³⁷ P. GIOVIO, *Historiarum sui temporis*, II, Paris, 1554, fol. 268.

³⁸ Il s'agirait de la relation du secrétaire et du valet de chambre de Rincone, un mémoire de Langey sur le guet-apens et des avertissements sur la fausseté de la version du marquis del Vasto, indubitablement impliqué dans l'affaire.

³⁹ Paris, Archives Affaires Etrangères, Correspondance politique, Venise, 2, fol. 197 v.

⁴⁰ Une nouvelle lettre de Pellicier du 23 en signalant l'action du cardinal d'Armagnac donnait de nouvelles précisions, *Ibidem*, fol. 201v.-202.

⁴¹ Archives Vaticanes, N. F. Ia, fol. 256.

Le 16 juillet⁴², Capodiferro projetait de s'enquérir auprès du roi de la façon dont il supportait la capture de Rincone et Fregoso. Mais le 23⁴³, le roi s'adonnait à la chasse au cerf !

Le 6 août, François Ier aurait encore ignoré le sort de ses envoyés, selon le nonce⁴⁴:

Il se montrerait de bonne volonté si l'empereur lui restituait ses prisonniers et lui offrait toutes les satisfactions du monde pour ne pas rompre avec lui ; mais pour le cas où l'empereur penserait ou voudrait nuire à l'état et à l'honneur de sa Sainteté et du siège Apostolique, <lui> il se trouverait pour en découdre <avec lui> et se préparer à la guerre et disposer son État ainsi que sa personne et tout ce qu'il possède au monde, et de cette façon, je vous <en> fais la promesse de la part de sa Majesté, il me l'a prescrit avec très grand zèle et répété à deux reprises.

Mais le roi semblait vouloir s'informer de la situation de Rincone et Fregoso et il aurait ainsi dépêché un gentilhomme qui n'était toujours pas revenu le 6 août⁴⁵. Or, deux lettres de l'empereur parvinrent à la cour assurant que ces événements se seraient produits à son insu et que le marquis del Vasto n'y était pour rien non plus. L'intervention de l'empereur révélait une autre partie de l'affaire: la question de l'implication impériale.

Les allégations de Charles Quint ne convainquirent pas le roi qui s'étonna de la dénégarion d'un fait pourtant connu dans tout l'état de Milan. En réponse à un tel procédé, il annonçait sa volonté d'obtenir un procès public pour venger cette injure. L'affaire prenait des proportions internationales lourdes de menaces. La première mesure prise toucha l'évêque de Liège, qui jusque-là était honorablement traité, il allait recevoir dès lors le même traitement que Fregoso et Rincone.

Autre conséquence de cette affaire, alors que le pape voulait convier le roi de France au concile de Ratisbonne, ce dernier refusa de s'y rendre tant qu'il n'obtiendrait pas une paix parfaite. La guerre éclaterait si on ne lui restituait pas Rincone et Fregoso et déjà les troupes se préparaient.

⁴² Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 5, lettre du nonce Hieronimo Capodiferro au cardinal Farnèse depuis Issoudun.

⁴³ Le secrétaire du nonce écrivait depuis Cérilli au cardinal Farnèse pour lui annoncer le départ subit du roi et signaler que monseigneur Langey avait écrit au roi que Cesare Fregoso lui avait laissé toutes ses lettres « *dubitando di quello gli avvenne* », qu'il avait adressé ces mêmes lettres à Venise et qu'il savait qu'elles étaient arrivées. Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 7. Cette lettre fut reçue le 6 août.

⁴⁴ *Ibidem*, fol. 11 et 21 ; N. F. Ia, fol. 261. Lettre du nonce Capodiferro au cardinal Farnèse depuis Moulins.

⁴⁵ Capodiferro le signalait au cardinal Farnèse dans sa lettre, Arch. Vat., AA I-XVIII 6531, fol. 11 et 21.

Pour repousser cette menace ou brouiller les cartes, le camp impérial prit alors position dans l'affaire. Le 14 août⁴⁶, Charles de Cossé seigneur de Brissac censé apporter à la cour des nouvelles des prisonniers, se fit le porte-voix de l'empereur. Ce dernier lui avait assuré qu'il ne savait rien et ne pouvait croire que cela était l'œuvre de ses hommes. En outre, il promettait que dès qu'il serait en Italie, il ferait mener une enquête pour satisfaire le roi et disait écrire au marquis del Vasto de communiquer tout ce qu'il savait à Monsieur de Brissac. Le 20 août⁴⁷, Capodiferro transmettait au cardinal Farnèse les seules informations que le marquis del Vasto déclarait être parvenu à recueillir : « Il n'avait rien pu apprendre d'autre que <le fait que> deux Espagnols qui se trouvaient au château de Pavie partirent le dimanche suivant celui-là et qu'on ne les a pas revus depuis ». Il mentionnait leur possible échange avec l'évêque de Liège et remarquait : « je ne crois pas cependant qu'il [le roi] entreprenne aucune campagne cette année, si ce n'est pour maintenir l'empereur en dépenses et jalousie en restant à voir ce que fera le Turc, comme d'autres fois, je l'ai dit ». Ces atermoiements n'éclairaient en rien la situation.

Pourtant un nouvel élément allait alors apporter un soulagement⁴⁸ à la cour de France : les lettres dont Rincone et Fregoso étaient porteurs pour Soliman ne seraient pas tombées aux mains de l'empereur⁴⁹. Cela retirait une menace pour les affaires internationales. En fait, les dépêches auraient été confiées à Guillaume du Bellay-Langey⁵⁰ avant l'embuscade dont les envoyés furent victimes.

L'importance de cette affaire allait se révéler dans les conséquences qu'elle produisit. La venue de Soliman en Hongrie y aurait été étroitement liée et l'ignorance du sort des envoyés dégrada fortement la situation

⁴⁶ Cet événement est relaté dans la lettre de Capodiferro à Farnèse depuis Moulins, Arch. Vat., AA I-XVIII 6531, fol. 39 et 42 et Principi 14a, fol. 202.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Capodiferro le notait le 21 août. Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6532, fol. 188 et 6531, fol. 35. Lettre écrite depuis Moulins.

⁴⁹ Ajoutant aux rebondissements de cette affaire, certains récits suggèrent que les envoyés auraient été substitués par des agents de l'empereur et chargés de missives au contenu opposé aux textes originaux. Or, l'hypothèse ne peut tenir car Soliman connaissant personnellement Rincone n'aurait pas pu être abusé par un tel subterfuge.

⁵⁰ Il s'agissait du gouverneur du Piémont que visitèrent Rincone et Fregoso avant qu'ils ne soient attaqués. Redoutant qu'ils ne tombent dans une embuscade sur leur route, Bellay-Langey essaya de les convaincre de renoncer à leur projet d'utiliser la voie fluviale pour leur voyage, en vain. Mais il serait parvenu à se faire confier leurs documents.

entre François Ier et Charles Quint⁵¹. Le roi abandonna certains de ses projets. Avant la capture de Fregoso et Rincone, il comptait envoyer les cardinaux d'Este et de Tournon rencontrer l'empereur, mais depuis, il refusait⁵². Le pape fut interpellé comme arbitre. L'empereur se plaignit de l'envoi de Rincone et Fregoso auprès Soliman laissant entendre qu'il connaissait les instructions données à Rincone et le roi accusa Charles Quint et Ferdinand d'être à l'origine de la venue du Grand Turc, comme Capodiferro le rapportait:

Ils l'ont fait venir de force en voulant occuper et tyranniser le royaume de Hongrie, sachant que cela ne lui semble pas raisonnable et ils agissent comme le fauconnier qui avec l'appât à la main appelle le faucon, mais il aura été mal appelé par ceux-là, j'apprends que déjà les hommes du Roi des Romains, qui se trouvaient à Buda⁵³, ont été mis en pièces.

Cela n'apaisa pas la situation mais fit naître de nouvelles craintes. On redoutait que le sort de Rincone et Fregoso ne soit délaissé si le souverain pontife demandait la liberté de l'évêque de Liège sans exiger celle des deux envoyés et s'il s'alliait à l'empereur.

Sans obtenir de nouveaux éclaircissements, des hypothèses sur ce qui aurait pu se produire en cas d'accomplissement de la mission apparurent dans les correspondances. Ces évocations révèlent l'importance de la mission confiée à Rincone⁵⁴, comme l'exposa le roi pris d'une immense colère⁵⁵ envers Charles et Ferdinand:

Il me dit que si Rincone avait été sauvé, le Turc ne se serait peut-être pas approché autant, au moins pour ce que valait sa parole et son autorité, parce que la mission de Rincone devait le porter à se conduire différemment que de venir aussi près.

Dès lors, le roi revint à diverses reprises sur ce qui aurait pu se produire si Rincone avait pu achever sa mission. Le 28 septembre⁵⁶, Dandino s'en fit l'écho auprès de Farnèse:

Et le roi dit que Sa Sainteté pouvait être assurée que si Rincone était passé avant, le Turc ne serait pas venu en Hongrie parce qu'il l'envoyait justement pour l'en dissuader, le connaissant bien, [...] si le roi des Romains d'un côté et l'empereur de l'autre ont voulu tirer les cheveux du Turc pour s'emparer de ce

⁵¹ Capodiferro le signalait à Farnèse le 1er septembre Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 48, toujours depuis Moulins.

⁵² François Ier évoquant des questions d'honneur et de danger pour ces deux seigneurs ainsi exposés.

⁵³ Il s'agit des revers chrétiens à Buda.

⁵⁴ Archivio di Stato di Napoli, Cart. Farn., fasc. 754, fol. 316. Lettre du nonce Dandino au cardinal Farnèse depuis Lyon le 25 septembre.

⁵⁵ « que Milan ne suffirait pas à apaiser ».

⁵⁶ Archives Vaticanes, N. F. 2, fol. 165, depuis Lyon.

royaume qui a une telle importance, comme Sa Sainteté le dit très prudemment, on ne peut rien faire d'autre, si ce n'est souffrir pour l'intérêt de la Chrétienté, de la foi et de la religion.

Il revenait aussi sur les mesures à apporter et comptait bien obtenir un procès pour la capture de Fregoso et Rincone.

Mais ce même jour le sort des envoyés fut enfin officiellement connu. Une lettre venue de Rome et datée du 14 octobre⁵⁷, montrée au roi aussitôt arrivée à la cour, mentionnait des témoignages⁵⁸ au sujet de l'identification de la main de Fregoso et de la tête de Rincone. La mort des deux envoyés ne paraissait plus faire de doute.

Dans son récit, Giovio reconstitua même la façon dont cela se serait produit⁵⁹:

C'est pourquoi apprenant par leurs espions leur navigation, les Espagnols s'étaient embusqués diligemment sur terre et sur le fleuve ; étant arrivés au milieu de la journée à la bouche du Tessin, ils furent pris par le milieu et fauchés par quelques chalands armés, lesquels couverts de branchages étaient sortis en un instant d'où ils étaient cachés. Le capitaine Boniforte mourut avec Fregoso, et le comte Camillo da Sessa, lieutenant de la troupe de Fregoso, fut sauvé et afin qu'assurément ne soit pas diffusée la nouvelle de ces meurtres, il fut conduit avec tous les bateliers à Crémone et mis en prison au château. L'autre barque où se trouvaient les compagnons avec les lettres et beaucoup d'argent, n'étant pas touchée, les ennemis étant occupés, se sauva facilement sur l'autre rive. Ensuite les passagers et les bateliers faisant le chemin par la terre en se cachant dans les bois gagnèrent Piacenza avec la nouvelle de ce qui s'était produit. Deux mois après cela, les bateliers sortis de prison montrèrent les corps à moitié enterrés, déchirés par les bêtes sauvages et endommagés par le Pô et le Tessin. La main de Fregoso à laquelle il manquait un doigt d'une ancienne blessure fut facilement reconnue, et pour représenter l'injure, elle fut retirée du corps, mise dans un petit sac et portée au roi François.

Cependant, Giovio prenant quelques distances avec la reconstitution des faits avançait la remarque:

Moi je sais que les Français, avec une suspicion raisonnable, ne crurent pas que ces derniers furent tués aussitôt, mais qu'ils furent d'abord fouillés et torturés pour en tirer les secrets de l'ambassade.

Les sentiments provoqués par cette affaire furent révélateurs. Une grande haine se leva contre le marquis Alfonso del Vasto, gouverneur de la Lombardie où l'embuscade s'était produite. Il était le responsable de la

⁵⁷ Cette lettre est mentionnée par Capodiferro dans sa missive du 30 octobre adressée au cardinal Farnèse, Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 63, depuis Dijon.

⁵⁸ Le pape n'aurait pourtant pas accordé crédit à ces éléments.

⁵⁹ P. GIOVIO, *Historiarum sui temporis*, II, Paris, 1554, fol. 268 verso.

rupture de la trêve conclue à Nice et qui durait depuis neuf ans déjà. Même si cet acte abominable allait contre sa nature connue pour être généreuse, il n'était plus considéré que comme un homme sanguinaire, faisant fi de son honneur pour s'attirer la faveur impériale, ce dont il se défendait avec grande vigueur. La mort de Fregoso était perçue comme injuste car il était courageux et vaillant. Mais certains pensèrent que Rincone avait peut-être mérité son sort, car son ambassade auprès des Turcs, disait-on, devait les exciter contre les Chrétiens en découvrant les projets de l'empereur. Or, si le nouvel ambassadeur de France⁶⁰, le capitaine Polin, fit partager au Turc son ressentiment contre l'empereur au sujet de la mort de Rincone et de Fregoso, il eut au contraire une action apaisante en obtenant du grand Turc qu'il laisse en paix le fils du roi Jean de Hongrie pour qu'il ne soit pas poussé à se tourner du côté de l'empereur ou du roi des Romains. Il avait également obtenu des Turcs, décidés à se renforcer sur terre et sur mer de respecter les amis de la France. Enfin, pour l'expédition de Charles Quint à Alger, il souhaitait seulement qu'elle tourne mal et que Charles Quint fasse naufrage.

La situation restait tendue entre François Ier et l'empereur. Niccolò Ardinghello⁶¹, envoyé en mission le 10 novembre 1541 auprès de François Ier pour négocier la paix et sa participation au concile, rapportait les problèmes existant autour de la paix entre le roi de France et l'empereur en raison du cas Fregoso-Rincone. Toute réparation par l'empereur était rendue impossible par la mort des deux hommes, mais selon le pape, ne rien faire c'était courir à la guerre. On craignait aussi que les Turcs ne s'alliassent avec les Français, mais il était impossible d'exiger de l'empereur qu'il cédât Milan pour adoucir le roi. Ce dernier refusait officiellement de croire l'empereur responsable du sort de Fregoso et de Rincone. Cependant, s'il ne comptait pas lui déclarer la guerre, il se défendrait en cas d'attaque, mais il ajoutait que s'il avait voulu lier ses armes à celles des Turcs, il aurait profité de l'expédition d'Alger pour le faire. Comme il n'en fit rien, cela devait être la preuve de sa bonne foi.

En janvier 1542⁶², François Ier n'était toujours pas apaisé au sujet de cette affaire et son ressentiment à l'égard de del Vasto ne diminuait

⁶⁰ Lettre du nonce au cardinal Farnèse du 27 décembre depuis Fontainebleau. Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 1.

⁶¹ Lettre au cardinal Farnèse du 1er décembre, Archives Vaticanes, Principi 12, fol. 307.

⁶² Il en est question dans la longue lettre de Capodiferro à Farnèse envoyée depuis Paris le 23 janvier et reçue le 2 février, Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 83, N.F. Ia, fol. 278.

pas, comme le montrait sa défaveur pour son fils. Par la suite, François Ier continua dans une attitude conditionnée par la nécessité d'obtenir satisfaction au sujet de cette affaire. Le 3 février⁶³, Capodiferro informait le cardinal Farnèse que si le roi n'avait voulu en aucun cas créer des empêchements à l'empereur dans son expédition d'Alger alors qu'il souffrait encore des « offenses fraîches de Rincone et Fregoso », il serait contraint d'agir si l'empereur ne lui en rendait pas justice et cela pourrait avoir des conséquences sur la solidité de la trêve entre eux. Cependant, il n'agirait jamais contre la Chrétienté.

Le pape tenta d'intervenir pour régler le différend⁶⁴, il comprenait la réaction du roi au sujet de l'affaire Rincone-Fregoso, mais trouvait qu'il ne se comportait pas bien en restant dans l'amitié du Turc. Mais la volonté d'obtenir réparation poussait le roi à des attitudes extrêmes⁶⁵: on mentionnait différentes missives dans lesquelles le roi aurait écrit au pape et dit à ses agents:

Si l'empereur ne lui rendait pas justice au sujet de Cesare et Rincone, qu'il appellerait son cher cousin, le Grand Turc, avec l'aide duquel il fera en sorte que l'empereur s'en repente...

Le cas Fregoso-Rincone⁶⁶ jouait encore un rôle dans la politique du roi le 24 juillet 1542: une trêve ne pouvait être établie sans prendre en considération le règlement de cette offense. Dès lors cependant, la faute semblait être moins l'affaire de la justice qu'une question d'honneur. La position royale évoluant sur ce sujet, le roi évoquait la mort de Rincone et Fregoso⁶⁷ pour pouvoir menacer de s'allier avec les Turcs, par chantage diplomatique. Mais il semblait plutôt chercher un accord⁶⁸ et déplorait

⁶³ *Ibidem*, fol. 106, N. F. Ia, fol. 290.

⁶⁴ Lettre du cardinal Farnèse à Capodiferro du 4 mars depuis Rome. Archives Vaticanes, Principi 14, fol. 222.

⁶⁵ Archives Vaticanes, N. F. Ia, fol. 294, lettre de Capodiferro à Farnèse depuis Cluny le 17 avril, le roi séjourna à Tonnerre du 14 au 21 avril.

⁶⁶ Lettre de Capodiferro à Farnèse du 24 juillet depuis Dijon. Archives Vaticanes, AA I-XVIII 6531, fol. 156 et 161, N.F. Ia, fol. 306v.

⁶⁷ Il s'agissait du nouveau légat, le cardinal Sadoletto nommé le 16 août 1542. Archives Vaticanes, Nunz. Germania, 59, fol. 280, lettre du 3 octobre depuis Montpellier.

⁶⁸ Le cardinal portugais Miguel de Sylva, évêque de Viseu fut nommé légat en remplacement du cardinal Contarini auprès de l'empereur au sujet de la paix. Ayant échoué dans sa mission, retournant en Espagne (octobre 1542), il passa à Montpellier où il rencontra François Ier et le 4 octobre il écrivait une lettre depuis Barbastro en Catalogne au cardinal Farnèse. Lettre à Farnèse Archives Vaticanes, Principi 12, fol. 37.

que les événements aient évolué ainsi. Il se plaisait encore à imaginer que si Rincone avait pu porter son message, jamais le Turc ne serait venu aussi près. Pourtant le nonce Dandino⁶⁹ relativisait les conséquences de ces meurtres en remarquant que l'empereur en faisant assassiner Fregoso et Rincone n'avait selon lui rien empêché ou induit.

II. Enjeux de l'époque mis en lumière par l'affaire. L'affaire Rincone-Fregoso a mis en lumière les tensions qui existaient entre l'empire de Charles Quint et le royaume de France et la fragilité des accords censés régler leurs relations. François Ier s'est retrouvé contraint de faire un choix entre l'Empire Habsbourg dont les tentatives de conquête ne semblaient jamais vouloir cesser mais qui était chrétien comme lui et devant théoriquement se soumettre à l'autorité pontificale, et l'Empire Ottoman de Soliman faisant office de contre-poids et apparaissant comme une réalité lointaine et peu menaçante pour l'intégrité de son propre territoire. La trêve conclue avec Soliman en 1537 avait été pour François Ier le moyen d'obtenir un appui puissant contre Charles Quint décidé à reprendre les territoires qu'il considérait devoir lui appartenir en France. De telles alliances allaient se reproduire⁷⁰ sans jamais être une attaque turque ou une alliance d'invasion mais une libération de terres françaises, une simple défense en somme.

Cette affaire a également confirmé la faiblesse d'unité du camp chrétien : l'immunité des envoyés français n'a pas été respectée. Des Chrétiens ont tendu une embuscade à d'autres Chrétiens. Il ne s'agissait en aucune façon d'une opposition confessionnelle relevant des guerres de religion. La raison alléguée par la suite fut qu'il s'agissait d'empêcher une ambassade auprès de l'ennemi turc. Cependant, les conséquences ne furent pas porteuses de paix pour le camp chrétien et débouchèrent au contraire sur une opposition armée fratricide.

⁶⁹ Lettre à Farnèse du 18 juillet 1543, Archivio di Stato di Napoli, Cart. Farn., fasc. 728 détruit reproduit dans la *Correspondance des nonces en France 1541-1546*, Rome 1963, p. 238-244.

⁷⁰ Lorsque la flotte impériale menaça la Provence, le roi appela la flotte turque à son aide. C'est ainsi qu'une campagne maritime coordonnée vit le jour : Barberousse, le commandant des forces navales turques, prendrait ses ordres du roi de France. En 1543, l'ambassadeur Polin s'embarqua avec Barberousse commandant une flotte de cent-dix galères et quarante bateaux de moindre tonnage pour venir assiéger Nice. Français et Turcs étaient alliés pour combattre d'autres Chrétiens.

L'Empire Ottoman a joué le rôle d'un repoussoir dans cette affaire. L'embuscade fatale n'aurait été tendue que pour empêcher l'alliance entre le royaume de France et l'empire turc. Or, une telle trêve est révélatrice de la politique de Soliman. S'inspirant sûrement de la méthode employée dans l'Antiquité par Philippe de Macédoine en Grèce, se glissant dans les inimitiés entre les cités-états se déchirant constamment entre elles, il se fit l'allié de l'une pour mieux conquérir l'autre, agrandissant progressivement son empire. Toutefois, malgré les efforts du Grand Turc, l'intérêt de la Chrétienté semble être parvenu à ressurgir dans les consciences pour permettre aux Chrétiens de s'unir contre l'ennemi commun aux moments les plus périlleux. Ainsi, François Ier assura au nonce de France en 1537⁷¹ que si le Saint-Siège était menacé par les Turcs, aucune trêve ne tiendrait et qu'il accomplirait son devoir de Chrétien.

Une autre puissance apparaît dans cette affaire : Venise. S'efforçant d'observer une certaine neutralité entre tous les partis durant ces événements, elle permit cependant aux informations de circuler et ainsi de faire éclater la vérité. Outre son formidable réseau d'information, Venise était au cœur des élaborations tactiques de l'époque en raison de sa puissance navale⁷². La complexité des relations internationales est particulièrement bien illustrée par ce qui se produisit juste avant que n'éclate l'affaire Rincone-Fregoso, en 1541. On trouve aux archives de Venise une lettre de Soliman⁷³ adressée au doge Pietro Lando. Le sultan y mentionnait la confirmation du traité de paix avec le roi de France et la concession de la paix avec Venise, indiquant ainsi la position de Venise

⁷¹ Lettre de Carpi à Ricalcato du 17 mars 1537.

⁷² Possédant une force navale de tout premier plan, même si son influence déclinait grandement au début du XVIe siècle, elle n'en demeurait pas moins essentielle pour tout projet d'expédition navale. C'est pourquoi dans les préparatifs de chaque campagne, il fallait se concilier l'appui de la flotte vénitienne, comme lors de l'hiver 1537. Conscient de cette importance, le Grand Turc s'efforça de bénéficier de sa puissance maritime en multipliant les ambassades. En effet, si Soliman avait pu s'associer avec la marine vénitienne, la victoire lui aurait été assurée. Mais Venise ne céda jamais, car en contractant une alliance pareille, elle se serait définitivement coupée du bloc chrétien. Pourtant, les Turcs ne renoncèrent pas et même s'ils ne parvinrent pas à attirer Venise dans leurs rangs, ils réussirent périodiquement à s'assurer de sa neutralité, ce qui représentait un point considérable : si Venise n'était pas avec les Turcs, du moins elle ne serait pas contre eux. La République de Venise dont une grande partie des possessions ultramarines se trouvaient tout près de l'empire ottoman, avait tout intérêt à s'assurer de l'amitié de ce puissant voisin capable de fondre avec facilité sur ses possessions.

⁷³ Archivio di Stato de Venise, Documenti Turchi, Busta 4, document 455, lettre du 12-26 février 1541 d'Andrinople.

dans l'échec des relations internationales. Mais dans la même lettre, il faisait le reproche à la Sérénissime de la situation dans laquelle elle se trouvait: ayant renoncé à son alliance avec François Ier, Venise paraissait s'apprêter à apporter son aide à l'empereur Charles Quint et au roi des Romains Ferdinand, et cela n'était pas convenable de l'avis du sultan. Voici un parfait exemple de la complexité des rapports internationaux⁷⁴ et des positions délicates dans lesquelles se retrouvaient certains états.

D'un autre côté, cette affaire a mis en lumière une mauvaise foi consommée dans la transmission des nouvelles. On retrouve ici l'attitude qui fut déjà celle de Charles Quint lors du siège de Rhodes en 1522⁷⁵. En effet, à l'époque, alors que le pape Adrien VI s'efforçait d'attirer son attention sur le sort malheureux des chevaliers de Saint-Jean ne pouvant plus résister au siège imposé par Soliman, l'empereur avait allégué des retards de courriers qui ne se résolurent fortuitement qu'après la reddition des chevaliers (que l'empereur semblait pourtant ignorer dans ses courriers du début 1523) et il offrit, alors que tout était perdu, d'apporter enfin son secours. Les événements semblent s'être répétés à l'occasion de l'affaire Rincone-Fregoso. De nouveau, Charles Quint ignorait tous des événements et ne pouvait croire que ses hommes puissent être en quelque manière responsables. Nier toute implication lui permettait d'échapper à la vindicte de François Ier.

Si l'attitude de l'empereur se comprend dans l'optique d'éviter l'ire française, celle du roi de France paraît moins compréhensible. En effet, diverses sources engagent à penser que François Ier fut averti relativement rapidement et avec certitude du sort de ses envoyés, et pourtant il déclara l'ignorer pendant de longs mois ! Le gouverneur du Piémont, du Bellay-Langey, n'ayant réussi qu'à se faire confier les dépêches et lettres de créances des deux envoyés du roi de France, se serait presque immédiatement plaint de leur sort auprès du marquis del Vasto. Dans un premier temps, le gouverneur aurait feint de croire le marquis quand il disait qu'il s'agissait d'un acte de « brigandage privé », afin de pouvoir accumuler en secret, par l'entremise de ses espions, des preuves de sa culpabilité. Mais dès le 9 juillet, le courrier de l'ambassadeur, Guillaume

⁷⁴ Maintenir de bonnes relations avec l'empire ottoman n'était cependant pas le propre de Venise ou de la France. L'année même de la campagne de la Préveza, en 1538, la République de Florence dépêcha une ambassade auprès de Soliman pour lui offrir de riches présents.

⁷⁵ L'édition de la *Correspondance de Charles Quint et Adrien VI* par L.-P. Gachard, Bruxelles 1859, en est très révélatrice.

Pellicier⁷⁶, rétablissait la vérité. Langey avait découvert que des soldats de la garnison de Pavie étaient restés embusqués durant trois jours avant d'accomplir leur forfait. Il aurait ainsi envoyé au roi de France une relation détaillée de l'attentat. Pourtant, malgré ses diverses réclamations pour obtenir justice de ce crime, François Ier ne semble pas s'être appuyé sur un tel document, laissant toujours planer une part d'incertitude. Était-ce pour ne pas avoir à prendre position de manière définitive ? Cela lui permettait-il de faire durer négociations et démarches ? Ou voulait-il éviter de se retrouver contraint de déclencher un conflit qu'il ne pouvait pas assumer ? Les lettres des nonces de France laissent entendre que les attermolements du roi de France étaient liés à son incapacité matérielle à soutenir un conflit. D'un autre côté, l'affaire Rincone-Fregoso continua à être mentionnée dans les échanges diplomatiques de la France pour ne pas prêter secours à Charles Quint.

Conclusion. Les conséquences de cette affaire varient suivant les sources. Ici, considérée comme un événement crucial qui serait à l'origine de la dernière guerre opposant François Ier à Charles Quint, ailleurs, cet acte n'aurait pas eu une telle importance. Si l'on considère la mission auprès de Soliman comme déterminante pour assurer une paix relative en Hongrie, il devenait ainsi impossible d'arrêter Soliman. Et ce dernier s'empara bel et bien de Buda et causa de multiples dommages à Ferdinand. Relier l'attentat contre les envoyés royaux et la prise de Buda en 1541 invite à interpréter la victoire ottomane comme faisant payer à Ferdinand le crime de son frère, de ce point de vue.

L'affaire Rincone-Fregoso, en tant qu'attentat perpétré aux frontières du Milanais révèle bien toute la complexité des relations internationales et la fragilité des accords de l'époque.

Par ce biais, la confusion des rapports entre le royaume de France, l'Empire Ottoman et l'empire de Charles Quint confirme bien la fin de la République Chrétienne, qui devait être constituée par les pays désireux de s'opposer aux ennemis des Chrétiens. Cette affaire illustre et signale particulièrement la situation compliquée dans laquelle se trouvait le royaume de François Ier, interpellé à diverses reprises en raison de ses

⁷⁶ Archives des Affaires Étrangères, Cor. Pol., Venise, 2, fol. 197 verso et d'autres détails sur les informations récoltées par Langey dans une lettre du 23 juillet, Archives des Affaires Étrangères, Cor. Pol., Venise, 2, fol. 201 verso-202. Pourtant, Pellicier ne reçut la nouvelle de l'assassinat de Rincone et Fregoso que le 16 juillet de Rome et il adressa une lettre au roi de France qu'après le 22 juillet qui ne fut connue que le 29 juillet.

relations avec le Grand Turc, comme dans l'*Exhortation à François Ier roi de France*⁷⁷:

On ne pourrait t'appeler roi de France ni franc, par le fait que si on pouvait appeler véritablement roi et libre [...] celui qui se trouvait quémander de l'aide à de véritables barbares, ennemis de son sang et rebelles à son Dieu et Maître, qui pour cette raison t'appellent et t'envoient comme le poignard ottoman dans le cœur de la chrétienté.

Les mécanismes mis au jour par l'étude de l'affaire Rincone-Fregoso ont permis d'illustrer les méandres de la géopolitique de cette première moitié du seizième siècle entre empire ottoman, royaume de France, Papauté et empire de Charles Quint, révélant les lignes de faiblesses de l'idéal d'union de la République chrétienne et la complexité de la notion de frontière méditerranéenne.

SUMMARY OF “THE RINCONE-FREGOSO AFFAIR” (1541) REVEALING TENSION OF THE TIME

Abstract

In the complicated context of the sixteenth-century, the Rincon-Fregoso affair perfectly illustrates the political tension of the time. Due to its difficult position, the kingdom of France was forced to find new allies such as the Ottomans.

In this context, Antonio Rincon's and Cesare Fregoso's mission, to renegotiate the truce with the Ottoman Empire, in 1538, can be fruitfully explored with the help of archival documents. Firstly, reconstructing this affair reveals the confusion regarding the ambush on the Po River and successive events. All this confusion had been used by the contemporary princes in order to achieve different goals. Secondly, this affair also revealed the high political stakes, the balance of power, as well as the problem of Christian-Ottoman relations. This affair also illustrated the weakness of Christianity: Christians laying an ambush for other Christians! It also exemplifies Suleyman's tactics to take advantage of Christians' dissensions. Finally, the Rincon-Fregoso affair reveals the role of Venice and Charles V's and of Francis I's strategies in pursuing their own interests.

Keywords: documents, christian unity, France, affair Rincone-Fregoso.

⁷⁷ Il s'agit du manuscrit Urb. Lat. 849 (s. XVII), fol. 83-88 conservé à la Bibliothèque du Vatican et dont la datation est estimée être aux environs de 1543. Ici, fol. 83.

**EUNUCI PAFLAGONIENI ÎN CONSTANTINOPOL
(SECOLELE X-XI).
REALITĂȚI ȘI IDEOLOGIE¹**

ANDREI TIMOTIN*
andreitimotin@yahoo.fr

Paflagonia, regiunea de pe coasta sudică a Mării Negre situată între Bitinia și Pontos, a dobândit, în Imperiul bizantin, o importanță politică semnificativă începând cu secolul al IX-lea, când devine o temă autonomă, ieșind de sub jurisdicția temei Bukellarion. Începând din această perioadă, paflagonienii pătrund, de asemenea, din ce în ce mai frecvent, în elita societății bizantine². Împărăteasa Teodora (842-855), unul dintre actorii principali ai Triumfului Ortodoxiei în 843, era originară din Paflagonia³. Între membrii clanului Doukas, familie de origine paflagoniană care se ilustrează prin câteva figuri celebre încă de la sfârșitul secolului al IX-lea (Andronikos și Constantin), se numără doi împărați, Constantin al X-lea (1059-1067) și Mihail al VII-lea (1071-1078). În secolul al XI-lea, domnește, de asemenea, un alt împărat paflagonian, Mihail al IV-lea (1034-1041). Din Paflagonia sunt originari și câțiva cărturari renumiți, între care Nichita David Paflagonianul (sfârșitul secolului al IX-lea și prima jumătate a secolului al X-lea), discipol al celebrului Arethas din Cezareea. Călugării paflagonieni sunt responsabili

* Cercet. științific în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene, București.

¹ Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

² Paul Magdalino, *Paphlagonians in Byzantine High Society*, în *Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.)*, Atena, 1998, p. 141-150.

³ *Theophanes Continuatus*, ed. Immanuel Bekker, Bonn, 1838, p. 89.

de organizarea și dezvoltarea cultelor a cel puțin trei sfinți însemnați ai acestei perioade, precum Luca cel Nou, Nikon „Metanoeite” sau Simeon Noul Teolog, dintre aceștia ultimii doi fiind ei înșiși de origine paflagoniană⁴.

Prezența paflagonienilor în elita societății bizantine este însă asociată în primul rând cu corpul de eunuci din administrația imperială, recrutați cu precădere din această regiune începând din secolul al IX-lea, o influență importantă în fixarea acestei strategii având, foarte probabil, împărăteasa Teodora, originară ea însăși din Paflagonia⁵.

Figuri familiare în Imperiul asirian și la curtea faraonilor egipteni, eunucii nu sunt prezențe neobișnuite nici în Grecia și în Roma antică, însă organizarea, în cadrul administrației imperiale, a unui ordin special al eunucilor (*hê tôn eunouchôn taxis*) reprezintă o inovație bizantină. Prezența lor la curtea imperială este în general pusă în legătură cu domnia lui Dioclețian (284-305), marcată de o tendință pronunțată de „orientalizare” a curții⁶. Această prezență este bine atestată în timpul domniei fiului lui Constantin cel Mare, Constantius II (337-361). Corpul de eunuci și în special șambelanul Eusebius exercitau, dacă este să-i dăm crezare lui Ammianus Marcellinus (XVIII, 4; XXII, 3-4), o mare influență asupra împăratului Constantius. În secolul al V-lea, Leon cel Mare (457-474) a interzis vânzarea de eunuci de naționalitate romană pe teritoriul imperiului, însă a autorizat comerțul de eunuci de alte naționalități⁷. Prezența eunucilor la curte s-a accentuat în secolele următoare, în pofida unei legislații care le era defavorabilă (novella 142 a lui Iustinian și novella 60 a lui Leon al VI-lea)⁸. În secolul al IX-lea, corpul de eunuci alcătuia, la curtea imperială, o ierarhie separată însărcinată cu funcții domestice și

⁴ Carolyn L. Connor, W. Robert Connor, *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris*. Text, Translation and Commentary, Brookline, Mass., 1994, p. 110; Denis F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*. Text, Translation and Commentary, Brookline, Mass., 1987, p. 32, 38 și 184; Irénée Hausherr, *La Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicéas Stéthatos*. Texte grec inédit publié avec introduction, notes critiques et traduction française, Roma, 1928, p. 3 și 78.

⁵ Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 148-149.

⁶ Shaun F. Tougher, *Byzantine Eunuchs: An Overview, with Special Reference to Their Creation and Origin*, în Liz James (ed.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, Londra-New York, 1997, p. 169.

⁷ Rodolphe Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Amsterdam, 1967, p. 166.

⁸ *Ibidem*.

administrative, iar arhieunucul era unul dintre principalii funcționari din Constantinopol.

Rațiunile recursului la eunuci la curtea imperială erau, se pare, în principal două: faptul că eunucii nu puteau aspira niciodată la tronul imperial, calitatea de eunuc fiind legalmente incompatibilă cu cea de împărat, și faptul că relațiile lor cu persoanele de gen feminin nu erau susceptibile să creeze probleme de succesiune. În realitate, aceste două explicații nu sunt adevărate decât pe jumătate fiindcă, pe de-o parte, dacă eunucii nu puteau deveni împărați ei înșiși, nimic nu-i împiedica să urzească sau să participe la comploturile altor pretendenți⁹. Cazul cel mai cunoscut este cel al eunucului paflagonian Ioan Orfanotroful ale cărui intrigi au avut ca rezultat urcarea pe tron a fratelui său, Mihail Paflagonianul (1034-1041) și asasinarea împăratului Romanos Argyros (1028-1034). Pe de altă parte, incapacitatea eunucilor de a procrea nu-i împiedica să aibă legături intime, primejdioase din punct de vedere politic, cu persoane de gen feminin. Un exemplu este relația dintre eunucul Constantin Paflagonianul și împărăteasa Zoe Karbonopsina, cea de-a patra soție a împăratului Leon al VI-lea (886-912), relație care îi va aduce eunucului o dizgrație temporară¹⁰.

În pofida acestor situații care nu erau totuși excepționale, împărății se simțeau în general în siguranță în prezența eunucilor, mai ales atunci când aveau o origine umilă, ceea ce se întâmpla cel mai adesea, iar ascensiunea lor era în întregime datorată privilegiilor imperiale; aceasta în condițiile în care împărății erau înconjurați de o aristocrație puternică ai cărei membri se simțeau în general îndreptățiți să dobândească, dacă se ivea prilejul, titlul de împărat, ceea ce făcea din orice deținător al unei funcții importante un potențial pretendent la tron.

De cerimoniis demonstrează cu claritate locul important pe care eunucii îl aveau, în secolul al X-lea, în palatul imperial și în numeroasele ceremonii aulice. Ei aveau acces, în principiu, la aproape toate oficiile și demnitățile aulice: conform *Kletorologion*-ului lui Philotheos, la sfârșitul secolului al IX-lea, din cele șaiszeci de funcții, aproximativ cincizeci erau accesibile eunucilor¹¹. Dintre acestea, câteva le erau rezervate în mod special: funcția de *parakoimômenos* era, de pildă, apanajul lor exclusiv¹²;

⁹ Shaun F. Tougher, *op. cit.*, p. 170.

¹⁰ *Theophanes Continuatus*, *op. cit.*, p. 869.

¹¹ Rodolphe Guiland, *op. cit.*, I, p. 198-199.

¹² Despre această funcție, *ibidem*, p. 202-215.

parakoimômen-ul, așa cum o indică și numele, se culca alături de împărat și veghea asupra lui; era în același timp sfătuitoarea sa de taină și omul său de încredere. El era șeful gărzii domestice a împăratului, formate din așa numiții *koitônitai* sau *koubikoularioi*. De asemenea, ocupau în mod frecvent funcțiile de *prôtovestiarios*, *ho epi tês trapezês* (marele stolnic sau maestrul de ceremonii), *papias* (ușierul marelui palat) sau *pinkernês* (paharnic) al împăratului sau al împărătesei.

Datorită încrederii pe care o inspirau, eunucii ocupau, de asemenea, și înalte funcții militare¹³. Împărății găseau astfel potrivit să încredințeze conducerea armatei unui eunuc, pentru ca în felul acesta să limiteze, în cazul unor expediții victorioase, ambițiile la tron ale unor generali puternici. La sfârșitul secolului al VIII-lea, în timpul domniei Irinei (797-802), puternicul eunuc Stavrakios a fost însărcinat să comande expediția victorioasă împotriva triburilor slave din Grecia continentală¹⁴. La sfârșitul secolului al IX-lea, în timpul domniei lui Leon al VI-lea, eunucul Constantin, patrician și *ho epi tês trapezês*, strateg al temelor occidentale, a primit comanda unei expediții în Sicilia împotriva arabilor¹⁵. În timpul domniei lui Constantin Porfirogenetul (920/945-959), eunucul Constantin Gongylios a primit comanda flotei bizantine (în 944/945)¹⁶. Un general experimentat precum Nichifor Phokas, odată ajuns împărat (963-969), va încredința comanda flotei bizantine în expediția din Sicilia (964) eunucului și patricianului Nichita¹⁷. Șase ani mai târziu, un alt general ajuns împărat, Ioan Tzimiskes (969-976) a trimis un contingent de armată în sprijinul trupelor care se luptau împotriva arabilor în Alep și Antiohia, sub comanda unuia dintre eunucii săi cei mai fideli, Nicolaos¹⁸.

În secolele al X-lea și în prima jumătate a secolului al XI-lea, o serie de figuri importante de eunuci, care au jucat un rol decisiv în guvernarea Imperiului, sunt de origine paflagoniană (în timpul Comnenilor prezența eunucilor la curte se rarefiază)¹⁹. Primul, în ordine cronologică, este Constantin Paflagonianul, *magistros* devenit *parakoimômenos* în ultima parte a domniei lui Leon al VI-lea, apropiat al celei de-a patra soții a împăratului. Îndepărtat de la putere de împăratul Alexandru (912-913) și

¹³ *Ibidem*, p. 170-176.

¹⁴ *Theophanis Chronographia*, ed. Carl de Boor, Leipzig, 1883, p. 456-457.

¹⁵ *Theophanes Continuatus, op. cit.*, p. 356.

¹⁶ *Ibidem*, p. 436.

¹⁷ *Leonis Diaconi Historiae*, ed. Carl B. Hase, Bonn, 1928, p. 65-67.

¹⁸ *Ibidem*, p. 103.

¹⁹ Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 143-145.

de patriarhul Nicolae Mystikos (901-907, 912-925), el rămâne atașat de protectoarea sa, Zoe Karbonopsina, care, la întoarcerea temporară la putere în 914, ca regentă a tânărului Constantin Porfirogenetul, îl numește șeful corpului de eunuci. Constantin Paflagonianul este unul dintre responsabilii principali ai redeschiderii conflictului cu țarul Symeon al Bulgariei, inițiativă dezastruoasă pentru bizantini²⁰.

În strânse legături cu eunucul Constantin, doi alți eunuci paflagonieni, frații Anastasie și Constantin Gongylios, își fac în această perioadă apariția în proximitatea tronului imperial. Atașați, ca și Constantin, de Zoe Karbonopsina și Constantin Porfirogenetul, ei dispar de pe scena politică pe timpul domniei lui Romanos Lekapenos, însă cel puțin Constantin Gongylios re apare în 944, în timpul domniei lui Constantin Porfirogenetul, care îl numește *drongarios* al flotei. Tot el va conduce expediția eșuată din Creta în 949²¹.

Administrația împăratului Constantin Porfirogenetul s-a bazat pe o adevărată rețea de eunuci paflagonieni. Un alt exemplu este Iosif Bringas, *patrikios* și *praipositos*, apoi *drongarios* al flotei. Și-a început ascensiunea sub Constantin Porfirogenetul, însă a devenit *parakoimōmenos* sub Romanos II, fiul lui Constantin (959-963). A căzut în dizgrație sub Nichifor Phokas, care l-a exilat în Paflagonia, locul său de baștină. Pupilul lui Bringas este un alt eunuc paflagonian, Georgios, viitorul Simeon Noul Teolog, pe care rudele sale l-au trimis la Constantinopol pentru a face carieră și care, datorită influenței unchiului său (Bringas însuși sau, mai probabil un apropiat al său) este numit *spatharokoubikouarios*²².

În sfârșit, un alt exemplu, poate cel mai edificator, este cel al lui Ioan Orfanotroful, eunuc paflagonian foarte influent sub Romanos Argyros, care contribuie decisiv la urcarea pe tron a fratelui său, Mihail Paflagonianul. Dacă este să-i dăm crezare lui Skylitzes, eunucul Ioan este adevăratul deținător al puterii de-a lungul domniei fratelui său, între 1034 și 1042, perioadă de apogeu a influenței eunucilor paflagonieni în Imperiu²³.

²⁰ *Theophanes Continuatus, op. cit.*, p. 275-276.

²¹ *Ibidem*, p. 386, 390, 436.

²² Irénée Hausherr, *op. cit.*, p. LXXXVIII-LXXXIX; John A. McGuckin, *Symeon the New Theologian and Byzantine Monasticism*, în Anthony Bryer, Mary Cunningham (ed.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the 28th Spring Symposium of Byzantine Studies* (Birmingham, March 1994), Aldershot, 1996, p. 19.

²³ Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, ed. Ioannes Thurn, Berlin-New York, 1973, p. 385-421.

Paflagonia este, în mod evident, un loc privilegiat pentru recrutarea eunucilor trimiși la Constantinopol pentru a face carieră la palat, iar această asociere strânsă între regiunea din nordul Anatoliei și corpul imperial de eunuci stă, foarte probabil, la originea proastei reputații de care se bucură paflagonienii în Bizanț²⁴. Aluziile puțin măgulitoare la adresa paflagonienilor se potrivesc, într-adevăr, cu aprecierile la fel de puțin măgulitoare la adresa eunucilor, susținute în general de un fond ideologic care asociază instinctiv virilitatea cu calitățile morale (curajul, fidelitatea, simțul dreptății, altruismul etc.). În realitate însă, în pofida acestei reputații, imaginea eunucilor în societatea bizantină a fost mereu mai curând una ambivalentă²⁵.

Trebuie spus, mai întâi, că Biserica cuprindea, încă din Antichitate, un număr considerabil de clerici eunuci. Primul canon al sinodului de la Niceea (325) și Canoanele apostolice 21 și 22 interzic prezența în rândul clerului numai a celor care au devenit eunuci în urma unei auto-mutilări corporale voluntare (*ektomiai*, în opoziție cu *spadones* sau *thladii*, care sufereau de o malformație congenitală sau de o maladie)²⁶. Pe fondul acestei non-interdicții formale, două versete biblice au favorizat cu precădere formarea unei reprezentări pozitive a eunucilor în cadrul Bisericii: *Matei* 19, 12: „Căci sunt eunuci care s-au născut așa din pântecele mamei lor; sunt eunuci pe care oamenii i-au făcut eunuci și sunt eunuci care s-au făcut eunuci pe ei înșiși, pentru împărăția cerurilor”; *Isaia* 56, 3-5: „Și eunucul să nu zică: iată eu sunt un copac uscat. Pentru că așa zice Domnul către eunuci: celor care păzesc zilele Mele de odihnă și aleg ceea ce Îmi este plăcut Mie și stăruie în legământul Meu, Le voi da în casa Mea și înăuntrul zidurilor Mele un nume și un loc mai de preț decât fii și fiice; le voi da un nume veșnic și nepieritor”. Eunucii de la curte se numără printre martirii Bisericii în timpul mării persecuții din 303, și ai primul iconoclastm, în 780²⁷.

Mulți patriarhi bizantini sunt eunuci, iar acest fenomen nu a rămas cu siguranță fără urmări în formarea unei imagini pozitive a eunucilor în societatea bizantină. În secolul al X-lea, pe durata a aproape jumătate de

²⁴ Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 142.

²⁵ Georges Sidéris, 'Eunuchs of light'. *Power, Imperial Ceremonial and Positive Representations of Eunuchs in Byzantium (4th-12th centuries AD)*, în Shaun Tougher (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, Londra, 2002, p. 161-175.

²⁶ Rodolphe Guiland, *op. cit.*, I, p. 168.

²⁷ Georges Sidéris, *op. cit.*, p. 163-165.

veac, între 925 și 970, aproape toți patriarhii au fost eunuci: Ștefan al II-lea (925-927), Teofilact (933-956) și Polyeuktos (956-970)²⁸. Fenomenul nu este însă izolat fiindcă în secolul precedent doi dintre cei mai importanți patriarhi, Ignatios (847-858 și 867-877), fiul împăratului Mihail Rangabe (811-813), și Metodie (843-847), au fost, de asemenea, eunuci²⁹. Nu este nesemnificativ faptul că amândoi au fost onorați ulterior ca sfinți. Primul iconoclast a cunoscut și el doi patriarhi eunuci, un iconofil, Germanos (715-730), onorat și el ca sfânt, și unul iconoclast, Nichita I (766-780)³⁰.

Reprezentarea pozitivă a eunucilor este structurată de o ideologie care stabilește o analogie precisă între ierarhia seculară și ierarhia cerească și, în particular, între eunucii aflați în preajma împăratului și îngerii care înconjoară tronul ceresc³¹. Analogia între ordinul îngerilor și corpul de eunuci se bazează pe o serie de trăsături comune legate de natura și de funcțiile lor: asexualitate, transmitere de mesaje, mediere, protecție, fidelitate. Asimilarea între îngeri și eunuci a devenit, începând cu precădere din secolul al IX-lea, un *topos* în hagiografia bizantină³², înscriindu-se în cadrul mai general al analogiei stabilite de ideologia imperială între Constantinopol și Ierusalimul ceresc³³.

Nu este, probabil, întâmplător că această reprezentare idealizată a ordinului eunucilor care se fixează în secolul al X-lea prin intermediul hagiografiei și al „eunucizării” instituției patriarhale (trebuie ținut seamă că o parte însemnată a acestei hagiografii eunucofile este de origine

²⁸ Rodolphe Guiland, *op. cit.*, I, p. 169.

²⁹ *Vita S. Ignatii, Archiepiscopi Constantinopolitani*, în *Patrologia Graeca*, ed. Jacques P. Migne, vol. 105, Paris, 1866, col. 492 C; *Theophanes Continuatus, op. cit.*, p. 159.

³⁰ Rodolphe Guiland, *op. cit.*, I, p. 168.

³¹ Georges Sidéris, *op. cit.*, p. 166-168; Kathryn M. Ringrose, *The Perfect Servant. Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago, 2003, p. 142-163.

³² Andrei Timotin, *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Étude sur l'hagiographie méso-byzantine (IXe-XIe siècles)*, Paris, 2010, p. 297-300.

³³ Henry Maguire, *The Heavenly Court*, în Henry Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C., 1997, p. 247-258; Marie-Hélène Congourdeau, *Jérusalem et Constantinople dans la littérature apocalyptique*, în Michel Kaplan (ed.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, Paris, 2001, p. 125-136; Andrei Timotin, *La vision du paradis d'André Salos. Héritages anciens et idéologie impériale byzantine*, în *Revue de l'histoire des religions*, CCXXVIII, 2011, p. 389-402.

constantinopolitană³⁴) corespunde, din punct de vedere cronologic, cu formarea și consolidarea la curtea imperială, în timpul dinastiei macedoniene (mai ales sub domniile lui Leon al VI-lea, Constantin Porfirogenetul și Romanos II), a unei foarte influente rețele de eunuci paflagonieni. Dimpotrivă, este foarte plauzibil ca această comunitate să fi contribuit la cristalizarea și la consolidarea acestei reprezentări. Vom încerca în cele ce urmează să argumentăm această ipoteză prin analiza a două vieți de sfinți compuse în veacul al X-lea, respectiv al XI-lea, *Viața lui Vasile cel Nou* și *Viața lui Simeon Noul Teolog*, două texte reprezentative pentru idealizarea și spiritualizarea figurii eunucului în cultura bizantină a acestei perioade.

Georgios, viitorul Simeon Noul Teolog, s-a născut în Paflagonia, în 949, într-o familie din aristocrația provinciei care avea numeroase legături la Constantinopol. Multe dintre rudele sale se află în capitală, unde ocupă funcții importante, precum unchiul său, care este *koitônités* al împăratului Romanos II³⁵. Potrivit unui parcurs social comun în această perioadă³⁶, Georgios este încredințat, încă din vremea copilăriei, unor rude din capitală și trimis la Constantinopol pentru a-și desăvârși educația și pentru a ocupa ulterior o funcție în administrația imperială. După ce a absolvit prima treaptă a cursului școlar, tânărul Georgios este introdus de unchiul său la palat. El primește în curând demnitatea de *spatharokoubikoularios*, funcție rezervată în general eunucilor, și este admis în senat³⁷. Unchiul său moare însă în scurtă vreme și atunci Georgios face o primă încercare de a se călugări, însă este oprit de duhovnicul său, celebrul Simeon Studitul. Georgios se resemnează și rămâne la Constantinopol, în casa unui patrician, o rudă a familiei sale. În această perioadă, are mai multe experiențe mistice și, în cele din urmă, cu

³⁴ Lennart Rydén, *The Life of St Andrew the Fool*, II, Uppsala, 1995, p. 145, l. 973 ; p. 291, l. 4211 sq.; A.V. Rystencko, *Materialien zur Geschichte der byzantinisch-slavischen Literatur und Sprache*, Odessa, 1928 (*Vita S. Niphoni*), p. 44, l. 24, p. 53, l. 33; Christine Angelidi, «La version longue de la vision du moine Cosmas», *Analecta Bollandiana*, CI, 1983, p. 85, l. 147-154.

³⁵ Irénée Hausherr, *op. cit.*, p. 2 și 4 (§ 2-3).

³⁶ Évelyne Patlagean, *Sainteté et pouvoir*, în Sergei Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Londra, 1981, p. 178-179; Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, 1993, p. 82-84; Alexander P. Kazhdan, Michael McCormick, *The Social World of the Byzantine Court*, în Henry Maguire (ed.), *op. cit.*, p. 193-194.

³⁷ Irénée Hausherr, *op. cit.*, p. 4 (§ 3). Simeon îi apare, de altfel, unui discipol, într-o viziune nocturnă, sub forma unui „eunuc distins și demn” (*eunouchon euschêmona te kai semnoprepê*) (*ibidem*, p. 218, § 147).

acordul duhovnicului său, Simeon se va călugări în mănăstirea Studios din Constantinopol³⁸, mănăstire imperială ale cărei porți i-au fost deschise de relațiile sale seculare. Comportamentul său religios neconvențional va conduce însă la îndepărtarea lui de la Studios și la transferul său într-o mănăstire apropiată de Stoudios, închinată Sf. Mamas, un martir paflagonian (m. 275), care fusese fondată în timpul lui Iustinian tot de către un eunuc paflagonian, Pharasmanes³⁹. Simeon devine în curând egumenul mănăstirii, intră în conflict cu patriarhii Nicolae Chrysovergis (980-992) și Sissinnios (996-998), însă își păstrează funcția de egumen, pe care o încredințează, înainte de a muri, unui discipol al său, Arsenie, tot un eunuc din Paflagonia. La Studios, ca și la Sf. Mamas, Simeon se bucură de o poziție privilegiată datorată poziției sale sociale. După numai trei ani de la călugărire, devine preot și în curând egumen al mănăstirii Sf. Mamas unde exercită o autoritate patronală care îl aduce în conflict nu o singură dată cu călugării mănăstirii⁴⁰.

Am încercat cu un alt prilej să arătăm că miza conflictului care îl opune pe Simeon patriarhilor Nicolae și Sissinnios este un conflict de putere între partida aristocratică reunită în jurul lui Simeon și al mănăstirii Sf. Mamas și autoritatea imperială reprezentată de Vasile al II-lea, care a dus la sfârșitul secolului al X-lea o luptă durabilă cu marea aristocrație anatoliană⁴¹. Printre apropiații lui Simeon se numără patricianul Genesisios, care era fiul său spiritual, Hristofor Phagoura, de asemenea un înalt demnitar, Ioan, *prôtonotarios* al Dromului, și un alt Ioan, *ho epi tôn deêseôn* (responsabil cu cererile adresate împăratului)⁴². Nucleul acestei facțiuni politice este format de cercul de eunuci din jurul lui Romanos II. Unchiul lui Simeon este un apropiat al puternicului eunuc Iosif Bringas, iar căderea în dizgrație a acestuia din urmă odată cu venirea la putere a lui Nichifor Phokas coincide de fapt cu prima criză existențială a lui Simeon

³⁸ *Ibidem*, p. 18 (§ 10-11).

³⁹ Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. Ier partie. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*. III. *Les églises et les monastères*, Paris, 1969, p. 314-319; Dirk Krausmüller, *The Monastic Communities of Stoudios and St Mamas in the Second Half of the Tenth Century*, în Margaret Mullett, Anthony Kirby (ed.), *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism*, Belfast, 1994, p. 67-85.

⁴⁰ John A. McGuckin, *op. cit.*, p. 25-27, 32-35.

⁴¹ Andrei Timotin, *Icône privée et pouvoir local. L'icône de Syméon Eulabès et les opposants de Basile II*, în **EBPB**, vol. VI, 2011, p. 127-134.

⁴² Irénée Hausherr, *op. cit.*, p. 138, 140, 158 (§ 100, 102, 113).

și cu prima sa încercare de a se retrage la mănăstire⁴³. Bringas, *parakoimômenos* al lui Romanos II, este figura centrală a unei puteri imperiale care, după moartea lui Constantin Porfirogenetul, este divizată între Bringas și împărăteasa Theofano, soția lui Romanos II. În 963, Theophano, în alianță cu puternicul general Nichifor Phokas, îndepărtează de la putere facțiunea lui Bringas, în locul căruia îl numesc *parakoimômenos* pe eunucul Vasile, tutorele tinerilor prinți și viitori împărați Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea. Relațiile sale la palat i-au permis, cu toate acestea, lui Simeon să-și păstreze titlul de senator și să rămână în siguranță la Constantinopol atâta vreme cât partida aristocratică a rămas la putere sub Nichifor Phokas și Ioan Tzimiskes. Lucrurile se vor schimba însă după moartea lui Tzimiskes odată cu venirea la putere a lui Vasile al II-lea, în 976, moment în care cariera politică a tânărului eunuc ia sfârșit. Refugiat în viața monahală, Simeon devine centrul unei opoziții aristocratice care se legitimează prin autoritatea spirituală a lui Simeon Studitul și a fiului său spiritual.

Aura mistică și notorietatea ca sfânt și teolog de care se bucură Simeon Noul Teolog în Constantinopol în ultimul sfert al veacului al X-lea și în primul sfert al veacului al XI-lea au contribuit la spiritualizarea și la idealizarea figurii eunucului în rândul elitei sociale bizantine. Această reprezentare se consolidează în cadrul rețelei eunucilor paflagonieni reuniți în jurul lui Iosif Bringas. Căderea în dizgrație a acestuia din urmă nu a însemnat sfârșitul clanului său, fiindcă în secolul următor, un Mihail Bringas (1056-1057) ajunge pe tronul Bizanțului și reunește în jurul său o parte dintre eunucii care îl serviseră pe Mihail Paflagonianul și pe protectoarea sa Teodora a III-a (1055-1056), între care și influentul Ioan Orfanotroful⁴⁴. Nu este, probabil, întâmplător că în aceeași perioadă (1054-1055) este compusă *Viața* lui Simeon Noul Teolog de către discipolul său, Nichita Stetathos⁴⁵, scriere care va fixa și întări reputația de sfânt de care se bucura eunucul preferat al lui Iosif Bringas.

Cazul lui Vasile cel Nou are multe trăsături în comun cu cel al lui Simeon Noul Teolog. Amândoi au numeroase legături în cercul de eunuci paflagonieni din palatul imperial și își petrec cea mai mare parte a vieții la Constantinopol, dobândind ulterior o reputație de sfinți. Sfințenia lor neconvențională este, de asemenea, asemănătoare, întrucât este vorba de

⁴³ John A. McGuckin, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁴ Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 146.

⁴⁵ Irénée Hausherr, *op. cit.*, p. LXXX-XCI.

doi mistici, care se bucură de o mare autoritate spirituală ca duhovnici și îndrumători spirituali, și care sunt creditați cu mai multe viziuni care, de altfel, au contribuit la popularitatea figurilor lor (în special viziunea lui Vasile asupra Judecării de Apoi, cea mai amplă din toată literatura bizantină).

Din păcate, nu dispunem încă de o ediție critică a *Vieții lui Vasile cel Nou*, un text cu o bogată și complicată tradiție manuscrisă, care s-a bucurat de o largă popularitate în Bizanț⁴⁶. Cu toate acestea, în forma în care textul este accesibil în prezent, el conține deja un număr mare de informații istorice care acoperă o perioadă care se întinde de la sfârșitul domniei lui Leon al VI-lea până la cea a lui Constantin Porfirogenetul. Vasile cel Nou, pe care prima parte a biografiei sale ne îngăduie să-l asociem cu facțiunea favorabilă lui Constantin Doukas de la curtea împăratului Alexandru (912-913), este ulterior implicat în conflictele pentru dobândirea tronului în calitate de prieten apropiat al *magistros*-ului Romanos Saronites, rudă a împăratului Romanos Lekapenos (920-944), pe care încearcă în mai multe rânduri să-l convingă să nu completeze împotriva împăratului⁴⁷.

După o pauză de două decenii în biografia lui Vasile, îl regăsim, către mijlocul veacului al X-lea, în cartierul Arkadianai (nu departe de palatul imperial), în casa eunucului paflagonian Constantin Barbaros⁴⁸, care era *primmikêrios* și comandant al escortei imperiale, care îl găzduiește până la sfârșitul vieții și unde el primește de-a lungul timpului vizita a numeroși demnitari⁴⁹. Vasile petrece, de asemenea, o bucată de vreme în casa fraților Constantin și Anastasie Gongylios, și ei eunuci paflagonieni, *praipositoî* la curte, cu care Constantin Barbaros era înrudit⁵⁰. Frații

⁴⁶ Aleksandr N. Veselovski, *Sbornik Otděla russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk* (St. Petersburg), 46, 1889, p. 10-76 ; *ibidem*, 53, 1891-1892, p. 3-174; Sergei G. Vilinski, *Žitie sv. Vasilija Novago v russkoj literaturě*, II. *Texty žitia*, Odessa, 1911 (= *Zapiski Imperatorskogo novorosijskogo universiteta*, 7, 1911), p. 283-326, 326-346. O ediție critică a *Vieții lui Vasile cel Nou*, coordonată de Denis F. Sullivan, este în curs de finalizare la Dumbarton Oaks.

⁴⁷ Sergei G. Vilinski, *op. cit.*, p. 285-288; Skylitzes, *op. cit.*, p. 250-251.

⁴⁸ Sergei G. Vilinski, *op. cit.*, p. 301. Cf. Lennart Rydén, *The Life of St. Basil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, în Cyril Mango, Omeljan Pritsak (ed.), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* (= *Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983), Cambridge, Mass., 1984, p. 574-575, 583.

⁴⁹ Sergei G. Vilinski, *op. cit.*, p. 300.

⁵⁰ Aleksandr N. Veselovski, *op. cit.*, p. 57.

Gongylios s-au ilustrat la curte mai întâi ca sfătuitori intimi ai împărătesei Zoe Karbonopsina (Constantin Gongylios a fost numit *parakoimômenos* în ultimii ani ai domniei lui Leon VI), însă au dispărut de la curte după revolta eşuată a rudei lor, Leon Phokas, în 919. Au reapărut însă sub Constantin Porfirogenetul, când Constantin Gongylios deține demnitatea de patrician și de comandant al flotei bizantine⁵¹.

Bunele sale relații la curte i-au facilitat lui Vasile accesul la palat. El devine duhovnicul patricienei Anastasia și al împărătesei Elena, soția lui Constantin Porfirogenetul, pe care o vizitează și cu care se întreține frecvent. La solicitarea expresă a împărătesei, Vasile rămâne vreme de o săptămână la palat⁵². Figura lui Vasile apare drept cea a unui eunuc favorit al împărătesei Elena și al apropiaților ei, teolog înzestrat cu darul vederii dioractice, deși nu este nici preot, nici călugăr, și care se bucură, în pofida vieții sale laice, de o reputație de sfânt. În general, profilul său nu este, în linii mari, foarte diferit de cel al lui Simeon Noul Teolog. Amândoi sunt, foarte probabil, eunuci paflagonieni (în cazul lui Vasile, confirmarea formală lipsește, însă multiplele și strânsele sale legături cu mediul eunucilor paflagonieni de la palat sugerează apartenența sa la acest grup), amândoi se află, prin autoritatea pe care reputația lor le-o conferă, în centrul unei familii spirituale care coincide cu un puternic grup aristocratic din Constantinopol.

Dacă *Viața* lui Simeon a fost scrisă într-o perioadă fastă pentru eunucii paflagonieni și, în particular, pentru familia protectorului său, în timpul domniei Teodorei și a protejatului ei, Mihail Bringas, *Viața* lui Vasile cel Nou, compusă undeva la mijlocul secolului al X-lea, a avut, probabil, ca autor un alt paflagonian, pe Nichita David⁵³, hagiograful unui alt eunuc, patriarhul Ignatios.

Concluzia care se desprinde din aceste exemple este că grupul eunucilor paflagonieni de la curte, foarte influenți deja în timpul domniilor lui Constantin Porfirogenetul și Romanos II, dar și în secolul al XI-lea, mai ales în administrația lui Mihail Paflagonianul, promovează și întrețin, prin intermediul unor figuri harismatice precum Vasile cel Nou sau Simeon Noul Teolog, o reprezentare idealizată a ordinului lor. Această reprezentare, care constituie în același timp o formă de identitate

⁵¹ Skylitzes, *op. cit.*, p. 201, 245-246; Lennart Rydén, *The Life of St. Basil the Younger*, p. 573-574.

⁵² Aleksandr N. Veselovski, *op. cit.*, p. 301-303.

⁵³ Andrei Timotin, *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance*, p. 329-330.

regională și un blazon social, spiritualizează și înobilează figura eunuçului și contribuie, în ultimă instanță, la definirea ideologiei politice bizantine.

EUNUQUES PAPHLAGONIENS À CONSTANTINOPLÉ (X^e-XIe SIÈCLES). RÉALITÉS ET IDÉOLOGIE

Résumé

La présence des Paphlagoniens dans l'élite de la société byzantine est associée en premier lieu au corps des eunuques de l'administration impériale, recrutés de cette région notamment à partir du IXe siècle. Au Xe siècle et dans la première moitié du siècle suivant, une série de figures importantes d'eunuques, qui ont eu un rôle décisif dans le gouvernement de l'Empire, furent d'origine paphlagonienne.

Malgré la mauvaise réputation des Paphlagoniens à Byzance, l'image des eunuques dans la société byzantine est plutôt ambivalente. La représentation positive des eunuques est structurée par une idéologie qui établit une analogie précise entre la hiérarchie séculière et la hiérarchie céleste et, en particulier, entre les eunuques situés à proximité de l'empereur et les anges qui entourent le trône céleste. Cette représentation idéalisée des eunuques, qui se fixe au Xe siècle par l'intermédiaire de l'hagiographie et de l'«eunucisation» de l'institution patriarcale, correspond, chronologiquement, à la formation et à la consolidation à la cour impériale, pendant la dynastie macédonienne – notamment sous les règnes de Léon VI, de Constantin Porphyrogénète et de Romain II –, d'un puissant réseau d'eunuques paphlagoniens. Ce réseau a contribué à la cristallisation et à la consolidation de cette représentation. Notre étude plaide en faveur de cette hypothèse à travers l'analyse de deux *vies* de saints rédigées respectivement au Xe et au XIe siècles, la *Vie de Basile le Jeune* et la *Vie de Syméon le Nouveau Théologien*, deux textes représentatifs pour la spiritualisation et l'idéalisation de la figure de l'eunuque dans la culture byzantine de cette période.

Mots-clefs: élite, eunuques, Byzance, idéologie, Paphlagonie.

GENEALOGII PIERDUTE, SATE UITATE (I)

ȘTEFAN S. GOROVEI*
stefangorovei@yahoo.fr

Acum aproape nouă decenii, într-unul din volumele revistei „Ioan Neculce”, Mihai Costăchescu a publicat, fără nici un comentariu, un rezumat de câteva rânduri al unui document lipsit de dată: „un hrisov de la domnul Iuga vvd. cu a lui tâlmăcire ... cuprinzătoriu că au dat lui Șarban Hândău pentru slujbile ce au făcut domnitorilor de mai înainte, precum și domnii sale, trii sati, unul Solomoneștii, pe Topoliță, și două sati, Muntenii și Pânteceștii, pe Cracău. Iar hotarul să le fie după hotarâle vechi”¹. Aflat între anaforalele arhivelor ieșene și semnalat încă din 1913 de Sever Zotta², rezumatul a fost retipărit tot de Mihai Costăchescu în 1925³, de data aceasta cu câteva „observări”. Astfel, editorul atrăgea atenția că despre autenticitatea lui „nu pot spune nimic, neavând la îndemână elementele trebuitoare. [...] Singurul element care poate arunca îndoială asupra lui este, poate, lipsa de dată, de an”⁴. „Numele satului Ghindăuani, de la țin. Neamțului, poate fi pus în legătură cu Hândău Șarban⁵. Aici probabil a fost învins, de Ștefan I, în 1395, craiul Ungariei, Sigismund”⁶.

Rezumatul a fost inclus apoi, în 1931, în primul volum al monumentalei colecții de documente moldovenești dinainte de Ștefan cel

* Prof. Univ. dr. la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; comunicare prezentată în ședința din 8 martie 2011 a Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române. Lucrarea a fost elaborată în cadrul Grantului CNCSIS-UEFISCSU, PNII-IDEI, nr.75/2008.

¹ Mihai Costăchescu, *Regeste după documente interne moldovenești, înainte de Alexandru cel Bun*, în **IN**, III, 1923, p. 199.

² În **AG**, II, 1913, p. 274, nota 1.

³ Mihai Costăchescu, *Observări cu privire la uricele lui Iuga vodă*, în **IN**, V, 1925, p. 330.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Sugestia, din 1913, a lui Sever Zotta.

⁶ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 332.

Mare⁷, de data aceasta cu un comentariu ceva mai întins, referitor – după obiceiul cunoscut al editorului – mai ales la oameni și locuri. Despre beneficiar și neamul lui, Mihai Costăchescu nu putea spune decât atât: „Șarban Hândău este poate un vechi boier, ce slujise domnitorilor de mai înainte de Iuga vodă”⁸. Iar despre sate: „Identificarea numelor de sate din acest document prezintă unele greutăți. [...] Satul Solomonești, de pe Topolița, nu se mai întâlnește azi în județul Neamț. Este pomenit însă într-un document din 7135 (1627) martie 23. Cred că s-a contopit în trupul moșiei Ghindăuanii, din comuna cu același nume, județul Neamț, după ce câțeva vreme a existat aparte, ca trup de moșie. Satul Ghindăuani a fost la început Hândăuani și-și are numele de la Șarban Hândău (slav. probabil ХИНДОВЪ). Numele satului în trecut mai sună și Vindăuani și Indeoani. Acesta este cred locul unde Ștefan Mușat cel bătrân a învins pe unguri, în 1395. [...] Topolița și Cracăul sânt vechi numiri slave. [...] Satele sânt vechi, cel puțin din vremea descălicatului”⁹. Iar cât privește documentul însuși: „Originalul cred că a fost luat de călugării greci de la Buhalnița, la secularizare”¹⁰. *Buhalnița* este un alt nume al Mănăstirii Hangu¹¹, ctitoria lui Miron vodă Barnovschi¹², pe care Nicolae vodă Mavrocordat a închinat-o, în 1715, Patriarhiei de Alexandria¹³. Presupunerea lui Mihai

⁷ Idem, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, publicate de ~, I, Iași, 1931, p. 29, nr. 10; **DIR**, A, XIV-XV/1, București, 1954, p. 6, nr. 8 (după ediția Costăchescu); **DRH**, A, vol. I (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 9, nr. 7 (toate volumele din colecțiile **DIR** și **DRH**, citate în acest studiu, aparțin seriei A. *Moldova*). În acest din urmă loc, se dă pasajul pe care Costăchescu l-a înlocuit cu puncte de suspensie: „care din hronologia domnilor să vedi că au domnit la ani 6908 <1400>”.

⁸ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 30.

⁹ *Ibidem*, p. 30-31.

¹⁰ *Ibidem*, p. 30.

¹¹ Gheorghe Ungureanu, *Mănăstirea Hangului sau Buhalnița. Schiță istorică*, în „Arhiva”, XXXVIII, 1931, p. 322-357.

¹² Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 133. Sub același nume (Hangu) este cunoscută și Mănăstirea Peonul, cu hramul Pogorârea Sfântului Duh – *ibidem*, p. 348 și 386, notele 5 și 6. Pentru aceasta, cf. Gheorghe Ungureanu, *Mănăstirea Pionul sau Schitul Hangu și ruinele palatului cnejilor Cantacuzini*, extras din „Anuarul Liceului de băieți – Piatra Neamț, pe anul 1933-1934”, 23 p. V. și Costin Merișca, *Vechiul pomelnic al Mănăstirii Pionul*, în **MMS**, LIV, 1978, 1-2, p. 144-161.

¹³ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție cu introducere, note, indici și glosar de Corneliu Istrati, II, Iași, 2008, p. 534-537, nr. 1314-1315 (două copii aproape identice).

Costăchescu era îndreptățită, întrucât se știe și din alte cazuri că documentele și (măcar o parte din) zestrea de manuscrise și odoare ale mănăstirilor închinată au plecat, uneori chiar și înainte de secularizare, spre Locurile Sfinte care le patronau.

Acum un sfert de veac, răposatul I. Dumitriu-Snagov a publicat o traducere a originalului acestui document, cu o prezentare confuză, care induce în eroare¹⁴; strecurat în paginile unei publicații nepotrivite, acest act deosebit de interesant a rămas, practic, necunoscută specialiștilor¹⁵.

Zece ani în urmă, cu un gest pentru care îi exprimăm și aici toată recunoștința noastră, d-l Florin Marinescu ne-a încredințat, soției mele și mie, un dosar cu copii ale documentelor românești din arhiva Patriarhiei de Alexandria, pe care d-na Nystazopoulou-Pélékidou le prezentase sumar într-un articol din 1986¹⁶. Din diverse pricini, asupra cărora nu pot insista aici, dosarul¹⁷ a rămas nedeschis până în 2009, când, cu prilejul sărbătorii de la Mănăstirea Dragomirna¹⁸, am pus în valoare cinci dintre aceste documente, cele emise (1626-1627) de Miron vodă Barnovschi. Am acum ocazia de a prezenta alte cinci documente¹⁹, pe care le leagă un fir comun, anume aflarea unei genealogii pierdute și a unor informații

¹⁴ I. Dumitriu-Snagov, *Iuga voievod și domn al Țării Moldovei de la munți și până la malul mării*, în „Contemporanul”, nr. 5 din 30 ianuarie 1987, p. 9.

¹⁵ Pentru această „ediție”, v. Ștefan S. Gorovei, *Veacul XIV. Din nou și mereu...*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, vol. îngrijit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 283, notele 53–58.

¹⁶ Marie Nystazopoulou-Pélékidou, *Les actes roumains des archives du Patriarcat d'Alexandrie. Présentation préliminaire*, în *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, II, Rethymno, 1986, p. 256-265. O prezentare mai nouă a fondului: Florin Marinescu, *Les Pays Roumains et le Patriarcat d'Alexandrie. Quelques données préliminaires*, în *The Romanian Principalities and the Holy Places Along the Centuries. Papers of the Symposium Held in Bucharest, 15-18 October 2006*, Edited by: Emanoil Băbuș, Ioan Moldoveanu, Adrian Marinescu, București, 2006, p. 197-202 (v. p. 199).

¹⁷ Acest dosar cuprinde transcrieri ale textelor slave și românești indicate în „prezentarea preliminară” menționată (*ibidem*, p. 264-265) și unele reproduceri fotografice.

¹⁸ Simpozionul *Mănăstirea Dragomirna și ctitorii ei* (20-23 iulie 2009). Comunicările se află sub tipar.

¹⁹ Prezentate sumar de Marie Nystazopoulou-Pélékidou, *op. cit.*, p. 264, nr. 5, 4, 9, 11, 6; patru dintre ele figurează, sub formă de rezumate, la Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie*, I, București, 1991, p. 235, nr. 3-6 (indicând ca referințe pe Marie Nystazopoulou-Pélékidou, Florin Marinescu și Dalila Aramă, 1985 și cu mențiunea că arhivele bucureștene posedă fotografii); v. și idem, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, serie nouă, I, București, 2010, p. 480-481, nr. 3-6 (cu aceleași referințe și indicații).

despre sate uitate²⁰. Pentru toate aceste cinci documente slave, dosarul încredințat de d-l Florin Marinescu conține transcrieri realizate de regretata Dalila-Lucia Aramă²¹; numai pentru trei dintre ele există și reproduceri fotografice: imaginile lipsesc tocmai pentru documentele cele mai vechi (1400 și 1448).

Închin acest studiu memoriei lui Mihai Costăchescu (1884-1953), cunosătorul și editorul fără egal al actelor vechi moldovenești, cel de la care am deprins pasiunea amănuntelor pentru oameni și locuri...

*

Pentru documentul lui Iuga vodă, nu dispunem decât de o transcriere a textului slav, realizată după o reproducere fotografică. Originalul era „pătat și șters la îndoituri”, așa încât, în fotografia de care Dalila-Lucia Aramă a dispus pentru transcriere, mai multe locuri au fost ilizibile. Actul datează din **februarie**, care nu poate fi, cred, decât **1400**; d-na Nystazopoulou-Pélékidou a precizat (nu cunosc însă temeiul acestei importante completări documentare) și data de zi: **12**²². Așadar, la (foarte probabil) 12 februarie 1400, *Iuga voievod, domn al Țării Moldovei, stăpânind de la munți până la țărmul mării*, întârea „credincioasei mele slugi, lui Șerb Hindău [ШЕРБОУ ХИНДОВОУ] trei sate uric: unul pe Topolița, satul lui Șolomon [ШОЛОМОНОВО СЕЛО], două pe Cracău, Munteanii și Pântecești”, ca răsplată „pentru credincioasa lui slujbă ce el a slujit primilor domni [първым господарем] și mie cu dreptate”. Amintirea *primilor domni* e chiar mai mult decât ceea ce reținuse traducătorul care a rezumat actul în 1855 („domnitorilor de mai înainte”), pentru că înseamnă că Șerb Hindău e un *contemporan al descălecatului lui Bogdan I* sau măcar un colaborator al domnilor care au succedat acestuia. Cel care la 1399-1400 stăpânea trei sate nemțene era, fără nici o îndoială, tot acolo și la 1395 (voi arăta mai departe pe ce se sprijină această credință). În lumina acestei realități trebuie citită și interpretată informația din vechea cronică moldoveană, despre lupta dintre Ștefan I și regele Sigismund al

²⁰ Pentru istoria acestor sate, v. și studiile lui C. Cihodaru: *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în secolele XIV-XVIII (contribuții la cunoașterea istoriei lor)*, în **AȘUI, Istorie**, XII, 1966, p. 1-36 și *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în sec. al XVIII-lea și prima jumătate a sec al XIX-lea*, în aceeași revistă, XIII, 1967, p. 1-47.

²¹ Traducerile din anexă îmi aparțin. Textele slave și necesarele comentarii vor forma partea a doua a prezentului studiu.

²² Marie Nystazopoulou-Pélékidou, *op. cit.*, p. 264.

Ungariei **на Хиндовѣ**²³, localizare tradusă prin „la Hindov”²⁴. Formula aceasta a trecut și în inscripția pietrei pe care Ștefan cel Mare a așezat-o în 1480 pe mormântul lui Ștefan I la Rădăuți: **ИЖЕ ПОБИ ЯГРЫ НА ХИНДОВѢ**²⁵. E o întrebare, dacă în această localizare geografică trebuie să vedem o localitate, un sat purtând acest nume, aflat pe traseul urmat de oștile regelui Sigismund de Luxemburg în ianuarie 1395²⁶. Aș crede, mai degrabă, că autorul anonim al însemnărilor folosite în facerea cronicii a avut în vedere pe stăpânul locurilor, boierul numit (poreclit) Hindău – foarte probabil chiar Șerb, beneficiarul actului din 1400. Același mecanism a funcționat, pare-se, și într-un alt caz de localizare geografică, pentru un alt eveniment care a reținut atenția cronicarului din veacul al XV-lea, anume ungerea lui Ștefan voievod, în aprilie 1457, **ИДЕ ЖЕ ИМЕНОВАТЬ СЯ ДЕРЕПТАТЕ ДО СЕГО ДНЯ**²⁷: și în acest caz, *Dereptate* era numele neamului de boieri care stăpâneau locurile acelea de pe Siret²⁸. Numele boierului Dereptate apare în documente la 1528, șapte decenii după evenimentul descris de cronică²⁹. Un interval similar poate fi acceptat și în cazul pseudo-toponimului Hindău³⁰.

²³ Letopisețul de la Putna nr. I, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 44.

²⁴ *Ibidem*, p. 48.

²⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, red. M. Berza, București, 1959, p. 255, nr. 59.

²⁶ Cf. Radu Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în **AUBI**, XV, 1966, p. 59-74.

²⁷ *Cronicile slavo-române*, p. 44 (Putna I); v. și p. 56 (Putna II).

²⁸ Maria Magdalena Székely, „Pe Siret, pe tină, la Doljești”, în **АИХ**, XXXI, 1994, p. 503-516.

²⁹ Se poate să avem de-a face cu o localizare identică, în funcție de stăpânul locului, și în documentul din 2 iulie 1398: „hotarul de la Șindria” (identificat cu viitorul sat Dolhești, stăpânit de neamul boierilor Șendrea – Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 19). V. și nota următoare.

³⁰ Cu formula **УП(Ъ) ХИНДОВ** este localizată una dintre cele 50 de biserici care, conform unui document din 11 iulie 1428, fuseseră puse de Alexandru cel Bun sub jurisdicția Mănăstirii Bistrița (**DRH**, I, p. 424-425, nr. VI). Actul este socotit un fals din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (*ibidem*, p. 425, comentariul editorilor). Plăsmuirea târzie a documentului nu afectează, însă, „autenticitatea” toponimelor, care, firește, trebuiau să corespundă întru totul (mai ales într-un asemenea caz !) realităților de pe teren. Din acest punct de vedere, el este o mărturie pentru faptul că în secolul al XVI-lea – dacă nu chiar și la 1428 – satul purta numele stăpânilor. E de observat că, în acest document, bisericile sunt desemnate în trei feluri: cu numele satelor, în formă de plural (terminate în *-ești, -eni, -ani*); cu numele stăpânului sau ctitorului (**biserica lui**: Dolh

După documentul lui Iuga vodă, în cunoștințele noastre despre neamul Hindău și despre satele stăpânite de Hindăi se așterne întunericul. Trebuie să așteptăm primele decenii ale veacului al XVII-lea, pentru a avea noi informații despre sate; iar urmașii lui Șerb Hindău par a nu exista în orizontul istoriei.

La 1620 (aprilie 13), Gaspar vodă Grațiani întărește lui Lupul logofăt, soției sale Marica și fraților acesteia, Gheorghe și Ion, fiii vornicului Ștefan Prăjescu, mai multe sate, între care „Selomoneștii pe pârâul Vindău” la Neamț³¹. Logofătul Lupul este înaintașul cunoscutului neam al Hăbășeștilor³². La 1627 (martie 23), Miron vodă Barnovschi a făcut un schimb de sate: dând Rușii la Suceava și 300 de ughi, a primit de la Lupul (acum mare vornic) „ale sale drepte ocine și moșii, anume Chindivani sub munte și Solomonești, ocolul Neamț”³³.

Selomoneștii de la 1620 și *Solomoneștii* de la 1627 desemnează, desigur, același sat care la 1400 era numit *satul lui Solomon*; atunci era localizat pe Topolița, acum pe pârâul Vindău. Iar în numele satului *Chindivani* trebuie să înțelegem *Hindăoanii* sau *Ghindăoanii*, satul urmașilor lui Șerb Hindău de la 1400. Cu privire la aceștia, însă, ca și cu

Mihail, Bărea, Petru Bârgău, Porcu, Gociman, Bogdan) și cu numele satului identificat prin acela al stăpânului (**biserica de la**: Ștefan, Hodor, Boț, popa Costea, Zane, Borcea, Herlic, Sluga Stan, Calin, Miclea, **Hindău**, Șandru). Cf. și localizările propuse de Preot C. Matasă, *Sate, biserici și boieri la anul 1428, în județul Neamț*, extras din „Anuarul Liceului de băieți – Piatra Neamț, pe anul 1935-1936” (pentru Hindău, p. 10). Se poate, deci, accepta că așezarea lui Șerb Hindău a purtat, inițial, chiar numele de familie al acestuia, Hindăoanii / Ghindăoanii rezultând din strămutarea locuitorilor din (*satul lui*) *Hindău*. Aceasta a fost, de altminteri, și explicația pe care a propus-o profesorul C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna și Roșcani*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 625-626 (p. 625: „Ghindăoani nu este totuna cu Ghindău. Forma pe care o are acest nume ne arată că locuitorii săi au părăsit la un moment dat o așezare mai veche și au constituit alta, nouă, în aceeași regiune. Numele de Ghindău dat unui deal situat mai la nord de satul arătat, aproape de Crăcăuani, ne arată că acolo a fost vechea așezare a locuitorilor strămutați”).

³¹ **DIR**, XVII/4, București, 1956, p. 455, nr. 580.

³² Cf. Petronel Zahariuc, *Contribuții la istoria satului Adjudei*, în Dănuț Doboș (coord.), Petronel Zahariuc, Lucia Cireș, Daniela Butnar, *Adjudei. Șase veacuri de prezență catolică pe Valea Siretului*, Iași, 2005, p. 20 și urm.

³³ **DRH**, XIX (1626-1628), vol. întocmit de Haralambie Chircă, București, 1969, p. 225, nr. 172. Documentul a fost semnalat de N. Iorga în 1903, pe când se afla în arhivele de la Cernăuți (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p. 398) și apoi publicat, după aceeași traducere germană, de Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I (1507-1653), Cernăuți, 1933, p. 196, nr. 99.

privire la trecerea satelor prin diverse stăpâniri, izvoarele cunoscute până acum tac cu desăvârșire.

Tocmai despre acestea vorbesc următoarele patru documente ale Patriarhiei de Alexandria.

La 22 iulie 1448, Petru al II-lea dădea întărire credinciosului său pan, Iliăș diacul, fiul popei Trifan, pentru „satul pe nume Șolomonești pe <Topolița>, unde este casa lui, pe care l-a cumpărat de la panul Roman Hindov” (села на имѣ Шоломонеци на ... , где е(ст) до(м) его, цю купил о(т) пана Романъ Хиндов) și alt sat, cumpărat de la un logofăt, precum și jumătate dintr-o seliște pe Cracău (documentul fiind deteriorat, apar lacune în transcriere). Hotarele sunt cele „pe unde din veac au folosit”. Panul Roman Hindău a fost, probabil, unul dintre fiii lui Șerb Hindău sau poate un nepot al acestuia. De la 1400 până la 1448, *satul lui Solomon* devenise *Șolomoneștii*. Cumpărătorul, panul Iliăș diacul, e cunoscut chiar cu această îndeletnicire a sa: este scriitorul actelor din 8 august 1445³⁴, 3 august 1448³⁵ și 10 octombrie 1448³⁶. Întărirea din 22 iulie 1448³⁷ intră în șirul acestor atestări documentare.

Urmează actul din 18 martie 1558³⁸, prin care Alexandru vodă Lăpușneanu a confirmat urmașilor lui Șerb Hindău stăpânirea asupra unui „sat unde a fost casa moșului [ДѢДА] lor Mic Hindău și cu moară la Cracău, unde se numește acum Cracăoani”. Beneficiarii confirmării sunt numiți nepoți (ОУНОУКОВЕ) ai lui Mic Hindău și sunt prezentați în șapte grupe, ca fii și fiice ai unor persoane dintre care doar două poartă numele de familie Hindău: unul, fără nume de botez (având copii pe Drăgan, Toma, Oană, Neaga și Stanca), și **Ioan Hindău**, tatăl Soficăi. Ceilalți cinci autori se numesc Ivanco Ursul, Sima, Marința, Ana³⁹ și Malea.

³⁴ DRH, I, cit., p. 362-363, nr. 256.

³⁵ *Ibidem*, p. 405-407, nr. 284.

³⁶ *Ibidem*, p. 414-415, nr. 290.

³⁷ Rezumat la Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 235, nr. 4 (respectiv, p. 480, nr. 4).

³⁸ Rezumat la Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 235, nr. 5 (respectiv, p. 481, nr. 5). același rezumat în DRH, VI (1546–1570), vol. întocmit de I. Caproșu, București, 2008, p. 382, nr. 210, cu mențiunea că indicarea unei fotografii la „Arh. St. Buc.” este greșită.

³⁹ Între copiii Anei, cel dintâi este popa Filimon. Un omonim, tot preot, este menționat într-o însemnare din 1642, în care se arată că el și preoteasa lui, Cârstina, cu copiii lor, Andonie și Nastea, au cumpărat cartea (un *Octoih*), hărăzind-o bisericii cu hramul Sfinților Voievozi Mihail și Gavril „din satul Vindeoni”. Cartea fusese legată și înfrumusețată de diacul Ion de lângă cetatea Sibiului, cu cheltuiala popei Lazăr, nepotul popei Filimon (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, I, București, 1959, p. 135-136. Însemnarea este reprodusă și de I. Caproșu și E. Chiaburu,

Foarte interesantă, însă, este descrierea obiectului întăririi domnești: „dreapta lor ocină și dedină și din privilegiul de danie ce a avut străstrămoșul lor Șerba Hindău [ПРАДПРАДЪД НХ ШЕРБА ХИНДЬОУ] de la străstrămoșii noștri [УТ ПРЕПРАДЪДОВ НАШИХ], de la Ștefan voievod, și din privilegiul de întărire pe care l-a avut înaintașul lor Mic Hindău de la înaintașul nostru, Alexandru voievod”. Apelul la *străstrămoși* (sau *răstrămoși*), cu referire atât la boierii beneficiari, cât și la domnul emitent, mi se pare deosebit de sugestiv.

Așadar, Șerb Hindău, care slujise „primilor domni” ai Moldovei, avusese de la Ștefan I (1394-1399), fratele și predecesorul lui Iuga vodă, un „privilegiu de danie” pentru locul de pe Cracău, devenit ulterior satul Crăcăoani. Nu se poate să nu punem în legătură acest document, azi pierdut, cu bătălia care avusese loc, chiar la începutul domniei lui Ștefan I, pe moșiile neamului Hindău; nu e imposibil ca tocmai o asemenea legătură să fi motivat dăruirea locului de pe Cracău (poate ca o despăgubire pentru pagubele produse). După părerea lui Mihai Costăchescu⁴⁰, satul Crăcăoani n-ar fi altul decât Pânteceștii⁴¹ din actul lui Iuga vodă, ceea ce ar însemna că stăpânirea asupra respectivului sat a fost confirmată de acest domn la câțiva ani după dăruirea ei de către predecesorul său.

Pe vremea lui Alexandru cel Bun, fiul lui Șerb Hindău, numit Mic Hindău, a obținut un „privilegiu de întărire”, în baza căruia urmașii lui au stăpânit satul vreme de vreo 120-140 de ani, până când, la 1558, au cerut și au obținut o nouă întărire domnească. Stăpânirea a curs, deci, liniștită și indiviză în sânul aceleiași familii, ceea ce explică absența documentelor intermediare. Privilegiul de întărire din 1558 a fost, probabil, necesar urmașilor lui Mic Hindău⁴² pentru a purcede la vânzarea satului, vânzare care trebuia precedată de ieșirea din indiviziune. Cândva, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în împrejurări necunoscute, satul Crăcăoani

Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus editat de ~, I, Iași, 2008, p. 201-202). Pare improbabil ca popa Filimon de la 1558 să fie identic cu popa Filimon de la 1642 – *doar dacă* nu cumva, în însemnarea datată în acest an, prima parte trebuie reportată unui „timp al povestirii”, în timp ce anul 1642 privește pe nepotul lui Filimon, popa Lazăr.

⁴⁰ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 30.

⁴¹ Numele acestui sat îl evocă pe acela al boierilor Pântece, a căror stăpânire acolo – dată fiind forma de plural a numelui – a putut să fie anterioară descălecatului Moldovei.

⁴² Numele lui Mic Hindău este scris de trei ori în această formă, dar a patra oară apare sub forma *Vindău*, ceea ce arată că exista deja pronunția care va duce și la numele *Vindăoani* pentru satul *Ghindăoani*.

a ajuns în stăpânirea lui Gheorghe Movilă, episcop de Rădăuți și mitropolit al Moldovei (mort în 1605), care l-a dăruit ctitoriei sale de la Sucevița; în 1628, călugării de la Sucevița au cedat celor de la Hangu satul „Cracăoanii ce este în ținutul Neamțului, cu mori și cu poieni pentru fânaț și cu tot venitul”, primind în schimb satul Măgura din ținutul Dorohoiului⁴³. Schimbul a fost sancționat de Miron vodă Barnovschi, după sugestia căruia, poate, a și fost realizat⁴⁴. În felul acesta, ieșind – dacă se poate spune așa – din circuitul civil, Cracăoanii au intrat în patrimoniul Mănăstirii Hangu⁴⁵, rămânând cu acest statut până la secularizare⁴⁶.

⁴³ DRH, XIX, cit., p. 591-592, nr. 433.

⁴⁴ Miron Barnovschi era ctitor unic la Hangu, se asociase ctitoriei de la Dragomirna și se socotea ctitor la Sucevița prin dreptul de moștenire și. În virtutea acestor drepturi, a emis, în septembrie 1626, cunoscutele așezăminte pentru aceste mănăstiri – cf. Ieromonah Dosoftei Dijmărescu, *Un punct de vedere privind Așezământul lui Miron Barnovschi pentru viața monahală*, în *Caietele Școlii Doctorale*, II, Iași, 2008, p. 35-47. Așezământul pentru Hangu se află între documentele de la Alexandria – cf. Ștefan S. Gorovei, *Miron vodă Barnovschi și Așezământul său din 1626. Un document nou*, în *Dragomirna și ctitorii ei*, II (sub tipar)

⁴⁵ Două documente emise de Gaspar vodă Grațiani, la 2 și 3 iunie 1619, arată că, la acea vreme, Mănăstirea Hangul – predecesoarea ctitoriei lui Miron Barnovschi – stăpâna deja satul Cracăoani, pentru care avea acte de la Ieremia Movilă, Simion Movilă, Ștefan Tomșa și Radu Mihnea; satul fusese dăruit Hangului de fratele Movileștilor, mitropolitul Sucevei (Gheorghe), care îl cumpăraseră de la Gheorghe Pojorac și alți răzeși (CDM, S.1, p. 137, nr. 352 și 353). Documentele fuseseră semnalate, anterior, de C. A. Stoide și Constantin Turcu, *Documente și regeste din ținutul Neamțului. Sec. XVII*, în „Anuarul Liceului de băieți – Piatra Neamț, pe anul 1934-1935”, p. 135, nr. XII și XIII. Este, deci, posibil că schimbul la care se referă documentul din 1628 să fi avut loc cu mai mulți ani înainte. Întăririle menționate la 1619 au putut să privească și dania către Sucevița, ale cărei drepturi le-a preluat Hangul în urma schimbului. Toate aceste documente, din „spatele” celui de la 1628, s-au pierdut, din păcate, ori poate nu au ieșit încă la iveală. Gheorghe Pojorac și răzeșii săi au trebuit să fie unii dintre urmașii lui Șerb Hindău. Numele de familie, dacă a fost corect transcris, nu pare a se regăsi în documentele cunoscute azi. Cât privește prezența Movileștilor în această zonă nemțeană, cu o ctitorie aproape complet uitată (schitul Poeni de sub Ceahlău) – cf. Gheorghe Ungureanu, *Mănăstirea Hangului sau Buhalnița*, cit., p. 331 și 339; C. Cihodaru, *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în secolele XIV-XVIII*, cit., p.20, 22 – sper să pot reveni curând, cu informații neobservate și nefolosite până acum.

⁴⁶ Este unul dintre satele pentru care s-a purtat judecata din 1855, cu prilejul căreia a ieșit la iveală și uricul lui Iuga vodă (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 29-30). Afirmația că „satul cu numele Cracăuani apare în documente la începutul veacului al XVII-lea” (ibidem, p.30, nota 8) este parțial nuanțată de actele din 1619 și 1628, care menționează cumpărătura lui Gheorghe Movilă.

Al patrulea document⁴⁷ datează din martie 1586 și privește numai satul Solomonești. Iată cuvintele lui Petru vodă Șchiopul: „am dat și am miluit pe Maria dascala cu o seliște pe nume Șolomoneștii, care este pe Topolița, sub munte, care această seliște pe nume Șolomoneștii, care este pe Topolița, sub munte, a fost a noastră, dreaptă domnească și a avut ea și privilegiu vechi pentru această mai sus-scrisă seliște, dar domnia mea nu am miluit-o pe ea pentru privilegiile pe care le are ea, ci am miluit-o pe ea domnia mea pentru că a slujit în casa domniei mele”. Deși scris de unul dintre cei mai iscusiți dieci din cancelaria domnească a vremii, Ieremia Băseanu⁴⁸, și semnat de cărturarul Luca Stroici, documentul „păcătuiește” printr-o totală lipsă de claritate: nu se înțelege care era statutul Mariei „dascala” (soție de dascăl sau ea însăși dascăl, adică învățătoare ?!) și nici cum se întâmplase ca Șolomoneștii să fie „drept domnesc”, în timp ce ea avea „privilegiu vechi”. Putem presupune că Maria era descendenta diacului Iliș de la 1448 (probabil și a Hindăilor), dar satul (sau locul fostului sat) intrase în proprietatea domniei, ceea ce nu putea fi decât urmarea vreunui act de hiclenie sau a vreunei vânzări silite către un domn anterior. Cât privește serviciile „dăscăliei” – pentru răsplătirea cărora Petru vodă a dorit să restabilească dreptatea, dând Mariei o întărire pentru seliștea care îi aparținea de drept – înclin să cred că avem de-a face cu ceea ce *Cartea românească de învățătură* avea să numească, mai târziu, „dăscălița muiare”⁴⁹, adică învățătoarea (profesoara) tocmită pentru fete.

În sfârșit, cel de-al cincilea document a fost emis de Ieremia vodă Movilă la 15 aprilie 1603⁵⁰. Beneficiarul este „pan Gheorghe, pârçalab de Neamț, fost hatman”, căruia, pentru dreapta și credincioasa lui slujbă, i se dăruiește satul Hindăoanii și seliștea Răuceștii, amândouă drepte domnești, ascultătoare de ocolul Târgului Neamț. Seliștea Răuceștii iese din atenția noastră⁵¹.

⁴⁷ Lipsește la Virgil Cândea, *op. cit.*

⁴⁸ Pentru acest personaj: Mircea Ciubotaru, *Un „homo novus” al secolelor XVI-XVII: uricarul Ieremia Băseanu*, în **AG**, I (VI), 1994, 3-4, p. 7-12; Silviu Văcaru, *Diecii Țării Moldovei în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, Iași, 2006, p. 45-54.

⁴⁹ *Carte românească de învățătură (1646)*, ediție critică („Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc”, VI), București, 1961, p. 125 (glava 28:4).

⁵⁰ Rezumat la Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 235, nr. 6 (respectiv, p. 481, nr. 6).

⁵¹ O notă marginală pe actul din 1603 menționează scoaterea satului Răucești din dania către Gheorghe pârçalabul, fiind dăruit lui Arsenie logofătul al treilea (cf. *Anexa*, C). Scriitorul notei trebuie să fie Miron vodă Barnovschi, care, în alt loc, se referă chiar la acest fapt (**DRH**, XIX, p. 224, nr. 171). La 1625, Răuceștii erau stăpâniți de Radu și Simion, fiii lui Gheorghe hatmanul – (**DIR**, XVII/5, p. 361-362, nr. 479). Deci ștergerea satului din documentul de la 1603 s-a produs după această dată, ceea ce

Constatăm că încă un sat din moștenirea lui Șerb Hindău, anume acela care purta chiar numele familiei, intrase și el cândva (probabil tot în a doua jumătate a veacului al XVI-lea) între proprietățile domnești, ceea ce ar părea să confirme ideea unei (unor) confiscări.

Panul Gheorghe, beneficiarul daniei domnești de la 1603, este un personaj bine cunoscut. Era nepotul de soră al lui Petru vodă Șchiopul, în a cărui domnie fusese pârcălab de Hotin, de Neamț, de Roman, ajungând apoi hatman⁵². Documentul cel nou are, însă, menirea să răstoarne o identificare anterioară; anume, în sfatul domnesc din anii 1601-1607 este prezent un Gheorghe ca pârcălab de Neamț, care a fost identificat cu un frate al lui Isac Balica⁵³; or, acum se vede că pârcălabul nemțean de la 1603 era tocmai fostul hatman, adică nepotul lui Petru Șchiopul ! Această nouă identificare se vede confirmată definitiv prin menționarea fiilor lui Gheorghe (Radu și Simion) în legătură cu aceleași stăpâniri (v. mai jos). În acest caz, știrile despre familia personajului respectiv se pot completa, atât cu numele unui fiu, Enache – mort într-una din domniile lui Ștefan vodă Tomșa (1611-1615, 1621-1623) și îngropat la Mănăstirea Neamțului⁵⁴, cât și, poate, cu numele altui fiu, Ionașco, și cu acela al soției sale, Anghelina⁵⁵. E interesant de observat că la 1592 Gheorghe hatmanul avea

ne duce la prima domnie a lui Miron Barnovschi (1626-1629); nota fiind datată în martie 1630, urmează că a fost scrisă după ieșirea acestuia din domnie.

⁵² Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 306.

⁵³ *Ibidem*, p. 307. Aici, prezența la pârcălabia Neamțului este arătată cu întreruperi (1601 iunie 5; 1602 decembrie 20 – 1603 aprilie 22, 1604 ianuarie 5 – 1607 iulie 17); de fapt, între 5 iunie 1601 și 20 decembrie 1602 nu mai sunt cunoscute în **DIR** documente cu sfatul domnesc, dar nu pare a fi vorba de o schimbare, cum o probează și documentul din 20 mai 1602 – cf. Maria Magdalena Székely, *Un document de la Ieremia vodă Movilă*, în *In honorem Ioan Caproșu*, volum îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungurean și Petronel Zahariuc, Iași, 2002, p. 223-225. O înlocuire temporară se vede în decembrie 1603 (**DIR**, XVII/1, București, 1952, p. 121, nr. 174), cauzată, probabil, de o absență a lui Gheorghe, care revine de la 5 ianuarie 1604.

⁵⁴ N. Iorga, *Contribuții la istoria Bisericii noastre*, I. *Despre Mănăstirea Neamțului*, în **AARMSI**, s. II, t. XXXIV, 1911-1912, p. 465. Văleatul nu mai putea fi citit cu siguranță, așa încât „7118 (?)”, adică 1610, trebuie înlocuit – întrucât luna este august – cu 1612 (7120) – 1615 (7123) și 1622 (7130), anii când, în august, Ștefan Tomșa era domn.

⁵⁵ *Ibidem*, după o piatră funerară găsită la Șoldănești, pusă de Gheorghe pârcălabul și soția sa Anghelina, pe mormântul fiului lor *Ionașco*. Dacă Gheorghe pârcălabul este cel de la Neamț, atunci Anghelina este soția, iar Ionașco – fiul. Prezența mormântului la Șoldănești, unde stăpânea, la acea vreme, Pătrașco Nădăbaico, ai cărui urmași au luat numele Șoldan, ar presupune o înrudire cu aceștia, înrudire care nu ar putea fi decât prin Anghelina.

nouă copii, unul adolescent și încă „opt mici, fii și fiice”⁵⁶; un an mai târziu, îi rămăseseră șapte copii⁵⁷. Din toți aceștia, doar doi au ajuns în vârstă matură; pentru ceilalți, abia mai putem adăuga două nume...

Soarta ulterioară a satelor Ghindăoani⁵⁸ și Șolomonești ne este cunoscută din alte documente. Din acela de la 23 martie 1627, amintit mai spre început, se vede că, la acea dată, ambele aparțineau marelui vornic Lupul Hăbășescu. Știm, din fericire, și cum ajunseseră în stăpânirea acestuia: un hrisov emis tot de Miron Barnovschi, la 30 martie 1627 și aflat tot în arhiva de la Alexandria⁵⁹, arată că Lupul Hăbășescu cumpărase Vindăoanii de la Radu și Simion, fiii lui Gheorghe hatmanul, beneficiarul donației domnești de la 1603; cât privește satul Șolomonești, el revenise aceluiași Hăbășescu de la socrul său, Ștefan Prăjescu, iar acesta îl cumpărase de la Maria monahia „care a fost în casa lui Petru voievod”.

⁵⁶ Hurmuzaki-Iorga, XI, București, 1900, p. 278, nr. CCCCXI (scrisoare a lui Petru vodă din 8 septembrie 1592): „Iterum habeo nepotem unum ex sorore meo, quis nam habet filium adolescentem et habet filios filiasque 8 parvulos”. În vara lui 1594, pe când Gheorghe hatmanul era la Bozen, soția sa era la Veneția, cu Gheorghe cămărașul, cumnatul lui Petru vodă (*ibidem*, p. 490, nr. DCX); tocmai atunci, el pomenea, într-o scrisoare către un demnitar austriac, de „unsern Weib un Khindern” (*ibidem*, p. 491, nr. DCXII). Gheorghe e amintit și în testamentul lui Petru vodă (10 mai 1594): „uno mio nepote dalla mia sorella, chiamato Georgio Chatmano” (*ibidem*, p. 437, nr. DLXXX). Nu se știe care dintre surorile lui Petru Șchiopul a fost mama lui Gheorghe. Într-un document din 30 august 1584, domnul însuși dă numele surorilor lui: Maria, Sofia, Roxanda, Despina și Samfira (**DIR**, XVI/3, București, 1951, p. 261, nr. 315). *Roxanda* trebuie, probabil, identificată cu acea *Alexandra*, căsătorită cu Gheorghe cămărașul (părinții lui Aslan, dregător în ambele principate (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 107-108). Necunoscut rămâne și tatăl hatmanului Gheorghe. Aceste nume, azi neștiute, se vor putea recupera, oare, de prin pomelnice ?!

⁵⁷ *Ibidem*, p. 350, nr. CCCCLXXXIV (scrisoare din 12 iulie 1593).

⁵⁸ În hotarul acestui sat și-au avut așezarea „doi călugări ci au fost frați Radului voievod”, față de ale căror samavolnicii oamenii domniei se vădeau neputincioși – cf. **DIR**, XVII/4, p. 524, nr. 6 la îndoielnice; **CDM**, S.1, p. 135, nr. 345. Acești călugări, care făceau „strâmbătate multă [...] acelor săraci oameni” din vecinătăți, au fost identificați cu Ibrahim beg și Mustafă beg: Sever Zotta, *Doi frați ai lui Radu Mihnea v.v. călugări în Moldova*, **RA**, I, 1924-1926, 1-3, p. 136-137; după el, și N. Iorga, *Frații păgâni ai lui Radu Mihnea*, în **RI**, X, 1924, 4-6, p. 81-82. Cei doi frați erau fiii lui Mihnea Turcitul, născuți în 1593 în haremul acestuia și pe care Radu Mihnea i-a adus la sine, când a devenit domn – Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a.1324-1881*, I. *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 308. Cum spune N. Iorga (*op. cit.*, p. 82), „renegarea lor la creștinism ispășea renegarea la islam a părintelui lor nenorocit”.

⁵⁹ Inclus în grupajul din *Dragomirna și ctitorii ei*, II (sub tipar).

Așadar, cea ultimă urmașă cunoscută a vechilor Hindăi, numită la 1586 „dascală”, era o călugăriță.

Prin hrisovul din 30 martie 1627, Miron vodă Barnovschi a confirmat ctitoriei sale de la Hangu și stăpânirea asupra satelor Vindăoani (Ghindăoani) și Șolomonești; astfel, patrimoniul funciar al lui Șerb Hindău, boierul care slujise primilor domni ai Moldovei, s-a reîntregit, în câteva etape, în folosul Mănăstirii Hangu, care l-a stăpânit până la secularizare.

*

Acoperită până acum de atâtea pete de întuneric, istoria acestor locuri începe să capete și oarece lumină. Cu deslușirea schimbărilor de stăpâni, raze de lumină se îndreaptă și spre istoria unor oameni de altădată. Dar cu totul emoționantă rămâne apariția unui neam întreg, până acum necunoscut, care și-a dus viața în locurile acelea mai bine de două veacuri, din vremea primilor domni ai Moldovei și până spre sfârșitul secolului al XVI-lea: **Hindăii**. Este un exemplu sugestiv pentru cantitatea de informație despre trecutul nostru rămasă încă necunoscută sau chiar pierdută pentru totdeauna ca efect al înstrăinării sau dispariției vechilor arhive⁶⁰.

Anexă

A.

<1400 (6908)> februarie <12>. Iuga voievod, domn al Țării Moldovei, dăruiește lui Șerb Hindău satul lui Șolomon pe Topolița și satele Muntenii și Pântecești pe Cracău.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Iuga voievod, domn al Țării Moldovei, stăpânind de la munte până la malul mării. Am cugetat și am dat credincioasei mele slugi, lui Șerb Hindău, pentru a lui credincioasă slujbă cu care el a slujit primilor domni și mie cu dreptate, pentru aceasta am dat lui Șerb Hindău trei sate uric: unul pe Topolița, satul lui Șolomon, <și> două pe Cracău, Muntenii și Pântecești.

Iar hotarul să-i fie vechiul hotar.

⁶⁰ Chiar și din „dosarul” Ghindăoanilor, păstrat în arhiva Patriarhiei de Alexandria, se vede că lipsesc unele piese, pierdute probabil din vechime, precum actul lui Ștefan I pentru Șerb Hindău.

Aceste trei sate le-am dat lui Șerb Hindău uric cu tot venitul, lui și copiilor lui, și fetelor lui, și nepoților și strănepoților lui, în veac.

Iar la acestea mai sus scrise <este> credința lui Iuga voievod și credința fraților mei, a lui Alexandru și a lui Bogdan, credința fiilor lui Roman voievod, și credința lui Badea cel Bătrân, și credința lui Stanislav Rotâmpan, și credința lui Neatedul, și credința lui Dragoi, și credința lui Costea, credința lui Ion Corlat vornic, credința lui Vlad vornic și credința lui Șandru de la Tudora și credința lui Șandru de la Neamț, credința lui Ioan Stravici și credința fraților săi, și credința lui Brăgău Ștepan și credința copiilor săi, a lui Vlad și a lui Crăstea, și credința lui Bârlă de Hârlău și a copiilor săi, credința lui Ionăș vornic, și credința lui Jurj de la Vlăhoveț și credința fraților săi, credința lui David de la Pisc, și credința lui Stan Popovici și credința tuturor boierilor moldoveni.

Iar după viața noastră, cine va fi domn, sau din neamul nostru, sau cine va fi, și ar cuteza să ia dania noastră și să sfârâme credința noastră și pecetea, acela să fie blestemat de Tatăl și de Fiul și de Sfântul Duh și de Preacurata Născătoare de Dumnezeu și de cei 12 Apostoli și de¹ și de cei 4 Evangheliști și de toți sfinții și de episcopul nostru kyr Iosif și să fie asemenea lui Iuda ...

..... logofăt luna februarie

¹ Punctele de suspensie marchează locurile ilizibile.

B.

1448 (6956) iulie 22, Suceava. Petru voievod, domn al Țării Moldovei, întărește lui Iliiaș diacul satul Șolomonești pe Topolița, cumpărat de la Roman Hindău, și alt sat, cumpărat de la un logofăt.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Petru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că această adevărată slugă a noastră credincioasă, pan Iliiaș diac, fiul popei Trifan, ne-a slujit nouă drept <și> cu credință. <De aceea,> noi, văzând dreapta și credincioasa lui slujbă către noi, l-am miluit <pe el> cu deosebita noastră milă și i-am dat și i-am întărit, în țara noastră, în Moldova, satele, anume: Șolomonești pe <Topolița>, unde este casa lui, pe care l-a cumpărat de la pan Roman Hindău ...¹ și alt sat pe ... , anume Featea, din câmp, pe care l-a cumpărat de la ... logofăt pentru două sute de zloți, și jumătate din seliștea ... pe Cracău, pe care a cumpărat-o de la mătușa Bârsân<easa ?> ...

Toate acestea mai sus scrise să-i fie lui uric și cu tot venitul, lui, și copiilor lui, și fraților lui, și nepoților lui, și strănepoților lui, și răstrănepoților lui și întregului său neam, cine va fi cel mai apropiat, neclintit <niciodată, în veci>.

Iar hotarul acestui sat și al acestei seliști să fie după hotarul vechi, pe au folosit din veac.

Iar la aceasta este credința domniei mele, a mai sus-scrisului Petru voievod, și credința boierilor noștri: credința panului <Neagoe> logofăt, credința panului Petru Hudici, credința panului <Duma²> vornic, credința panului Bratul, credința panului Stanciul, credința panului <Costea> Orășescul, credința panului ..., credința panului Dum<a³ și a fratelui său, Mircea>, credința panului Ivan Baicean, credința panului ...⁴, <credința panului>Tador al lui Vasco stolnic, credința panului <Nicoman>, credința panului Tador Negrul, credința panului <Tador Mo>icescul, credința panului Danciul vistiernic, credința panului Radul Pisc, credința panului Petru ceașnic, credința panului <Goian comis> și credința tuturor boierilor noștri moldoveni, mari și mici.

Iar după viața noastră, cine va fi domn al țării noastre, al Mol<dovei, din copiii noștri>, sau din frații noștri, sau din neamul nostru, oricine, pe cine îl va alege <Dumnezeu să fie> domn în țara noastră, Moldova, <acela să nu-i> clintească <dania noastră>, ci să i-o întărească și să i-o împuternicească, <pentru că> i-am dat pentru dreapta și credincioasa lui slujbă.

Iar pentru mai mare întărire a tuturor celor mai sus-scrise, am poruncit credinciosului nostru jupan <Ilie> logofăt să scrie și să atârne pecetea noastră la această carte a noastră.

A scris Luca gramatic, la Suceava, în anul 6956 <1448>, luna iulie 22.

¹ Punctele de suspensie marchează locurile ilizibile. Întregirile din parantezele unghiulare îmi aparțin. Am completat numele boierilor din sfat după documentele din 15 și 27 iulie 1448 (DRH, I, nr. 280, 281 și 282). Sunt interesante fluctuațiile într-un răstimp de numai o săptămână !

² Sau „Duma Braevici” (Duma al lui Brae).

³ Sau „Duma Dulcescul”.

⁴ După documentele din 15 și 27 iulie, aici ar trebui să urmeze: „credința panului Mândzul, credința panului David stolnic, credința panului Oană portar, credința panului Tador Negrul”, numai că Tador Negrul urmează mai departe, în textul lizibil !

C.

1588 (7066) martie 18, Hârlău. Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei, întărește nepoților lui Mic Hindău, strănepoții lui Șerban Hindău, satul Crăcăoani pe Cracău, stăpânit de ei cu urice de la Ștefan I și de la Alexandru cel Bun.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că pe aceste adevărate slugi ale noastre, Drăgan

și fratele său, Toma și Oană și surorile lor, Neaga și Stanca, copiii lui Hindău, și verii lor, Ursu și surorile lui, Marușca și Anușca și Marena, copiii lui Ivanco Ursu, și verii lor, Dragotă și frații lui, Samoil și Filip și nepotul lor de soră, Lazor, copiii Mariții, fata lui Sima, și verii lor, popa Avram și fratele său Lazor și sora lor Solomiia, copiii Marinței, și verii lor, popa Filimon și fratele său Moisei, copiii Annei, și verii lor, Alexa și sora lui, Stanca, copiii Malei, și vara lor Sofica, fiica lui Ioan Hindău, toți nepoții lui Mic Hindău și strănepoții lui Șerban Hindău, i-am miluit cu mila noastră deosebită și le-am întărit de la noi, în țara noastră, în Moldova, dreapta lor ocină și dedină și din privilegiul de danie pe care l-a avut străstrămoșul lor, Șerb Hindău, de la străstrămoșul nostru, Ștefan voievod și din privilegiul de întărire pe care l-a avut înaintașul lor, Mic Hindău, de la înaintașul nostru, Alexandru voievod, un sat, unde a fost casa bunicului lor, Mic Hindău și cu mori la Cracău, care se numește acum Cracăonii.

Toate acestea mai sus scrise să le fie de la noi uric și cu tot venitul, lor, și copiilor lor, și nepoților lor, și strănepoților lor, și întregului lor neam, cui i se va alege cel mai apropiat, neclintit niciodată, în veci.

Iar hotarul acestui mai sus scris sat, unde a fost casa bunicului lor, Mic Vindău, și cu mori la Cracău, care acum se numește Cracăonii, să fie, din toate părțile, după vechiul hotar, pe unde au folosit din veac.

Iar la aceasta este credința noastră, a mai sus scrisului, noi Alexandru voievod, și credința preaiubiților fii ai domniei mele, Bogdan și Mihail Pătru și Ionașco, și credința boierilor noștri: credința panului Ion Moțoc vornic, credința panului Neafoe și a panului Moghilă pârcălabi de Hotin, și credința panului Petrea Cârca pârcălab, credința panului Bodei pârcălab, credința panului Iosip Veveriță pârcălab, credința panului Ion Danciul <și> credința panului Cârstea pârcălabi de Neamț, credința panului Vascan <și credința panului> Spancioac <pârcălabi de Cetatea Nouă, credința panului Dumitru> portar de Suceava, credința panului Gligorie <Lic>iul postelnic, credința panului Andreica spătar, credința panului Ion vistiernic, credința panului Coste ceașnic, credința panului Bolea stolnic, credința panului Pașco comis și credința tuturor boierilor noștri, mari și mici.

Iar după viața noastră, cine va fi domn al țării noastre a Moldovei, din copiii noștri sau din neamul nostru sau, iarăși, pe cine Dumnezeu îl va alege să fie domn Țării noastre a Moldovei, acela să nu le clinească dania și întărirea noastră, ci să le întărească și să le împuternicească, pentru că este dreapta lor ocină și dedină.

Iar pentru mai mare tărie și putere a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru pan Moghilă logofăt să scrie și să atârne pecetea noastră la această adevărată cartea a noastră.

A scris Andronic Hamza, la Hârlău, în anul 7066 <1558> martie 18.

D.

1586 (7094) martie 30, Iași. Petru voievod, domn al Țării Moldovei, întărește Mariei dascală seliștea Șolomonești pe Topolița, dreaptă domnească, dar pentru care ea avea privilegii vechi.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Io Petru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că domnia mea am dat și am miluit pe Maria dascală cu o seliște, anume Șolomoneștii, care este pe Topolița, sub munte, care această seliște, anume Șolomoneștii, care este pe Topolița, sub munte, a fost a noastră dreaptă domnească și ea a avut și privilegii vechi pe această mai sus scrisă seliște. Dar domnia mea n-am miluit-o pe ea pentru privilegiul pe care ea l-a avut, ci am miluit-o domnia mea pentru că a slujit în casa domniei mele, ca să fie pentru sănătatea și pentru mântuirea domniei mele și a doamnei domniei mele și a copiilor noștri dăruți de Dumnezeu. Aceasta mai sus scrisă să-i fie de la noi uric și ocină, cu tot venitul, și copiilor ei, și nepoților, și strănepoților, și răstrănepoților și întregului neam al ei, cui i se va alege mai apropiat, neclintit, niciodată, în veci.

Iar hotarul acestei mai sus scrise seliști, anume Șolomoneștii, care este pe Topolița, sub munte, să-i fie ei hotarul din toate părțile, după vechiul hotar, pe unde din veac au folosit.

Iar la aceasta este credința domniei mele, a mai sus scrisului, noi, Io Petru voievod și credința preaiubiților fii ai domniei mele, Vlad și Ștefan voievozi, și credința boierilor noștri: credința panului Vartic vornic al Țării de Jos, credința panului Erimiia vornic al Țării de Sus, credința panului Bucium pârcălab de Hotin, credința panului Cără(iman) și a panului Draxin pârcălabi de Neamț, credința panului Miron și a panului Luca pârcălabi de Neamț, credința panului Andrei portar de Suceava, credința panului Brut postelnic, credința panului Iane vistiernic, credința panului Gheorghie ceașnic, credința panului Cucora stolnic, credința panului Stan comis și credința boierilor noștri moldoveni, mari și mici.

Iar după viața noastră, cine va fi domn, din copiii noștri, sau din neamul nostru sau iarăși pe oricine va alege Dumnezeu să fie domn al Țării noastre a Moldovei, acela să nu-i clinească dania și întărirea noastră, ci să-i dea și să-i întărească, pentru că i-am dat și i-am întărit, ...¹ dreaptă ocină.

Iar pentru mai mare putere și întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului și cinstitului nostru boier, pan Stroici mare logofăt, să scrie și să atârne pecetea noastră, la această adevărată carte a noastră.

A scris Erimiia Băseanul, la Iași, în anul 7094 <1586> martie 30.

¹ Ilizibil, la îndoitura pergamentului. Poate fi „pentru că îi este” sau „ca să îi fie”.

E.

1603 (7111) aprilie 15, Iași. Ieremia Movilă voievod, domn al Țării Moldovei, dăruiește lui Gheorghe, pârcălab de Neamț, fost hatman, satul Hindăoani și seliștea Răuceștii, foste domnești, ascultătoare de ocolul târgului Neamțului.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Io Eremiia Moghila voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că acest adevărat al nostru credincios boier, pan Ghiorghii, pârcălab de Neamț, fost hatman, a slujit mai înainte, drept și credincios, sfântărușilor domni înaintași, iar acum ne slujește nouă, drept și credincios, în țara noastră. Pentru aceea noi, văzând dreapta <și> credincioasa lui slujbă, l-am miluit cu deosebita noastră milă și i-am dat și l-am miluit, de la noi, în țara noastră a Moldovei, cu un sat, anume Hindăoanii [și o seliște, anume Răuceștii, și cu loc de mori în pârâul Răucești]¹, care aceste sate au fost drepte domnești, ascultătoare de ocolul târgului Neamțului, ca să-și întemeieze lui sat în această seliște.

Pentru aceea, să-i fie lui acest mai sus scris sat, anume Hindăoanii și această seliște, anume Răuceștii și cu loc de moară, și de la noi danie și miluire și întărire și uric cu tot venitul, lui și copiilor lui, și nepoților și strănepoților și răstrănepoților și întregului neam al lui, care i se va alege mai apropiat, neclintit lui, niciodată, în veci.

Iar hotarul acestui mai sus <scris>² sat, anume Hindăoanii și a acestei seliști, anume Răuceștii, să fie, din toate părțile, după vechile lor hotare, pe unde din veac au folosit.

Iar la a ceasta este credința domniei noastre, a mai sus scrisului, Io Eremiia Moghila voievod și credința preaiubiților și din inimă copii ai domniei mele, Io Costantin voievod și Alexandru voievod și credința boierilor noștri: credința panului Nistor Ureche mare vornic a Țării de Jos, credința panului Cârstea mare vornic al Țării de Sus, credința panului Ghiorghii pârcălab de Hotin, credința panului Ionașco pârcălab de Neamț, credința panului Manole și Crâstea pârcălabi de Roman, credința panului Văscan Orăș hatman și pârcălab de Suceava, credința panului Brânovschi postelnic, credința panului Veveriță spătar, credința panului Cărăiman ceașnic, credința panului Gligorie stolnic, credința panului Simion Stroici vistiernic, credința lui Vorontar comis și credința tuturor boierilor noștri moldoveni, mari și mici.

Iar după viața și domnia noastră, cine va fi domn, din copiii noștri sau din neamul nostru sau, iarăși, pe oricine va alege Dumnezeu să fie domn al Țării noastre Moldova, acesta să nu-i clinească dania și miluirea și întărirea noastră, ci să-i dea și să-i întărească, precum și noi i-am dat și l-am miluit pentru dreapta lui slujbă credincioasă.

Iar pentru mai mare putere și întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului și cinstului nostru boier, pan Lupul Stroici mare logofăt să scrie și să atârne pecetea noastră la această adevărată carte a noastră.

A scris Arsenie Nebojatco, la Iași, în anul 7111 <1603> aprilie 15.

Și am iscălit, eu Stroici logofăt (m.p.)

¹ „Textul cuprins între paranteze drepte a fost șters cu cerneală, iar în marginea din stânga pergamentului se află textul explicativ, în românește: „† Satol Răucestie l-am ras dentr-acest uric și l-am dat slogei nostre Arsenie tretie logofet, prentu a loi dereptă sluijbă, iar Hindăonie l-am dat svētei mănās(tiri) Hangoloi. Vlt 7138 (1630) mar. 20” (notă Dalila Aramă). În fotografiile pe care le-am avut la dispoziție, nota marginală nu este lizibilă în întregime.

² Cuvântul ПИСАНИЕ omis în original.

GÉNÉALOGIES PERDUES, VILLAGES OUBLIÉS (I).

Résumé

L'étude se propose de valoriser les informations offertes par cinq chartes princières concernant quelques villages de l'actuel département de Neamtz et leurs anciens propriétaires jusqu'en 1627–1628, quand le monastère de Hangou devint leur nouveau et dernier propriétaire. Conservés dans les archives du Patriarcat d'Alexandrie (qui a reçu en 1715 le patronage de ce monastère, ainsi que la possession de son domaine et son chartrier), ces documents ont été brièvement présentés en 1986, sans aucun détail concernant leur contenu et leur importance. Le plus ancien (1400) était connu depuis longtemps, mais seulement par un résumé très court, tandis que les autres (1448, 1558, 1586 et 1603) sont entièrement inconnus.

Ces documents permettent de saisir l'existence d'une vieille famille de boyards (nobles) – dont on ne connaissait jusqu'ici que le «fondateur», collaborateur des premiers princes de Moldavie (à partir du milieu du XIVe siècle) et bénéficiaire de la charte de 1400 – et de retracer sa généalogie pour environ deux siècles (sans pouvoir, néanmoins, établir une filiation non-interrompue). En même temps, ces chartes contribuent à mieux connaître l'histoire des villages ayant constitué le domaine de cette famille.

Mots-clefs: chartes princières, boyards (nobles), villages, département de Neamtz, monastère de Hangou.

UN NEAM DE BOIERI MOLDOVENI: CIOCÂRLIE

LUCIAN-VALERIU LEFTER*
lucian_lefter@yahoo.com

I. Vechi origini vasluiene. Moștenirea lui Duma Negru **

Imaginea vitejilor lui Ștefan cel Mare răpuși de sabie răsare din pomelnice, așezați în șirul acelor pani care „au murit în război cu turcii”, la Vaslui, la Valea Albă sau în alte locuri, acolo unde au stat de strajă țării. În rândul acestor pani războinici găsim numele lui Ivan Ciocârlie, mort în lupta de la Vaslui, în anul 1475, și trecut în pomelnicul mănăstirii Bistrița¹. Până atunci se aflase alături de domnul țării, între sftnicii acestuia. Documentele ni-l arată astfel, de la 24 septembrie 1468² până la 26 august 1474³.

Nu avem știință despre satele stăpânite de Ivan Ciocârlie, cunoaștem însă domeniul familiei din ținutul Vasluiului, respectiv al lui Nicoară Ciocârlie, cel care trebuie să-i fost rudă apropiată, poate chiar frate, și care avea reședința în satul Sârbi de pe valea Rebricei. Amintirea acestor stăpâni s-a păstrat în noul nume al satului, începând din secolul al XVII-lea, după împărțirea satului Sârbi, când partea de jos se va numi

*Etnolog, dr. Centrul Județean pentru Conservarea și Ppromovarea Culturii Tradiționale, Vaslui.

** Comunicare susținută pe 14 iunie 2011 în cadrul Filialei Iași a Comisiei Naționale de Genealogie, Heraldică și Sigilografie a Academiei Române.

¹ Maria Magdalena Székely, „*Acești pani au murit în război cu turcii*”, în **AP**, II, 2006, 1-2, p. 133-134. Nicolae Stoicescu menționase și el, că acest boier a murit „probabil în luptele din 1475” (*Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 264).

² *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova* (în continuare: **DRH**), II, vol. întocmit de Leon Șimanschi în colab. cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr. 154.

³ *Ibidem*, nr. 198.

Ciocârlești, prima mențiune fiind din anul 1613⁴. Nu departe de Sârbii de pe Rebricea, pe valea Stemnicului (sau Stebnicului), la Oșești, și pe apa Telejnei, la Sărăcinești, erau stăpâni urmașii lui Costea Sărăcinescul, boier din vremea voievozilor Moldovei Iliș și Ștefan (1435-1442), printre moștenitorii acestuia numărându-se și Ion Ciocârlie, a cărui fiică, Safta, trăia la 23 martie 1546⁵. Intervalul cronologic îngreunează identificarea lui Ion cu Ivan, însă nu elimină ideea ca Ion Ciocârlie să facă parte din aceeași familie, ca fiu al lui Nicoară din Sârbi, sau poate chiar al viteazului Ivan. Însă nepoții Saftai, anume Condrea, Dolca, Alba și Zaharia erau fiii Urâtei măritată cu un Ciocârlie; Urâta era fata lui Toader Onicico. Ispisocul ne spune că satul Oșești de pe Stemnic fusese cumpărat de „moșul lor” Onicico în vremea lui Ștefan cel Mare, care trebuie să fi fost fiul acelui „Onicica”, trăitor spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, la 1427⁶, când i-a fost întărită stăpânirea în satul lui din ținutul Cârliștău, care apoi s-a numit după el, Onicicani⁷.

Despre Nicoară Ciocârlie aflăm dintr-un uric din 17 martie 1495⁸, când împărțea cu unchiul său, Sima Gureș, jumătate din Sârbii de pe Rebricea. Satul era moștenit de la bunicul lor, Oană Popșa, contemporanul lui Alexandru cel Bun, voievod care îi confirmă dreptul de stăpânire în două sate de pe Rebricea, Sârbii și cel al lui Moišă Filosoful, la 31 martie 1423⁹. Sub numele de Nicoară Sârbescul îl întâlnim ceva mai devreme, ca stăpân al unui „domeniu” de șapte sate de pe valea Rebricea, potrivit uricului de la Ștefan cel Mare, din 8 octombrie 1462¹⁰. Satele se aflau în partea superioară a văii Rebricea: satul unde a fost curtea lui Duma Negru, satul unde au fost grecii lui Duma Negru, Drăgeștii, Boriseștii, Țibăneștii, Munceii – probabil aceiași cu așezarea unde a fost

⁴ La 20 octombrie 1613 este menționat ca martor un Gheorghită din „Ciocârlești”, apoi, tot ca martor, apare un Grigorie comis din „Ciocârlești”, la 11 mai 1618 (*Documente privind istoria României, A. Moldova*, XVII/3, nr. 228; *ibidem*, XVII/4, nr. 331 – în continuare: **DIR**). Pentru evoluția proprietății în Sârbi, v. Mircea Ciubotaru, *Toponimia bazinului hidrografic Rebricea (jud. Iași – jud. Vaslui). Oiconimele. Perspectivă istorică*, I, în **AHAI**, XXVIII, 1991, p. 305-313.

⁵ **DIR**, XVI/1, nr. 386.

⁶ **DRH**, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, nr. 66.

⁷ Sat inclus astăzi în Sinești, jud. Iași.

⁸ **DRH**, III, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, nr. 188.

⁹ *Ibidem*, I, nr. 54.

¹⁰ *Ibidem*, II, nr. 112.

cetatea lui Duma Negru, precum și satul unde a fost Moişă Filosoful. Stăpânirea satului Sârbi, de unde va fi fost și originar, i-a atras lui Nicoară Ciocârlie celălalt nume, Sârbescul, ca unul ce stăpânea și avea reședința în acest sat. Trebuie să fi avut o viață lungă, de vreme ce la 17 martie 1528 (ultima menționare a sa), dăruia o prisacă în moșia satului Sârbi, „unde au fost stupii lui Nicoară Ciocârlie”, hotarele acesteia fiind stabilite potrivit sistemului arhaic: „cât aruncătura unui băț în mijlocul prisăcii, în toate părțile”¹¹.

Așadar, Nicoară Ciocârlie/Sârbescul putea să fie frate¹² cu Petru Sârbescul, care apare între numeroșii boieri martori ai actului de la Vaslui, din 5 iunie 1456¹³, privitor la plata tributului Moldovei. În aceeași ordine de idei, trebuie să spunem că între cei căzuți în lupta de la Vaslui se numără și un Sârbul, despre care putem presupune că aparținea aceleiași familii¹⁴, rudă cu Ivan și Nicoară, dar și cu Petru Sârbescul. Un pan Sârbu apare în documente cu prilejul unui proces pentru niște sate de pe Nistru, la 1447¹⁵, apoi îl aflăm postelnic în Sfatul domnesc¹⁶, în anul 1448, și probabil tot el reappare între sfetnicii domnești la 1451. De asemenea, un pisar Gheorghe Sârbescul (sau al Sârbului) a scris documentele din 5 octombrie 1454¹⁷ și 20 ianuarie 1456¹⁸.

„Domeniul” lui Nicoară Ciocârlie de pe valea Rebricei ne sugerează și descendența sa din Duma Negru. Majoritatea satelor proveneau din vechea stăpânire a acestui mare boier al vremii sale, care apare în documente spre sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, la 1428¹⁹, apoi

¹¹ **DIR**, XVI/1, nr. 237.

¹² După cum a presupus Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 158.

¹³ **DRH**, II, nr. 58.

¹⁴ Ipoteza aparține lui Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului de Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1933, p. 49-50, nota 12.

¹⁵ **DRH**, I, nr. 271.

¹⁶ Despre cariera boierului Sârbul, v. Maria Magdalena Székely, „*Acești pani au murit în război cu turcii*”, p. 132.

¹⁷ **DRH**, II, nr. 42.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 55.

¹⁹ Editorii **DRH** îl identifică pe acel Duma din Sfatul domnesc, care apare o singură dată în vremea lui Alexandru cel Bun, la 29 iulie 1428 (*ibidem*, I, nr. 77), cu cel care reappare din 1433 (*ibidem*, nr. 117), și apoi între anii 1434 (*ibidem*, nr. 128) și 1442 (*ibidem*, nr. 222), numit Duma Negru.

reapare în rândul sftnicilor voievozilor Iliăș și Ștefan²⁰, în intervalul 1433-1442, timp în care deține și dregătoria de vornic între anii 1436 și 1438²¹. Este posibilă o legătură de rudenie²² între Duma și Crâstea Negru²³. Totodată, înrudirile lui Nicoară Ciocârlie cuprind și legăturile cu Oană Popșa și Moișă Filosoful, care puteau să fie frații lui Mihail Popșa, boier a cărui prezență în Sfatul domnesc începe în vremea lui Alexandru cel Bun, în anul 1418²⁴ și se încheie la 1442²⁵.

Toți aceștia, Moișă Filosoful, Oană Popșa și Mihail Popșa, cărturari-preoți²⁶, pot fi considerați „fiii ori scoborătorii unui popă, contemporani cu descălicarea și poate și mai vechi”²⁷, perpetuând o „stăpânire familială de tip cnezial într-un cnezat de vale”²⁸ din secolul al XIV-lea, căci două familii controlau aproape toată valea Rebricei²⁹. În partea

²⁰ Iliăș voievod întărea lui Duma Negru trei sate pe Rebricea, la 5 mai 1436: unde a fost Oană Sinescul, unde a fost Boris și unde a fost Mândrea (*ibidem*, nr. 150).

²¹ *Ibidem*, nr. 160-187.

²² Nicolae Stoicescu presupune o legătură de rudenie între cei doi boieri, Crâstea Negru și Duma Negru (*Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 265 și 270).

²³ Un alt boier Negru din Sfatul domnesc a fost Crâstea, pe care-l găsim menționat în această calitate între anii 1435 și 1446 (**DRH**, I, nr. 142 și 269; pentru prezența lui Crâstea Negru în Sfatul domnesc, precum și despre Duma Negru și alți boieri cu același nume, Negru, v. Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 526-529). Fiul lui Crâstea Negru, Iliăș, a fost și el martor în Sfatul domnesc, dar pentru puțină vreme, la 1439 (**DRH**, I, nr. 192 și 194). Crâstea Negru împreună cu fratele său, Giurgiu, primește confirmare de stăpânire pentru Iezerul Roșu (Cerlenul) de pe Prut, de la voievozii Iliăș și Ștefan, la 20 iulie 1437 (*ibidem*, nr. 172). Iezerul este cumpărat de Ștefan cel Mare, la 2 iulie 1502, de la nepoții lui Crâstea Negru și ai lui Giurgiu, cu 500 de zloți tătărești (*ibidem*, III, nr. 282). În vremea lui Ștefan al II-lea, Crâstea dăruiește mănăstirii Neamț satele Dvorenești și Fântânele, aflate pe pârâul Pobrata, prin uricul din 20 iulie 1446 (*ibidem*, I, nr. 269). De reținut, că satele fuseseră hotărnicite în vremea lui Alexandru cel Bun de către panul Negrea (sau Negru de la Bârlad). În octombrie 1448, Crâstea mai dăruia încă un sat mănăstirii Neamț, pentru sufletul său și „pentru sufletul iubitului meu fiu, Iliășcu” (*ibidem*, nr. 289, p. 413). Dania este confirmată prin actul din 10 octombrie 1448 (*ibidem*, nr. 290).

²⁴ *Ibidem*, I, nr. 42.

²⁵ *Ibidem*, nr. 220.

²⁶ Popșa – preot sau fiu de preot; Filosoful – teolog, cărturar.

²⁷ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 60.

²⁸ Mircea Ciubotaru, *Comuna Vulturești. I. Studiu de istorie socială. Onomastică*, Iași, 2003, p. 95.

²⁹ Idem, *Toponimia bazinului hidrografic Rebricea (jud. Iași – jud. Vaslui). Oiconimele. Perspectivă istorică*, II, în **AIIAI**, XXIX, 1992, p. 450.

superioară a văii, începând din Codrul Iașilor, de la cumpăna apelor Rebricea și Bahlui sau de pe culmea dealului Bordea care delimitează vechile ținuturi Iași și Vaslui, aflăm hotarul „domeniului” lui Duma Negru (moștenit de Nicoară Ciocârlie) care merge până spre mijlocul văii, la sud de Scânteia, iar în partea de jos, până la vărsarea Rebricei în râul Bârlad, ne întâlnim cu satele stăpânite de familia lui Giurgiu Piatră, boier în Sfatul domnesc (1435-1442). Cel dintâi avea „curtea” în satul care fusese al judeului Mândrea, numit mai târziu Scânteia, aflat într-o „poziție favorabilă pentru controlul unui domeniu feudal”³⁰, iar cel de-al doilea avea reședința la Petrești, „unde este casa lui Piatră” (menționată astfel la 1443)³¹. Tot astfel, nu departe, pe cursul superior al râului Bârlad, un alt mare boier al vremii, pan Negrea, numit și Negru de la Bârlad (deoarece stăpânea un întins „domeniu” pe valea Bârladului superior³², nicidecum pentru că ar fi fost vornic al orașului omonim), avea reședința stăpânirii sale în satul care mai târziu avea să-i păstreze amintirea, devenit orașul Negrești.

În curgerea veacurilor, locurile și așezările își schimbă denumirile. Pe locul vechilor așezări Sârbii și Filosofii au apărut Ciocârlești, Grajduri și Cărbunari. Boriseștii (satul lui Boris) a rămas ca Borosești (incluzând Muncelul și Țibăneștii sau Albeștii), satul lui Oană Sinescu a devenit Bodești, Valea Satului apare pe vechile moșii Grecii și Drăgeștii iar vechiul sat al judeului Mândrea, unde fusese curtea lui Duma Negru, avea să se numească întâi Scântești, apoi Scânteia, după numele răzeșilor stăpâni aici la începutul secolului al XVII-lea (1607-1608), precum diacul Toader Scânteii și fratele său Mihail, ca fii ai lui Scânteie cel bătrân și nepoți ai lui Duma Negru, dovedind aceasta în virtutea vechiului uric din 1436. Tot astfel, urmașii lui Nicoară Ciocârlie, răzeșii de Sârbi, au păstrat timp de cinci veacuri cele două urice din 1423 și 1495, fiind publicate de Gh. Ghibănescu în anul 1906. Atunci când, în 1928, uricul din 1495 a fost văzut de Mihai Costăchescu, actul era păstrat de răzeșul Neculai Zamfirachi din satul Grajduri³³. Răzeșii din Ciocârlești, înrudiți cu cei din

³⁰ Despre Scânteia, v. *ibidem*, I, p. 315-318.

³¹ Despre Petrești, v. *ibidem*, II, p. 422-423.

³² Idem, *O străveche așezare de pe valea Bârladului: Negrești (jud. Vaslui)*, I, în *AIHAI*, XX, 1983, p. 322. În acest sens, pentru alte exemple, v. Lucian-Valeriu Lefter, *Boieri și „domenii” în ținutul Vaslui înainte și în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *AP*, I, 2005, I, p. 61-68.

³³ Mircea Ciubotaru, *Toponimia bazinului hidrografic Rebricea (jud. Iași – jud. Vaslui). Oiconimele. Perspectivă istorică*, I, p. 306, nota 21.

Grajduri, păstrau și ei amintirea originii lor. La judecata din 1818 știau că partea de jos a moșiei Sârbi „s-au numit după acel Ciocârlie cu nume de Ciocârlești, care și până în ziua de astăzi asemenea să numește”³⁴, potrivit aceluia uric de la 1495, „ci s-au văzut la răzeșii de Ciocârlești”, unde este pomenit Nicoară Ciocârlie. Această anafora a procesului din 25 ianuarie 1818 este de importanță aparte, pentru relevarea gândirii oamenilor acelei epoci referitoare la imaginea mitică a lui Ștefan cel Mare. Din acest motiv, figura sa estompase amintirea ctitorilor reali ai bisericilor din satul Scânteia, căci despre una dintre ele, „Sfinții Arhangheli”, răzeșii credeau că este „biserica de piatră a domnului Ștefan voievod celui viteaz și temelilele zidurilor domnești”³⁵. În realitate, este vorba o ctitorie de secol XVII³⁶, probabil a domnului Moldovei Vasile Lupu, refăcută pe la 1700 de Constantin vodă Duca.

Până în secolul al XIX-lea, valea Rebricei era străbătută de Drumul mare sau împărătesc care mergea de la Iași către Vaslui și apoi mai departe spre Țarigrad, care trecea prin vechile sate și moșii ale lui Duma Negru și Nicoară Ciocârlie. Iar la Scânteia se afla cel mai important popas înainte de a pătrunde drumul în uriașul codru care se întindea până aproape de Iași. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea acesta nu a mai trecut prin Scânteia, ci a fost deviat pe un pod de piatră³⁷ peste râul Rebricea, lângă satul Lunca Rateș. Noul traseu a impus mutarea poștei din Scânteia pe moșia Ciocârlești, însă cătunul existent aici a purtat vechea denumire – Poșta Scânteia, desființată la 1892, odată cu înființarea căii ferate Iași-Vaslui-București³⁸.

II. Boierii unei noi epoci

În vremea când nepoții lui Ion Ciocârlie și ai fratelui său își împărțeau stăpânirea în satele vasluiene, un alt membru al familiei, stolnicul Ion Iațco, cumpăra satul Cernicău aflat pe Nistru, „în sus de

³⁴ ANIC, Mănăstirea Bârnova, IV/29.

³⁵ Ibidem. Vezi și Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, p. 316, nota 162.

³⁶ Stela Cheptea, *Biserica „Sfinții Arhangheli” din Scânteia, jud. Iași*, în vol. *Monumentul*, XI/2, coord. Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Aurica Ichim și Sorin Ifțimi, Iași, 2010, p. 575-584.

³⁷ Un pod vechi, monument istoric, martor al vechiului drum dintre Iași și Vaslui, s-a păstrat la Cântălărești (com. Ștefan cel Mare), fiind utilizat până în anii 1980, când a fost construit alături noul pod. Pisania din piatră consemnează ctitorul și anul: 1636, hatmanul Gavril Coci (fratele lui Vasile vodă Lupu) și soția sa Liliana.

³⁸ Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, p. 317-318.

Vasilev”, în ținutul Hotinului, tranzacție încheiată la 15 aprilie 1546³⁹, pentru 700 de zloți tătărești plătiți fiicelor lui Ivanco, diac de visterie. Pe Ion Iațco îl întâlnim ulterior ca pârcălab de Cetatea Nouă (Roman), începând cu 1 aprilie 1547 și până la 1552, apoi ca boier în Sfatul domnesc până la 1555 martie 28⁴⁰.

Cu prilejul unei judecăți pentru acest sat, Cernicău, în primul deceniu al secolului următor, în actul din 17 iunie 1610⁴¹, apare și un Cozma Ciocârlie alături de Ionașco Iațco, fiul stolnicului amintit, dimpreună cu ginerele acestuia, preotul Ștefan. Însă prima atestare a lui Cozma Ciocârlie o avem încă din anul 1584⁴², în calitatea acestuia de martor din Sârbi, un sat din ținutul Neamț. Apoi, îl regăsim în 1599, mai 2⁴³, când Cozma și frații săi, Ștefan, Iordosia și Ana, fiii Gaftonei Corlătescul, precum și verii lor, fiii unui Condrea, sunt menționați ca nepoți ai Stancăi și strănepoți ai lui Luca Dereptate, deoarece vând părți din satele stăpânite de acesta, anume Mircești și Cozmești, pe Moldova, în ținutul Suceava; aceleași personaje și locuri reapar la 22 martie 1605⁴⁴. Pe Cozma Ciocârlie îl găsim în calitate de fost armaș la 21 august 1609⁴⁵, iar mai târziu îl vedem atât în această ipostază, cât și în cea de fost pârcălab, precum la 14 decembrie 1618⁴⁶, când este menționată partea din Sârbi a lui Ciocârlie fost pârcălab. Apoi, regăsim amintirea stăpânirii fostului pârcălab Ciocârlie în Sârbi și Munteni, ținutul Neamț, la 13 martie 1636⁴⁷, precum și mult mai târziu, la 9 iulie 1670, când este pomenită stăpânirea, în aceleași sate, a lui Ciocârlie fost armaș⁴⁸. Tot în calitate de martor îl întâlnim pe Cozma Ciocârlie la 1634⁴⁹, însă menționat ca fiind atât din Sârbi, cât și din Ciocârlești, în realitate același sat din ținutul Neamț. Trebuie observată coincidența cu satul Sârbi din ținutul Vaslui, care

³⁹ **DIR**, XVI/1, nr. 417.

⁴⁰ **DRH**, VI, vol. întocmit de I. Caproșu, București, 2008, v. doc. dintre nr. 6 și nr. 159.

⁴¹ **DIR**, XVII/2, nr. 402.

⁴² *Ibidem*, XVI/3, nr. 306.

⁴³ *Ibidem*, XVI/4, nr. 319.

⁴⁴ *Ibidem*, XVII/1, nr. 299.

⁴⁵ *Ibidem*, XVII/2, nr. 318.

⁴⁶ *Ibidem*, XVII/4, nr. 369.

⁴⁷ **DRH**, XXIII, vol. întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1996, nr. 355.

⁴⁸ *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului* (în continuare: **CDM**), III, vol. întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca, Constanța Negulescu, Veronica Vasilescu și Cornelia Crivăț, București, 1968, nr. 1971.

⁴⁹ **DRH**, XXII, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1974, nr. 30 și 34.

s-a numit tot Ciocârlești, fapt ce poate provoca confuzie. Prin urmare, pe Cozma Ciocârlie l-am putea identifica în persoana pârcălabului de Roman (Cetatea Nouă), cel care apare în această dregătorie doar cu simplul nume Ciocârlie, începând cu 3 martie 1597⁵⁰ și până în anul 1606, aprilie 2⁵¹. Menționarea vechiului rang într-un act ulterior de proprietate al posesorului avea rolul de a-l legitima și de a-l identifica pe acesta într-un context specific, precum la judecată. Este cazul lui Cozma Ciocârlie, fost armaș și, ulterior, pârcălab de Roman, dar și al strămoșului său Ion Iațco, fost stolnic și apoi pârcălab de Roman.

Cozma Ciocârlie era fiul Gaftonei, soră cu Toader și Dumitru Corlătescul, și al lui Condrea Ciocârlie. Din zăpăsul din 6 aprilie 1610⁵², aflăm că Nastasia și Sofronia, vând vistiernicului Toader Boul părți din satele Corlătești și Stăjereni, pe Modova, ținutul Suceava, sate ce fuseseră cumpărate de bunicul lor, vameșul Toader Corlătescul și fratele acestuia, Dumitru, în vremea lui Petru Rareș, de la Ionașco, fiul stolnicului Iațco; în aceeași vreme, Toader și Dumitru Corlătescul cumpăraseră altă parte de sat de la sora lor Gaftona, „cneaghina Ciocârloaie”, adică soția lui Condrea Ciocârlie. Totodată, Cozma Ciocârlie, menționat ca fost armaș, ca fiu al lui Condrea și ca nepot al vameșului Simion Iațco, vinde și el lui Toader Boul partea sa din satul Stăjereni. Cu toate acestea, nu este limpede precizat gradul de rudenie dintre Cozma Ciocârlie și Simion Iațco, deoarece Cozma putea fi nepot unchiului său, bunicului sau fratelui acestuia, iar menționarea sa într-un act de stăpânire era justificată prin calitatea deținută ca moștenitor. Documentele funciare par să-l așeze pe Cozma Ciocârlie mai aproape de Ion Iațco, ceea ce presupune descendența din acesta.

Din următoarea generație fac parte Gavril și Eremia Ciocârlie, posibili fii ai lui Cozma Ciocârlie. Pe Gavril Ciocârlie (sau Gavrilaş sân Ciocârlie) îl întâlnim ca martor, la Măstacăni, ținutul Bacău, unde iscălește un zăpăsi, la 15 iulie 1636⁵³. Tot ca martor îl găsim la Țuțcani, în ținutul Neamț, la 17 octombrie 1638⁵⁴ și, fiind știutor de carte, la 1640 scrie un zăpăsi la Boldești, ținutul Suceava⁵⁵.

⁵⁰ **DIR**, XVI/4, nr. 211.

⁵¹ *Ibidem*, XVII/2, nr. 21.

⁵² *Ibidem*, nr. 381.

⁵³ **DRH**, XXIII, nr. 462.

⁵⁴ *Ibidem*, XXIV, vol. întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, București, 1998, nr. 483.

⁵⁵ *Ibidem*, XXV, vol. întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Chelcu, București, 2003, nr. 504. Arhivele Naționale Iași, Documente, DCLXXXV/153; fotocopia originalului: Mihai Mârza.

Datorită unui hrisov al lui Matei Basarab, domn al Țării Românești, din 9 aprilie 1642, aflăm despre Eremia Ciocârlie că era volnic „să-și caute și să-și ia ai lui rumâni cari au fugit din Țara Modovei, den satele lui, aicea, în pământul domniei mele, pe toți să-i ia, de la pace care am făcut aceste doo țări încoace, veri unde-i va găsi, pe toți să-i ia, cu ce vor avea”⁵⁶. Îl mai întâlnim pe Eremia scriind un zăpis, la Cotnari, la 1 iunie 1646⁵⁷, apoi, mult mai târziu, ca pârcălab de Neamț (împreună cu Costin Arapu), martor în Sfatul domnesc, la 8 aprilie 1669⁵⁸. A stăpânit satul Purcelești, din ținutul Suceava, de vreme ce i-a fost confiscat pentru niște odoară, care apoi este întărit în stăpânirea lui Ștefan Ciocârlie, după care, la 1 martie 1701⁵⁹, jumătate de sat revine lui Ion Șoimarul. Ulterior, la 2 mai 1715⁶⁰, Catrina Șoimărița împreună cu fiii ei vindea lui Ion Ciolpan partea lor din Purcelești, luată de la Eremia Ciocârlie pentru zestre.

După cum am arătat mai sus, în anul 1599 frații Cozma, Ștefan, Iordosia și Ana, fiii Gaftonei Corlătescul, precum și verii lor, strănepoți ai lui Luca Dereptate, vindeau părți din satele moștenite de la acesta, anume Cozmești și Mircești, pe Siret. Pe unul dintre frații lui Cozma Ciocârlie, pe Ștefan, îl mai întâlnim peste trei decenii, la 1638, ca martor la Țuțcani, ținutul Neamț, împreună cu Gavril Ciocârlie⁶¹, apoi la 1641, ca vornic de poartă⁶². Despre fiii lui Ștefan Ciocârlie, Gligorie (sau Gligorașco) și Toader, s-au păstrat mai multe informații.

Printr-un zăpis din 1 februarie 1662, Gligorie Ciocârlie, împreună cu soția sa, Măricuța, fiica lui Gheorghe Jora (fost pârcălab de Hotin) dăruiau moșia Olășei de pe Șacovăț, din ținutul Vasluiului, mănăstirii de la Dealul Mare din Codrii Iașilor⁶³, ctitorie a lui Iane Hadâmbul. La

⁵⁶ DRH, XXVI, vol. întocmit de I. Caproșu, București, 2003, nr. 423.

⁵⁷ *Ibidem*, XXVIII, vol. întocmit de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru și Cătălina Chelcu, București, 2006, nr. 386.

⁵⁸ CDM, Supliment I, vol. întocmit de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tincuțescu, Marcel Ciucă și Gabriela Birceanu, București, 1975, nr. 885.

⁵⁹ *Ibidem*, V, vol. întocmit de Veronica Vasilescu și Doina Duca-Tincuțescu, București, 1975, nr. 19.

⁶⁰ *Colecția Achiziții Noi, Indice cronologic Nr. 25*, vol. II, întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănesu și Laura Niculescu, București, 2008, nr. 1092.

⁶¹ DRH, XXIV, nr. 483.

⁶² *Ibidem*, XXVI, nr. 72 și 183.

⁶³ CDM, III, nr. 760. ANIC, Mănăstirea Sf. Sava-Iași, XXXIVbis/14; fotocopiile documentelor originale identificate în fondurile acestor arhive și utilizate în cercetarea de față au fost realizate de Mihai-Alin Pavel.

rândul său, Gligore Ciocârlie avea moșia de la Neculai Buhuș; actul de danie către mănăstire este scris chiar de mâna lui Ciocârlie. Îl întâlnim ca vornic de poartă începând din 1666 – numit doar Ciocârlie⁶⁴ –, apoi cu numele întreg, din 1669⁶⁵. În anii 1680-1681, Gligore Ciocârlie a fost vornic al doamnei lui Dabija vodă, Dafina⁶⁶. După moartea sa, jupâneasa lui, Maricuța vorniceasa, împreună cu fiica ei Safta, vindeau jumătate din satul Griști, ținutul Vasluiului, pe apa Șacovățului, cu heleșteu și pivniță de piatră⁶⁷.

În ceea ce-l privește pe comisul Toader Ciocârlie, îl întâlnim ca martor, împreună Gligorie Ciocârlie, într-un act din 2 iulie 1669, prin care doamna Dafina, a răposatului Istratie vodă Dabija, cumpăra un loc în Iași, cu dughene și pivnițe, pe Ulița Rusească, în Târgul de Jos⁶⁸. Însă, prima mențiune despre Toader Ciocârlie, ca martor, o avem din anul 1667⁶⁹. Comisul împrumută niște bani la 13 decembrie 1672, primind zălog siliștea Hilipești din ținutul Neamț, cu soroc până la Lăsatul secului de Postul mare. Cum banii nu au mai putut fi restituiți, partea cuvenită de sat, aflată „pe șesul Siretului”, este vândută comisului Toader, potrivit zapisului din 14 martie 1673⁷⁰ scris la Cârliți, sat al familiei Ciocârlie. Ultima tranzacție funciară este din 10 octombrie 1672⁷¹, pentru un loc de prisacă în Giurgeni, pe Bârlăzel, în ținutul Vaslui; moare după această dată.

Posteritatea comisului Toader Ciocârlie ne este cunoscută prin cei câțiva urmași ai săi, care au perpetuat-o spre jumătatea secolului al XVIII-lea. Doi dintre fiii săi, Ioniță și Ștefăniță, cumpără parte din satul Filipești la 1677, noiembrie 4⁷². Pe Ștefan îl întâlnim ca postelnic începând din 20 iulie 1692⁷³, menționat astfel în uricul mănăstirii Cetățuia, având părți în satul Drăgoești din ținutul Cârlișatura, apoi, ca

⁶⁴ CDM, III, nr. 1397 și 1406.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 1828; Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III/2, Iași, 1912, p. 83.

⁶⁶ CDM, Supliment I, nr. 956; CDM, IV, nr. 652.

⁶⁷ *Colecția Achiziții Noi*, vol. II, nr. 276 - copie din 1832, drept pentru care data documentului este nesigură: 15 februarie 1694, căci anul ar putea fi, în realitate, 1684.

⁶⁸ CDM, III, nr. 1833.

⁶⁹ *Ibidem*, Supliment I, nr. 856.

⁷⁰ *Ibidem*, III, nr. 2204 și 2253.

⁷¹ ANIC, Mănăstirea Bogdana, XLII/8. CDM, IV, vol. întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca-Tinculescu, Veronica Vasilescu și Constanța Negulescu, București, 1970, nr. 222: documentul este datat greșit, la 10 octombrie 1677<7186>, însă pe original se poate citi 7181<1672>.

⁷² *Ibidem*, nr. 228. ANIC, Mitropolia Moldovei, CXL/2.

⁷³ CDM, IV, nr. 1491.

martor la Ipotești, ținutul Hârlău, în 1693⁷⁴ și la Țuțcani, ținutul Neamț, în 1696⁷⁵, împreună cu căpitanul Andrieș Ciocârlie, probabil un văr al său. Este menționat ca postelnic din Cârliși, la 2 august 1695⁷⁶. A rămas în această dregătorie până la 1702, căci la 19 martie 1703⁷⁷ îl întâlnim ca fost postelnic, în calitate de martor.

La 22 februarie 1700⁷⁸, postelnicul își împarte cu nepotul său, Ștefan Goia, moșiile, vecinii și țișanii, avere moștenită de la tatăl său, comisul Toader Ciocârlie: Iugani, în ținutul Iași, Cârliși, Hărmănești, Hilipești/Filipești și Munteni, în ținutul Neamț, Purcelești, în ținutul Suceava și Viermești, în ținutul Bacău. În anii următori, a avut judecată pentru aceste sate, precum la 1705 sau 1710⁷⁹. Ultima mențiune este din 28 martie 1711, când Ștefan Ciocârlie scrie un zăpis cu mâna lui, dăruind un loc de prisacă din Spineni, ținutul Neamț, „pe șesul Siretului”⁸⁰. În 1713 și 1714, Nicolae vodă Mavrocordat poruncea să se cerceteze pricina judecării Mariei, fiica lui Ștefan Ciocârlie, pentru satul Pelipăuți⁸¹. De asemenea, la 20 iulie 1713⁸², vodă poruncea slujitorilor domnești să meargă acasă la fiii lui Ștefan Ciocârlie, la Cârliși, în ținutul Neamț, ca să-i prindă și să restituie documentele unor moșii de pe apa Idriciului, din ținutul Fălciu. Un alt fiu al postelnicului a fost Ion Ciocârlie, care împreună cu vărul său Vasile, fiul lui Toader armașul, vindeau în anii 1736 și 1737⁸³, întâi lui Iordache Ruset, apoi lui Toader Cantacuzino, părțile lor din satele Filipești și Cornești din ținutul Neamțului, cumpărături ale „moșului nostru Toader Ciocârlie comis”.

A trăit și un Cârstea Ciocârlie, posibil fiu al lui Ștefan postelnicul. Despre existența acestuia aflăm datorită fiului său, Neculai sau Neagoe Ciocârlie, vornic aflat în slujba doamnei Ecaterina a lui Constantin Mavrocordat, în legătură cu un fapt de viață, potrivit unui document din 1

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 1581.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 1797.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 1738.

⁷⁷ *Ibidem*, V, nr. 203.

⁷⁸ *Ibidem*, IV, nr. 2146.

⁷⁹ *Ibidem*, V, nr. 410 și 935.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 1022.

⁸¹ *Ibidem*, nr. 1164 și 1249.

⁸² *Colecția Achiziții Noi*, vol. II, nr. 1038.

⁸³ ANIC, Mitropolia Moldovei, CXL/5 și CXL/8. Vezi și copiile acestor zăpise, la Biblioteca Academiei Române, Documente istorice, CMXXIV/151 și CMXIV/156 (semnalate de Tudor-Radu Tiron).

septembrie 1742, referitor la o judecată. Serdarul Pavel se plânge că Neagoe Ciocârlie „i-au adus pe un Pavăl, nepot lui, de l-au curtenit la dumnealui, arătându-l că este fecior harnic și-au mai slujit și la alții și s-au apucat pentru dânsul chezaș, cum că va sluji cu dreptate și nu va face nici o pagubă. Și pe arătare lui Neagoe vornicul l-au primit pe acel fecior slugă și l-au pus la slujbă di-au strâns banii poclonului steagului și a cifertului dintâi, care fiind el un blăstămat, au prăpădit 55 lei din banii gospod și, necăutând el să plătească banii gospod, l-au fost pus la poprială, să plătească banii. Și, după câteva zile, au mârș iarăși Neagoe vornicul de l-au scos de la poprială, luându-l asupra lui că va plăti banii gospod și de atunci sânt câteva luni și n-au mai plătit. Fiind de față Neagoe, n-au tăgăduit, ci au mărturisit. S-a judecat că, de vreme ce Neagoe s-a pus chezaș, să plătească el banii gospod, cei 55 lei și să-și caute apoi cu nepotul său”⁸⁴. În alte documente, același personaj este numit Neculai Ciocârlie, precum la 17 iulie 1742, într-un act emis pentru stăpânirea unei jumătăți din satul Șcheia, din ținutul Romanului⁸⁵. O altă carte domnească, din 11 septembrie 1742, i-a fost dată „ca să aibă a opri și a stăpâni părțile de moșie a tătâni-său, a Cârști Ciocârlie, ce au avut în sat, în Cârliști și în Onișcani, cari sânt la Neamț, căci au fost vândută rău de alți frați ai lui”⁸⁶, document ce ne sugerează descendența din postelnicul Ștefan Ciocârlie, precum și din tatăl acestuia, comisul Toader Ciocârlie, vechi stăpâni în Cârliști din secolul al XVII-lea. Iscălitura unui „Neagol Ciocârlie”, menționat ca vornic de poartă, se întâlnește și pe actul solemn din 6 aprilie 1749, dat la mănăstirea Trei Ierarhi pentru desființarea veciniei⁸⁷.

Cu siguranță, au mai trăit și alți boieri Ciocârlești, dar pe care nu i-am putut lega de cei amintiți în rândurile de față. În secolul al XVII-lea, un Constantin Ciocârlie participa ca martor în satul Sârbi, cel din ținutul Neamțului, și iscălea cu mâna lui pe dosul unui pergament din vremea lui Ștefăniță vodă, din 1 iunie 1521⁸⁸. În aceeași vreme, la Ferești, în ținutul Vasluiului, nu departe de valea Rebriceii, locul de origine a neamului, trăia

⁸⁴ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. II, ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuită de Corneliu Istrati, Iași, 2008, nr. 1222.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 753.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 754.

⁸⁷ *MEF*, VIII, vol. întocmit de Larisa Svetlicinâi, Demir Dragnev și Eugenia Bociarov, Chișinău, 1998, nr. 170, p. 211.

⁸⁸ *DIR*, XVI/1, nr. 161, p. 182. Prin acest uric, Ștefăniță vodă întărea vornicului Grozav stăpânirea în satele pe care acesta le cumpărase, Sârbi și Ciocodeești.

pitărelul Ciocârlie, martor la cumpărăturile lui Petre Cehan, precum la 1625⁸⁹, ori ale fraților Racoviță și Apostol Cehan, la 1635 și 1636⁹⁰. În cele din urmă, la 1639, Ciocârlie împreună cu alți răzeși dăruiesc logofătului Racoviță Cehan ocina lor din satul Ferești, aflată în „matca văii, care este iezătura heleșteului, ce se numește a lui Răcoviță logofăt, la deal și la râpă, spre răsărit...”⁹¹.

Printre ultimii Ciocârlești stăpâni pe pământul strămoșilor lor i-am găsit pe cei din ținutul Neamțului, viețuitori în satul Cârliți. Descendenți ai vechilor boieri ai țării, chiar de dinaintea lui Ștefan cel Mare, ei sunt dintre cei care poartă nume grăitoare, precum Ciocârlie, care, după cum scrie Nicolae Iorga, erau „așa de populare, adevărate porecle”⁹². Urmașii acestor dintâi boieri, la jumătatea secolului al XVIII-lea ajunseseră răzeși care își vindeau ocinile marilor boieri de sorginte mai nouă și de origine levantină, proveniți din familiile Ruset și Cantacuzino, precum am văzut mai sus. Astfel, în secolul al XIX-lea, în satul Cârliți își avea reședința Petrache Rosetti⁹³. Testamentul acestuia ne înfățișează o avere destul de mare, cu multe moșii în ținutul Neamțului, la loc de frunte fiind „moșia Cârliți, trup întreg cu parte din Hârtop, pe care sunt case de piatră, având sub un acoperământ 17 odăi, gherghiri și două pivniți, toate de piatră și cărămidă și deosebite atenanse cu 7 odăi tot de cărămidă, șură și grajdiiu tot de piatră, florării de cărămidă cu feliuri de plante, ratoș cu 6 odăi, și grajdiiu supt un acoperământ tot de piatră, coșeri, hambară și casă vătăjăști, biserică de piatră”⁹⁴.

Toate acestea îndeamnă privirea istoricului să se întoarcă în timp, călătorind spre un trecut înnegurat, pentru a „citi” povestea oamenilor și lucrurilor schimbătoare, a vechilor stăpâni ai locurilor urmați de alți stăpâni, mai numeroși, parcă imaginii basmelor românești, relevând

⁸⁹ DRH, XVIII, vol. întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, 2006, nr. 398.

⁹⁰ *Ibidem*, XXIII, nr. 19 și 343.

⁹¹ *Ibidem*, XXV, nr. 229, p. 230.

⁹² N. Iorga, *Istoria românilor*, ediția a II-a, vol. III, îngrijit de Victor Spinei, București, 1993, p. 180.

⁹³ Generalul R. Rosetti, *Familia Rosetti*, I, București, 1938, p. 115-118. Petrache Rosetti (1794-1874) – personaj activ și controversat implicat în viața politică. A fost exilat la moșia sa de la Cârliți, atât în urma evenimentelor de la 1848, cât și ulterior, în vremea lui Grigore Ghica, din cauza numeroaselor intrigi produse pe vremea când era ministru de justiție.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 118, nota 55.

sentimentul tragic și ireversibil al istoriei omenești. Pădurile necuprinse și întinsele pământuri ale bătrânilor boieri de odinioară cu nume vii și grăitoare, precum Duma Negru, Oană Popșa, Moișă Filosoful și Nicoară Ciocârlie, ne apropie de mișcătoarea icoană a basmului⁹⁵, cu moșiile peste care, după scurgerea veacurilor, răsar sate cu alți oameni „iar pădurile se schimbă în câmpii”. Mai rămân, până la o vreme, locuri cu denumiri stranii – Dealul Filosofului, neînțelese de urmași și schimbate⁹⁶, care doar își vor aminti că „bunii auziseră de la străbunii lor povestindu-se...”⁹⁷.

DOCUMENTE

I. 1662 februarie 1. *Original. Zapis prin care Gligorie Ciocârlie, vornic de poartă, dăruiește mănăstirii Nașterea Precistei (Hadâmbul) o parte de ocină din satul Olășei, ținutul Vasluiului.*

Adecă eu, Gligorie Ciocârlie și cu fâmia mia, cu Măricuța, scriu și mărturisăsc într-acestu zapis al nostu, cum noi de bună voia no(a)stră am dat și-am miluit ca să ne fie noî pomană Sfintii mănăstiri ci iaste hramul Nașterea Preacistii, la Sântămăria Mică, o parte de ocină și de moșie den satu den Olășei, ce iaste la ținutul Vaslui, pre apa Șacovățului, cu parte den moară, și cu loc de prisacă, și din vatra satului, și țarină, și din fânaț și din tot vinitul, cu tot locul ce va fi partea noastră, care ocină și moșie ne iaste noî danie de la dumnealui, de la Necolai Buhuș, și de la giupâneasa dumisali, de la Anița. Drept aceia și dresă ce-am avut de la dumnealui toate le-m dat la mâna călugărașilor ci mai sus scriu, ca să le fie lor moșie în veci. Și aceasta z(a)pis l-am făcut denaintea dumisali lui Necolai Buhuș vel medelnicer și denaintea lui Strătulat diiacul și dinaintea Părvului.

Și eu sănăgur am scris și pentru credinț(a) am și iscălit ca să s(e) știe.

Leat 7170<1662> f(e)vr(ruarie) 1.

⁹⁵ Petre Ispirescu, *Tinerețe fără bătrânețe și viață fără de moarte*, capodoperă a basmului românesc, publicat în volum, în 1882.

⁹⁶ Prin alterarea denumirii originare (Filosohi > Filosoci > Soci), Dealul Filosofului devine Dealul Socii (Mircea Ciubotaru, *op. cit.*, p. 314). Anaforaua procesului din 1818 menționează că locul respectiv „să numești până în zioa de astăzi cu nume de Dealul Filosofului”, amintire a așezării „cu nume de satul Filosofului di pe acel Moisi Filosoful, după glăsuire ispisocului domnului Alexandru voievod din 6931 <1423> mart 31”(ANIC, Mănăstirea Bârnova, IV/29).

⁹⁷ Precum în basmul amintit.

Nicolai Buhuș, vel medelnicer <m.p.>
 Gligorie Ciocârlie, vornic <m.p.>
 Az, Strătulat <m.p.>
 Părvul <m.p.>

*Fila 2v. O însemnare grecească și alta românească:
 Pre Olășe(i) de la Ciocârlie Gligorie.*

ANIC, M-rea Sf. Sava-Iași, XXXIV bis/14.

II. 1672 octombrie 10. *Original. Zapis prin care Toader Ciocârlie, comis, cumpără un loc cu prisacă în satul Giurgeni, ținutul Vaslui.*

Adecă eu, Savin și cu fiméia mea Antimiia, fata Îndreiasă, scriem și mărturisim cu acestu adevărat zapis al nostru, cum noi de nime nevoiți nice asupriți, ce de a noastră bună voe, am vândut a noastră dreaptă ocină și moșie, un loc de prisacă și cu șiasă stupi în prisacă, ce iaste la sat la Giurgiani pre Bărlădzăl, la ținutul Vasluiului. Acesta loc de prisacă și cu acești șiasă stupi l-am vândut dumisale lui Toader Ciocârlie comisul dreptu cincisprăzece lei bătuți, bani de argintu. Pentru acéia, ca să-i fie dumisale și giupânésăi dumisale și coconilor dumisale dreaptă ocină și moșie neclătît și nerușăitî nicedănăoară în viaci. Și într-această tocmală a noastră s-au prilejit mulți boieri și oameni de curte, anume Roșca, și Ursul, și Irimicea, și Drașco, și Necula vorniceii de poartă și Dămiiian vornicul mării sale Doamnei și cuconii dumisale și <...>⁹⁸ și Darie vornicul de Prăjești și Ghiorghită <Meri>șescul și Nacu ficiorul lui Dumitrașco de Bătrânești. Și pentru mai mare credință noi și acești boieri toți câți sintu scriși mai sus văzindu plata deplin ne-am pus peceteile și am și iscălit. Și eu, Mihaiu ficiorul lui Corlat uricariul, am scris cătră acestu zapis ca să să știe.

С Ілс, л(ѣ)т(о) „зрпа <7181/1672> ок(томври) ѿ <10>

Savin
 Antimiia
 Dămiiian, vornic <m.p.>⁹⁹
 Ursul, vornic <m.p.>¹⁰⁰
 Dumitrașco Roșca, vor(nic) <m.p.>
 <...>¹⁰¹ post(elnic), martur, m-am prilejit <m.p.>
 Drașco, dvornic glotni <m.p.>

⁹⁸ Rupt.

⁹⁹ Scris de o parte și de alta a peceteii pe care se poate citi „Damian”.

¹⁰⁰ Scris mai jos de pecetea pe care se poate citi „Ursul”.

¹⁰¹ Probabil, un „Șerbu”.

Irimicea, vornic <m.p.>
 Necula, dvornic [?] <m.p.>
 Darie <m.p.>

ANIC, M-rea Bogdana, XLII/8.

III. 1677 noiembrie 4. *Original. Zapis prin care frații Ștefăniță și Ioniță, fiii comisului Toader Ciocârlie, cumpără parte de ocină în satul Filipești, ținutul Neamț.*

Adecă eu, Stafie, ficiorul lui Arsănie din Porcești, scriu și mărturisăscu cu acestu adivărat zapis al mieu, pręcum eu de nime silitu nici asupritu am vândutu a me dreaptă ocină și moșie din satu din Filipești, to(a)t(ă) parte me cât au cumpăratu tată-mieu, parte <...>¹⁰², dar această o am vândutu dumilor sale ficiorilor comisului lui Ciocârlie, lui Ioniți și lui Ștefăniți, noî prăjâni și dumnelor mi-au datu bani gata doisprădzeci lei bătuți. Deci, dacă voi alege parte [parte] me acele noî prăjâni dumnelor să ne mai de bani cât mi-a mai faci, iar dacă nu să vor afla noî prăjâni și vor fi mai puțâne, pre câte să vor afla pe atâte să ne facă plat(ă).

Și plata tocmală s-au făcut denainte Gligăi căpitanul, și denain(tea) lui Silion Bojilă, și denainte lui Tălăbui. Și s-au prilejitu la ceastă tocmală și preutul Ștefan ot Cărlegi și pentru credința ne-am pus și pecețili ca s(ă) să știe.

Λ(ϕ)π(ϕ) * ⚭πϑ̄ <7186/1677> ное(м)в(рїе) ѿ <4> днн

Stafie
 Eu, popa Ștefan ot Cărlegi, m-am tămplatu <m.p.>
 Glega ot Cărlegi, martur <m.p.>
 Ifrim Tălăbui

Zapis lui Stafii sin Arsăn(i) s-au scris¹⁰³.

ANIC, Mitrop. Moldovei, CXL/2.

IV. 1701 martie 1. *Original, cu amprenta peceții domnești. Constantin Duca, domn al Țării Moldovei, emite carte de stăpânire lui Ion Șoimarul pentru jumătate din satul Purcelești, ținutul Suceava, confiscată de la Ieremia Ciocârlie.*

¹⁰² Rupt.

¹⁰³ Însemnare scrisă invers.

† Иѡ КѡСТАНТИН ДУКА БОЕВОДА, Б(Ѧ)Ж(ИЮ) МИЛОСТ(ІЮ), ГОСП(Ѧ)ДАРЪ
ЗЕМЛИ МОЛДАВСКѦИ. Dat-am cartea domni) meli boiarinului nostru lui Ion
Șoimariul să hie volnic cu carte domnii meli a opri și a ținea giumāta(te) de sat
sat de Purcelești și cu moară, care moșie le iaste lor lua(t) cu Divan de la Irimia
Ciocârlie pentru nește odoară ce le-au prăpădit, pentru care moșie mai în trecut
îns(ă) au fost luat Ștefan Ciocârlie postealnegul o carte a domnii meli, cum să
oprească acea giumātate de sat și moara, dară acu viindu și Ion Șoimariul și
stându de fațe la divan cu Ștefan Ciocârlie postelnicul, dede la Ion Șoimariul
cum pentru acea giumātate de sat de Purcelești au avut în<părți>re părinții lui
Ion Șoimariul și cu părinții lui Ciocârlie postelnicul la do(m)ni(i) cei trecuți ce-
au fost mai'(i)nte de noi și i-au rămas pe părinții lui Ciocârlie și au rămas acea
moșie să fie a Șoimariului pe cum îns(ă) că are și cărți de rămas Șoimariul. Într-
acesta chip deci, măcar că n-au fost făcut lui Ștefan Ciocârlie acea carte iară acu
am dat domnie me voe Șoimariului să-și ții moșia și moara din Purcelești cum
au ținut și cari lui Ciocârlie să nu s(e) ție în sam(ă) bun(ă) ș-a aduce scrisorile și
vor sta de faț(ă) la Divan și atunci cum să va alege așa va fi și nime să nu
s-atingă asta înprotiva cărții domnii meli. Aceasta scriem

V ІѠ, л(Ѧ)Т(Ѧ) *ЗСО <7209/1701> МАРТ(ІЕ) А <1>.
† БЕЛ ЛОГ(Ѧ)Ф(ЕТ) ВЧИЛ.

ANIC, Achiziții Noi, MMDCCLIX/12.

V. 1711 martie 28. *Original. Zapis prin care Ștefan Ciocârlie, fost postelnic, dăruiește un loc de prisacă din satul Spineni, ținutul Neamțului.*

Adecă eu, Ștefan Ciocârlie, biv postelnicu, screu șe mărturesăscu, cu acestu adevărat zapes al meu, cum eu de bună voe me am dat șe am dăruitu daniei sve(n)ției sali păre(n)telui Lavre(n)tei, un locu de presacă la sat la Speneni, la ținutul Niamțului, pi șesul Seretului, cari acestu locu mii încă mi-au fostu dat danie de la Ștefăni Zapelegiue, fata lui Gligorii ce-au fostu șătrar. Deci, eu, de a me bună voe, am dat danie sve(n)ției sale pare(n)telui Lavre(n)tei, cari mai sus scriem, iar acestu locu de presacă cari am dat sve(n)ții sali părentelui, îns(ă) în vechiu s-o f(o)st [numit] Botoșeștii, și am dat și zapesul cel vechiu sve(n)ției sali părentelui Lavre(n)tei.

Și acestu zapes l-am scres eu, cu mâna me, șe pentru credența am iscăletu șe alți o(a)meni buni care s-au tămplatu, să s(e) știe, și-s încă de bună credință.

L(eat) 7219 <1711> mar(tie) 28

Ștefan Ciocârlie biv postelnic <m.p.>

ANIC, M-rea Bogdana, IX/2.

VI. 1736 martie 26. *Original. Zapis prin care Ion Ciocârlie și vărul său Vasile vând lui Iordache Ruset părțile lor din satele Hilipești și Cornești din ținutul Neamțului*

Adică eu, Ion Ciocârlie sin lui Ștefan Ciocârlie post(elnicul), împreună cu vărul-mieu Vasile sin lui Toad(e)r armașul, făcut-am acestu adevărat zapis al nostru la mâna dumisali lui Iordachi Rusăt biv vel pah(arnic), precum de nime siliți nici asupriți, ce de-a noastră bună voe, am vândut dumisali a noastră dreaptă ocină și moșie, a patra parte de Hilipești și de Cornești, cari și noaf ace(a)stă moșie ni esti cumpărat(ă) de moșul nostru Toad(e)r Ciocârlie comis, ce-au cumpărat a patra parti de sat den sus, de la Hărjul și a trie parti a Mănăștilor și 9 prăjini parte Lipovenilor. Ș-am vândut-o dumisali drep(t) <...>¹⁰⁴ lei, cu loc de țarină, cu bălți de pești, cu fânați, cu locuri de prisacă, cu loc de crășmă în drumul mare, din tot locul cu tot venitul, ca s(ă) fie a dumisale dreaptă ocină și moșie nerușăită în veci și giupânesi(i) dumisali și cuconilor dumilor sali. Și la acest zapis s-au tãmplat și alți boer(i) și oameni buni cari mai gios s-au iscãlit. Și noi pentru mai mare credința ne-am iscãlit și pe zapisul nostru să aibă dumnalui a-și face și dresă g(os)pod.

7244<1736> mart(ie) 26

Ion <...>¹⁰⁵ <m.p.>

Pavăl Vărnăv, m-au tãmplat <m.p.>

Ion Ciucârlie <m.p.>

Vasile sin Toader armaș <m.p.>

Ion Ploșniți <m.p.>

To(a)der <...>¹⁰⁶ <m.p.>

Ion Obreja, cal(ă)raș <m.p.>

Ion sin Pavăl Urican, răzeș <m.p.>

Vasile Unte

Istrate Unte

Eu, Vasili Zute, cal(ă)raș <m.p.>

Io(a)na Drăgoias(ă)

C(o)standin <...>¹⁰⁷ <m.p.>

Ion diiacon sin Vasile Urican, răzeș <m.p.>

Fila 2 v. Însemnare ulterioară

Zapis ot Ciocârlie i Vasili armaș pe Cornești și Filipești ce-au fost vândute lui Iordachi Ruset păh(arnic) ș-am cunpărat eu.

S-au scris 7244/1736 mart(ie) 26.

ANIC, Mitrop. Moldovei, CXL/5.

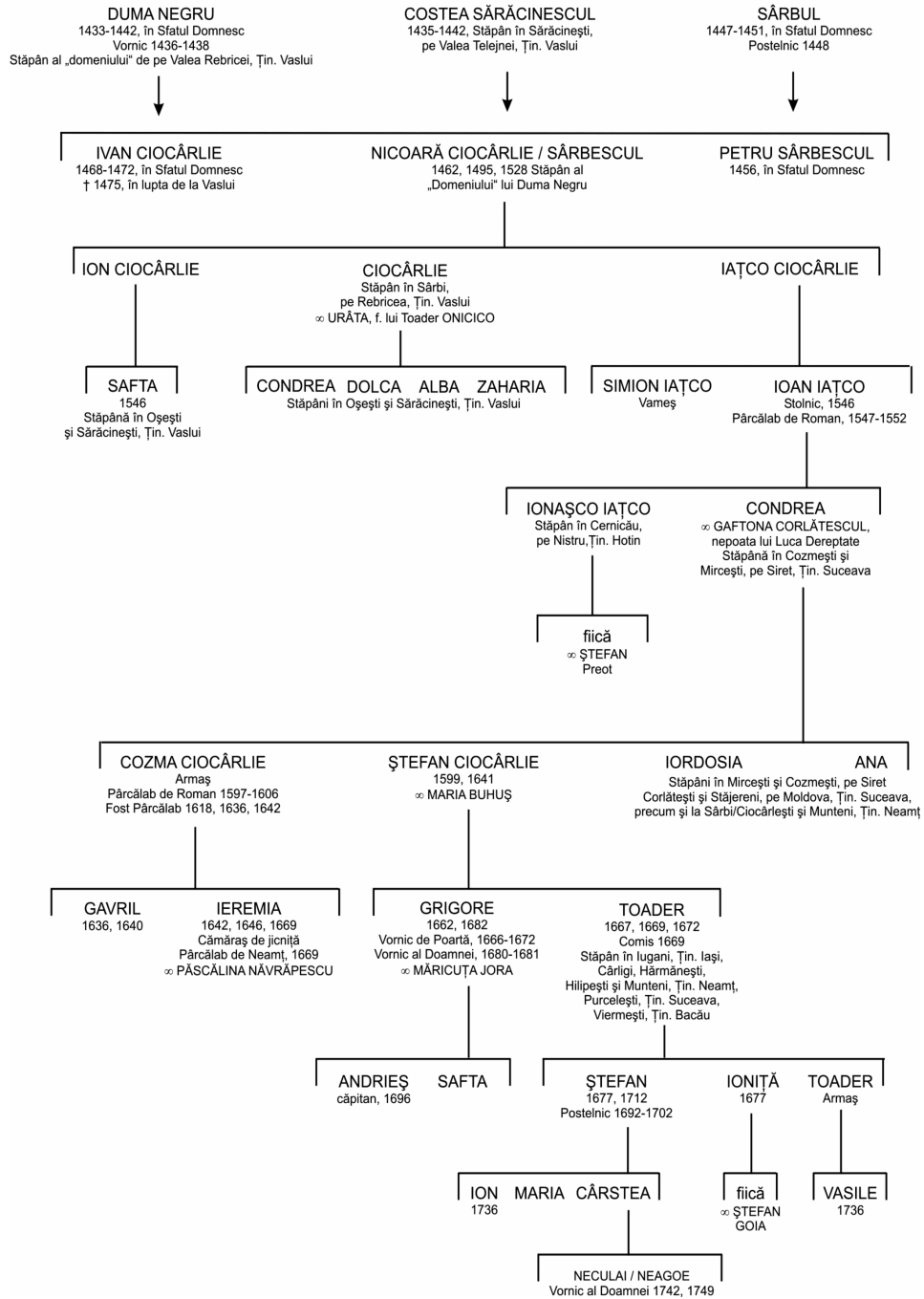
¹⁰⁴ Loc gol.

¹⁰⁵ Probabil, Buțu.

¹⁰⁶ Probabil, Stoptici.

¹⁰⁷ Indescifrabil.

CIOCÂRLIE

CIOCÂRLIE, A FAMILY OF MOLDAVIAN BOYARS

Abstract

Descending from old boyars living in Moldavia from the first half of the fifteenth century, the Ciocârlie family is attested under this name during the reign of Stephen the Great. Some members of this family were Stephen's advisers, and Ivan Ciocârlie fought and died in the great battle against the Ottomans at Vaslui, in 1475. The descendants of Ivan Ciocârlie and Nicoară, his brother, could be traced throughout the following centuries. They were lesser boyars, many of them literate. During the second half of the seventeenth century and in the first half of the eighteenth century, many of Ciocârlie boyars wrote and signed several documents. In the same period, the family progressively lost its status. The present paper reconstructs the genealogy and the evolution of this boyar family, whose name is that of a bird, *Ciocârlie* (Lark), revealing its ancient roots.

Keywords: family, documents, Ciocârlie, genealogy, Moldavia, boyars.

BISERICA DIN ZAHAREȘTI ȘI CTITORII EI. O REVENIRE NECESARĂ

MARIA MAGDALENA SZÉKELY*
magdaszekely@yahoo.fr

De curând, domnul Vitalie Josanu a publicat, în revista Complexului Muzeal „Bucovina” din Suceava, trei inscripții ieșite la lumină în urma săpăturilor arheologice efectuate de domnii Florin Hău și Ștefan Dejan la biserica din Zaharești (Suceava)¹. La 17 iulie 2010, cu prilejul excursiei de studii organizate la încheierea „Colocviilor Putnei”, am regăsit la Zaharești aceste pietre cu inscripții, precum și alte patru fragmente, pe care autorul menționat nu pare să le fi cunoscut. Întrucât de biserica din Zaharești și de neamul ctitorului ei² m-am ocupat în urmă cu câțiva ani și întrucât nou descoperitele izvoare completează și îndreaptă unele dintre ipotezele pe care le-am construit atunci³, o revenire asupra acestui subiect mi s-a părut necesară. În vara anului trecut, cu ajutorul Părintelui Stareț al Mănăstirii Putna, Arhimandritul Melchisedec, al unor monahi putneni, al unor colegi de breaslă și al câtorva săteni, pietrele au fost scoase la iveală spre a fi citite. De fotografierea lor s-a ocupat Părintele Timotei de la aceeași mănăstire. Îi rog pe toți să găsească aici expresia gratitudinii mele.

Puținele informații păstrate despre această biserică i-au determinat pe cercetători să facă, de-a lungul timpului, diverse presupuneri. Unii au crezut că edificiul datează din jurul anului 1512, dar fără să explice pe ce

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Cuza”, Iași; studiul valorifică informațiile din comunicarea cu același titlu, prezentată la ședința Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie – Filiala Iași (11 ianuarie 2011).

¹ Vitalie Josanu, *Trei inscripții din secolele XVI–XVII descoperite la biserica „Sf. Dumitru” com. Zaharești, jud. Suceava*, în „Suceava. Anuarul Complexului Muzeal Bucovina”, XXXIV-XXXVI, 2007-2009, p. 201-203.

² Pentru neamul Hâra: Petronel Zahariuc, *O genealogie de refăcut: familia Hâra*, în *AG*, I (VI), 1994, 3-4, p. 225-230.

³ Maria Magdalena Székely, *Șfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 193-205.

se întemeiază această datare⁴. Alții, pornind de la anul menționat pe o piatră de mormânt din interiorul lăcașului, aparținând Marenei, mama pârcălabului de Hotin Nicoară Hâra, au conchis că biserica a fost înălțată înainte de 1542⁵. În ceea ce mă privește, m-am raliat acestui din urmă punct de vedere, ținând însă seama și de observația că o așezare veche precum Zahareștii trebuie să fi avut biserică și înainte de anul menționat⁶. Dat fiind că satul nu apare niciodată în posesia lui Nicoară Hâra și că dregătorul lui Petru Rareș nu este niciodată atestat în calitate de ctitor al bisericii, am presupus că îngroparea mamei sale la Zaharești s-a făcut în virtutea dreptului de ctitorire, dar că acest drept nu era numai al fiului ei, ci chiar al Marenei însăși⁷.

Descoperirea pisaniei închide definitiv toate aceste discuții. Din textul ei (**Anexa I; Fig. 1**) reiese clar că biserica a fost zidită de

pârcălabul Nicoară Hâra în domnia a doua a lui Petru Rareș și că a fost sfințită de mitropolitul Grigorie Roșca la 20 iulie 1545, adică în ziua Sfântului Proroc Ilie. Hramul vechi – Sfântul Nicolae, patronul ctitorului – a fost schimbat la un moment dat, lăcașul fiind așezat sub ocrotirea Sfântului Dimitrie. Faptul că preotul bisericii și „enoriașii aflați de față”⁸ nu

cunosc astăzi vechiul hram al bisericii lor nu are nici o relevanță: dacă modificarea s-a produs cu câteva veacuri în urmă, amintirea ei nu putea rămâne în memoria vie a oamenilor. De altfel, în anii de după primul război mondial, înaintașii localnicilor de astăzi îl informaseră pe G. Balș că pisania bisericii s-ar fi aflat la Horodniceni, lângă Fălticeni⁹, informație

⁴ *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, introducerea: prof. dr. Vasile Drăguț, conf. univ. dr. Corina Nicolescu, Iași, 1974, p. 153.

⁵ N. Grămadă, *Anul zidirii bisericii din Zaharești*, în „Codrul Cosminului”, II-III, 1925-1926, p. 610.

⁶ Mircea D. Matei, Emil Ioan Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV–XVII)*, Suceava, 1982, p. 127, nota 50.

⁷ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 204.

⁸ Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 202.

⁹ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 76.

dezmințită acum de rezultatele cercetărilor arheologice. Când și din ce motiv s-a petrecut schimbarea de hram, nu se știe. În lipsa unor informații clare, introducerea în discuție a unei posibile pângăririi sau vărsări de sânge în altar, fie și ca simplă ipoteză de lucru¹⁰, rămâne pe terenul unor speculații dăunătoare adevărului istoric. Doar studiul cuprinzător pe care autorii descoperirilor îl pregătesc¹¹ ar putea aduce așteptatele lămuriri. Mă limitez a observa doar că bisericile cu hram multiplu sau cu hramul schimbat nu reprezintă cazuri atât de rare cum crede d-l Josanu: de regulă, aceste situații se întâlnesc la edificii refăcute complet sau modificate substanțial¹², așa cum pare să fie și biserica din Zaharești. Refacerea edificiului constituie explicația și pentru dislocarea pisaniei din amplasamentul inițial și îngroparea ei în pridvor, unde a fost găsită de arheologi¹³.

Data sfințirii acestui lăcaș este însemnată nu numai pentru reconstituirea istoriei lui, ci și pentru fixarea mai exactă a jaloanelor cronologice care au marcat existența ctitorului. S-a considerat că pârcălabul Nicoară Hâra „s-a stins în 1545, înainte de 4 aprilie, când e înlocuit de Borcea și I. Sturdza”¹⁴. Dar din documentele de cancelarie se vede că Hâra a părăsit pârcălăbia Hotinului înainte de 17 septembrie 1545, dată la care apar în funcție Ion Sturza și Ion Movilă¹⁵. Din păcate, inscripția de pe piatra sa de mormânt din biserica Mănăstirii Probota nu indică data exactă a morții dregătorului (**Fig. 2**):

**Съ <и> гробъ естъ пана Хъра, прѣкалаба Хотиньскогѡ иже прѣставиѡ къ
вѣ(ч)ны ѡбитѣли в лѣтѡ 753.**

„Acest mormânt este al panului Hâra, pârcălabul de Hotin, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7053 <1545>”¹⁶.

¹⁰ Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 202.

¹¹ *Ibidem*, p. 201.

¹² Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, p. 113-114.

¹³ Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 202.

¹⁴ Constantin Rezachevici, *Politica internă*, în vol. *Petru Rareș*, redactor coordonator Leon Șimanschi, București, 1978, p. 216.

¹⁵ **DIR**, A, XVI/1, p. 410, nr. 377.

¹⁶ Traducere după textul pietrei aflate la Mănăstirea Probota.

Abia acum, după descoperirea pisaniei de la Zaharești, se poate spune cu certitudine că Nicoară Hâra a trecut în lumea dreptilor curând după sfințirea ctitoriei sale, adică după 20 iulie și înainte de 17 septembrie 1545.

Toate aceste informații nu înlătură mai vechea presupunere că actuala biserică de la Zaharești a fost construită pe locul uneia anterioare, în care, la 8 septembrie 1542, mama pârcălabului Hâra, Marena, a fost așezată să-și doarmă somnul de veci (**Anexa II; Fig. 3**).

*

Recompunerea felului în care a curs stăpânirea în satul Zaharești înlesnește identificarea persoanelor înhumate în biserica de acolo (**Spița 1**). Zahareștii au făcut parte din întinsul domeniu al lui Oană vornicul, fiind întărit, la 3 iunie 1429, celor trei fii ai săi¹⁷. După această dată, pentru o bună bucată de vreme, satul dispare din documente, ceea ce poate să însemne că el a rămas în posesia urmașilor lui Oană. Potrivit unui act păstrat doar în formă rezumată, la 1 iunie 1580, fetele lui Ion Hâra vornic și Gherman Hâra sulger, nepoatele Marenei, strănepoatele lui Gavril, împreună cu răstrănepoții lui Oană vornicul vindeau părți din satele Calna, Zaharești, Dulcești, Răciulești, Șcheai (Șcheia) la Prut și Drăgușeni la Prut, din uricul de la Ștefan cel Tânăr¹⁸. După mărturia altui document, uricul invocat, de la Ștefăniță vodă, era unul de împărțire¹⁹. Nu se știe către cine și cât din Zaharești s-a vândut. Din rezumatul citat s-ar putea deduce că ar fi fost vorba de un singur cumpărător și de sate întregi. În

¹⁷ DRH, A, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 135, nr. 90.

¹⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII, București, 1904, p. 209, nr. 3; v. și CDM, S 1, p. 75, nr. 138.

¹⁹ DIR, A, XVI/3, p. 214, nr. 266.

fapt, din Răciulești se vânduse numai o jumătate și cumpărători fuseseră Drăghici ilișarul, Ursu, Gavril și femeia lui, Tudosia, popa Gavril și Anton²⁰. Din Drăgușeni, se vânduse tot o jumătate, de data aceasta lui Gavril Sprânceană și jupânesei sale, Irina²¹. Avem, prin urmare, mai mulți cumpărători și numai părți de sate. Într-o înlănțuire logică, sunt înclinată să presupun că și la Zaharești se vânduse tot o jumătate de sat, mai cu seamă că printr-un uric de la Iancu Sasul fiicei lui Ion Hâra i se întărea o „parte din Zaharești”²². Din păcate, actul original – rezumat de N. Iorga și pierdut ulterior – avea data ruptă, așa încât nu putem ști dacă întărirea aceasta a venit înainte sau după vânzarea unei părți din Zaharești. Însă, într-un document din 1583 se spune că urmașii lui Oană vornicul aveau ispisoc de împărțeală de la Iancu Sasul²³. Probabil că întărirea dată Măricăi constituie expresia acestei împărțeli. De altfel, în 1765, când stăpânii Zahareștilor mai aveau încă toate „cărțile” moșiei lor, s-a putut stabili că, în domnia lui „Ion vodă” și „Pătru vodă”, adică la 1577 și 1578, satul aparținuse Maricăi, fiica vornicului Ion Hâra²⁴. Actele din anii respectivi nu au mai ajuns până astăzi, dar unul dintre ele trebuie să fi fost uricul de întărire de la Iancu vodă.

Odată fixate aceste repere cronologice și ținând seama de succesiunea stăpânirii la Zaharești, cred că se poate propune următoarea reconstituire: la 1577-1578, urmașii vornicului Oană – între care și copiii fraților Ion și Gherman Hâra – și-au împărțit satele rămase de la strămoși, pentru care aveau deja un privilegiu de împărțeală de la Ștefan cel Tânăr. Măricăi, fata lui Ion Hâra, i-a revenit, între altele, o jumătate din Zaharești, pentru care a primit întărire. Cealaltă jumătate a fost vândută la 1 iunie 1580, deodată cu alte părți de sate. Din acel moment, cu excepția Măricăi și a succesorilor ei, nici unul dintre urmașii lui Ion și Gherman Hâra nu mai apare ca stăpân la Zaharești²⁵.

²⁰ *Ibidem*, p. 213-214, nr. 266.

²¹ *Ibidem*, p. 153, nr. 201.

²² N. Iorga, *op. cit.*, p. 208-209, nr.2; v. și **CDM**, S 1, p. 74, nr. 134.

²³ **DIR**, A, XVI/3, p. 214, nr. 266.

²⁴ Gh. Ghibănescu, *Hrisovul lui Gr. A. Ghica pentru Zahariești ot Suceava*, în **RA**, I, 1924-1926, p. 276; Teodor Balan, *Documente bucovinene*, V, Cernăuți, 1939, p. 33 (rezumat); v. și Sever Zotta, recenzie la C. Giurescu, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*, în **AG**, II, 1913, p. 261.

²⁵ Pentru schimburi de sate între acești urmași, v. **CDM**, I, p. 153, nr. 578; *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25*, I (sf. sec. XIII-1685), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, București, 2002, p. 19, nr. 262. Pentru alte vânzări, v. **CDM**, I, p. 140-141, nr. 519 (cu data 29 mai 1559); *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 15, nr. 203 (cu data 29 martie 1559); **DIR**, A, XVI/3, p. 253, nr. 307; p. 246, nr. 299.

Un document din 1605 – pierdut și el, dar rezumat în secolul al XVIII-lea – spune că, în acel an, jumătatea din Zaharești a Măricăi a trecut la nepoții ei: Gheorghe Cârțu aprod și frații săi, Vasile și Costin, fiii lui Ionașco Cârțu²⁶ (**Spița 2**). Foarte probabil, trecerea Zahareștilor la cei trei nepoți s-a datorat morții bătrânei Mărica. Aruncând o privire și asupra altor izvoare, aflăm o scrisoare a lui Ieremia vodă Movilă, adresată mitropolitului Gheorghe Movilă la 18 ianuarie 1601 și din care N. Iorga a publicat un larg fragment. Epistola privește plângerea făcută de cneaghina Mărica Costineasa de la Zaharești (ținutul Sucevei) împotriva popii Lazăr de la Stânca. Jupâneasa îi încredințase preotului ceva, probabil niște obiecte de preț, pe care el, de frica oștilor, le pusese într-o groapă din spatele bisericii, unde aveau să fie găsite de haiducii lui Mihai Viteazul. Reclamanta cerea să fie despăgubită²⁷. Hotărârea domnească a venit câteva luni mai târziu, la 21 aprilie 1601²⁸. Identitatea de prenume mă îndeamnă să cred că Mărica Costineasa de la Zaharești nu este alta decât fiica vornicului Ion Hâra. Soțul ei se numea, așadar, Costin, prenume pe care îl găsim, repetat după un cunoscut obicei onomastic, în generația fiilor lui Ionașco Cârțu. Deși scrisoarea lui Ieremia Movilă nu o afirmă explicit, din formulările ei succinte reiese că, în 1601, Mărica Costineasa era văduvă. Răsfoind mai departe documentele timpului, descoperim că în aceeași perioadă cu Mărica Costineasa a trăit un „pan Costin din Zaharești”, care apare printre „oamenii buni și bătrâni, din târg de la Suceava și din ocolul de primprejur și din megieși”, martori la hotarnica unei părți din satul Borhinești (ținutul Sucevei), făcută la 17 august 1586²⁹. Ceva mai târziu, la 30 aprilie 1604, când a fost nevoie de martori la o vânzare în zonă, au fost chemate și unele dintre persoanele menționate la 1586, cu excepția lui Ionașco uricarul de la Rotopănești, înlocuit de fiul său, Costandin, și a lui Costin de la Zaharești, înlocuit de

²⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 276; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 33 (rezumat); v. și Sever Zotta, *op. cit.*, p. 262.

²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 209-210, nr. 7.

²⁸ *Ibidem*, p. 210, nr. 8. Probabil că tot în legătură cu acest caz se află și documentul scris la Suceava, la 30 august fără an, pe care N. Iorga l-a rezumat astfel: „Întărire pentru Zaharești de la «pan Toader Movilă»” (*ibidem*, p. 210, nr. 9).

²⁹ *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului, 1388-1918*, I, ediție de documente întocmită de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, București, 1989, p. 198, nr. 75 (original, ediție și cu textul slav); **DIR**, A, XVI/3, p. 331, nr. 402 (original); Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I, Cernăuți, 1933, p. 94, nr. 36 (copie germană); v. și idem, *Documente bucovinene*, VII, Iași, 2005, p. 61, nr. 26.

fiul lui, Gligorcea³⁰. S-ar zice că, în anii scurși până atunci, părinții celor doi muriseră.

Concordanțele cronologice și omonimia mă călăuzesc spre singura ipoteză posibilă: Costin din Zaharești a fost soțul Măricăi, fiica vornicului Ion Hâra, cunoscută și drept Mărica Costineasa. Ei au avut, se pare, doi băieți, Ionașco și Gligorcea. Primul trebuie să fi fost mort la 1605, de vreme ce copiii săi au moștenit direct de la bunică jumătatea din Zaharești. Cel de-al doilea nu este pomenit niciodată între stăpânii acestui sat: fie că a murit curând după mărturia din 1604 și înainte de împărțirea Zahareștilor, fie că i-au revenit alte sate dintre cele ale părinților.

Sărind o generație, jumătatea din Zaharești a trecut direct la cei trei fii ai lui Ionașco Cârču. Vasile a dat partea care i se cuvenea mamei sale, Cârcoaia, iar aceasta, fiilor lui Costin: Neculai, Ieremia portar și Nastasia, soția postelnicului Țica³¹. În 1645, cei trei frați – care moșteniseră, desigur, și părțile tatălui, respectiv unchiului lor – și-au împărțit patrimoniul³². Lipsit de copii, Ieremia și-a dat partea, o treime din jumătate, „parte lui Gheorghie Cârču aprod”, nepotului său (de văr primar), Tudosie Dubău. Acestuia i-a mai rămas și partea lui Neculai Cârču, de asemenea o șesime³³. Logofătul Dubău a ajuns astfel să dețină o treime de sat. Dintr-o scurtă mențiune, cuprinsă într-un izvod, se înțelege că, la 10 aprilie 1648, Dubău logofătul, fratele său Dumitrașco și alte persoane și-ar fi împărțit Zahareștii³⁴. Ulterior, Dumitrașco (mort fără copii, înainte de 2 martie 1675³⁵) nu avea să mai fie citat în vreo pricină legată de Zaharești.

Din acest punct mai departe, curgerea stăpânirii și împărțirea Zahareștilor începe să se complice. Portarul Ieremia Cârču³⁶ și soția sa, Maria (fiica lui Onciul Iurașcovici) nu au avut copii și, după cum avea să mărturisească în 1669 jupâneasa văduvă, „am ținut pre ceastu cucon anume Gavril Dobreanchi, feciorul lui Arsenie Dobreanchie, de mic în

³⁰ **DIR**, A, XVII/1, p. 143, nr. 206; Teodor Balan, *op. cit.*, VII, p. 90, nr. 47.

³¹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 276; Teodor Balan, *op. cit.*, V, p. 33 (rezumat).

³² **DRH**, A, XXVIII, vol. întocmit de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Cătălina Chelcu, București, 2006, p. 67, nr. 72.

³³ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 276; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 33 (rezumat).

³⁴ *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 127, nr. 1698.

³⁵ Ștefan S. Gorovei, *Neamul cronicarului Dubău și Antileștii*, în **AG**, IV (IX), 1997, 1-2, p. 9.

³⁶ Repere pentru cariera lui, la Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, 2003, p. 469.

casa noastră și l-am dat și la învățătură, luate-l-am fiiu de suflet și i-am dat dintr-ale mele ocini ce mi-s despre părintele meu [...], ca să hie pomană părinților mei, ca și cându ar hi din trupul meu, așșdere și în viața mea, până voiu hi vie eu ca să aibă a mă ținea și să mă hrănescu de pe dânsule, iar după treacerea mea dintr-această lume deșartă să hie a lui Gavril Dobrinchie”³⁷. Probabil că părinții adoptivi îi dăduseră lui Gavril Dobrenchi și sate asupra cărora nu aveau dreptul să dispună. Așa, bunăoară, o parte din Părhăuți, primită de Ieremia Cârca de la mama sa, Maria, fiica armașului Toader Murguleț. După moartea fiului, Maria Cârcoia a îndreptat Părhăuții spre alt moștenitor, pe motiv că Ieremia nu putea da „această moșie, pe care a primit-o ca zestre”³⁸. Sunt indicii că Gavril Dobrenchi ar fi primit sau ar fi emis doar pretenții și la partea din Zaharești care îi aparținuse lui Ieremia Cârca. În rezumate târzii ale unor documente din 1666 și 1667 se vorbește despre judecata dintre Marica Cârcoia și Dubău logofătul pentru partea din Zaharești a lui Ieremia Cârca³⁹. Într-una din aceste pricini, alături de Tudosie Dubău apare ca părât și Gavril Dobrenchi⁴⁰. Judecata avusese loc în vremea lui Gheorghe vodă Duca și, după cum avea să se constate în 1765, „l-au dat rămas Duca vodă pe Tudosie Dubău și acea parte a Irimiei portar au dat-o să o stăpânească muma lui, arătând cum că au căutat la pravilă și au găsit că părinții moștenesc pe fii după moartea lor, iar nu alte rudea și această giudecată să cunoaște că iarăși cu greșală s-au făcut, de vreme ce fiecare în viața lor sunt volnici să facă orcei vor vre cu lucrurile lor și să le dăruiască la cine vor vrea, și acea danie iaste nestrămutată, iar părinții moștenesc numai cele cer vor rămâne după moarte ficiorilor, nedate de dânșii. Irimie portar în viața lui au dat danie, parte lui, lui Tudosie Dubău”⁴¹.

Soarta părții de sat care i-a revenit Nastasiei, soția postelnicului Eni Țica, este încă și mai greu de urmărit. La 20 februarie 1622, Marica Cârcoleasa îi dădea ginerelei său doi vecini din Zaharești⁴². După moartea părinților lor, Pavel și Andrieș Țica⁴³ au rămas să-și stăpânească ocina,

³⁷ Teodor Balan, *Familia Onciul. Studiu și documente*, Cernăuți, 1927, p. 50, nr. 42; v. și p. 63, nr. 54; idem, *Documente bucovinene*, III, Cernăuți, 1937, p. 160-161, nr. 126.

³⁸ Idem, *op. cit.*, III, p. 45, nr. 35.

³⁹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 277; *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 176, nr. 2344, 2347; **CDM**, III, p. 294, 295, nr. 1346, 1352 (în aceste rezumate nu apare numele satului care face obiectul judecății).

⁴⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 212, nr. 21; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 43.

⁴¹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 278.

⁴² **CDM**, II, p. 28, nr. 70; *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 68, nr. 927.

⁴³ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 277.

primind de la Iliăș vodă Alexandru, la 1 decembrie 1666 și 9 iunie 1668, cărți de volnicie pentru strângerea vecinilor din Zaharești⁴⁴. Apoi, la 20 octombrie 1669, bătrâna Marica Cărcotoaia, Grigoraș Gherman și nepoții jupănesei, Țiculeștii (Pavel și Andreieș), s-au înțeles cu Tudosie Dubău să-i dea 150 de lei pentru ca acesta să renunțe la pretențiile asupra unei părți din Zaharești⁴⁵. Nu este limpede dacă suma a fost cu adevărat plătită⁴⁶. Ce căuta Grigoraș Gherman în această complicată afacere de familie, o lămuresc alte surse. Un document din 1667, care ne-a parvenit doar sub forma unui rezumat neclar, din 1765, se referă la pâra făcută de „Măricuța, giupăniasa lui Cărcu celui bătrănu, fata lui Toader Murguleț ce au fost armaș, și cu ficiorii săi, Neculai Cărcu și fata ei Nastasăia, giupăniasa lui Eni Țica postelnic, și ginerele, cu Grigoraș Ghermanu ce au fost vornic”, împotriva lui Tudosie Dubău și Gavril Dobrenchi, privitoare la Zaharești și Părhăuți⁴⁷. Se înțelege, din formulările ambigue, că vornicul Grigoraș Gherman ar fi fost ginerele Nastasiei Țicoaia. Numai că acest personaj, arătat ca pârălab, a fost căsătorit cu Chelsia, fata lui Gligore Tăutul, cu care a avut o fiică, Maria, măritată cu armașul Toader Albotă-Flondor⁴⁸. Lucrurile ar fi rămas în acest punct mort, dacă nu ar mai fi existat un document de la aceeași vreme, datat 15 noiembrie 1669, prin care Maria Cârcoaia, fiica lui Toader Murguleț, dăruia a patra parte din Părhăuți „ginerelui meu, lui Gligoraș Gherman vornic, și nepoatei mele, Safta”, pentru că „a dat ginerele meu, Gligoraș Gherman, 31 stupi ginerelui fiicei mele, a Țicoaiei” (adică al Nastasiei), care stupi trebuia să-i restituie „ginerele meu, Dumitrașco, fiul lui Coste de Lucavăț” (soțul Aniței). Cum stupii n-au fost restituiți în decurs de trei ani, timp în care s-au înmulțit

⁴⁴ CDM, III, p. 306, nr. 1413; *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 178, nr. 2370 (rezumat fără menționarea numelui beneficiarului cărții, anume „Țiche”); CDM, III, p. 351, nr. 1638; *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 184, nr. 2453 (rezumat fără menționarea numelui beneficiarului cărții, anume „Țiche”).

⁴⁵ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 278; N. Iorga, *op. cit.*, p. 212, nr. 23; CDM, III, p. 399, nr. 1882; *Colecția Achiziții Noi*, I, p. 190, nr. 2523: „Irimia se învoiește cu Dubău logofătul, după judecata ce a avut, pentru cheltuiala ce a arătat că a făcut la partea fiului său din Zaharești, să-i dea 150 de lei, ca să nu se amestece la partea lui”. Autorul de secol XVIII al rezumatului nu a înțeles, probabil, unele nume din documentul original. Ieremia Cărcu era deja mort în 1669, iar persoana care trebuia să-l despăgubească pe Tudosie Dubău era mama lui, Cârcoaia cea bătrână.

⁴⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 278.

⁴⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 212, nr. 21; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 43. Pentru acest proces, v. și Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 277.

⁴⁸ CDM, S1, p. 321, nr. 1027; Sever Zotta, *Obârșia familiei Flondor*, în AG, VI (XI), 1999, 1-4, p. 9; idem, *Documente*, în AG, II, 1913, p. 257.

la 280, Maria Cârcoaia l-a despăgubit pe Gligoraș Gherman cu partea din Părhăuți, avertizând: „să nu cuteze nimene din ginerii și nepoții mei, și ginerii fiicei mele, a Țicoaiei, să se amestece în această dreaptă danie a mea și să nu o răstoarne”⁴⁹. Dezarmantă această multitudine de gineri!

În cursul procesului din 1765, au mai ieșit la iveală și alte episoade. O parte din Zaharești a ajuns la Toader Țica (fiul lui Pavel), care avea să fure ceva de la un mazel, Costandin Pârvul. În aceste împrejurări, un Ștefan Iorga i-a dat lui Pârvul doi boi și un cal, poprind partea lui Țica din Zaharești, pe care a vândut-o ulterior lui Gavril Miculescu logofăt, cu carte de volnicie de la Mihai vodă Racovița⁵⁰. Acest „încurcă-lume” – cum se vădește a fi fost Toader Țica – avusese în păstrare, „până după veanire moscalilor celor de demult”, documente ale Zahareștilor și, „fiind gazdă la un diacon arminesc din Suceava, ar fi lăsat scrisorile toate la acel diacon și el, mergând la Hotin, au perit pe drum”⁵¹.

Nastasia și Eni Țica nu au avut, însă, doar doi fii (așa cum eu însămi am crezut altădată⁵²), ci și niște fiice căsătorite. Una dintre ele era Irina, soția lui Constantin Cheșco⁵³, fiul lui Grigore Cazacul⁵⁴. Prin Irina, o parte din Zaharești trebuie să fi trecut la fiul ei, Velișco (Velișco)⁵⁵. În plus, în 1736, călugărul Varlaam Calmuțchi (alături de fiii săi, Sandul și Toader) avea să-i dea cumnatului său, Velișco Cheșco, satul Zaharești⁵⁶. Era vorba, desigur, nu de satul întreg, ci numai de o parte. Călugărul Varlaam, Vasile în mirenie, primise ca zestre de la Gligorașo Gherman a patra parte din satul Ilișești, pentru care el și urmașii lui au avut multe pricini cu Mănăstirea Ilișești⁵⁷. În cursul acestor lungi procese, fiul și

⁴⁹ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 45, nr. 35.

⁵⁰ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 277, 279.

⁵¹ *Ibidem*, p. 278.

⁵² Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 197-198.

⁵³ Octav George Lecca, *Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova*, București, 1911, nr. 53 (Keșco); Gheorghe G. Bezviconi, *Natalia Keșco, regina Serbiei*, în „Din Trecutul Nostru”, III, 1935, 17-20, p. 61; idem, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, I, București, 1940, p. 82-83, cu precizarea că tatăl Irinei nu a fost ascendentul familiei Buzne.

⁵⁴ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 94, nr. 74.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 32, 95; *ibidem*, VII, p. 208, nr. 146.

⁵⁶ *Colecția Achiziții Noi. Indice cronologic nr. 25*, II (1686-1760), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu, Laura Niculescu, București, 2008, p. 153, nr. 1703.

⁵⁷ Teodor Balan, *Documente bucovinene*, IV, Cernăuți, 1938, p. 134, nr. 1; idem, *Documente bucovinene*, VI, București, 1942, p. 106-107, nr. 2; p. 107-108, nr. 3; p. 109, nr. 5, 6; p. 110-111, nr. 1-11; p. 235, nr. 4; *Documente privitoare la familia Callimachi*, adunate, publicate și întovărășite de o prefață de N. Iorga, II, București, 1903, p. 195, nr. 106; p. 199-200, nr. 128.

nepotul lui Vasile Calmuțchi au susținut că partea lor din Ilișești le vine de la moșul lor, Gligoraș Gherman⁵⁸. Pe de altă parte, Vasile Calmuțchi, fiul lui Sandul, declara în 1782 că deține de la tatăl său o jumătate din Părhăuți, pe care moșul său, Vasile, o primise ca zestre de la socru, Gligoraș Gherman, iar acesta din urmă – de la soacra sa, Maria Cârcoaia⁵⁹. Era invocată, firește, dania din 1669, amintită ceva mai înainte. Pentru ca Velișco Cheșco și Vasile Calmuțchi să fie cumnați, pentru ca Gligoraș Gherman să-i fie socru lui Vasile Calmuțchi și ginere Mariei Cârcoaia, pentru ca Safta, soția lui Gligoraș Gherman să-i fie nepoată aceleiași Maria Cârcoaia, ar trebui ca ea să fi fost fiica Nastasiei și a postelnicului Eni Țica și să fi avut o fată căsătorită cu Vasile Calmuțchi. Și iată ce înregistrează spătarul Iordache Cantacuzino într-un raport din 1768, privitor la o pivniță din Suceava, disputată de Ștefan Țipa și Petre Cheșco, fost mare șetrar: „În timpurile de odinioară [...], boierii aveau casele și pivnițele lor de piatră în orașul Suceava, între care și postelnicul Țica își avea casa și pivnița sa”. Petre Cheșco era urmașul lui Țica. Adunându-se mărturii de la oamenii bătrâni din Suceava, s-a stabilit că postelnicul Țica își avusese casa pe Ulița Boierească și că pivnița era mai sus de dughenele lui Ioan Capri. Teodor Calmuțchi, „un mazil bătrân”, mărturisea că peste pivnița aceea fusese o casă și că acolo se vindea vin. Tatăl său, Vasile, o avusese și el, ca urmaș al aceluiași Țica⁶⁰. Petre Cheșco era fiul lui Velicico, nepotul lui Constantin și strănepotul lui Eni Țica. Teodor (Toader) Calmuțchi, care se revendica de la același înaintaș, era fratele lui Sandul și fiul lui Vasile (Varlaam) Calmuțchi.

Rămâne de clarificat o inadvertență: dacă Gligoraș Gherman a fost soțul Saftei și, deci, ginere al lui Eni Țica postelnicul, cum rămâne cu informația despre căsătoria sa cu Chelsia, fata lui Gligore Tăutul ? Cred că o explicație poate fi găsită. Gligorașco Gherman⁶¹ este atestat ca ginere al Tăutului la vremea când era pârcălab – probabil al ținutului Dorohoi, cum s-a presupus⁶² –, adică în jurul anului 1657⁶³. Înrudit cu Cârceleștii și

⁵⁸ Teodor Balan, *op. cit.*, VI, p. 106, nr. 2.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 235, nr. 3.

⁶⁰ *Documente privitoare la familia Callimachi*, adunate, publicate și întovărășite de o prefață de N. Iorga, I, București, 1902, p. 585-586, nr. 30; *Suceava. File de istorie*, p. 431, nr. 276.

⁶¹ Pentru el, v. și Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXIII, Iași, 1929, p. 66-67; Eugen D. Neculau, *Sate pe Jijia de Sus*, II, *Boierii*, ediție îngrijită de Marcel Lutic, Iași, 2005, p. 251.

⁶² Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 475.

⁶³ *Ibidem*, p. 475-476, cu referințele documentare.

amestecat în pricinile moșiilor lor apare de-abia prin 1667-1670, pe când era vornic de poartă. Probabil că a fost căsătorit în două rânduri.

Stăpânirea Cheșculeștilor la Zaharești a fost tulburată de un complicat proces, în care frații Petre și Mihalache, fiii lui Velicico Cheșco⁶⁴, i-au avut ca adversari pe Miclești. La 5 iunie 1756, Constantin Mihai Cehan Racoviță, domnul Moldovei, poruncește să se ia de la familia Miclescu actele Zahareștilor⁶⁵, iar câteva zile mai târziu, să se cerceteze pricinile pentru zisul sat⁶⁶. În acest context trebuie plasată și „cartea de judecată a lui Iacov, mitropolitul Moldovei” pentru Zaharești, din văleatul 7265 (1756–1757)⁶⁷. În sfârșit, la 28 iunie 1756 se emitea cartea domnească de judecată între Miclești și Petre Cheșco⁶⁸, pentru ca, la 15 noiembrie 1756, același domn să îi întărească lui Mihalache Cheșco fost mare medelnicer și lui Petre Cheșco moșia Zaharești⁶⁹.

Hotarul Zahareștilor a devenit motiv de dispută între frații Cheșco și Mănăstirea Sfântul Ilie. Foarte probabil, în legătură cu acest litigiu trebuie pusă mărturia unui anume călugăr Calistru, care, în 1758, declara că fusese vechil pe moșia Zaharești a șetrarului Petre Cheșco vreme de 30 de ani⁷⁰, adică de prin anii '20 ai secolului al XVIII-lea. La 24 mai 1759, Ioan Theodor Callimachi, domnul Moldovei, poruncește să se hotărască satul Zaharești de la ținutul Sucevei, pentru care aveau pricină Mihalache Cheșco medelnicer și fratele său, Petre Cheșco șetrar, cu Mănăstirea Sfântul Ilie⁷¹.

Dincolo de hotărârea domnească din 1756, neînțelegerile pentru Zaharești dintre familiile Miclescu și Cheșco aveau să continue. După un deceniu, în 1765, frații Sandul și Gavril Miclescu aveau să înceapă un alt proces, împotriva șetrarului Petre Cheșco, motivând că ei au moștenit Zahareștii de la strămoșul lor, Tudosie Dubău, și de la moșul lor, Gavril Miclescu, și că, în timpul lui „Racoviță voievod”, Cheșculeștii le-ar fi luat

⁶⁴ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 155-158, nr. 54, 55; a existat și o fiică, Natalia.

⁶⁵ *Colecția Achiziții Noi*, II, p. 245, nr. 2718.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 246, nr. 2721.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 252, nr. 2797; v. și Gh. Ghibănescu, *Hrisovul lui Gr. A. Ghica pentru Zaharești ot Suceava*, p. 276: „carte de giudecată din let 7265, iscălită de preosfinția sa, mitropolit kir Iacov, și de răposății Ion Bogdan biv vel logofăt i Iordachi Balș biv vel vornic”.

⁶⁸ *Colecția Achiziții Noi*, II, p. 246, nr. 2725.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 248, nr. 2752.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 253, nr. 2814.

⁷¹ *Ibidem*, p. 259, nr. 2877.

satul. Cu această ocazie s-a dispus și efectuarea unei cercetări pe vechile documente ale satului⁷². Iar dacă istoricul de astăzi mai dispune de informații despre satul Zaharești, aceasta se datorează, în cea mai mare parte, nu actelor originale, care n-au mai ajuns până la noi, ci rezumatelor întocmite atunci, la 1765.

Ceea ce spuneau Micleștii era corect (**Spîța 3**). Moșul lor fusese cu adevărat logofătul Gavril Miclescu; el se căsătorise cu Catrina, fiica logofătului Tudosie Dubău, care le era, deci, strămoș⁷³. Am arătat deja că Dubău deținea a treia parte din Zaharești, constituită din cele două șesimi provenite de la Neculai și Ieremia Cârțu. În plus – se va arăta la procesul din 1765 –, logofătul mai cumpărase de la Anisia, soția lui Grigoraș Șeptilici, și de la fiii ei, Ioan, Ilie și Sandul, un sfert de sat, pe care Grigoraș Șeptilici îl primise în 1668-1669 de la Ileana Vânculețoia stolniceasa⁷⁴ (**Spîța 4**). Așa cum am demonstrat într-o comunicare citită în acest cadru acum zece ani și care a ajuns, în sfârșit, sub tipar⁷⁵, Grigoraș Șeptilici era fiul lui Gheorghită Șeptilici, logofăt al doilea și mare medelnicer, fiu, la rândul său, al hatmanului Vasile Șeptilici⁷⁶. Lui Grigoraș, partea din Zaharești îi fusese dăruită de Ileana, soția stolnicului Ieremia Vânculeț, pe care sursele o desemnează drept soră a lui Gheorghită⁷⁷ și fiică a hatmanului Vasile Șeptilici⁷⁸. Ileana – al cărei

⁷² Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 275-283; Teodor Balan, *op. cit.*, V, p. 33 (rezumat).

⁷³ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 9.

⁷⁴ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 277, 279; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 33 (rezumat). În 1755, Petre Cheșco a obținut de la Constandin și Ștefan Șeptilici un zapis pentru o parte din Zaharești (*Colecția Achiziții Noi*, II, p. 238, nr. 2633). Nu se știe ce conținea zapisul, cunoscut doar sub forma unei mențiuni, însă este de semnalat că cei doi Șeptilici erau frați și că erau fiii lui Ilie Șeptilici.

⁷⁵ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Biserica risipită de la Nimirceni (Suceava)*, comunicare la ședința Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie – Filiala Iași (13 noiembrie 2001), sub tipar în **AG**, IX (XIV), 2002, 1-4.

⁷⁶ Reconstituirile genealogice propuse de Sergiu Bacalov, *Activitatea neamului Șepteliceștilor în Țara Moldovei în secolul al XVII-lea*, în vol. *România din afara granițelor țării. Coordonate istorice și naționale în cadrul european*, Simpozion internațional Iași-Cahul-Chișinău, 1-4 noiembrie 2007, Iași, 2007, p. 46-63, se pretează la numeroase emendări; nu este locul a insista aici.

⁷⁷ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 425, nota 347; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 455, sub vocea *Vânculeț Irimia*.

⁷⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 213, nr. 25.

nume a pătruns și în toponimia zonei, un loc numindu-se „Gropile Venculețoai”⁷⁹ – trebuie să fi moștenit partea de sat de la tatăl ei. Pe la 1627-1628, Dumitrașco Șeptilici avea să spună că la împărțirea ocinilor (deci a moștenirilor) între el și frații săi, împărțire petrecută la o dată neprecizată, hatmanului Vasile îi revenise a patra parte din Zaharești, iar sieși – o altă pătrime, „cutul de sus și curțile și moara”⁸⁰. Se desprinde de aici că, într-o generație anterioară, Șepteliceștii deținuseră o jumătate din Zaharești. Documentele azi cunoscute nu precizează dacă fusese vorba despre o cumpărătură, o moștenire sau o înzestrare. În tot cazul, avem de-a face cu jumătatea care, la 1580, ieșise prin vânzare din patrimoniul Hăreștilor și pe care o regăsim, la 1586, în stăpânirea unor membri ai familiei Babici: Măgdalina, ginerele ei, Nicolae aprod, și copiii ei, Avram diac și Solomia⁸¹. Cumpărând de la urmașii hatmanului încă un sfert de sat, Tudosie Dubău a ajuns să dețină 7/12 din Zaharești.

Sfertul lui Dumitrașco Șeptilici a fost moștenit de fiicele sale, Zlata (căsătorită cu Ștefan Murguleț) și Drăguța Frățimăneasa. Aceasta din urmă a dăruit-o nepotului ei de soră, rohmistrul Lupașco Murguleț⁸². Astfel, în mâinile lui Nicolae Murguleț și ale descendenților săi s-a recompus pătrimea inițială a lui Dumitrașco Șeptilici. Nicolae Murguleț avea să menționeze Zahareștii în izvodul de moșii și în testamentul din 1692⁸³. În 1727, partea din Zaharești, dimpreună și cu alte moșii, avea să fie întărită lui Toader Murguleț fost mare armaș⁸⁴.

Prin căsătoria fiicei lui Tudosie Dubău cu Gavril Miclescu, părțile din Zaharești stăpânite de logofăt au ajuns în patrimoniul familiei Miclescu (**Spîta 3**). Când, în 1747, s-au împărțit moșiile rămase de pe

⁷⁹ Nicolai Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, îngrijirea ediției, studiul introductiv, bibliografia, notele și indicele de Ion Popescu-Sireteanu, introducere de D. Vatamaniuc, II, Editura Anima, s.l., 1996, p. 536.

⁸⁰ **DRH**, A, XIX, volum întocmit de Haralambie Chirca, București, 1969, p. 318, nr. 230. Pentru stăpânirea unui sfert din Zaharești de către Dumitrașco Șeptilici, v. și **DIR**, A, XVII/5, p. 136, nr. 188 (original); Teodor Balan, *Documente bucovinene*, II, Cernăuți, 1934, p. 80, nr. 32.

⁸¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 209, nr. 4.

⁸² **DRH**, A, XXVIII, p. 375-376, nr. 437 (original); Teodor Balan, *op. cit.*, p. 123-124, nr. 58.

⁸³ *Colecția Achiziții Noi*, II, p. 20, nr. 221, 222; **CDM**, IV, p. 330, nr. 1472.

⁸⁴ *Colecția Achiziții Noi*, II, p. 130, nr. 1446. Pentru filiația Nicolae Murguleț – Lupașco – Toader, v. Corneliu Cojocariu, *Un neam uitat: familia Murguleț*, în **AG**, IV (IX), 1997, 3-4, p. 171.

urma logofătului Gavril Miclescu, în partea fiului său, Constantin paharnicul, a căzut o jumătate din Zaharești⁸⁵.

Așa cum par a da de înțeles documentele procesului din 1765, atât Cheșculeștii, cât și Micleștii își afirmau dreptul de stăpânire asupra întregului sat Zaharești. Întru susținerea cauzei lor, Cheșculeștii i-au adus ca martori pe frații Ioan și Nacul Goian, care și-au amintit că „vinie Toader Țica la casa tatălui lor, Gheorghii Goian, și întreba unde șadea și au arătat ii că au auzit că spune cum că șadea în Zahariești, pe moșia sa, înainte moscalilor celor de demult”⁸⁶. Nu se spunea, însă, nimic despre vânzarea părții din Zaharești pentru „furtușagul” lui Toader Țica. De partea cealaltă, martorii Micleștilor, „oameni buni, câmpulungeni”, au mărturisit că ei și părinții lor „tot pe acea moșie au arat și tot Gavril Miclescu le lua dijmă”⁸⁷. În fapt, Cheșculeștii dețineau, în cel mai bun caz, doar o parte din șesimea strămoșei lor, Nastasia Țicoaia, Micleștii – cu mult mai mult de jumătate, iar restul de o pătrime rămânea la Murguleți⁸⁸. În tot cazul, judecata le-a dat câștig de cauză Micleștilor⁸⁹.

Ca urmare, la 26 ianuarie 1766, după ce, cu o zi înainte, își întocmise diata, împărțindu-și moșiile între cei trei copii⁹⁰, jîtnicerul Mihalache Cheșco îi scria mitropolitului Moldovei un răvaș prin care-l încunoștința despre redactarea testamentului și despre dispozițiile privitoare la Zaharești: „Iar satul Zaharești din ținutul Sucevii care îl avem cleronomie din moși și strămoși, am lăsat în stăpânire fratelui meu, Petre Cheșco, fiindcă eu mi-am luat partea me din Berhomet și Panca din ținut[ul] Sucevii, pentru care poftesc pe luminat și preosfințit să voiască asupra casii noastre a fi milostiv, ca să nu să întunice dreptate noastră, că eu cu credință adevăresc că aceste moșii sânt a noastre din moși, și *strămoșii noștri în beserica satului Zaharești sânt îngropați [subl. mea]*, care moșie

⁸⁵ Teodor Balan, *op. cit.*, V, p. 32, nr. 18; v. și Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 279, unde se amintește cartea domnească dată de Grigore vodă Ghica lui Gavril Miclescu logofăt în văleatul 7247 (1738-1739) și cartea domnească dată Catrinei în văleatul 7256 (1747-1748).

⁸⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 280.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 279.

⁸⁸ Fără îndoială, la acest sfert de sat se referea hrisovul din 1765: „... la a patra parte din tot locul n-au arătat Micleștii dovezi, dar să cunoaște că tot în stăpânirea neamului au rămas, și Cheșculeștii n-au treabă cu ace a patra parte [...], că de nu iaste ace a patra parte a Micleștilor, fiindcă n-au arătat dovezi, de vor eși alții cu scrisori și cu dovezi de stăpânire, vor lua-o” (Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 280).

⁸⁹ *Ibidem*, p. 283; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 33 (rezumat).

⁹⁰ Teodor Balan, *op. cit.*, VI, p. 153-154, nr. 53.

niam de niam am stăpănit. Dar fiindcă Micleștii dintru acel temei, că scrisori ce le-au luat de la un diacon arminesc din Suceava să află la mână logofătului Gavril Miclescu, fără dreptate să liagă de moșie aceea, pe care diacon, în viață a lui, în doao rânduri având giudecată, l-am adus față la giudecată, după cum adeverești însuși a lui mărturie iscălită de boeri. Iar eu, de aș fi știut mai înainte vreme sau și acum vreo driaptă pricină aceștii, aș fi arătat cu bună sama, dar eu știu din părinții mei cum că aceste moșii sânt drepte a noastre din părinți și moși, pentru care poftesc să fie cu voea a-m purta de grijă să mi să facă dreptate”⁹¹.

Diaconul armenesc invocat de Mihalache Cheșco era cel la care Toader Țica lăsase, spre păstrare, „scrisorile” Zahareștilor, înainte de plecarea sa fără întoarcere la Hotin. După cum spuneau Cheșculeștii, Gavril Miclescu ar fi mers cu o treabă la Suceava și, „oblicind că sunt scrisorile la acel diacon armenesc, l-ar fi pus la pedeapsă și au luat scrisorile cu de-a sila, și după aceeaia au stăpănit Micleștii, Zaharieștii”. Pentru această întâmplare, diaconul ar fi depus mărturie, dar „s-au socotit să nu i să de creadință”, fiindcă „mărturie ereticilor ce vor mărturisi pentru creștini, nu să cadea, nici să priimești după pravilă” și apoi pentru că „n-au avut Micleștii treabă în Zahariești, cum de au cercetat numai pentru scrisorile Zaharieștilor și le-au luat de la acel diacon”⁹².

În 1782, se spunea că Zahareștii fuseseră obținuți prin judecată de Gavril Miclescu și că Lupul Costachi (căsătorit cu o soră a lui Gavril Miclescu) dobândise satul prin cumpărare cu nouă ani în urmă⁹³, adică în 1773. Într-adevăr, acte din 1779⁹⁴ și 1782⁹⁵ îl arată pe Lupul Costachi vornicul proprietar la Zaharești. După moartea lui, satul a fost moștenit de fiica sa, Safta, căsătorită cu Ioan Ruset comisul. Când și aceasta a murit, satul a fost scos la licitație, fiind cumpărat de Maria păhărniceasa, fiica lui Lupul Costachi⁹⁶ (sora Saftai, măritată cu paharnicul Iordache Panaite). Moșia avea „sat, biserică de piatră, iazuri, mori, loc de muncă, de fânaț și imaș și altele”⁹⁷. În 1810, Maria păhărniceasa a dăruit Zahareștii fiului ei, Alexandru Panaite⁹⁸. Cum acesta a murit în 1818, satul a fost împărțit,

⁹¹ *Ibidem*, p. 155-156, nr. 54.

⁹² Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 278.

⁹³ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 156, nr. 1.

⁹⁴ *Suceava. File de istorie*, p. 449-450, nr. 291.

⁹⁵ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 156, nr. 1.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 156, nr. 3.

⁹⁷ Nicolai Grămadă, *op. cit.*, p. 535.

⁹⁸ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 156, nr. 4.

prin decizia Tribunalului din Cernăuți, în două: o jumătate a revenit mamei defunctului, păhărniceasa Maria, iar cealaltă jumătate – fiicelor acesteia: Zoîța Panaite (căsătorită cu Iordache Zurze căminar), Catarina Panaite (căsătorită cu Petrache Catargiu paharnic) și Ileana Panaite (căsătorită cu Gheorghe Donici ban). În 1830, bătrâna păhărniceasă a murit și, prin bună înțelegere între surori, Zahareștii au trecut în proprietatea Catarinei Catargiu⁹⁹. În 1842, ea avea să ceară Agenției austriece din Bălți ca moșia Zaharești să fie trecută pe numele său¹⁰⁰. În chiar același an, Catarina a murit¹⁰¹, iar Zahareștii au fost moșteniți de fiii ei, căminarul Iordache și Nicolae sau, după numele cu care erau cunoscuți în Basarabia, Gheorghe Petrov Catargiu și Nicolai Petrov Catargiu. Ulterior anului 1843, Nicolai și-a cedat partea fratelui său, care a rămas proprietar al întregului sat¹⁰².

*

După această incursiune în istoria satului Zaharești, să ne întoarcem la pietrele tombale din biserica de acolo, cele care au acoperit mormintele moșilor și strămoșilor invocați de Mihalache Cheșco. Cea mai veche dintre cele recent descoperite și editate a aparținut unui bărbat,

⁹⁹ *Ibidem*, p. 157, nr. 5.

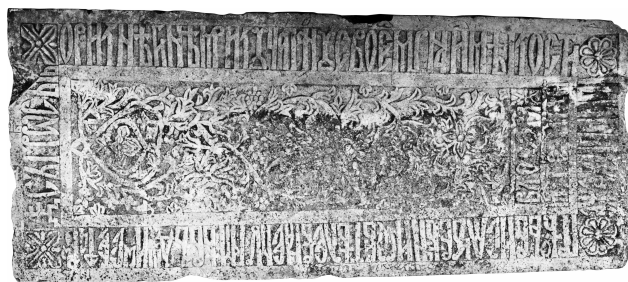
¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 157, nr. 6.

¹⁰¹ Gheorghe Bezviconi, *Boierii Catargi*, în „Din Trecutul Nostru”, IV, 1936, 36–39, p. 113 și nota 4.

¹⁰² Teodor Balan, *op. cit.*, p. 157, nr. 5. Despre cei doi frați și posteritatea lor, Gheorghe Bezviconi, *op. cit.*, p. 114–126.

„Costantin de la Zaharești”. După cum reiese din inscripție, moartea acestuia a survenit în 7103, la 5 iunie (**Anexa III; Fig. 4a, 4b**). Văleatul corespunde, desigur, milesimului 1595; numai d-l Vitalie Josanu, urmând o regulă de calcul care îmi este străină, a obținut anul 1605¹⁰³. Piatra a ajuns până la noi spartă, așa încât o bună parte a inscripției s-a pierdut. Alăturând cele două fragmente păstrate – dintre care cel mai mic a scăpat atenției d-lui Josanu –, se obține un text din care se deduce că mormântul a fost făcut de o femeie pentru „jupanul său”. Un calcul genealogic arată că acesta aparținea generației imediat următoare aceleia a pârcălabului Nicoară Hâra și a fraților săi (**Spîta 2**). De vreme ce a fost așezat spre veșnică odihnă în interiorul bisericii, este cert că el făcea parte dintre stăpânii satului și că avea calitatea de ctitor al lăcașului. La 1595, o jumătate din Zaharești aparținea în mod sigur fiicei lui Ion Hâra, Mărica, pe care am găsit-o căsătorită cu un Costin din Zaharești, mort în intervalul 1586-1601. Ar fi prea multe coincidențe spre a socoti riscantă presupunerea că „jupanul Costantin” și Costin, soțul Măricăi, ar fi una și aceeași persoană.

Spre deosebire de piatra de mormânt a acestuia, destul de modestă ca execuție (nu mi se pare, totuși, precum d-lui Josanu, că se pot identifica două tehnici de execuție diferite, care „ar putea sugera grija destinatarului de a-și pregăti un epitaf încă din timpul vieții, preocupare de care cei care l-au îngropat nu au mai fost interesați în aceeași măsură”¹⁰⁴), următoarea asupra căreia mă voi opri este o lespede îngrijit lucrată, cu litere săpate în relief și decorată cu un complicat motiv floral. A fost pusă de cneaghina Măricuța pe mormântul soțului său, Costin Cârcoia, mort la 18 ianuarie

1622 (**Anexa IV; Fig. 5**). Măricuța este nimeni alta decât Maria Cârcoia, fiica armașului Toader Murguleț și mama lui Neculai Cârcoia, a lui Ieremia Cârcoia și al Nastasiei Țicoaia. Căsătorită înainte de 25 octombrie 1615¹⁰⁵, jupâneasa și-a îngropat soțul la Zaharești în timpul celei de-a doua domnii a lui Ștefan al II-lea Tomșa. Fatală coincidență: sub același domn își pierduse, cu un deceniu în urmă,

¹⁰³ Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 202.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ Teodor Balan, *op. cit.*, I, p. 163, nr. 75.

tatăl, boier din cercul de credincioși ai Movileștilor¹⁰⁶. Atunci, Ștefan al II-lea Tomșa, aflat în prima sa domnie, spusese că Toader Murguleț „s-a legat cu alți pribegi ca și el și a venit din Țara Leșască cu o mulțime de leși și cazaci, cu sabie și cu foc asupra domniei noastre și asupra țării noastre și a făcut mare război cu domnia mea la apa Jijiei, pe care însă milostivul Dumnezeu i-a pus sub sabia domniei mele”¹⁰⁷. Măricuța i-a supraviețuit aproape cinci decenii soțului său¹⁰⁸, și-a condus la groapă cel puțin un fiu și un ginere și și-a rânduit până în ultimul ceas stăpânirile, între care și aceea de la Zaharești a urmașilor ei.

Șirul pietrelor de mormânt cu atribuire sigură se încheie cu una publicată acum mai bine de o sută de ani de Eugen Kozak (**Anexa V; Fig. 6**). După învățatul austriac, ea ar fi aparținut postelnicului Ioan „Păca”¹⁰⁹; citirea atentă a restituit-o însă adevăratului ei destinatar: postelnicul Ioan (Eni) Țâca (Țica)¹¹⁰.

¹⁰⁶ Scurtă schiță biografică la Corneliu Cojocariu, *op. cit.*, p. 168; v. și Teodor Balan, *op. cit.*, p. 236-237. Pentru confiscarea averilor: **DIR**, A, XVII/4, p. 266, nr. 321.

¹⁰⁷ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 161, nr. 74.

¹⁰⁸ Diata sa datează din 1667–1668 (Teodor Balan, *op. cit.*, VII, p. 204, nr. 140; editorul o confundă, în notă, pe Maria cu nora sa omonimă, soția lui Ieremia Cârțu; diata acesteia este din 3 octombrie 1696: *ibidem*, p. 207–208, nr. 145).

¹⁰⁹ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, Viena, 1903, p. 2214, nr. II.

¹¹⁰ Petronel Zahariuc, *O genealogie de refăcut: familia Hâra*, p. 229; Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 198, nota 396.

Din alte trei fragmente de inscripții s-au mai putut citi doar câteva litere. „Pan Dumi...” (Anexa VI; Fig. 7) ar putea fi, de pildă, Dumitrașco Șeptilici¹¹¹ sau Dumitrașco, fratele logofătului Tudosie Dubău. Este de remarcat titlul „pan”, care apare și în inscripțiile funerare ale lui Costin Cârceu sau Eni Țica și care ar trebui comparat cu titlul „jupan” din inscripția pietrei tombale a lui Costantin din Zaharești.

Grupul de litere ...ΦΑΝ ΒΟΕ ... și Β(Ъ) (ΛϜ)Τ(Ο) indică o înmormântare în domnia unui „Ștefan voievod”¹¹² (Anexa VII; Fig. 8).

¹¹¹ DIR, A, XVII/5, p. 136, nr. 188 (original); Teodor Balan, *op. cit.*, II, p. 80, nr. 32. Pentru soarta acestei părți din Zaharești, împărțită între fetele din cele două căsătorii ale lui Dumitrașco Șeptilici, Zlata (soția lui Ștefan Murguleț) și Drăguța Frățimăneasa, v. documentele din 10 iulie 1646 și 2 aprilie 1699 (DRH, A, XXVIII, p. 375-376, nr. 437, original; Teodor Balan, *op. cit.*, p. 123-124, nr. 58).

¹¹² V., spre comparație, inscripțiile de pe pietrele lui Costin Cârceu și Eni Țica (Anexele IV, V).

În sfârșit, de pe un ultim fragment s-au mai putut citi doar literele ... на ..., precedate de un motiv floral (Anexa VIII; Fig. 9).

Cercetarea stârnită de descoperirea pietrelor cu inscripții de la Zaharești mi-a dovedit încă o dată importanța revenirii asupra unor reconstituiri propuse anterior, ori de câte ori izvoare noi apar în câmpul istoriografic. În ceea ce mă privește, am reușit să îndrept ceea ce spuseseam cu mai bine de zece ani în urmă despre calitatea de ctitor la Zaharești a pârcălabului Nicoară Hâra, să rectific spița lui Ion și Gherman Hâra și să completez descendența postelnicului Eni Țica. În plus, studiarea mai atentă a scuturilor care împodobesc ușa de intrare în biserica de la Zaharești mi-a arătat că nu este vorba despre două chei încrucișate, așa cum se spusese¹¹³ și cum crezusem, la rându-mi¹¹⁴, ci pur și simplu despre literele slave care alcătuiesc monograma numelui Hâra (Fig. 10a, b).

¹¹³ C. A. Romstorfer, *Aus den „Mittheilungen der K. K. Central - Commission“*. *Griechisch-orthodoxe Kirche in Zaharestie*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums“, V, 1897, p. 85; G. Balș, *op. cit.*, p. 73, 76; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 227.

¹¹⁴ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 204. Aici, și alte trimiteri bibliografice.

Desigur că toate aceste observații nu-și puteau afla locul în textul d-lui Josanu, care – ne-a prevenit domnia-sa – „prezintă descifrările și traducerile, după cum s-a convenit cu descoperitorii inscripțiilor”¹¹⁵. Din păcate, descifrările și traducerile cu pricina conțin multe erori, unele dintre ele foarte grave, iar succintele comentarii care le însoțesc ating adesea domeniul absurdului. Dar cum isprăvile d-lui Vitalie Josanu în materie de traducere a inscripțiilor vechi sunt deja de notorietate¹¹⁶, nu pot decât să salut consecvența și perseverența de care dă dovadă.

Апехă

I.

<† Изво>леніемь **W(т)ца**¹ и съ поспѣш(є)ніе<мь> **С(ы)на** и <сѣврѣшеніемь> // **С(вѣ)т(а)го**² **Д(оу)ха**, изволи рабъ³ Бож(і)и, пань Никоарж Хѣра, прѣкала<въ Хотин>//скіи⁴, и своимъ произволеніемъ(ь) съзидал(ь) храмь съ въ <имѣ>⁵// **С(вѣ)т(а)го**⁶ **Архирарха** Николае, въ д(ь)ни бл(а)гочести<ва>//го господина, Іѡ Петра воевод(а), и **ws(вѣ)ш)тисѣ**⁷ рѣкож // **м(и)тропол<нта кѣ>**⁸ Григориа, в(ь) л(ѣ)то **ѣнг, м(ѣсѣ)ца**⁹ юл(іа) кѣ.

† Cu bunăvoia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, a binevoit robul lui Dumnezeu, pan Nicoară Hăra, pârcaľabul Hotinului, și cu a lui bunăvoire a zidit hramul acesta în numele Sfântului Arhierarh Nicolae, în zilele binecinstitorului domn, Io Petru voievod, și s-a sfințit cu mâna mitropolitului kyr Grigorie, în anul 7053 <1545>, luna iulie 20.

Gresie, 68 x 50 x 12 cm (**Fig. 1**).

EDIȚII: Vitalie Josanu, *Trei inscripții din secolele XVI-XVII descoperite la biserica „Sf. Dumitru” com. Zaharești, jud. Suceava*, în „Suceava. Anuarul Complexului Muzeal Bucovina”, XXXIV-XXXVI, 2007-2009, p. 201.

¹ **wtca** în lectura Vitalie Josanu.

² **С(вѣ)т(а)го** în lectura Vitalie Josanu.

³ **рѣкож** în lectura Vitalie Josanu.

⁴ **прѣкала[вѣе Хотен]скіи** în lectura Vitalie Josanu.

⁵ **Сѣвъ[нтаго]** în lectura Vitalie Josanu.

⁶ **С(ѣвѣн)т(а)го** în lectura Vitalie Josanu.

⁷ **ws(вѣ)ти сѣ** în lectura Vitalie Josanu.

⁸ Lipsă în lectura Vitalie Josanu.

⁹ **м(є)с(єн)ца** în lectura Vitalie Josanu.

¹¹⁵ Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 201.

¹¹⁶ Andrei Pippidi, *Addenda et corrigenda. Ce mai ni-e dat să citim*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 307-309.

II.

† Стѣи гробѣ ѡкра//си пань Никоарѣ Хършвичь прѣкала//въ Хотински // матери своен, Марена, иже прѣставиѡ къ вѣчнѣи швнтѣли // в(ъ) л(ѣ)то 731, м(ѣсѣ)ца сеп(теврѣ)иѣ.

† Acest mormânt l-a înfrumusețat pan Nicoară Hărovici pârcălab de Hotin mamei sale, Marena, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7050 <1542>, luna septembrie 8.

Gresie, 156 x 74 x 19 cm (Fig. 3).

EDIȚII: Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, Viena, 1903, p. 213–214, nr. I.

III.

Стѣ(и)... // ... жупанѡ¹ своемѡ, // Костантин ѡт Захарѣици, // иже прѣставиѡ къ вѣчным швнтѣлем и погребен² здес³ в(ъ) л(ѣ)то 713, юн(ѣ)иѣ⁴.

Acest... jupanului său, Costantin de la Zahariești, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri și a fost înmormântat aici în anul 7103 <1595>⁵, iunie 5.

Gresie, 156 x 63 x 19 cm (Fig. 4c).

EDIȚII: Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 202.

¹ Lipsă în lectura Vitalie Josanu.

² поре(бе)и în lectura Vitalie Josanu.

³ все здѣ în lectura Vitalie Josanu.

⁴ (месенца) ѡно în lectura Vitalie Josanu.

⁵ 1605 la Vitalie Josanu.

IV.

† **Съи грѡв(ь) сътв//ори¹ кнѣгинѣ Марикѡца² панѡ своем(ѡ), на имѣ Кости//нѣ Кръкъ, еже // прѣстависѡ къ³ вѣчним⁴ ѡбитѣлем⁵, вѣчна⁶ емѡ памѣт⁷, в(ъ) д(ь)ни Иѡ⁸ Стефан вѡд // в(ъ) л(ѣ)то ,Зрл, м(ѣсѡ)ца⁹ ген(аріа) ѿ¹⁰.**

† Acest mormânt l-a făcut cneaghina Măricuța panului său, pe nume Costin Crăcu, care s-a strămutat la veșnicele lăcașuri, veșnica lui pomenire, în zilele lui Io Ștefan vodă, în anul 7130 <1622>, luna ianuarie 18.

Gresie, 148 x 64 (la cap), 56 (la picioare) x 24 cm (Fig. 5).

EDIȚII: Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 203.

¹ **сътворил(а)** în lectura Vitalie Josanu.

² **Мрнѡца** în lectura Vitalie Josanu.

³ **ѡ** în lectura Vitalie Josanu.

⁴ **вѣчни** în lectura Vitalie Josanu.

⁵ **ѡбитѣлевъ** în lectura Vitalie Josanu.

⁶ **на** în lectura Vitalie Josanu.

⁷ **памѣ(ти)** în lectura Vitalie Josanu.

⁸ **Иѡ** în lectura Vitalie Josanu.

⁹ **м(есѣн)ц(а)** în lectura Vitalie Josanu.

¹⁰ **ѿ дн(и)** în lectura Vitalie Josanu.

V.

† **Съи камен(ь) сътвори // и (ѡ)краси Анаста)сіе Цъке панѡ // своемѡ, Іѡан Цъка // вѡв постелник, (въ) дьни Іѡ Васіліе воевод, в(ъ) л(ѣ)то ,Зрлз, юн(іа) ѿ.**

† Această piatră a făcut-o și a înfrumusețat-o Anastasia Țăca panului său, Ioan Țăca fost postelnic, în zilele lui Io Vasilie voievod, în anul 7157 <1649>, iunie 10.

Gresie, 110 x 67 (la cap), 63 (la picioare) x 20 cm (Fig. 6).

EDIȚII: Eugen A. Kozak, *op. cit.*, p. 2214, nr. II.

VI.

... пан Дѡми...

Fragment de gresie (Fig. 7).

VII.

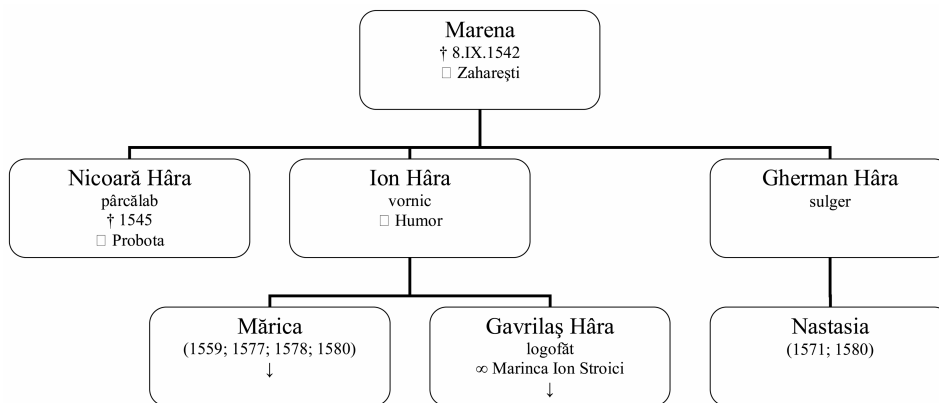
... ΠΗ ΔΗΗ (?) // ... ΦΑΗ ΒΟΕ... // В(Ъ) (ΛΪ)Т(Ο)...

Fragment de gresie (Fig. 8).

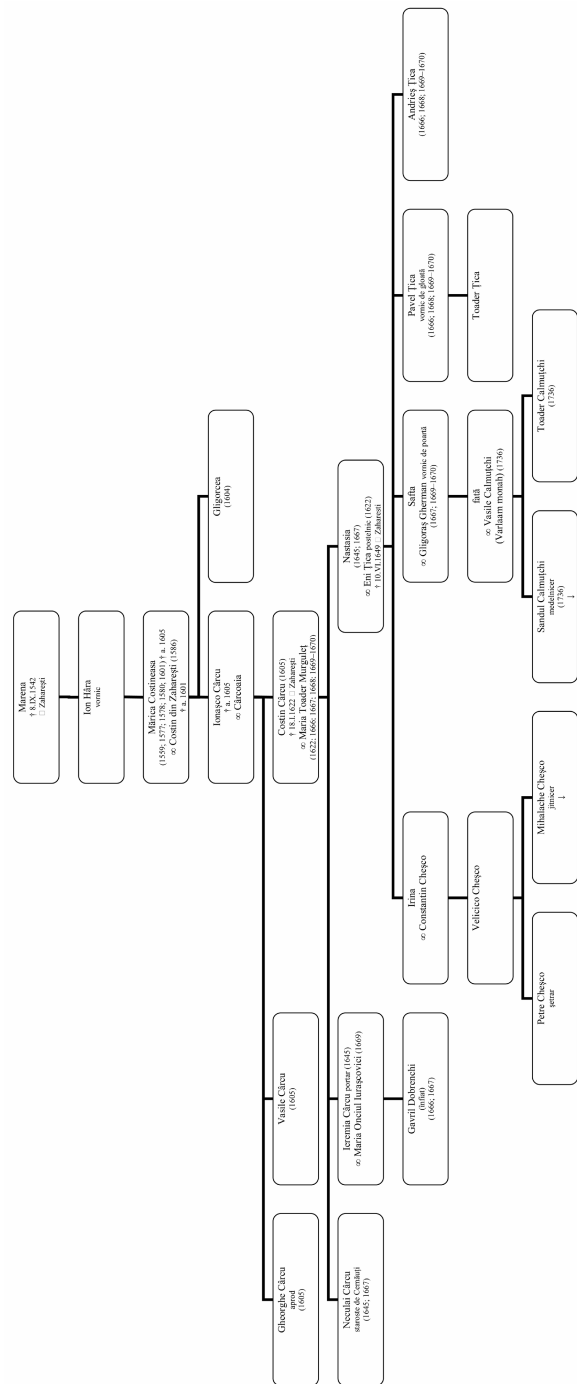
VIII.

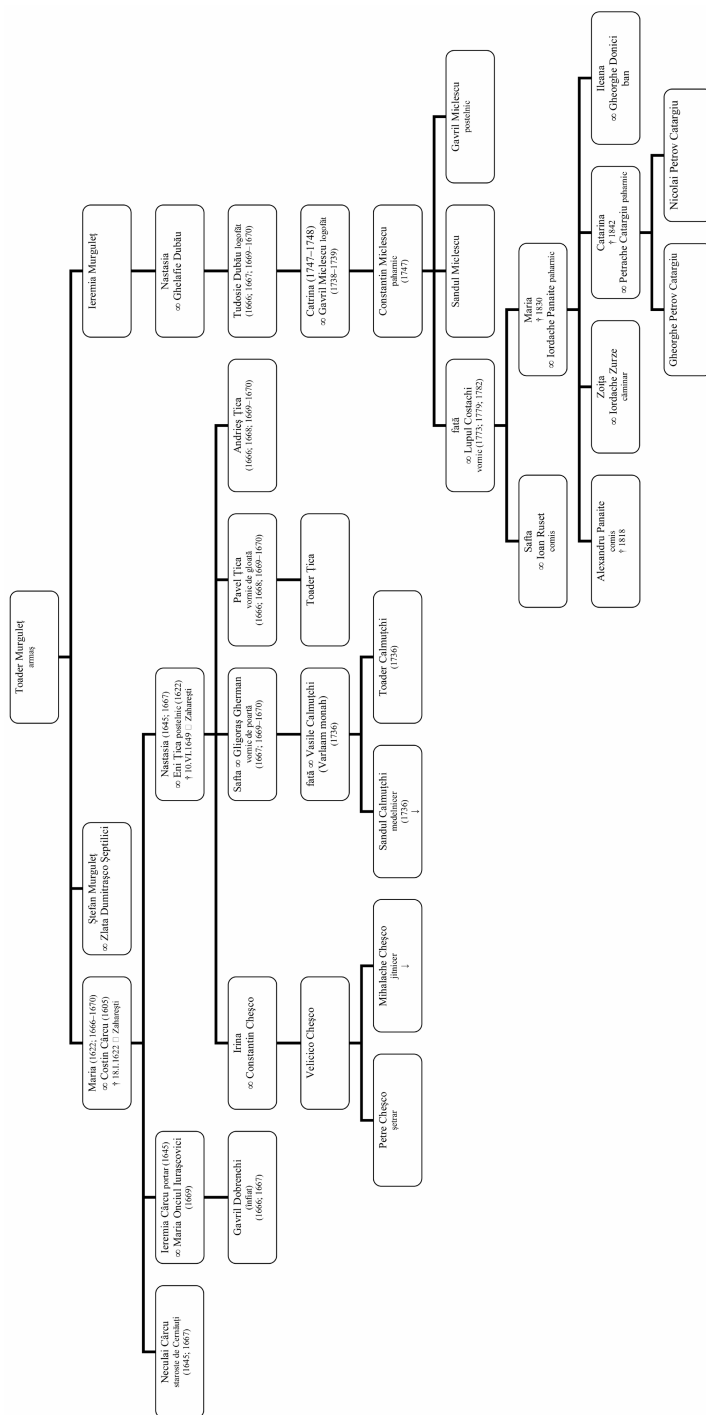
... ΗΑ ...

Fragment de gresie (Fig. 9).

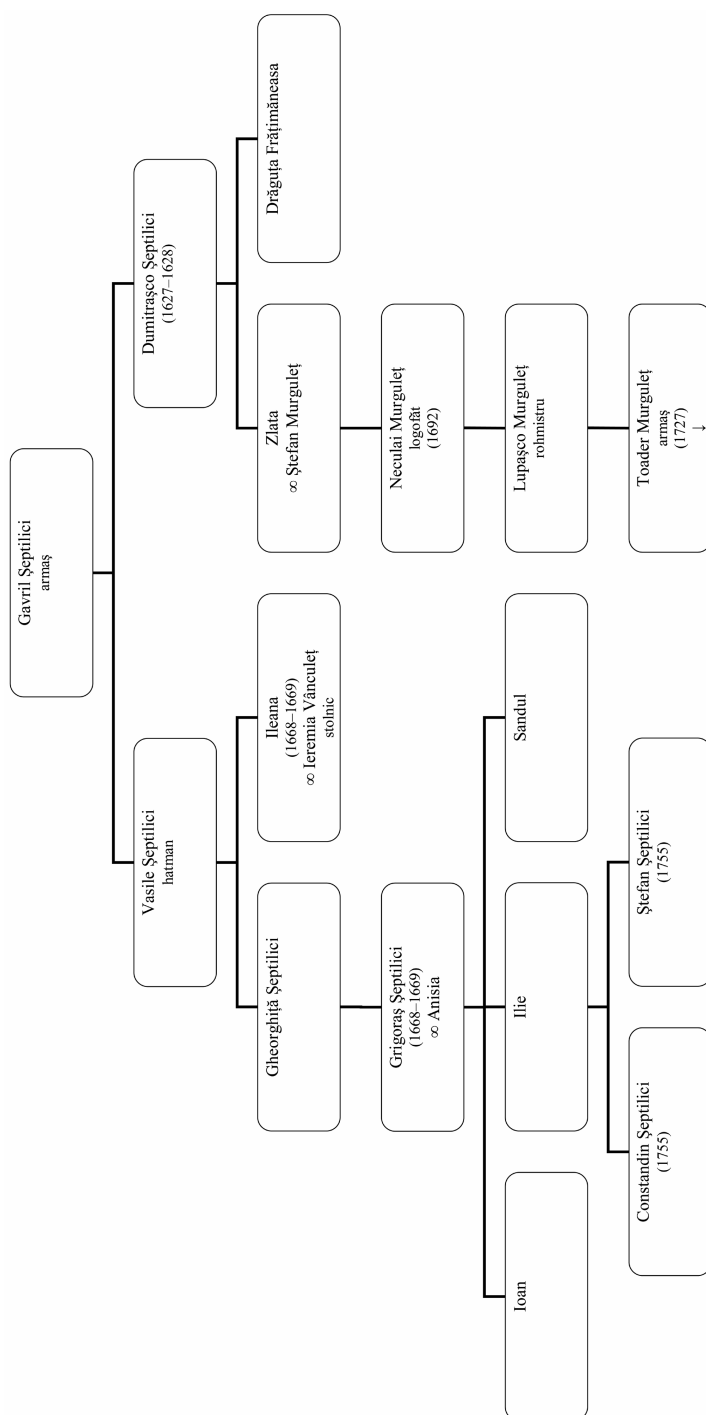

Spîta 1

Spîța 3

**L'ÉGLISE DE ZAHAREȘTI ET SES FONDATEURS.
UN RETOUR NÉCESSAIRE***Résumé*

La publication récente de plusieurs inscriptions trouvées lors des fouilles archéologiques menées à l'église du village de Zaharești (Suceava) a rouvert la question de la datation du monument (le 20 juillet 1545) et de la mort de son fondateur, le boïar Nicoară Hâra (après le 20 juillet et respectivement avant le 17 septembre 1545). L'identification des fondateurs de l'église – ceux qui l'ont construite, réparée et maintenue au fil du temps – est la deuxième direction suivie dans cette étude. Pour déterminer la succession des propriétaires de Zaharești et, par conséquent, la succession des inhumations dans l'église, on a reconstitué l'histoire du village, ainsi que la structure de parenté complexe des propriétaires, dès les premières décennies du XVIe siècle jusqu'au milieu du XIXe siècle. La recherche systématique des sources a permis à l'auteur de compléter et de corriger ses propres points de vue, formulés dans des travaux antérieurs. Les annexes contiennent la transcription et la traduction des inscriptions de Zaharești d'après les normes scientifiques et des corrections aux lectures précédentes.

Mots-clefs: inscriptions, église, Zaharești, boïards, fondateurs.

**„PENTRU CĂ IASTE FAPTĂ DIN OASELE LUI,
CUM O ȘTIE ȚARA TOATĂ”.
CONTRIBUȚII PRIVITOARE LA DESCENDENȚA
LUI MIHAI VITEAZUL**

PETRONEL ZAHARIUC*
zahariuc@uaic.ro

Orice faptă a săvârșit Mihai Viteazul, cu sabia, cu vorba sau cu trupul, a fost știută și discutată atât în epoca în care a trăit, cât și în istoriografia ultimelor două veacuri și jumătate. În rândurile ce urmează voi aduce câteva date noi privitoare la descendența feminină a lui Mihai vodă Viteazul, care vor contribui la lămurirea deplină a unor neclarități din biografia Marulei, fiica nelegitimă a domnului, și la o mai bună cunoaștere a vieții Floricăi, fiica legitimă a acestuia.

Marula a fost fiica naturală a lui Mihai Viteazul, rezultată dintr-o legătură, în afara căsătoriei, cu Tudora din Târgșor¹. Documentul cel mai important, unde este înfățișată această legătură de sânge, este cel din 23 decembrie 1616, dat de Alexandru Iliș voievod, prin care domnul hotărăște în pricina dintre Marula și Florica (fiica legitimă a lui Mihai vodă), pentru stăpânirea satelor Studina din Mijloc, Studina de Jos și Crușovul, în urma cercetării întreprinse de mitropolitul Luca al Țării Românești și de mitropolitul Matei al Mirelor, egumenul mănăstirii Dealu². Hrisovul a fost detaliat discutat de domnul profesor Ștefan Andreescu, împreună cu străngerea și interpretarea tuturor datelor cunoscute despre familia lui Mihai

* Prof. univ. dr. la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru I. Cuza”, Iași; studiul face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare CNCSIS-UEFISCSU, PNII-IDEI, nr. 75/2008.

¹ Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, redactori coordonatori Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, București, 1975, p. 237-240.

² Aurelian Sacerdoțeanu, *Marula nu e fiica lui Mihai Viteazul*, în „Hrisovul”, I, 1941, p. 233-239; **DIR, B**, XVII/3, București, 1951, p. 71-73, nr. 64 (Arhivele Naționale București, M-rea Cozia, XXIV/8, original slavon).

Viteazul, astfel că nu văd nici utilitatea repovestirii hrisovului și nici reluarea informațiilor cunoscute despre „casa” marelui domn. În schimb, acum, scoatem la lumină actul rezultat în urma cercetării conduse de către cei doi ierarhi, care cuprinde câteva știri și formulări, ce nu au mai fost reluate în „hrisovul” domnesc.

Pricina dintre cele două surori a izbucnit după ce Marula s-a căsătorit cu paharnicul Socol din Cornățeni și Răzvad, care va ajunge unul dintre cei mai însemnați dregători ai lui Matei Basarab. Căsătoria a avut loc în toamna anului 1616, după ce în domnia Țării Românești a urcat Alexandru Iliș³. Se prea poate ca tocmai gândul posibilei recuperări a acestor sate să fi întezit „dragostea” dintre cei doi! Tânăra pereche a ieșit în fața domnului și a cerut satele Studina, Studina lui Hămeiu, Crușovul și Frăsinetul de Câmpie, pentru că au fost cumpărate de „Mihaiu vodă încă den boiarie, cându au fost ban în Craiova”, pe care le-a dăruit, apoi, la „cinstita și draga lui de mumă, doamna Teodora, ca să-i fie sate și moșii cu rumâni să o hrănească, în viața ei până la moartea ei”. Tot tatăl Marulei ar fi hotărât ca după moartea „doamnei Teodora”, „să fie aceste sate la preaiubita și de la inimă fata domniei lui, jupâneasa Marula, fata jupânesei Tudorei”, căreia i-ar fi dat și un hrisov, scris cu mare blestem. Mihai vodă a dat „hrisovul în mâna jupânesei Tudorei, muma jupânesei Marulei, când au trecut răposatul Mihaiu vodă în Țara Ungurească, de s-au dus de n-au mai venit”⁴.

Acest hrisov nu este altul decât acela din 27 septembrie 1597, prin care Mihai voievod dăruiește „cinstitei și din inimă preaiubitei mame a domniei mele, doamna Teodora”, satele, pe care le cumpăraseră pe vremea când fusese „ban al Craiovei”: Studina lui Mesteacă, Studina lui Bărbulea, Crușovul, Frăsinetul de Câmpie și Studenița lui Hămeiu, „ca să țină și să le stăpânească domnia ei, în viața ei”⁵. Fiul hotărăște ca la moartea acesteia satele să treacă în stăpânirea fiicei sale, Florica. Hrisovul a ajuns în mâinile Tudorei din Târgșor în toamna anului 1600, fiind o dovadă în plus că „însuși Mihai a dispus modificarea textului și a hotărât ca după

³ Se confirmă astfel ipoteza lui G. D. Florescu, care a presupus că însoțirea dintre cei doi a avut loc în 1616 (*Un sfetnic al lui Matei Basarab, ginere al lui Mihai Viteazul*, în **RIR**, XI-XII, 1941-1942, p. 71, 85-86).

⁴ Vezi documentul 3.

⁵ **DRH**, **B**, XI, vol. întocmit de Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu, Marieta Adam, Constantin Bălan, Maria Bălan, Sașa Caracaș, Ruxandra Cămărășescu, Olimpia Diaconescu, Coralia Fotino, București, 1975, p. 345-347, nr. 263; **DIR**, **B**, XVI/6, București, 1953, p. 290-291, nr. 308; Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 221-225, planșa IV.

moartea Teodorei, actul să treacă în posesiunea Tudorei din Târgșor și a fiicei ei”⁶. Mihai vodă și-a recunoscut fiica și a lăsat hrisovul lângă leagănul fetiței sale, Marula⁷, care avea atunci un an. Mama a păstrat cu sfințenie pergamentul (16 ani), pe care l-a scos abia atunci când fiica ei s-a măritat, așezându-l peste lada de zestre. Când l-a scos, deja numele „Florica” fusese răzuit și în loc fusese scris „Marula”⁸, astfel că satele cuprinse în hrisov au putut fi revendicate. Numai că satele și-au urmat viața lor: o parte au ajuns în stăpânirea Floricăi, după moartea bunicii sale, iar o parte în stăpânirea mănăstirii Cozia, unde mama lui Mihai Viteazul și-a trăit, ca monahie, anii de la capătul vieții.

Mănăstirea Cozia a primit de la călugărița Teofana (fostă doamna Teodora), „ajunsă la vreme de bătrânețe și de slăbiciune și de neputere”, în ziua Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril din anul 1601, la aproape trei luni de la moartea fiului ei, satele Frăsinet și Studenița⁹. Chiar dacă actul din 1597 nu se mai afla la ea, călugărița Teofana a ținut minte clauza impusă de Mihai vodă, astfel că a fost nevoie de o întrunire de familie, pentru ca dania către mănăstirea Cozia să fie „pe vecie”. Întrunirea a avut loc, în 1602, tot la praznicul Sfinților Mihail și Gavril, când printr-un răscolitor zapis, doamna Stanca, văduva lui Mihai Viteazul a întărit, cu lacrimi, dania soacrei sale¹⁰. Cu puțină vreme înainte de moarte, călugărița

⁶ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 239.

⁷ Din botez s-a numit, probabil, Maria, dar mai apoi a fost dezmiertată Marula; acest nume este foarte rar în onomastica românească (N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, Ed. Academiei, 1963, p. 102).

⁸ Cea sau cel care a falsificat actul a înlocuit numele Floricăi cu al Marulei: „*ДА ЕСТ ВИШЕ РЕЧЕНА СЕЛА НА МАРУЛА, ДЪЦЕРА*” („să fie aceste sate mai sus-zise ale Marulei, fiica”); *DRH, B, XI*, p. 346-347, nr. 263. Aurelian Sacerdoțeanu (*op. cit.*, p. 225-226) a crezut, greșit, că în locul răzuit s-ar fi aflat cuvintele: „*ПО ДОБРОИ ВОЛИ МАТЕРИ*” („după buna voie a mamei”).

⁹ P. P. Panaitescu, *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui N. Iorga*, în *Addenda la Mihai Viteazul*. Cuvânt înainte de Șerban Papacostea. Ediție îngrijită, postfață și bibliografie de Cristian Antim Bobicescu, 2002, p. 299, 309; *DIR, B, XVII/1*, București, 1951, p. 22, nr. 25. Satele au fost întărite în stăpânirea mănăstirii de Radu Șerban voievod, la 22 aprilie 1603 (*ibidem*, p. 79-82, nr. 93; Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 227, nr. 4).

¹⁰ *DIR, B, XVII/1*, București, 1951, p. 65-66, nr. 78; D. Onciu, *Un act românesc de la muma lui Mihai Viteazul*, în *CL, XXXV*, 1901, p. 715-718; Ioan C. Filitti, *Mama și soția lui Mihai Viteazul*, ediție revăzută, Craiova, 1934, p. 14; pentru evocări recente ale acestui document emoționant, vezi Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I (secolele XIV-XVI), București, 2001, p. 388, și Dan Horia Mazilu, *Văduvele sau despre istorie la feminin*, Iași, 2008, p. 439-441. Dania a fost confirmată de Radu Șerban voievod, la 22 aprilie 1603 (*DIR, B, XVII/1*, p. 79-82, nr. 93; Aurelian Sacerdoțeanu,

Teofana a înfăptuit dorința „dragului” ei fiu și i-a dăruit „doamnei Floricica” satele Studina din Mijloc, Studina de Jos și Crușovul, pe care Mihai le cumpărase „când a fost mare agă, și nu se ridicase încă domn și nu era decât boier” (zapisul Teofanei s-a pierdut sau nu a fost încă descoperit). Doamna Floricica și soțul ei, Preda slugerul (Floricoiul), au primit întărire de la Radu vodă Șerban, la 10 martie 1605¹¹, atunci când călugărița Teofana coborâse deja în gropnița ctitorilor mănăstirii Cozia¹².

Vreme de un deceniu, Florica și Preda au stăpânit în liniște cele trei sate, până când s-a măritat Marula și a râvnit să-și rotunjească zestrea, în mod semnificativ. Astfel, tinerii însurăței au ieșit cu mare jalbă în fața lui Alexandru vodă Iliăș, care a hotărât ca pricina să fie judecată de mitropolitul Luca, de mitropolitul Matei al Mirelor, egumenul mănăstirii Dealul, și de episcopul Chiril al Buzăului. Tot domnul a rânduit ca alături de înaltele fețe bisericești să vină și câțiva boieri mari și mici, printre care s-a amestecat și doctorul Iacov. Judecata a avut loc la 16 decembrie 1616, iar judecătorii, care știau, alături de „toată țara”, că Marula este „faptă din trupul” sau „din oasele” lui Mihai Viteazul, și că a fost recunoscută de acesta, precum „știa toată țara”, i-au întărit stăpânirea asupra satelor, dar au trecut prea repede cu privirea peste hrisovul din 27 septembrie 1597, care le-a fost înfățișat, și n-au văzut sau n-au vrut să vadă că o bucată de text a fost schimbată. În consecință, având în vedere faptul că Marula fusese recunoscută drept fiică de tatăl său, ceea ce îi conferea posibilitatea de a accede la averea tatălui¹³, mitropolitul Luca și toți ceilalți judecători au întărit cele cinci sate în stăpânirea Marulei și a lui Socol paharnicul Cornățeanu, fără să amintească nimic despre faptul că acele sate se aflau

op. cit., p. 227, nr. 4), și de Radu Mihnea voievod, la 18 aprilie 1612 (**DIR, B**, XVII/2, București, 1951, p. 56-58, nr. 61; Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 228, nr. 6).

¹¹ Vezi documentul 1.

¹² Piatra de mormânt din pronaosul Coziei a fost așezată de nepoții Teofanei, doamna Florica și de Nicolae voievod, la ceva vreme după moartea ei, în 7114 (1605 septembrie 1 – 1606 august 31); N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 176; Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 15.

¹³ Alexandru Herlea, *Din istoria statutului juridic al copilului în România, în Studii de istorie a dreptului*, III, ediție îngrijită, note și comentarii de Valeriu Șotropa și Liviu Marcu, Cluj-Napoca, 1997, p. 38 („Modalitatea procedurală pentru reducerea deosebiriilor dintre statul juridic al copilului legitim și al celui natural era *recunoașterea*, modalitate folosită de părinți împreună sau separat. În ce o privea pe mamă, dreptul ei de recunoaștere era indiscutabil, însă pentru tată el era un drept de principiu, exercitarea acestui drept fiind o condiție preliminară a însăși legitimării. Recunoașterea putea fi de bunăvoie sau judiciară, atât din partea mamei, cât și a tatălui, judiciar putea fi și negată”).

de ceva vreme în stăpânirea celeilalte fiice a lui Mihai Viteazul, Florica, și a mănăstirii Cozia.

Cum a fost de așteptat, instantaneu, Florica și Preda s-au împotrivit acestei judecăți și s-au dus val-vârtej în fața domnului, strigând că li s-a făcut o mare nedreptate. De aceea, după numai o săptămână, la 23 decembrie 1616, Alexandru Iliș i-a strâns, la curtea domnească, pe aceiași ierarhi și pe marii boieri, pentru a judeca în amănunt complicata pricină dintre cele două fiice ale lui Mihai Viteazul – una „fiică din flori” și celalaltă „fiică din cununie”. De această dată, Luca de Cipru și Matei al Mirelor, buni cunoscători ai pravilelor și iscusiți cărturari, văzând că verdictul dat doar pe temeiul fragilei „recunoașteri” a „copilului din flori de către tată („cum știe țara toată”) a stârnit atâta nemulțumire, au răscolit „pravila sfântă” și au aflat „că se cuvine prea bine ca să țină dedinele părinților lor fiii, cari sunt făcuți cu cununie cu părinții lor și să le facă și toate pomenile lor, câte trebuie, după cum au făcut până acum toate pomenirile părinților lor, decât această fiică, Marula, mai sus spusă, care nu este din cununie, ci este fără cununie, numită copilă”. Apoi, mitropolitul a chestionat-o aspru pe Tudora din Târgșor și a aflat că fiica ei avea 17 ani (se născuse în 1599), iar hrisovul de danie a lui Mihai Viteazul pentru mama sa era cu doi ani mai „bătrân”, purtând data de an: 1597.

Din această cauză și din faptul că au constat că soluția dată cu o săptămână mai înainte căzuse, ierarhii și boierii, care nu se mai aflau la Mitropolie, ci la curtea domnească, au decis, cu oarecare grabă și cu oarecare nervozitate, că actul din 27 septembrie 1597 a fost făcut „cu amăgire și cu o pecete rea”. Pecetea atârnată nu o mai putem cerceta astăzi, pentru că a fost smulsă din pergament, în schimb textul nu este „amăgitor” în întregul lui, ci doar în locul unde a fost modificat de Tudora, mama Marulei, poate chiar cu învoirea lui Mihai Viteazul. Doar învoirea lui Mihai vodă nu se va dovedi suficientă; ar fi fost nevoie de un nou act domnesc, ceea ce ar fi echivalat cu trecerea Marulei de la statutul incert de „copil” recunoscut, la statutul juridic de „copil” legitimat. Necesarul act ar fi fost o cale pentru legitimarea copilului născut în afara căsătoriei, anume „prin autorizarea stăpânirii” (*per rescriptum principis*)¹⁴, cu atât mai mult cu cât tatăl era însuși stăpânul țării (domnul).

¹⁴ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 273 (sub vocea: „legitimare”). Pentru statutul copilului în Imperiul bizantin, vezi Günter Prinzing, *Observation on the Legal Status of Children and the Stages of Childhood in Byzantium*, in *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, edited by Arietta Papaconstantinou and Alice-Mary Talbot, Harvard University Press, 2009, p. 15-34.

Interesantă este în această judecată și soluția negativă dată în privința dreptului de moștenire al copiilor fără cununie¹⁵. Marula este numită în hrisovul domnesc din 23 decembrie „copilă”, în vreme ce în cartea mitropolitană de judecată, din 16 decembrie, pentru faptul că s-a născut în afara căsătoriei sunt folosite două expresii: „faptă den trupul domniei lui” și „faptă den oasele lui”. În vechiul drept al Țării Românești, copiii nelegitimi aveau drept de moștenire al averii mamei, dar nu și al averii tatălui lor¹⁶, fapt care pare a nu se fi întâmplat în Moldova, unde statutul bastardului era mult mai bun¹⁷.

La prima judecată, mitropolitul Luca, mitropolitul Matei al Mirelor și ceilalți judecători și martori, care au participat la discutarea pricinii, la 16 decembrie, au considerat că recunoașterea „copilului” de către tată, în acest caz, Mihai Viteazul, și publicitatea extinsă a acestei fapte („cum știe țara toată”), sunt temeieri suficiente pentru ca dreptatea să fie de partea fiicei bastarde, de aceea nu au aplicat prevederea din pravilă, potrivit căreia copiii „din flori” sau „faptele <isprăvile> trupului” nu au puterea de a moșteni averea tatălui. Este destul de greu să identificăm în care pravilă a găsit mitropolitul Luca această lipsă de vocație succesorală, pe linie paternă, a copiilor nelegitimi. În *Pravila aleasă*¹⁸,

¹⁵ Valetin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVII-lea*, București, 1980, p. 260-261 (autorul rezumă, fără comentarii, documentul din 23 decembrie 1616); George Fotino, *Vechiul drept succesoral românesc*, în *Pagini din istoria dreptului românesc*. Antologie, introducere, note și bibliografie de Gheorghe Cronț și Stanca Fotino, București, 1972, p. 120. Vezi și George Fotino, *Contribuțiuni la studiul regimului succesoral în vechiul drept consuetudinar românesc*, Craiova, 1927, p. 42.

¹⁶ O. Sachelarie, *Dreptul de moștenire*, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I (responsabil de volum Vladimir Hanga), București, 1980, p. 521-522; Vasile Gionea, *L'évolution de la situation juridique de l'enfant naturel*. Extras din *Recherches sur l'histoire des institutions et du droit*, Bucarest, 1981, p. 37 (argumentația autorului se bazează pe legislația românească de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea). Vezi și George Fotino, *op.cit.*, Craiova, 1927, p. 42. Câteva date despre statutul copiilor nelegitimi pot fi găsite la Constanța Vintilă-Ghițulescu (*Focul amorului. Despre dragoste și sexualitate în societatea românească 1750-1830*, București, 2006, p. 118-120) și la Nicoleta Roman (*Copilul și familia în Valahia primei jumătăți a secolului al XIX-lea, în 9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copii de ieri și de azi*, coordonator Luminița Dumănescu, Cluj-Napoca, 2008, p. 93-98).

¹⁷ Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în *AG*, IV (IX), 1997, nr. 1-2, p. 82-84.

¹⁸ I. Rizescu, *Considerații filologice și lexicale asupra „Pravilei” lui Eustratie logofătul („Pravila aleasă”)*, în „Studii de limbă literară și filologie”, București, 1969, p. 304-305.

care a fost elaborată mai târziu (1632), dar care este o traducere a *Nomocanonului* lui Manuil Malaxos, se găsește cea mai clară deslușire a numelor date și a diferențelor dintre copiii legitimi și cei nelegitimi (cu trimitere la *Syntagma* lui Matei Vlastares¹⁹), fără însă a se preciza vreun impediment sau vreun privilegiu pentru vreuna dintre cele două categorii: „Când face omul fecior cu muiarea sa cea cu lege, acela să chieamă fecior de trupul său. Iară de va avea omul muiare în casă, cum s-ar zice țiiitoare, și de va face cucon cu dânsa, acela să va chema fecior de fealiul lui. Iară de să va preleji să îmble neștine în laturi de casa lui, să facă curvie cu vreo muiare, și de va face cu dânsa cucon, acela să chieamă copil. Iară când să prilejeaște o muiare curvă, deci îmblă cu mulți bărbați, și de va naște un cucon și nu va ști nice ea dentr-a cui sămânță l-au luat, acela să chieamă fiiu întunecului”²⁰. Aceleași deslușiri le găsim și în *Îndreptarea legii* (1652)²¹, în care, de asemenea, nu se găsește nici o clarificare privitoare la vocația sau lipsa vocației succesoriale a copiilor nelegitimi²².

După acest episod, din decembrie 1616, Marula nu a mai încercat să intre în stăpânirea moșiilor tatălui ei, mulțumindu-se cu o parte din „alte sate și dedine” și cu o parte din „sculele și hainele”, pe care i le dăruise Mihai voievod mamei sale, Tudora²³. Marula a mai trăit câteva decenii după acest proces (a murit la 17 decembrie 1647)²⁴, iar despre

¹⁹ *Nomocanonul lui Manuil Malaxos (după manuscrisul grecesc din 1613 aflat în Biblioteca Academiei R.P.R. sub nr. 307)*, text grecesc stabilit și traducere făcute de Vasile Grecu și Gheorghe Cronț, în *Îndreptarea legii* (1652), ediție întocmită de Colectivul de vechi drept românesc condus de acad. Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 826-827. Pentru prevederile din *Syntagma* lui Matei Vlastares, vezi George Fotino, *Vechiul drept succesoral românesc*, p. 122.

²⁰ *Crestomația limbii române vechi*, vol. I (1521-1639), alcătuit de Emanuela Buză, Magdalena Georgescu, Alexandru Mareș (coordonator) și Florentina Zgraon, București, 1994, p. 193, nr. 66.

²¹ *Îndreptarea legii* (1652), p. 215, glava 207 („Pentru bogați copii, carii se chieamă adevărați, carii hirești, carii copili și carii întunecați”).

²² George Fotino (*Vechiul drept succesoral românesc*, p. 122-123) a extras din *Îndreptarea legii* (1652) două „exemple” care ar statua „poziția juridică a copiilor nelegitimi în ce privește vocațiunea lor succesorală”, numai că acestea nu se referă la copiii din cele trei categorii cuprinse în nomocanoane și în legiurile românești, ci la cei rezultați din „amestecarea sângelui” („feciorii ce se vor naște de în mestecătorii cei de sânge, aceia nu vor putea moșteni avearea părinților săi, nice vor putea nice într-un chip să se facă să fie cum ar fi de în părinți cununați”; glava 212, zaceala 6; *ed. cit.*, p. 218) și din viol („coconii carii vor naște de în muiarea ce i se va fi făcut silă, aceia nu vor moșteni nemică de în avearea mâne-sa”; glava 252, zaceala 15; *ed. cit.*, p. 254).

²³ **DIR, B, XVII/3**, p. 72, nr. 64.

²⁴ Virgil Drăghiceanu, *Epitaful unei fete de domn*, în **Cv.L**, an. XLII, 1908, p. 611-612; G. D. Florescu, *op. cit.*, p. 88-89; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 239.

repornirea lui nu mai avem vreo știre. Astfel, satele au rămas în stăpânirea Floricăi și a soțului ei, Preda slugerul (Floricoiul).

Florica a luptat pentru aceste sate, pentru că nici zestrea ei, ca fiică de domn, nu a fost foarte bogată. A fost conștientă, nici nu se putea altfel, de statul ei înalt, de vlăstar domnesc, de aceea s-a intitulat cu mândrie „Io doamna Florica”²⁵. Totuși, s-a gândit, fie și pentru o clipă, să mai recupereze ceva din zestrea promisă de tatăl ei, de aceea s-a interesat de starea celor trei sate: Costenii, Grădeștii și Suharna, care făcuseră parte din „zestrelor ei” și pe care Mihai vodă le-a dăruit ctitoriei sale, mănăstirea Sf. Nicolae <Mihai Vodă> din București. După o probabilă discuție cu egumenul, „doamna” Florica a sfârșit, la 23 august 1608, prin a întări dania părintelui ei, „ca să fie pomană” pentru întregul ei neam²⁶. La fel, după mulți ani, la 11 ianuarie 1622, Florica și soțul ei, Preda, s-au judecat cu mănăstirea Tismana, având drept scop recuperarea unor țigani, care fuseseră „de moșie ai lui Mihail voievod, câștigați de în slujba lui, încă mainte vreme, di când au fost neguțătoriu și boiaren”, iar când „au dat-o pe Florica după Preda i-au dat țigani zestre”²⁷. Pentru că în această carte de judecată, făcută tot de vlădica Luca, împreună alți ierahi pământeni și străini, se spune că Mihai a fost negustor și pentru că, drept martori, au fost chemați negustori din Târgul de Floci (Pascali județ, Mihai, Radul și Dumitru Floceanul), dovedind prin aceasta legăturile fostului domn cu acest oraș de pe Ialomița, textul a avut darul de a hrăni polemica dintre N. Iorga²⁸ și P. P. Panaitescu²⁹ privitoare atât la mama lui Mihai Viteazul, cât și la cariera acestuia. Acum, sunt în măsură să adaug o nouă piesă în acest dosar de judecată și de polemică istorică, anume hrisovul de întărire domnească, dat de Radu Mihnea voievod, la 6 februarie 1622³⁰. De această dată, actul dat de soborul de mitropoliți și episcopi nu a mai fost

²⁵ Acesta este un nou exemplu pentru folosirea numelui teofor „Io” în titulatura doamnelor și domnițelor, care se adaugă la acelea inventariate de P. Ș. Năsturel (*O întrebuintare necunoscută a lui „Io” în sigilografie și diplomatică*, în *SCN*, I, 1957, p. 367-371) și Emil Vîrtosu (*Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 25-29).

²⁶ Vezi documentul 2.

²⁷ *DIR*, **B**, XVII/4, București, 1954, p. 78-79, nr. 89 (Arhivele Naționale București, M-rea Mihai Vodă, V/7).

²⁸ N. Iorga, *În jurul lui Mihai Viteazul*, în Addenda la ediția din 2002 a cărții lui P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 263-277.

²⁹ P. P. Panaitescu, *Un nou document asupra originii lui Mihai Viteazul*, în *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui N. Iorga*, p. 294-296.

³⁰ Vezi documentul 4.

călcat, fiind reprodus aproape întocmai – lipsește doar importanta mențiune a faptului că Mihai Viteazul a fost negustor, spunându-se doar că „țigani au fost cumpărați de Mihail voievod din boieria lui și i-a dat zestre fiicei sale, Floricăi, și jupanului Preda sluger”. Omiterea intervalului negustoresc din cariera lui Mihai Viteazul nu înseamnă că acesta nu a existat; cred că acest „salt” peste anii în care fostul domn s-a ocupat cu negustoria se datorează probabil lui Radu Mihnea, care a considerat că este mai potrivită trecerea sub tăcere a acestor ani zbuciumați din viața unuia dintre „sfântăroșii” săi predecesori, chiar dacă acesta i-a fost unul dintre rivalii în competiția pentru ocuparea tronului Țării Românești.

Prin cele câteva date adunate aici, cred că am contribuit la limpezirea câtorva aspecte mai puțin clare din viața celor două fiice ale lui Mihai Viteazul, Florica și Marula, asupra cărora s-a zăbovit destul de mult în istoriografia românească. De asemenea, prin publicarea documentului din 16 decembrie 1616, am început o discuție privitoare la statutul copiilor nelegitimi, pentru care recunoașterea constituie o etapă premergătoare în perspectiva legitimării, care ar merita continuată.

DOCUMENTE

1.

1605 (7113) martie 10, Târgoviște

† М(и)л(о)стїю Б(о)жією, Їѡ Радул воевода и г(о)с(по)д(и)нѡ въсон Земле Оугррвлахїиское, вѡзка покойнаг(о) Їѡ Бѡс(ъ)рав в(о)евода. Дават г(о)с(подст)во ми сіе повеленїе г(о)сп(о)дств(о) ми почтенома г(о)с(по)жда Флорїнкѡв, дѡщера покойномѡ Їѡ Мїхал воевода, анпсеа Тешфанев калѡгерїцев, м(а)ти покойномѡ Їѡ Мїхал воевода, и със с(ы)н(о)ви с(и), елицї емѡ Б(о)гѡ даст, іакѡж(е) дамѡ ест села, на име Срѡдна Стѡдена, и Дол Стѡд(и)на и Крѡшовѡл, въсѡх сіе села выш(е) реч(е)на и със въсѡх старе им хотаре и със веч(и)ни и със въс дохѡдок. Понеж(е) сіе виш(е) реч(е)не села бил ест покѡпил покойнаг(о) Їѡ Мїхал воевода по аспри готови. А потом, ѡн ест помиловал по м(а)ти г(о)с(по)дствѡ емѡ, г(о)с(по)жда Фешѡра, г(о)лемаг(о) Фешѡфана калѡгерїца, еж(е) ест бил прѡбивал ѡ св(ѡ)тѡе монастирѡ г(о)лемаг(о) Нѡчет, идеж(е) ест храм С(вѡ)таг(о) Тррѡнце, иж(е) ест под плани Козїев, еж(е) ест сѡтворена ѡт покойнаг(о) стараг(о) Мирча воевода; ...¹ ест [ест] бил покѡпил покойнаг(о) Мїхал воевода, сіе виш(е) реч(е)не села ѡт наї прѡжде врѡме, къда ест великїи агѡ, нѡст бил тог(о) подвїзал г(о)сп(о)дарѡ а нѡ ест бил волѡрин.

Таж(е), а потом пом(и)ловал ест по м(а)ти г(о)с(по)дствѣ емѣ, г(о)с(по)жда Тевд(о)ра, по м(ь)нишески г(о)лемаг(о) Тевфана калугерица. И вставил ест покойнаг(о) Михаил воевода със великою клетвѣ, ког(о) хокет испитовати с(а) възети сіе виш(е) реч(е)на села wt негa да ест проклет и афѣрисан wt тѣи ѿт(ь)ци еж(е) сѣт въ Nikeи, анѣ да дрѣжит она и да вбладѣет и да прихранити с(а) със сіе виш(е) реч(е)не села даж(е) до смърти еи и кто мѣ хокет дати она сіе виш(е) реч(е)на села на смърти еѣ да вих дали.

Таж(е), а потом wt покойнаг(о) Михаил воевода встал ест виш(е) реч(е)на дѣщера ег(о) г(о)с(по)жда Флоріика, анепсеа г(о)с(по)жде Тевд(о)рев, г(о)лема Тевфана калугерица. Таж(е), на смърт(и) еи, дал ест сіе виш(е) реч(е)на села г(о)с(по)жде Флоріиков и вставил ест със великою клетвѣ, варе кто wt сѣродница или wt ино плѣменю хокет [хокет] испитовати да ех провратит(и) пом(и)лованіе что пом(и)ловал ест покойнаг(о) Михаил воевода и раздрати тахкмежіе ег(о) что ест wtакмил да ест проклет wt тѣи ѿт(ь)ци. И видѣхом и г(о)с(по)дство ми книг старев г(о)с(по)жде Тевд(о)рев, на прѣставленіе еи, како дал и пом(и)ловал она по анепсеа си, г(о)с(по)жда Флорі(и)ка, съ сіе виш(е) реч(е)на села и исписана бѣш книг си със великою клетвѣ.

Таж(е), въ том дадох и г(о)с(по)дство ми г(о)с(по)жде Флоріикѣв, акож(е) дамѣ ест сіе виш(е) реч(е)не wч(и)не и села въ wхав(ь) си, и с(ы)и(о)ви еи, и вѣском и превнѣчетом, и ни wt когож(е) непоколѣвимо, по реч г(о)с(по)дства ми.

Щеж(е) заклинаніе поставих по wшестѣю г(о)с(по)дства ми кому вѣрѣчит <Бог>ъ виті г(о)сп(о)дарѣ Блашки Земле или wt сѣрд(и)чнаг(о) плода г(о)с(по)дства ми или wt сѣродник и(а)ши или по грѣсех и(а)ших или wt ин плѣм(е)ник, да аще почет и wкрѣпит и wтвердѣт сіе книг г(о)с(по)дства ми, тог(о) Г(оспод)ъ Б(ог)ъ да г(а) почет и съ хранит въ г(о)сп(о)дствѣ его, а въ вѣдѣцих и вѣцѣх д(ѣ)ша ег(о). А ащеиже не почет и не wтвердѣт сіе книг г(о)с(по)дства ми, тог(о) Г(оспод)ъ Б(ог)ъ да не почет ег(о) и не съхранит въ г(о)сп(о)дствѣ его, и ког(о) ч(и)л(овѣ)кѣ хокет раздраті сіе книг г(о)с(по)дства ми да ест проклет wt тѣи ѿт(ь)ци иже сѣт въ Nikeи.

Сеж(е) и сведители: жѣпан Радѣл ключ(ар) <и врат его Преда>² вел бан, и жѣпан Черника вел двор(ник), и жѣпан Стоика вел лwg(о)фет), и Ника вист(ар), и Мрѣзѣ спат(ар), и Глигоріе комис, и Бѣркан стол(ник), и Станчюл пех(арник) <и Лека посталник>². И ис(правник) Стоика вел лwg(о)фет).

И аз, Стан, исписах v Трѣг(о)вищ(е), м(ѣ)с(а)ца мартіе ѿ д(ь)ни, wt Идама теквци(и) лѣтом, в(ь) лѣт(о) *зргі.

† Іw Радѣл воевода <m.p>.

† Іw Радѣл в(о)ев(о)да, м(и)лостію Б(о)жію, г(о)с(по)динь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, nepotul răposatului Io Basarab voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele cinstitei doamne Florica, fiica răposatului Io Mihail

voievod, nepoata Teofanei călugărița, mama răposatului Io Mihail voievod și cu fiii săi, câți Dumnezeu i-a dăruit, pentru ca să-i fie satele, anume Studina din Mijloc, și Studina de Jos și Crușovul, toate aceste sate mai sus zise și cu toate hotarele lor vechi și cu vecini și cu tot venitul, pentru că aceste mai sus zise sate au fost cumpărate de răposatul Io Mihail voievod pe aspri gata. Iar apoi, el a miluit-o pe mama domniei lui, doamna Theodora, numită Theofana călugărița, care a trăit în sfânta mănăstire numită Nucet, unde este hramul Sfânta Treime, care este sub Muntele Coziei, care este făcută de răposatul Mircea voievod cel bătrân; ...¹ au fost cumpărate de răposatul Mihail voievod, aceste mai sus zise sate de dinainte vreme, când a fost mare agă, și nu se ridicase încă domn și nu era decât boier.

Apoi, iarăși a miluit-o pe mama domniei lui, doamna Teodora, în călugărie numită Teofana. Și așezat răposatul Mihail voievod cu mare blestem, cine se va ispiti să ia aceste mai sus zise sate de la ea să fie blestemat și afurisit de 318 Părinți care au fost la Nicheia, pentru ca să țină ea și să stăpânească și să se hrănească cu aceste mai sus zise sate până la moartea ei și cui le va da ea aceste mai sus zise sate la moartea ei să fie date.

Apoi, iarăși răposatul Mihail voievod le-a rânduit mai sus zisei fiice a lui, doamna Florica, nepoata doamnei Teodora, numită Teofana călugărița. Apoi, la moartea ei, a dat aceste mai sus numite sate doamnei Florica și a așezat cu mare blestem, oricine din rudele de sânge sau din alt neam se va ispiti ca să le să spargă miluirea ce a miluit răposatul Mihail voievod și să strice tocmeala lui ce s-a întocmit să fie blestemat de 318 Părinți. Și am văzut și domnia mea cartea veche a doamnei Teodora, la moartea ei, cum a dat și a miluit ea pe nepoata sa, doamna Florica, cu aceste mai sus spuse sate și a fost scrisă cartea sa cu mare blestem.

Apoi, pentru aceea a dat și domnia mea doamnei Florica, pentru ca să-i fie mai sus zisele ocine și sate de ohabă sieși, și fiilor ei, și nepoților ei și strănepoților ei, și de nimeni neclintit, după spusa domniei mele.

Încă blestem am pus domnia mea după obicei, pe cine îl va încredința Dumnezeu să fie domn al Țării Românești sau din rodul inimii domniei mele sau din ruda noastră sau după păcatele noastre sau din alt neam, încă să cinstească și să împuternicească și să întărească această carte a domniei mele, pe acela Domnul Dumnezeu să-l cinstească și să-l păzească în domnia lui, iar în veacurile viitoare sufletul lui. Iar dacă nu va cinsti și nu va întări această carte a domniei mele, pe acela să nu-l cinstească și să nu-l păzească în domnia lui, și care om va strica această carte a domniei mele să fie blestemat de 318 Părinți care sunt la Nicheia.

Iată și martori: jupan Radul clucer și fratele lui Preda² mare ban, și jupan Cernica mare vornic, și jupan Stoica mare logofăt, și Nica vistier, și Mârzea spătar, și Gligorie comis, și Bărcan stolnic, și Stanciul paharnic și Leca postelnic². Și ispravnic Stoica mare logofăt.

Și eu, Stan, am scris la Târgoviște, luna martie 10 zile, de la Adam cursul anilor, în anul 7113 <1605>.

† Io Radul voievod <m.p.>

† Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Orig. slavon, perg. (31,5 x 37,5 cm.), cerneală neagră, invocația simbolică, inițiala, majuscule în text și monograma ornate în chinovar, rupt puțin la îndoituri și înnegrit, sigiliu domnesc mijlociu timbrat, deteriorat.

EDITII: D. Nastase, F. Marinescu, *Les actes roumains de Simopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Manoutios, Athenes, 1987, p. 38, nr. 128 (semnalare după original).

¹ Un cuvânt rupt și înnegrit.

² Acoperit de timbul peceții; completat după documentul din 6 aprilie 1605 (*DIR*, B, XVII/1, p. 160-161, nr. 160).

2.

1608 (7116) august 23

† Io doamna F<lo>¹rica scris-am această a mea carte svintei mănăstiri de la București, <ce>¹-au făcut răposatul părintele meu, Io Mihăil vod(ă), cum i-au dat du<m>¹nealui de în zestrele mele 3 sate, anume Costénii, și Grădeștii <și>¹Suharna, să fie date și de mine svintei mănăstiri <ca să fie>¹pomană sufletelor părinților noștri și ale noastre. Și cum le-au dat răposatul părintel(e) meu să fie date și de m<i>¹n(e), în vecia de véci.

Și preste cuvântul meu să nu aibă nimini a sparge și a bântui pomana noastră, nici soția mea, ni<ci>¹ feciorul meu, nici nepoții miei, nici nimin(i) să n-aibă putere a sparge pomana noastră, iar cine va sparge această po<mană>¹ să fie proclat și anathema de 318 Oteți ce-au fost <în>¹tru Nichei.

Și-am scris în zilele Radului vod(ă), nepotul lu Băsărabă, <în>¹ luna lu avgust, în 23 А(к)НИ, въ лѣт(ѣ) *395².

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Orig., hârtie difolio (30,9 x 21,3 cm.), cerneală neagră, rupt la îndoituri, înnegrit, sigiliu aplicat în ceară verde, deteriorat (se păstrează doar o mică bucată); pe verso, rez. grecesc; copie din 1775; rez. rom. și rez. în limba franceză din sec. XIX.

EDITII: D. Nastase, F. Marinescu, *op. cit.*, p. 39, nr. 130 (semnalare după original).

¹ Rupt și înnegrit.

² „zile, în anul 7106” <1608>.

3. 1616 (7125) decembrie 16, Mitropolia din Târgoviște

† Scris-am vlădicia mea această carte a vlădiciei mele, acestor boiari den Cornățeni, anume Socol peh(arnic), cu jupâneasa lui, fata răposatului Mihaii voevod, și cu feciorii lor, câți Dumnezeu le va da, ca să le fie aceste sate, pre nume satul Studina tot, cu tot hotarul și cu rum(â)nii, și Studina lu Hămeiu toată și cu tot hotarul și cu rum(â)nii, și Cruș(o)vul tot, cu tot hotarul și cu rum(â)nii, și Frăs(i)net **ѠѠ** **ПѠѠ**¹ toți, pentru că aceste sate le-au fost cumpărat Mihaii vodă încă den boiarie, cându au fost ban în Craiova.

Deci după acéia, deaca l-au dăruit Dumnezeu cu domniia în Țeara Rum(â)nească, iar domniia lui au dăruit pre cinstita și draga lui de mumă, doamna Teodora, ca să-i fie sate și moșii cu rumâni să o hrănească în viața ei, pân(ă) la moartea ei. Iar după moartea ei, să fie aceste sate la preaiubita și de la inimă fata domniei lui, jupâneasa Marula, fata jup(â)nései Tud(o)rei, și i-a faptu² și hris(o)vul domniei lui, scris cu mare blăstem. Și au dat acel hrisov în mâna jup(â)nései Tud(o)rei, muma jup(â)nései Marulei, când au trecut răposatul Mihaii vod(ă) în Țara Ungurească de s-au dus de n-au mai venit.

Iar pre iubita fata domniei lui, jup(â)neasa Floriica, el u-o fost înzestrat, cându o a măritat, cu multe sate însuș(i) domniia lui, cându o a dat dup(ă) Preda, feciorul vistiariului Radului, pentru căci a fost acéia mai mare ce o a înzestrat, iar jup(â)neasa Marula au fost mică, ce o a miluit cu acele sate ce-au rămas de la moașe-sa, doamna Teodora, căci au fost faptă den trupul domniei lui.

Iar dup(ă) acéia, în urma domniei lui, multe răutăți se-au faptu², deci n-au putut nimine a-ș(i) căutaré de moșii sau de alte bucate, ce multe sate a mulți oa<m>³eni și ocine le-au împresurat alții.

Așijderea, și aceste sate au fost necăutate de jupâneasa Tudora, muma jup(â)nései Marulei, ce în urma domnei bătrânei, doamna Teodora, iar jup(â)neasa Floriica, ia le-au fost cuprinsu aceste sate de le-au împresurat. Iar de vreme ce au dăruit Dumnezeu pre domnul nostru Alexandru voevodi cu domniia în Țeara Rumânească, atunce pre acéia vreme se-au măritat și jupâneasa Marula, fata răposatului, lu Mihaii voevod, după boiarinul ei, Socol peharnicul. Deci au avut a căuta de aceste sate. Deci au venit în pâră înainte domnu nostru Alexandru voevod, cu jupâneasa Floriica, fata răposatului, lui Mihaii voevod, și cu boiarinul ei, Preda post(elnic). Deci domniia lui n-au vrut să-i judece în Divan, ce le-au dat întâiu pre vlădicia mea, și pre părintele Matheiu Mireul den Deal și pre părintele Chiril piscupul den Buzău. Și după acéia, pre cinstiții deregătorii domniei lui: pre jupânul Crâstea marele dvornic, și Gligorie marele comis, și Costea marele pitariu, și Iacov dohtorul, și Ivașco ce-au fost mare armaș, și Dumitru ce-au fost marele pitariu, și Mogoș al doile dvornic, și popa Goicea elisiariul și încă au fost și alți boiari mulți, de nu sînt scriși într-această carte, ca să le căutăm rândul cu dereptate.

Deci așa am înblat ș-am adevărat, cum au fost întâiu miluit răposatul Mihai voevod pre muma domniei lui, doamna Teodora, iar după moartea ei să

fie acéste sate ce sînt mai sus scrise la mâna jupânései Marulei, fata domniei lui, ş-am cetit şi hrisovul părintelui ei, a răposatului Mihail voevod.

Derept acéia, am judecat şi noi cu sufletele noastre, cum au dat răposatul Mihaiu voevod, aşijderea am dat şi noi, căci iaste faptă den oasele lui, cum o ştie ţara toată.

Ş-am pus şi blăstem, cine va ispiti a strica această carte şi judecata noastră, acela om să fie blăstemat de însuşi Iisus Hristos şi de toţi Svenţii şi de céle 318 de Svenţi Părinţi, ce-au lăcuit întru **въ Никей**⁴, şi să fie la un loc cu Iuda şi cu trecletul Ariia şi cu alţi necredincioşi ovréi, ce-au strigat spre sângele Domnului Dumnez<ă>³ul nostru Iisus Hr(i)stos, şi au zis atunce ovréi(i): „luaţi-l de-l răstigniţi p el”, sângele lui să fie spre inşii şi spre feciorii lor, iaste şi va fi, în véciia de veacū adevérit.

Şi într-alt chip să nu fie preste zisa noastră.

Пис(а), м(ѣ)с(а)ца дек(емвріе), ш(и) д(ь)ни, в(ъ) лѣт(о) *зркѣ⁵.

Însă am scris eu, Stan logofăt den Săveşti, în cetatea den Târgovişte, la Svânta mare Mitropolie.

† Luca mitropolit al Ungrovlahiei <m. p.>⁶.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Orig., hârtie (42,3 x 29 cm.), cerneală neagră, sigiliul Mitropoliei (4,5 cm. în diam.) cu icoana hramului în câmp; pe veros, două rezumate în limba greacă.

EDIȚII: D. Nastase, F. Marinescu, *op. cit.*, p. 41, nr. 146 (semnalare după original, cu data de la Hristos calculată greşit: „1614”).

¹ „de Câmpie”.

² Aşa în orig.

³ Rupt şi înnegrit.

⁴ „în Nicheia”.

⁵ „S-a scris, luna decembrie, 16 zile, în anul 7125 <1616>”.

⁶ Semnătura în limba greacă.

4.

1622 (7130) februarie 6, Târgovişte

† М(и)л(о)ст<іею Божіею, Їѡ Радѹл воєвода и господинъ в>¹ъсои Земли Оугрррвлахійскои, сынъ великаго и прѣдобраго, покойнаго Ми<хнев воєвода>¹. Дават г(о)с(по)дств(о) ми сіе повеленіе <господство ми слѹга господства>¹ ми жѹпан Преда вив вел слѹж(а)р и жителници его, Флорікѹв, и със с(ы)нови его, елици Б(о)гъ даровал, іакѡж(е) дамѹ ...¹ ацигани, на име: Бишан и с(ы)нъ ег(о), Енаке, и със братіам си, Дѹмитрѹ и Радѹл, и Бентиль, със братіам си, и Ника ...¹. <Снї ацигани>¹ сѹт поклѹпenni wt покойнаго Миѹхил воєвода, ецеж(е) къда ест вил Миѹхил вод(ъ) волѣрин. Таж(е), есте дал Миѹхил водъ сїн циган<ни ...>¹ преке дѹщере си, жѹпаници Флорикѹв, и жѹпанѹ Предев слѹж(а)р и wt тог(о) да въ ест

дръжал жупан Преда сѣж(ар) и жупан<ници его, Фло>рика, сѣи цигани със добром миром даж(е) до н(ы)нѣ при д(ь)нѣ г(о)с(по)дств(о) ми.

Ѧ къда ест бил съда въ д(ь)нѣ г(о)с(по)дств(о) ми, въ на второе г(о)с(по)дст<ва Ѹ З>¹емли Блашкон, имал ест Преда сѣж(ар) и жителница ег(о) Флорика преніе със калугеріи ѡт с(ва)т(а)го монастира Тисмѣна ...¹ ѡт(ь)цем нашим, пред ѡс(вѣ)щеннимми митрополитом, кир вл(ь)д(и)кою Лука, и със вѣсѣми еп(и)ск(о)пи, елици вѣхѹ събрани по ѡбича<и н>¹а С(ва)тоє Кр(ѣ)щеніе. И сице прѣхѹ калугеріи ѡт Тисмѣна, како сѣт сѣи цигани с(ва)т(а)го монастира, а жупан Преда сѣж(ар) и жителница его, Флорика, ѡни сѣт свѣд(и)телствовали със многи добри людї, прѣд митрополитом и прѣд еп(и)ск(о)п(о)м, (по) име: Паскал сѣдѹ ѡт Флоч(и), и Михаю, и Радѹл, и Дѹмїтрѹ и дрѹги многи свѣд(и)телствоваша със д(с)шами их како сѣт сї<и> цигани Михаїлов воевода, притежани къда ест бил болѣрин и сѣт дани преки дѣщери си, Флорикъв.

Таже, въ том, прѣѡс(вѣ)щенній ѡт(ь)цѹ наш, влад(и)ка Лука, и съ иними еписк(о)пи и съ вѣсѣм съвором гледаша и сѣдиша по правдѹ и по законѹ Б(о)жїю и добре истинѡваша, како сѣт сѣи виш(е) реченїи цигани покупенни ѡт Михаїл воевод ѡт болѣрства ег(о) и дал их ест преке дѣщери си, Флорикъв, и жупан Предев сѣж(ар). Ѧ монастир ѡт Тисмѣна нѣчт(о) имали метѣх съ ними никог(о) даже и ѡташа калугерїи ѡт Тисмѣна ѡт закон, ѡт прѣд вл(а)д(и)ки Лука и ѡт вѣсѣх епископѡв.

И видѣх г(о)с(по)дств(а) ми и книг прѣѡс(вѣ)щеннаго ѡт(ь)ца наш, <ки>¹р вл(а)д(и)ки Лукъв, и вѣсѣх епискупом за ѡстанок.

Сего радї, дадох и г(о)с(по)дств(а) ми болѣринѹ г(о)с(по)дств(о) ми жупанѹ Предев бив <слѹжар>¹ и жителници ег(о), Флорикъв, іакѡж(е) да им ест сїи виш(е) именити цигани дѣдї и ѡхав(ъ) и с(ы)новом их, и внѹком и прѣ<ѹ>нѹчетом, и ѡт никогѡж(е) непоколѣбимо, по ѡризмѹ г(о)с(по)дств(а) м<и>.

Сеже и свѣд(и)телїе поставих г(о)с(по)дств(а) ми: жупан <Бенти>лъ вел двор(ник), и жупан Папа вел лог(о)фет), и жупан Хризѣ вел вист(ар), и жупан Некѹла вел спат(ар), и Бартоломеи вел стол(ник), <и Фор>тѹна вел ком(ис), и Їѡн вел пех(арник) и жупан Трѹфанда вел пост(алник). И ис(правник) жупан Папа вел лог(о)фет.

И аз, Шербан лог(о)фет), <исписах Ѹ> Трѹг(о)вицїе), м(ѣ)с(а)ца ф(ев)р(ѹ)рїа), ѡ д(ь)н(и), л(ѣ)т(о) *зрл.

† Їѡ Радѹл в(о)ев(о)да, м(и)лостїею Б(о)жїею, г(о)с(по)динь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn¹ a toată Țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Mihnea voievod¹. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele slugii domniei¹ mele jupan Preda fost mare sluger și soției lui, Floricăi, și cu copiii lui, câți Dumnezeu i-a dăruit, pentru că ...¹ țigani, anume: Vișan și fiul lui, Enache, și cu frații săi, Dumitru și Radul, și Vintilă, cu frații săi, și Nica ...¹. Acei țigani¹ sunt cumpărați de răposatul Mihail voievod, atunci când a fost Mihail vodă boier. Apoi, a dat

Mihail vodă acei țigani ...¹ zestre fiicei sale, jupaniței Floricăi, și jupanului Preda sluger și de atunci a stăpânit acei țigani jupan Preda sluger și jupanița lui, Florica, cu bună pace până acum în zilele domniei mele

Iar când a fost acum în zilele domniei mele, în a doua domnie în¹ Țara Românească, au avut pâra Preda sluger și jupanița lui, Florica, cu călugării de la sfânta mănăstire Tismana ...¹ părinții noștri, înaintea sfințitului mitropolit, chir vlădica Luca, și cu toți episcopii, câți s-au strâns după obicei la Sfânta Bobotează. Și așa au pârât călugării de la Tismana, precum sunt acei țigani ai sfinte mănăstiri, iar jupan Preda sluger și soția lui, Florica, ei au mărturisit cu mulți oameni buni, înaintea mitropoliților și înaintea episcopilor, anume: Pascal județ din Floci, și Mihai, și Radul, și Dumitru și alții mulți au mărturisit cu sufletele lor că sunt acei țigani ai lui Mihai voievod, în stăpânire, de când a fost boier și au fost dați zestre fiicei sale, Floricăi.

Astfel, întru aceea, preasfințitul părintele nostru, vlădica Luca, și cu alți episcopi și cu tot soborul au cercetat și au judecat după dreptate și după legea dumnezeiască și bine au adeverit, precum sunt acei mai sus ziși țigani cumpărați de Mihail voievod din boieria lui și i-a dat zestre fiicei sale, Floricăi, și jupanului Preda sluger. Iar mănăstirea de la Tismana să nu aibă nici un amestec cu aceștia niciodată și au rămas călugării de la Tismana de lege, dinaintea vlădicăi Luca și a tuturor episcopilor.

Și am văzut domnia mea și cartea de rămas a preasfințitului părintelui nostru, chir vlădica Luca, și a tuturor episcopilor.

Pentru aceea, am dat și domnia mea boierului domniei mele jupanului Preda sluger¹ și soției lui, Floricăi, pentru ca să le fie lor acei mai sus numiți țigani dedină și ohabă și fiilor lor, și nepoților și strănepoților, și de nimeni neclintit, după porunca domniei mele.

Iată și martori am pus domnia mea: jupan Ventilă mare vornic, și jupan Papa mare logofăt, și jupan Hrizea mare vistier, și jupan Necula mare spătar, și Vartolomei mare stolnic, și¹ Fortuna mare comis, și Ion mare paharnic și jupan Trufanda mare postelnic. Și ispravnic jupan Papa mare logofăt.

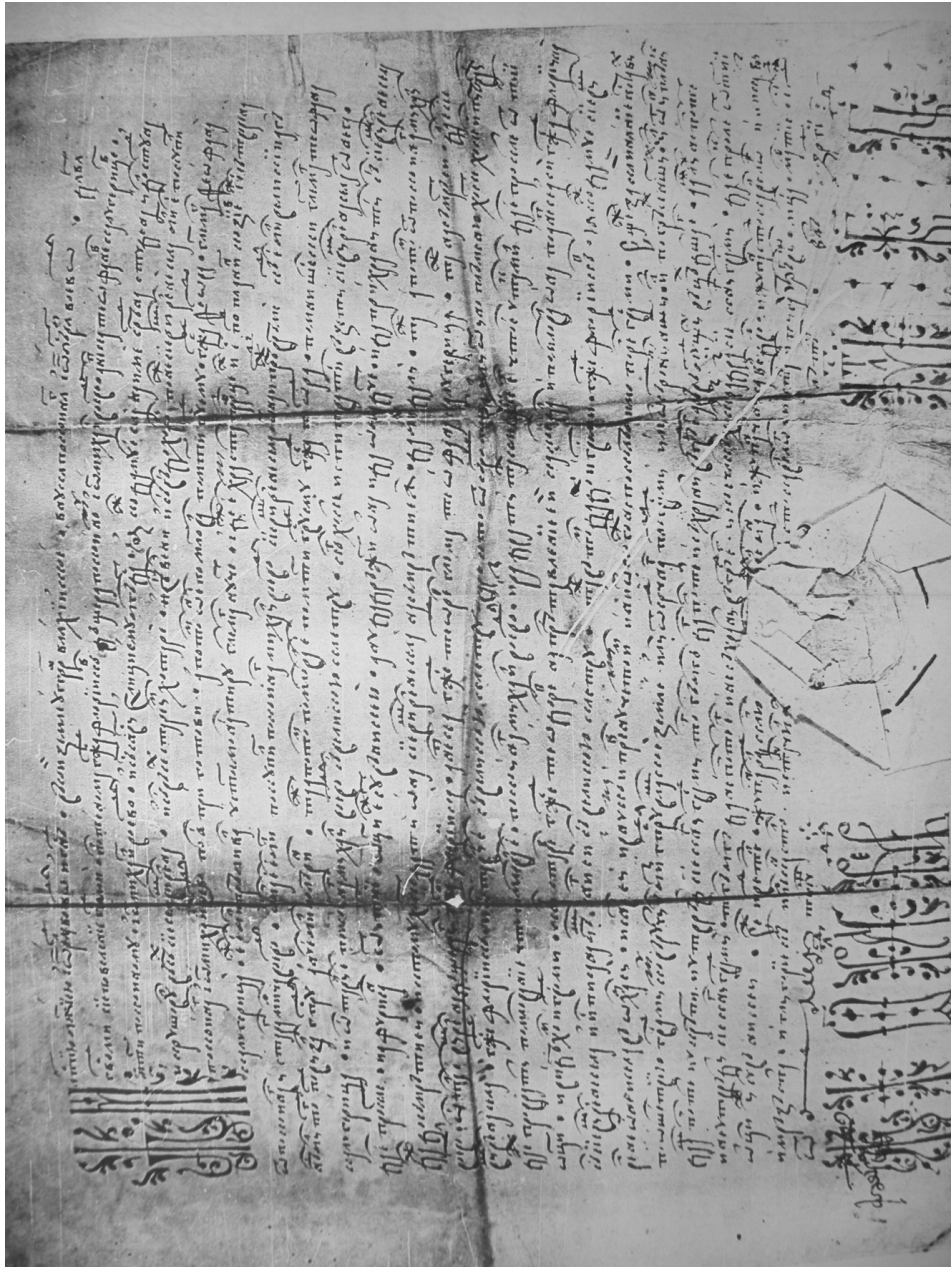
Și eu, Șerban logofăt, am scris la¹ Târgoviște, luna februarie, 6 zile, anul 7130 <1622>.

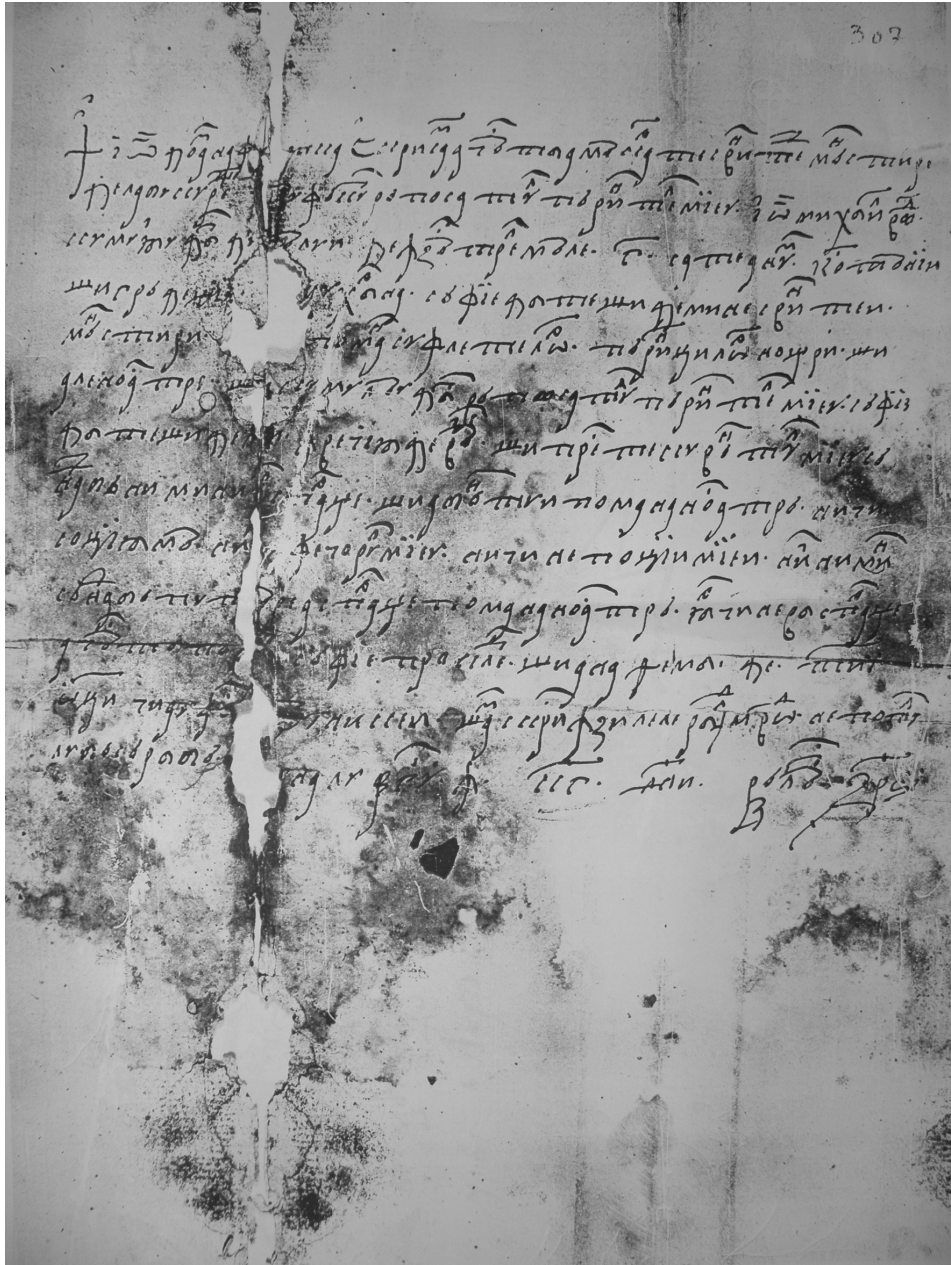
† Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

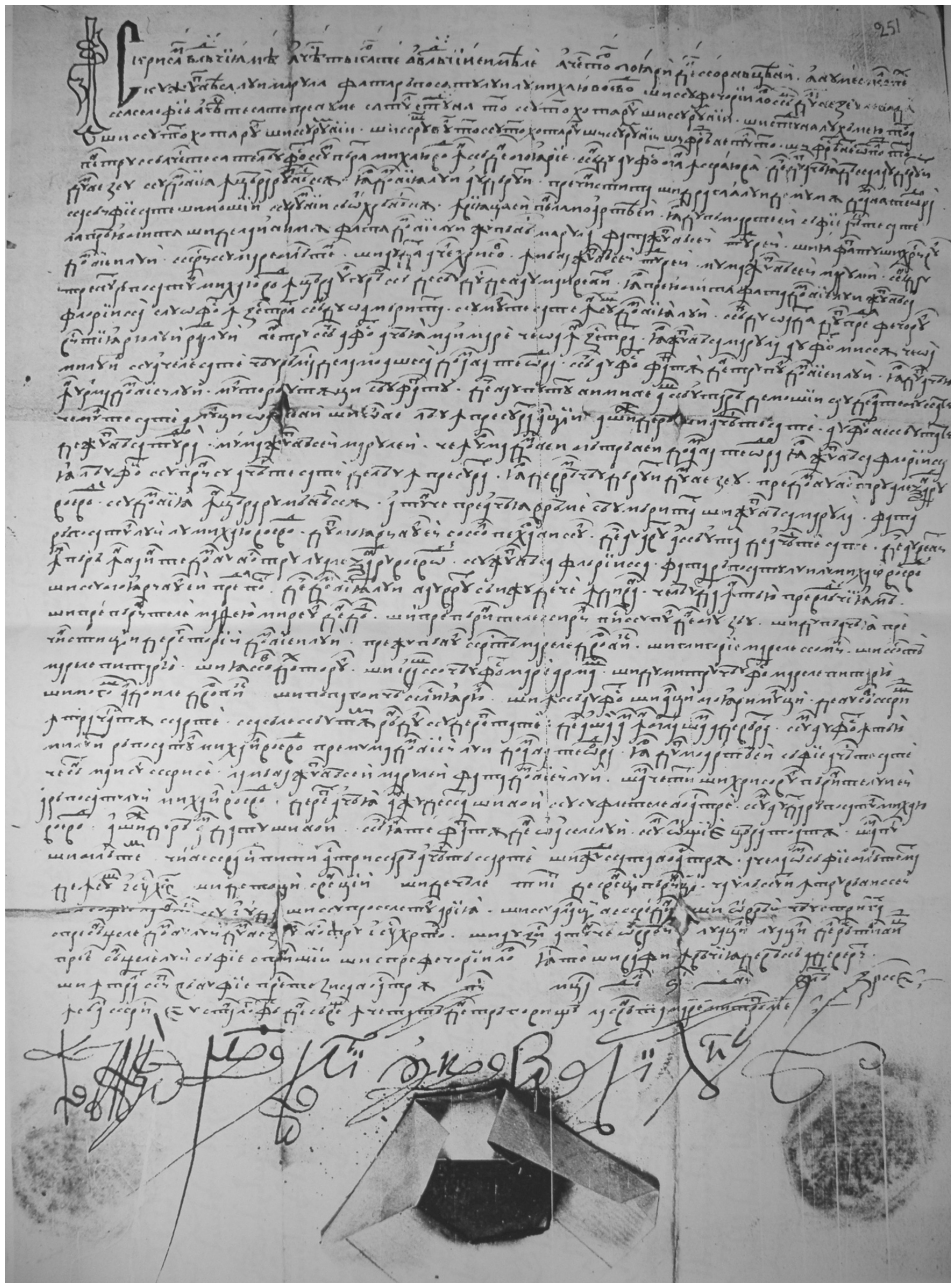
Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Original slavon, hârtie difolio (34,3 x 27,5 cm.), cerneală neagră, invocația simbolică, inițiala, majuscule și monograma în chinovar, rupt la îndoituri și lipsă o mică bucată din partea de sus a actului, sigiliu domnesc mijlociu timbrat, păstrat; pe verso, rezumat în limba greacă.

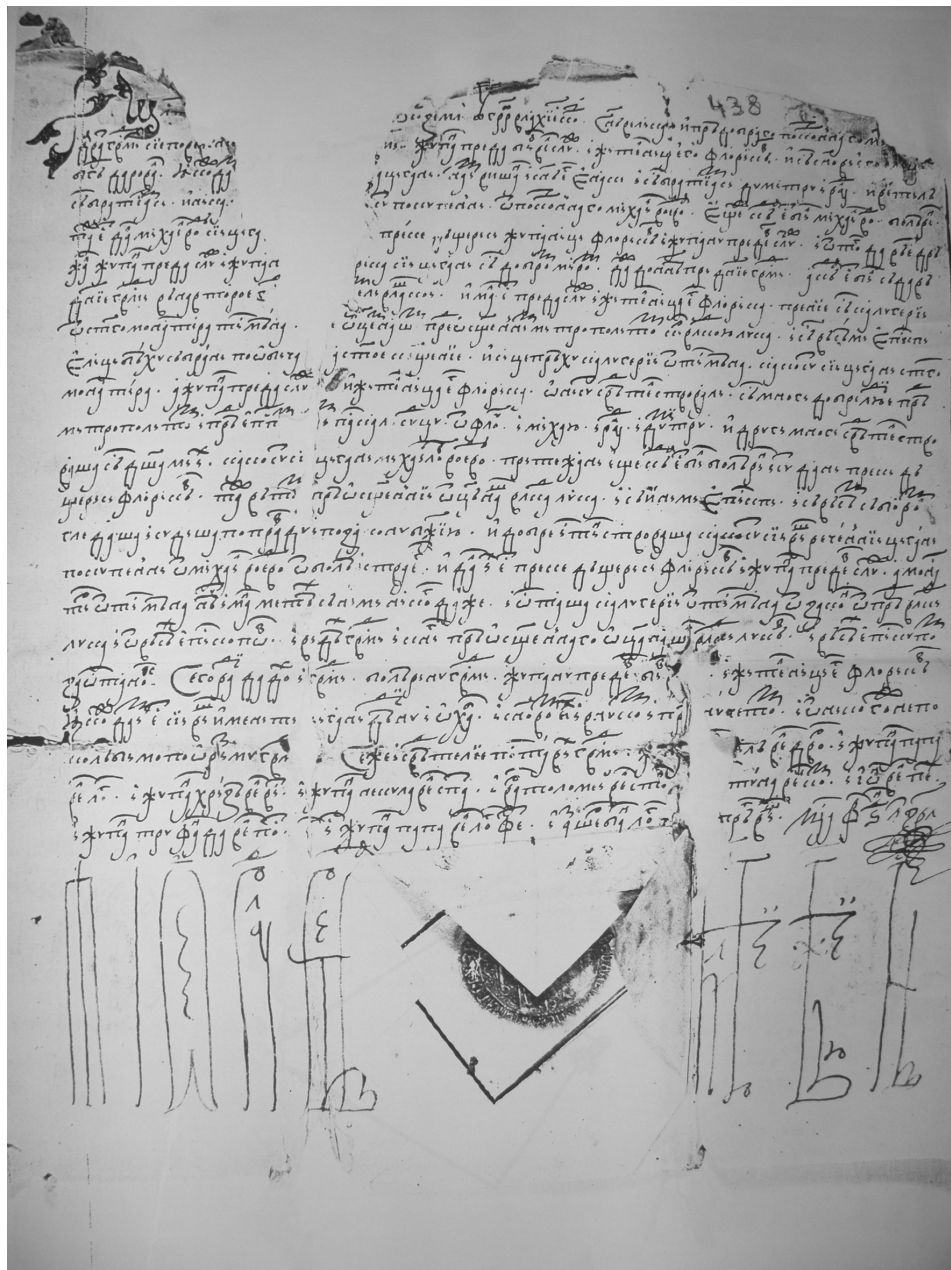
EDIȚII: D. Nastase, F. Marinescu, *op. cit.*, p. 46, nr. 165 (semnalare după original).

¹ Rupt.

**“FOR SHE IS HIS OFFSPRING, AS THE ENTIRE COUNTRY KNOWS”.
A DISCUSSION ON MICHAEL THE BRAVE’S DESCENDANCE**

Abstract

Each of Michael the Brave’s deeds, accomplished either by sword, by speech or by action, has been known and thoroughly discussed, both in his time, as in the last two and a half centuries of historiography. In this article, I brought some new details regarding Michael’s descendance in the female line, contributing to the elucidation of Marula’s biography, the prince’s illegitimate daughter, and to a better knowledge of Florica’s life, the prince’s legitimate daughter. This article also initiates a discussion on the status of illegitimate children, more precisely on their acknowledgment as a first step in the legitimizing process.

Keywords: Michael the Brave, genealogy, illegitimate children, family, biography.

CARTOGRAFIE, HERALDICĂ ȘI CRONISTICĂ

TOPONIMII MULTIPLE ÎN SANCAK-UL SILISTRA (SEC. AL XVI-LEA)

ANCA POPESCU*
amilo49@yahoo.fr

În cele ce urmează ne propunem să redeschidem prin câteva jaloane discuția asupra unei probleme a toponimiei din Imperiul Otoman : mențiunile documentare de forma “X *alias* Y”, adică, în turcă, „X *nâm-i diğ̈er* Y”, pe baza celui mai vechi registru otoman publicat la ora actuală privind satele și târgurile din *sancak*-ul Silistra: registrul contabil nr. 370 al *sancak*-urilor din Rumelia din anul 1530, apărut la Ankara sub egida Direcției Generale a Arhivelor Statului ale Președinției Consiliului de Miniștri (*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*)¹. Problema este importantă atât pentru restabilirea corectă a nomenclaturii istorice a localităților din aria menționată cât și pentru înțelegerea acestei componente a politicii otomane – metamorfozările toponimice și cauzele lor – în procesul de integrare imperială a teritoriilor cucerite în sud-estul Europei².

* Cercet. științific II în cadrul Institutului de Istorie «N. Iorga», București.

¹ V. 370 *numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530)*, Ankara, 2002, vol. II. În istoriografia română, abordarea sistematică a toponimiei otomane a Dobrogei (medievale și moderne), parte a *sancak*-ului Silistra, se datorează cercetărilor osmanistei Anca Ghiță, cristalizate într-un amplu studiu bazat pe registre otomane (cu repertoriul de localități dobrogene din anexă), v. Anca Ghiță, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, în **AARMSI**, seria IV, t. V, 1980, p. 29-61. Dar cele mai vechi documente utilizate de autoare sunt posterioare registrului nr. 370 iar multitudinea de probleme și situații toponomastice semnalate în această operă de pionierat trebuie și merită să fie analizate cu de-amănuntul. V., mai nou, și Petre Covacef, *Catalogul numelor de locuri din Dobrogea de la Evlia Celebi la Ion Ionescu de la Brad, prima parte*, **AnD**, serie nouă, 2000, nr. 1, p. 163-194

² Menționăm că această lucrare reprezintă o parte din cercetarea din cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 163-182

Dificultățile cercetării în acest domeniu constau în cel puțin trei aspecte. În primul rând grafia arabo-persană a documentelor otomane, în general, și cu atât mai mult scrierea *siyakat* a registrelor, sunt obstacolele fatale în eforturile de a afla forma corectă a toponimelor sau antroponimelor. Fiecare lecțiune depinde de arta și experiența cercetătorului în a atribui sau ghici punctele care schimbă valoarea literei. Este simptomatic cum, editori diferiți ai unor registre otomane, propun lecțiuni divergente pentru câteva sau chiar mai multe toponime. Aceste tip de eroare nu poate fi corectat decât prin cercetări amănunțite asupra geografiei istorice a regiunii și a fiecărei localități în parte. Sunt necesare deci, în al doilea rând, cunoștințe precise asupra perioadei pre-otomane a regiunii studiate (și aici cunoașterea situației arheologice precum și a izvoarelor cartografice sunt de o mare valoare). De asemenea, este important ca cercetătorul să poată îmbina competențele paleografiei otomane cu înțelegerea instituțiilor otomane (din reglementările locale – *kanun*) dar și a limbii sau limbilor vorbite în regiune. O altă dificultate care stă (și) în calea abordării problematicii toponimiei *sancak*-ului Silistra constă în situația documentară precară a acestei regiuni. Spre deosebire de alte *sancak*-uri de la Dunărea de Jos, ca de exemplu *sancak*-urile Vidin sau Nikopol, cele mai timpurii registre cunoscute pentru *sancak*-ul Silistra datează abia de la începutul secolului al XVI-lea³. Dintre registrele cunoscute ale *sancak*-ului Silistra, din secolul al XVI-lea, doar cinci au fost studiate aprofundat și publicate⁴. În privința metodelor de abordare a toponimiei pe baza

³ Pentru ultimile două decenii ale secolului al XV-lea, Ö. L. Barkan a publicat două balanțe contabile pentru taxa *ciziye* în care sunt și date foarte sumare pentru câteva *kazale* din regiunea *sancak*-ului Silistra, v. Ö. L. Barkan, *894 (1488/89) yılı ciziyesinin tahsilâtına ait muhâsebe bilançoları*, „Belgeler”, 1964, I, t. I, nr. 1, p. 40-41 (v. și Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un defter din anul 1530*, în vol. *Vocația istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea*, coord. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 507-508). Pentru *sancak*-ul Vidin, otomanista Ayşe Kayapınar a întreprins o analiză cuprinzătoare a tuturor registrelor de recensământ disponibile în arhivele din Turcia, pentru secolele XV și XVI (Ayşe Doğan-Kayapınar, *Le sancak de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, Teză de doctorat susținută în anul 2004 la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, sub conducerea profesorului Gilles Veinstein (în manuscris).

⁴ V. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları* (Liva-lele, târgurile și orașele din *eyâlet*-ul Rumeliei la începuturile epocii sultanului Süleyman Legistatorul), în « Belleten », vol. XX, nr. 78, 1956, p. 253-261 (registru D 9578 de la Topkapı Sarayı Arşivi, datat de editorul său între anii 1526-29); Idem, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ce Evlâd-ı Fâtihân* (Yürük-ii, tătarii și „urmașii cuceritorilor” în Rumelia), Istanbul, 1957 (registrele TD 222, din anul 1543 și TD 614, din anul 1584, de la Başbakanlık Osmanlı Arşivi din Istanbul). Un

registrelor de recensământ otomane, numai studiul serial, utilizând un număr cât mai mare și variat de *deftere*, are cele mai mari șanse să depășească dificultățile descifrării numelor de localități⁵. Dar acest deziderat firesc și simplu nu este așa de ușor de pus în practică, el fiind primordial condiționat de perioade îndelungate de studii în arhivele otomane. Deocamdată încercăm să deslușim câte ceva din meandrele problemei toponimiei otomane utilizând ca bază a discuției registrul contabil nr. 370 al *sancak*-urilor din Rumelia din anul 1530, și datele oferite de editorii acestui document, în paginile introductive, privind structurile teritorial-administrative din *sancak*-ul Silistra, după de 52 de registre (registre de recensământ, de *ciziye*, de vakâfuri, de *avarız*, etc.) din intervalul crono-logic al secolelor XVI-XVII⁶. Localizarea toponimelor din acest registru este ușurată de precizarea apartenenței la unitățile administrative mici, *kaza*-le sau *nahiye*-le. De asemenea vom introduce în discuție un document inedit, o poruncă sultanală din 28 noiembrie 1572, care aduce informații noi în legătură cu unul din cazurile de toponimie multiplă, din teritoriul Dobrogei otomane: târgul și *kazaua* Karasu, astăzi Medgidia.

Ceea ce frapează la toponimia *sancak*-ului Silistra din secolele XVI-XVII este preponderența nomenclaturii turcești, spre deosebire de cea a *sancak*-urilor Vidin și Nikopol, unde, majoritatea toponimelor sunt slave⁷. În *sancak*-ul Silistra, denumirile neturcești de localități, adică cele bulgărești, românești și grecești, sunt rar întâlnite. După un calcul estimativ, dintr-un total de cca. 1900 toponime înregistrate în defterul nr. 370, numai cca. 80-90 nu sunt turco-tătare. Toponimia slavă și românească o găsim distribuită, în majoritatea cazurilor (nu exclusiv însă!), în vecinătatea

registru de celepi din anul 1573 a fost publicat, după manuscrise din Turcia și din Bulgaria, de: Bistra Țvetkova, în «Izvestia na Narodnia Muzei Varna», VIII, 1972, p. 209-231 și Bistra Țvetkova și Anca Ghiață, *Novonameren otkās ot djelepkešanskia registār za severoiztocina Bālgariia i Dobrudja ot 1573g.* (Fragment nou descoperit din registrul de *celepi* privind N-E Bulgariei și Dobrogea, din anul 1573), în «Izvestia na Narodnata Biblioteka Kiril i Metodii», t. XIV (XX), Sofia, 1976, p. 349-360 (v. pentru referințele complete ale manuscriselor, Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea*, p. 30-31); *370 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defteri (937/1530)* este cel mai cuprinzător registru al *sancak*-ului Silistra și cel mai timpuriu dintre cele publicate până acum.

⁵ v. Ayşe Doğan-Kayapınar, *Le sancak de Vidin*, p. 10 și 19 (metodă comentată de H. Lowry, v. H. Lowry, *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, în *Studies in Defterology, Ottoman Society in the fifteenth and sixteenth Centuries*, Istanbul, 1992, p. 10-11).

⁶ *370 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defteri*, p. 18-21.

⁷ Pentru *sancak*-ul Vidin, v. Ayşe Kayapınar, *op. cit.*, p. 177.

malurilor Dunării: ex. Văcar, Luncavița, Slava⁸, Râbnik, în kazaua Hârșova; Vetrina, Gârlița, Srebărna, Tătariște, Kalu-Petre, Dobromir, Garvăn, în kazaua Silistra.

Din cca. 290 localități menționate cu mai multe nume, numai 13 conțin și nume neturcești. Repartizate pe *kazale* acestea din urmă sunt : 5 în *kazaua* Hârșova, 4 în *kazaua* Silistra, 2 în *kazaua* Varna și 2 în *kazaua* Provadia. O întrebare esențială ar fi aceea dacă expresia „*nam-ı diğەر*” arată un raport de succesiune cronologică sau de simultaneitate. Răspunsul nu poate fi unul universal căci numai studiarea aprofundată a geografiei istorice a fiecărui loc va putea conduce la concluziile corecte. Când populația este mixtă, rezultată prin adiționarea la autohtoni a unei populații imigrante, așezarea poartă o vreme două nume până când unul dintre ele cade în uitare, legat de dispariția populației căreia i-a aparținut. Preponderența toponimiei turco-tătare în *sancak*-ul Silistra, și mai ales în Dobrogea, se explică tocmai prin colonizările masive cu populație musulmană (începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea), în condițiile unei slabe densități de locuire. Între motivele strămutărilor de populații în imperiul otoman, valorificarea economică a acelor locuri a avut o pondere importantă, dar această dimensiune a politicii sultanilor otomani trebuie și ea investigată de la caz la caz pentru a avea o viziune corectă asupra ei⁹. Alte toponime autohtone s-au transformat prin adaptare fonetică la limba noilor veniți. De exemplu, Caliacra devine Keligra, Slava devine Islava, Anhalos (astăzi Pomorie) devine Ahyolu etc. Toponimia turco-tătară din *sancak*-ul Silistra nu a fost efectul schimbării autoritare a nomenclaturii satelor și târgurilor de către statul otoman (după cum nici în alte regiuni cucerite de otomani nu a avut loc o „otomanizare” la comandă) ci a rezultat ca o consecință directă a proceselor demografice dictate de necesități economice dar și de securitate, specifice regiunii¹⁰. Dacă este adevărat că

⁸ Și Prislava, din documente mai târzii, dar tot din secolul al XVI-lea, v. Anca Popescu, *Străjuirea navigației pe Dunăre în epoca otomană: derbencilik-ul*, SMIM, 2010, p. 149-168.

⁹ V. pentru factorul economic în politica otomană a colonizărilor, Ö. L. Barkan, *Bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler* (Exilul ca metodă de colonizare și reinstalare), I. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 13: 1-4, 1951, p. 67-71.

¹⁰ T. Halasi-Kun, *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary*, „Belleten”, 28, 1964, p. 67-68. Pentru teza contrară, Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, p. 33 („Încă de la început autoritățile străine au impus pe cale oficială în ținutul cucerit schimbarea numelor de așezări, pentru a se facilita evidența în cancelaria otomană; majoritatea toponimelor românești au fost înlocuite cu denumiri turcești (fie că ele au fost traduse, fie că s-au creat noi toponime în limba turcă)”, cu unele nuanțări, mai jos.

demografia era dirijată de autoritatea centrală prin strămutări de populații, în schimb, rămânerea unei comunități într-un anumit loc depindea de mult mai mulți și variați factori: naturali, economici, militari etc. Din păcate, dat fiind că în practica cancelariei otomane de întocmire a registrelor se recurgea și la copierea sau compilarea altor registre, formele toponimice înregistrate nu pot fi datate cu strictețe. De aceea, apelul la documente otomane de altă natură (ordine sultanale de tipul *hüküm* și *mühimme*) este dătător de speranță pentru a obține mai multe amănunte lămuritoare.

Cazurile de toponimie multiplă înregistrate de defterul nr. 370 sunt după cum urmează¹¹: în *kazaua* Hârșova, satul Karasu-boğazı (Gura Karasu) este menționat, într-un registru din 1518, și cu numele, alternativ sau anterior (*nam-ı diğ̃er*), de Gırlu (Gârla). Un alt registru (1542) consemnează pentru Karasu-boğazı și denumirea Kuru-geçüd (Trecătoarea uscată). Satul Küçük Ribnik (Râmnicul de Sus?), se mai numea și Süleyman Fakih (conform registrului din 1518) sau Divane-Nasuh (1542). Slava (Islava) se mai numea Atamaca yurdu (1569). Satul Trestenic (Tresnik) era numit și Hudâvirdi-Fakih (în 1569); Labova (Lozova?) era la 1570 și Eskice-köy. În *kaza-ua* Silistra: Arablâr era și Kalovine (la 1518 și 1542); Balaban-oğlu-kuyusu (în 1530) era și Radovan (1542); Hacı-Mehmed era și Kranova (1542). În *kaza-ua* Varna : satul Petreva era *nam-ı diğ̃er* Dragiçkova (1518), iar într-un registru de la Selim II apărea ca „Dragiç *nam-ı diğ̃er* Petreva”; Papaslık (lângă Mangalia) era *alias* Kartal-köyü (1569). În *kaza-ua* Provadia: Ak-viran era *nam-ı diğ̃er* Petriç (registrul Selim II) iar Liman avea și numele de Karaca-ot (1542 și 1569).

Un caz interesant îl constituie relația dintre toponimele Tekfur-gölü și Karasu. *Karasu* este atestat, cel mai devreme, în defterul din 1530, dar mențiunile de aici pot fi deocamdată discriminate cu o doză oarecare de ipotetic¹². Condica *celepilor* din anul 1573 înregistrează localitatea

¹¹ Conform registrelor TD65 (1518), TD215 (1542), TD542 (Selim II), TD483 (1570), sistematizate și citate în volumul *370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri*, vol. II, p. 18-21.

¹² *370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri*, p. 83 (390). În articolul nostru (Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane*, p. 528) am așezat satul (*köy*) Karasu (Medgidia de astăzi), conform mențiunii din registrul nr. 370, în *kaza-ua* Silistra. Același registru mai menționează o „comunitate Karasu” în *kazaua* Hârșova (v. p. 60 și 414: Karasu *cema'ati*). Credem că problema localizării toponimelor care conțin cuvântul Karasu, din *sancak*-ul Silistra, mai are nevoie de date care să confirme sau să infirme ipotezele posibile. Karasu, ca sat, este întâlnit și în alte combinații toponimice: ex. Kule-Doğan Karasu, din *kazaua* Tekfur-gölü, din *defter*-ul de *celepi* din anul 1573 (v. Bistra Țvetkova și Anca Ghiață, *Novonameren otkâs ot djelepkeşanskia registâr*, p. 358), neidentificat de editoarele fragmentului de registru. Dar și Karasu-

Karasu în *kazaua* Tekfur- gölü¹³, iar un târg Karasu (*Karasu-pazarcıği*) e menționat de un registru din anul 1584, dar în *kazaua* Hârșova¹⁴.

Tekfur-gölü apare în defterul din 1530 în *kazaua* Varna, fie ca satul Karlı-i Tekfur-gölü (Tekfur-gölü „cel înzăpezit/alb ca neaua”¹⁵, fie ca „sărăria” – *memlâha* – Tekfur-gölü¹⁶. Este menționat aici și un izvor al

boğazi (gura/vărsarea Karasu), menționat în *kazaua* Hârșova, în registrul nr. 370 din anul 1530, pe care l-am identificat cu actuala Cernavoda, cunoscută în mod cert în documentele otomane mai târziu ca Boğaz-köy (satul de la vărsare/gură), v. Anca Popescu, *op.cit.*, p. 526. Această atribuire a ținut cont nu numai de numele turcesc al Cernavodei (Boğaz-köy) dar și de caracteristicile topografice ale acestei localități, după descrierea minuțioasă din monografia căpitanului M. D. Ionescu: situată la extremitatea vestică a bălții Karasu, la locul unde o gârlă asigură scurgerea acestei bălți în Dunăre. Balta a fost închisă cu un dig abia în 1860, cu ocazia construirii liniei ferate Cernavoda-Constanța, v. Căpitanul M. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea. Geografie matematică, fizică, politică, economică și militară*, București, 1904, p. 175-6. Lăsăm bineînțeles și un loc viitoarelor cercetări care să aducă certitudinea în privința identității acestui toponim. În privința opiniei că cea mai veche atestare pentru Karasu (Medgidia) este intervalul 1409-1413 (afirmația prof. dr. Adrian Ilie de la Colegiul tehnic "Nicolae Titulescu" Medgidia în *Istoria Medgidiei reflectată în lucrări istoriografice recente*, <http://www.resurseculturale.ro/volum1/ilieadrian.html>), aceasta se bazează doar pe preluarea necritică a uneia dintre numeroasele povestiri culese de Evliya Çelebi, călător în Dobrogea la mijlocul secolului al XVII-lea

¹³ Bistra Țvetkova și Anca Ghiață, *Novonameren otkās ot djelepkeșanskia registār*, p. 350.

¹⁴ Tayyib Gökbilgin în vol. *Rumeli'de Yürükler*, p. 126. Cf. Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea*, p. 53, unde, pe baza aceleiași lucrări a lui T. Gökbilgin, sunt indicate defterele din anii 1543 și 1584, în care *Karasu-pazarlık* ar figura în *nahiya*-ua Tekfur-gölü.

¹⁵ „Karlı” sau „karlu”, forma adjectivală de la substantivul turcesc „kar”, cu sensul de zăpadă. Dar mai există în limba turco-osmană și cuvântul arab „kar” însemnând „smaală”, v. Redhouse, *New Turkish-English Dictionary*, Istanbul, 1993, s.v. Nu avem elemente precise și suficiente pentru a alege între cele două sensuri. Tentația de a specula pe marginea culorii celui de-al doilea sens (smaală) este bineînțeles mare. Ceea ce se poate spune sigur deocamdată este că valea Karasu („apa neagră”) a conferit „negritudine” mai multor localități situate pe axa ei, în formă turcă-otomană sau slavo-română: Karasu și compuși ai săi, Cernavoda, Gargalık („corbul”), Karaharman („armanul negru”). Pentru Țanavarda, de lângă gura Karaharman, ca pronunție greco-iatliană pentru o „cernavoda”, v. Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotița, Ioancu*, București, 1985, p. 37. Satul Karlı, aflat pe malul sudic al actualului Techirghiol, nu este identic cu localitatea Techirghiol de astăzi, situată în colțul nordic al acestui lac. Într-un registru otoman din anul 1584, satul Karlı făcea parte din *kazaua* Tekfurgölü, v. și Tudor Mateescu, *Sate dobrogene dispărute în cursul secolului al XIX-lea* (I), în *AI*, XIII, 1976, p. 178.

¹⁶ 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri, p. 418 și 426. V. și Strașimir Dimitrov, *Iz opisa na dobrudjanskite tretoto desetiletie na XVI vek*, în vol. *Dobrudja (14-16) '97-99*, Dobrici, 2001, p. 307, pentru aceeași mențiune într-un registru referitor la *kazaua* Varna din anul 1526.

lui Tekir (Tekir-*kuyusu*), de asemenea în *kazaua* Varna.¹⁷ Ca structură administrativă, cea mai timpurie mențiune cunoscută a toponimului Tekfur-gölü este în anul 1543 când este atestată *nahiyaua* Tekfur-gölü din *liva-ua* (*sancak-ul*) Silistra¹⁸. Sub denumirea de *nahiye* sau de *kaza*, circumscripția administrativă Tekfur-gölü are numeroase alte mențiuni mai târzii (în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: 1559, 1560, 1570, 1573, 1584, 1598, 1599; în prima jumătate a secolului al XVII-lea: 1604, 1613, 1619, 1636)¹⁹. Două *deftere* din anii financiari 1641-42 și 1643-44, menționează *kazaua* „Karasu *nam-ı diğēr/alias* Tekfur-gölü”²⁰. Această denumire apare și în registrele din anii 1690, 1691, 1697²¹. Kâtib Çelebi descrie încă, la mijlocul secolului al XVII-lea, un *cadiat* (*kaza*) cu numele Tekfur-gölü²², dar, arată și o suprapunere toponomastică Tekfur-gölü - Karasu care ne intrigă pentru că se referă la numele aceleiași localități: „de la Hârșova la Tekfur-gölü sau Karasu” sunt 6 ore²³. De asemenea, pe harta sa pentru *sancak-ul* Silistra marchează doar Karasu (pe locul aproximativ al Medgidiei de astăzi) dar nu și o localitate cu numele Tekfur-gölü²⁴. Evliya Çelebi descrie atât târgul cât și *cadiatul* Karasu fără să amintească de vreo localitate numită Tekfur-gölü²⁵. Poate, la acea

¹⁷ 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri, p. 428.

¹⁸ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, p. 218.

¹⁹ 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri, p. 18-21. Bistra Țvetkova și Anca Ghiță, *Novonameren otkâs ot djelepkeșanskia registâr*, p. 350.

²⁰ Tahsin Gemil, *Considerații privind aspectul demografic al zonei centrale a Dobrogei la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în vol. *Comunicări de istorie a Dobrogei*, Constanța, 1980, p. 69-70.

²¹ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, p. 269 (1691), 275 (1697); 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri, p. 19 (1690).

²² *Cronici turcești privind țările române*, vol. II, întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974, p. 112, 114.

²³ *Ibidem*, p. 120. Un izvor și mai târziu, un jurnal de campanie din 1711 însă, notează în dreptul localității Karasu : „*nam-ı diğēr* Tekfur-gölü”, v. Adrian Tertecel, *Un izvor otoman necunoscut istoriografiei noastre: „Jurnalul” (defter) lui Ahmed bin Mahmud (secretar al visteriei otomane) privind campania militară a Inaltei Porți din anul 1711 în Moldova*, în „Caietele Laboratorului de studii otomane”, nr. 2, București, 1993, p. 66. Mulțumesc colegului meu, Domnul Adrian Tertecel, pentru prețioasele detalii topografice din alte itinerarii militare prin Dobrogea, în secolele XVII și XVIII, pe care mi le-a semnalat.

²⁴ *Cronici turcești*, vol. II, p. 117. V. și Anca Radu Popescu, *O hartă osmană a Dobrogei de la mijlocul secolului XVII*, în *AHAI*, XXII/2, 1985, p. 636-637.

²⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, 1976, partea a doua: Evliya Celebi (tradus de Mustafâ Ali Mehmet), p. 385, 396-7, 441, 450;

epocă, Tekfur-gölü din secolul al XVI-lea decăzuse sau dispăruse. Totuși, transferul numelui dublu al *kazalei* asupra localității (Karasu) nu poate fi încă elucidat satisfăcător.

Denumirea simplă de „*kazaua Karasu*” este înregistrată de un *defter* din anul 1693²⁶. Editorul acestui document, turcologul Tahsin Gemil, conchide în felul următor: „*kazaua Karasu*, apărută în secolul al XVI-lea, s-a numit mai la început Tekfur-gölü, după numele reședinței sale de atunci. către jumătatea veacului următor, târgul Karasu s-a angajat în dispută cu Tekfur-gölü pentru supremația în kaza, căci documentele vremii desmnează această unitate administrativă cu numele celor două localități”²⁷.

Numai că, mai devreme de mijlocul secolului al XVII-lea, anume într-un *defter* de la 1585, se află mențiunea unei *kazale* numite Gönci-bazarı *nam-ı diğەر* Tekfur-gölü *nam-ı diğەر* Karasu (Gönci-bazarı *alias* Tekfur-gölü *alias* Karasu) și, concomitent, mențiunea localității Tekfur-gölü²⁸. Iar un *defter*, nedatat (*tarihsiz*), înregistrează 2 localități: Tekfur-gölü, pe de-o parte, și târgul (*kasaba*) Gönci-bazarı *nam-ı diğەر* Karasu (târgul Gönci-bazarı *alias* Karasu). În același registru figurează *kazaua* și *nahiya*-ua Tekfur-gölü²⁹.

Rezumând, în lumina noilor date aduse de registrele otomane: toponimul Tekfur-gölü apare în sursele otomane de cancelarie în deceniile IV și V ale secolului al XVI-lea: ca nume de structură administrativă (defterul din 1543); ca nume al unor localități din *kazaua* Varnei (defterul din 1530), în trei ipostaze: satul Karlı-i Tekfur-gölü, care nu este Techighiolul de astăzi, situat în colțul nord-vestic al lacului omonim ci satul Calrlchioi, dispărut în secolul al XIX-lea, situat în capătul sud-vestic al aceluiași lac; „sărăria” Tekfur-gölü și siliștea (*mezra^ca*) Tekir-kuyusu (Izvorul lui Tekir) care sunt localizabile, deocamdată, cu un mare grad de aproximație³⁰. Toponimul Karasu este menționat de asemenea în prima jumătate a secolului al XVI-lea (defterul din 1530) desemnând locuri din *kazalele* Silistra și Hârșova dar a căror identificare este foarte problematică. Atestarea sa sigură (desemnând pe precursorul Medgidiei)

²⁶ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 68.

²⁷ *Ibidem*, n. 7.

²⁸ 370 numaralı *muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili*, p. 18-19.

²⁹ Defterul TD nr. 701, *Ibidem*.

³⁰ Am propus (dar cu probabilitate, pe baza sensului numelui) pentru primul identificarea cu Tuzla, v. Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane*, p. 527. Al doilea toponim (Tekir-kuyusu) ne-ar putea duce cu gândul la locul pe care mai târziu va apărea Techirghiolul de astăzi.

se situează în ultima treime a secolului al XVI-lea: registrul de *celepi* din anul 1573 care înregistrează, concomitent, localitatea Karasu în *kazaua* Tekfur-gölü și toponimul Tekfur-gölü din aceeași *kaza* Tekfur-gölü³¹.

Nahiyaua și *kazaua* cu numele Tekfur-gölü figurează într-o multitudine de registre din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea (1585) apare și numele multiplu pentru *kazaua* Tekfur-gölü: „Gönci-bazarı *nam-ı diğەر* Tekfur-gölü *nam-ı diğەر* Karasu” (Gönci-bazarı *alias* Tekfur-gölü *alias* Karasu). Iar potrivit unui alt *defter*, din anul 1603, numele kazalei de pe mijlocul Dobrogei apare sub forma „Karasu ma^c Tekfur-gölü” (*kazaua* Karasu cu Tekfur-gölü), ceea ce dă o interesantă sugestie de reuniune pe care o reținem deocamdată sub beneficiu de inventar³². Echivalența Tekfur-gölü – Karasu (sau în ordine inversă, Karasu – Tekfur-gölü), pentru a denumi această unitate administrativă, se întâlnește apoi, din ceea ce se cunoaște la această oră, în registrele de recensământ din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (1641-42, 1643-44, 1690, 1691, 1697). Denumirea Karasu se va impune spre sfârșitul secolului al XVII-lea (*defter*-ul din 1693-94 care atestă *kazaua* Karasu, cu satul Tekfur-gölü)³³ și în veacul următor (după un *defter* din anul 1704)³⁴.

Noul termen care intră în ecuație odată cu *defter*ul din 1585 – Gönci-bazarı – nu e un necunoscut absolut în istoriografie: un *kanun* editat de A. Akgündüz, datând din 1570, se intitulează *kanunnâme-i bâc kasaba-i Künci (veya) Gönci bâzârı* (*kanun*-ul pentru taxa de bâc a târgului Künci (pazarı) sau Gönci-pazarı)³⁵. Editorul documentului nu s-a pronunțat asupra identității localității, de aceea ea a rămas în umbră și, în consecință, Karasu neintegrat, până acum, în tabloul rețelei comerciale a *sancak*-ului Silistra.

O poruncă sultanală, inedită, datată 28 noiembrie 1572 (v. *Anexa*, doc. I) aduce o versiune îmbogățită despre „Gönci-pazarı, *nam-ı diğەر*, Karasu”³⁶. Porunca a fost adresată cadiului de Tekfur-gölü și se referă la

³¹ Registrul de *celepi* din 1573, Bistra Tvetkova și Anca Ghiață, *Novonameren otkās ot djelepkeşanskia registār*, p. 350-351; vezi și Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică*, p. 55.

³² 370 numaralı *muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri*, p. 21.

³³ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 68.

³⁴ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, p. 281.

³⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri (Kanun-urile otomane și explicarea lor)*, Istanbul, 1994, vol VII, p. 745-746.

³⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, KK 76, p. 747.

rezolvarea unei doleanțe a locuitorilor din târgul (*kasaba*) „Gönçü/ Gönçipazarı, *nam-ı diğ̃er Karasu der-ser-i köprü*” (târgul Gönçi *alias* „Karasu–din-capul-podului” sau „Karasu – cap de pod”). Oamenii acestui târg figurau în registru cu slujba de podari (*köprücü*) și, în schimbul acestui serviciu, beneficiau de degrevări fiscale (erau scutiți de *avarız*, adică de impozitele extraordinare). Sistemul prestării de servicii către stat în schimbul unor scutiri fiscale era practicat în imperiul otoman, după cum bine se știe, în cazul multor categorii socio-profesionale sau militare ca de exemplu: *derbendci*-ii, *voynuk*-i, *martolos*-ii, *filorici*-ii etc.³⁷. Ce fel de servicii prestau, la Karasu, acești *köprücü*? Erau un fel de *vozar*-i, transportori cu mici ambarcațiuni, de pe un mal pe altul, așa cum sunt întâlniți în porturi ca Tulcea, Măcin, Hârșova, Silistra etc.³⁸. *Kanun*-ul acestui loc (v. mai jos, și Anexa, doc. II) nu specifică taxa pentru *vozarlık*. De aceea credem că erau mai degrabă cei ce răspundeau de pontonul care asigura trecerea de pe malul sudic pe cel nordic al bălții Karasu, foarte probabil cei care-l construiseră, în orice caz cei care-i asigurau reparațiile³⁹. Mai multe documente cartografice, dintre care unele și din secolul al XVII-lea, sugerează și ele o atare interpretare (așezarea localității la un „pasaj” peste balta Karasu)⁴⁰. La mijlocul secolului al XIX-lea, se va construi aici un pod de piatră de către guvernatorul otoman al Dobrogei, Said- Pașa⁴¹.

Numele Gönçi ar putea deriva de la adjectivul „gönç”, cu sensul de prosper, bogat sau luxuriant și ar evoca așadar, fie situația economică, fie localizarea târgului. Dar, în stadiul actual al cunoștințelor, aceste presupuneri rămân simple speculații. Cât privește determinativul „capul podului”, acesta se poate înțelege prin condițiile topografice ale târgului: așezat pe malul sudic al bălții Karasu (în lungul văii omonime), la locul unde această baltă prezintă o gâtuitură, singurul punct propice pentru traversarea pe malul nordic. Căpitanul Ionescu, în detaliata sa monografie

³⁷ V. mai nou (cu referințele bibliografice ale problemei), art. Anca Popescu, *Străjuirea navigației pe Dunăre în epoca otomană*.

³⁸ Nicoară Beldiceanu N., *Le vozarliq: une institution ponto-danubienne*, SOF, 32, 1973, p. 73-90.

³⁹ Pentru „köprücülük”, v. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deymleri ve terimleri sözlüğü* (Dicționar de termeni și noțiuni istorice otomane), Istanbul, 1971, s.v.

⁴⁰ Aceste hărți din colecțiile Bibliotecii Academiei Române mi-au fost comunicate de Domnul Sergiu Iosipescu căruia îi exprim mulțumiri, ca și pentru incitantele observații și sugestii în legătură cu toponimele duble Karasu-Tekfur-gölü, pe care le rețin pentru cercetări viitoare, în speranța și a înmulțirii precizărilor documentare.

⁴¹ *AnD*, 1919, p. 148

a Dobrogei, descrie balta Karasu ca fiind formată din două bălți în prelungire, care făceau joncțiune aproape de Medgidia (fostul târg Karasu). După acest autor, „balta Karasu de răsărit, care ar putea fi numită balta Medgidia, deoarece acest oraș îi ocupă centrul, se întindea de la E la V pe o lungime de 16 km, după cum balta Karasu de apus, care se poate numi balta Cernavoda, se întindea pe o lungime de 8,5 km”, până la Dunăre⁴². Podarii târgului Karasu din documentul din 1572 aveau sarcina importantă de a asigura transportul peste baltă și supravegherea călătorilor care veneau pe drumul median transdobrogean, dinspre Istanbul și Edirne, prin Hacıoğlu-pazarı (Bazargic), și mergeau spre Babadag și Isaccea, apoi dincolo de Dunăre. Malurile lacului Karasu erau foarte nesănătoase pentru locuire din cauza frigurilor (malariai) care bântuiau, mai ales toamna⁴³. Evliya Çelebi îl descrie astfel: „locul acesta fiind în interiorul Dobrogei, este lipsit de apă. Dar în fiecare an, cu prilejul revărsării Dunării, se formează gropi cu apă neagră. De aceea i se spune Karasu”⁴⁴. Totuși, din secolul al XVII-lea, reședința tătarilor imigrați în Dobrogea din Bugeac se fixează la Karasu⁴⁵. După distrugerea așezării, în timpul războaielor ruso-turce, și mai ales în urma celui din 1828-1829, pe locul vechiului Karasu (*kadim Karasu kasabası yerine*), sultanul Abdülmecid va autoriza (prin firmanul din 2 Septembrie 1856/2 Muharrem 1273) crearea unui oraș care, în onoarea sa, se va numi Medcidiye, Medgidia de astăzi⁴⁶. Noul oraș lua ființă printr-o colonizare cu diferite etnii: în primul rând cu tătari din Crimeea, în căutarea unui refugiu după sfârșitul Războiului Crimeei, dar și cu evrei, germani și chiar români. Căci intenția sultanului era una cu bătaie mai lungă, și anume de a revitaliza economic acest loc distrus de războaie și alte calamități⁴⁷.

Poziția geografică a târgului Karasu i-a asigurat funcția de comandă a drumului transdobrogean (*şahrak*, drumul campaniilor imperiale, pomenit de Evliya Çelebi), care venea de la Edirne prin Provadia-Hacıoğlu-pazarı/

⁴² Căpitanul Ionescu, *Dobrugia*, p. 175-6.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Călători străini*, vol. VI, p. 396-7.

⁴⁵ Căpitanul Ionescu, *op. cit.*, p. 341-2.

⁴⁶ Camille Allard, *Souvenirs d'Orient: la Dobroutcha*, Paris, 1859: “Un incendie d’abord, au commencement de ce siècle, puis le passage des Russes en 1829, ont fait disparaître jusqu’aux derniers vestiges de Karasu. Les Turcs, avec la mobilité qui les caractérise, l’ont abandonné ; mais son nom subsiste encore, et une foire annuelle est venue jusqu’à ces dernières années rappeler au désert son ancienne animation”.

⁴⁷ Kemal Karpat, *Ottoman Urbanism. The Crimean Emigration to Dobruca and the founding of Medcidiye, 1856-1878*, “International Journal of Turkish Studies”, 1985, 3: 1, p. 205. Căpitanul Ionescu, *Dobrugia*, p. 453.

Bazargic-Kara-su/Medgidia-Babadag-Isaccea, spre regiunile din nordul Dunării maritime, drum utilizat și de sultanul Osman II, în drum spre cetatea Hotin (1621) și în campaniile din 1672, de la Camenița, și în cea din 1711, de la Stănilești⁴⁸. Orașul Karasu s-a dezvoltat tocmai ca *etapă* pe această cale de comunicație între sudul și nordul Dobrogei, la punctul de trecere peste balta Karasu ale cărei ape formau un obstacol perpendicular pe brațul Borcea, din dreptul Cernavodei (Boğaz-Köy) și până spre Köstel (azi Castelu)⁴⁹. Cea mai timpurie mențiune ne-otomană pentru această funcție asumată de târgul Karasu se găsește în relatările călătoriilor în imperiul otoman, efectuate de dominicanul Martin Gruneweg, în intervalul 1582-1586⁵⁰. Observațiile dominicanului, plecat în mai multe rânduri cu caravanele negustorești de la Liov la Istanbul, pe drumul care traversa Moldova și Dobrogea, confirmă și transferul centrului de greutate al comunicațiilor prin Dobrogea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de la drumul de-a lungul Mării Negre (drumul campaniilor moldave ale sultanilor Mehmed II, la 1476 și Süleyman Kanunî, la 1538) și prin salba porturilor pontice și ale brațelor Dunării (Balcik-Kavarna-Papazlık-Tatlıca-Süt-köy/Ovidiu-Ester-Sarı-Saltuk Baba/Babadag-Isaccea), la drumul continental care unea Istanbulul, prin Adrianopol și Bazargic, cu Karasu, apoi, prin Babadag și Isaccea, cu spațiul nord-dunărean (Moldova spre Polonai sau spre Rusia). Pe segmentul dobrogean al drumului Istanbul-Isaccea, târgul Karasu deținea o poziție de mediator, unind Dobrogea de sud cu regiunea dobrogeană de la nordul văii Karasu. De asemenea era o răscruce a comunicațiilor pe uscat și pe apă, de aici, drumul Istanbul-Isaccea se putea conecta la celelalte două căi de circulație în lungul Dobrogei (cea danubiană și cea pontică), prin Hârșova și prin Constanța⁵¹. Drumul prin Karasu începe să

⁴⁸ V. Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane*, p. 522-523.

⁴⁹ Căpitanul Ionescu, *Dobrugea*, p. 176.

⁵⁰ Itinerariile lui Martin Gruneweg au fost semnalate întâi de Stephane Yerasimos în monumentalul său catalog *Les voyageurs dans l'Empire ottoman, XIVe-XVIIe siècles. Bibliographie, itinéraires et inventaires des lieux habités*, Ankara, 1991, p. 284. Alexandru Ciocâltan a publicat o traducere comentată în limba română a fragmentelor privind călătoriile prin spațiul românesc, după ediția cercetătoarei Almut Bues, apărută la Wiesbaden, în anul 2008 (v. Alexandru Ciocâltan, *Martin Gruneweg prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea*, **SMIM**, 2009, p. 209-248).

⁵¹ Dintr-un raport din 15 ianuarie 1595 către regele Spaniei, în Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 106-107, nr. 227. Vezi și M. A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României, 1455-1774*, București, 1976, t. 1, p. 47, nr. 32; și Alexandru Ciocâltan, *Martin Gruneweg*, p. 239-244.

fie preferat, nu întâmplător, în secolul al XVI-lea, după luarea în stăpânire deplină a nordului Dobrogei (aria dintre Cernavoda-Hârșova-Babadag-Karaharman/Vadu), adică regiunea *kazalei* Hârșova. Stăpânirea politică și securitatea instaurată (consecință și a integrării segmentului dunărean Hârșova-Brăila, după ocuparea acestui din urmă port, în 1538, și organizarea ulterioară a *kazalei* omonime) au antrenat colonizări și imigrări (autorizate), au adus dezvoltarea unor noi așezări, au impulsionat funcționarea noilor drumuri⁵².

Numele *kazalei* creată spre mijlocul secolului al XVI-lea în regiunea mediană a Dobrogei, de-a lungul axei Cernavoda-Constanța, a fost de numele celor două centre ale ei, Tekfur-gölü și Karasu *alias* Gönçi, aflate pe două drumuri principale ale Dobrogei. Creșterea și descreșterea importanței celor două localități (solidară cu cea a drumurilor comandate de acestea – primul maritim, al doilea „continental”) și succesiunea lor în rolul de eponim al unității administrative în care se situau, se reflectă în succesiunea denumirilor atestate pentru *kaza*: Tekfur-gölü, Karasu/ Gönçi pazarı *alias* Tekfur-gölü, Karasu. Pe de altă parte, descreșterea importanței localității litorale, Tekfur-gölü, trebuie să fie pusă în legătură, între altele, și cu declinul comercial al bazinului pontic, mai ales după mijlocul secolului al XVI-lea⁵³. În percepția călătorilor (negustori sau militari) denumirea comasată a *kazalei* s-a transferat (probabil) cu timpul și asupra numelui celor două localități⁵⁴. În ultimul sfert al secolului al XVII-lea, din colțul sud-estic al *kazalei* Karasu (Tekfurgölü) va lua naștere o nouă *kaza*, a Mangaliei⁵⁵. În secolul al XIX-lea (într-un registru *salname* din anul 1862) numele *kazalei* Constanța apare sub forma „Köstence *nam-ı diğeri* Tekfur-gölü” (*kazaua* Constanța *alias* Tekfur-gölü)⁵⁶, teritoriul *kazalei* Constanța fiind și el o parte din teritoriul primordial al *kazalei* Tekfur-gölü, iar Constanța fiind noul centru economic al regiunii a cărei

⁵² Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane*, p. 523.

⁵³ Problemă care necesită multe cercetări viitoare de detaliu, pentru fiecare port în parte, dar ale cărei cadre fundamentale sunt limpezi în istoriografia turcologică sau cea generală a Mării Negre sau a Dunării maritime, v. Anca Popescu, *La mer Noire ottomane: mare clausum? mare apertum?*, în vol. *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Etudes à la mémoire de Mihail Guboglu*, Faruk Bilici, Ionel Cîndea, Anca Popescu (eds.), Istros, Brăila, 2007, p. 141-171.

⁵⁴ V., *supra*, n. 23: Kâtib Çelebi, la 1648, și Ahmed bin Mahmud, la 1711, identifică localitatea Karasu cu Tekfur-gölü.

⁵⁵ Rusi Stoykov, *Selišta v Silistrenskiia sandjak prez 70-te godini na XVII vek*, în „Izvestiia Muzei Varna”, VII, 1971, p. 167.

⁵⁶ Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică*, p. 44.

stea se înălța în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ca urmare a unui nou drum: calea ferată Cernavoda-Constanța⁵⁷.

Poziția favorabilă comerțului a târgului Karasu rezultă din numeroase observații de teren. Karasu, ca și Pazarcık, erau două noduri importante de comunicație ale Dobrogei. La Karasu se ținea de două ori pe an un însemnat târg⁵⁸. Inginerul Ionescu de la Brad aprecia că „după configurația topografică Dobrogei, centrele căilor de comunicație ale Dobrogei nu sunt datorită întâmplării...se vede cum toate ținuturile despre partea Balcanilor vecini Dobrogei, se concentrează către Bazargic, iar acelea de la Dunăre au ca centru de comunicație Carasu⁵⁹. Iar baronul d’Hogguer făcea remarca: „la position de Megjidié est sans contre-dit la plus importante de la Dobrodjâ sous les rapports commerciaux, agricoles et même stratégiques”⁶⁰.

Kanun-ul pentru Gönçi-pazarı din anul 1570 (v. Anexa, doc. II), care are acum o atribuire geografică certă, oferă un consistent set de detalii, instituționale și materiale pentru cunoașterea rolului economic al târgului Karasu. Din cuprinsul acestui document, comparat cu *kanun*-urile, din același an, ale altor centre dobrogene, târgul Karasu apare ca releu important în rețeaua comercială a Dobrogei : centru de tranzit, în primul rând, pentru mărfuri regionale (cereale, miere, seu, pește, animale, dintre care nu lipseau bivoliile care populau malurile bălții Karasu, piei, cherestea) sau sudice (orez, stafide, stofe fine, covoare); orezul tranzitat pe la Karasu ajungea și la Babadag. În subsidiar, la Karasu era bineînțeles și o piață de desfacere a produselor locale destinate alimentației cotidiene. Anumite sortimente de mărfuri (brânza de burduf, stofe, fierul) sugerează legăturile comerciale cu Hârșova⁶¹. Altele, cum era cherestea, arată legăturile cu

⁵⁷ Este important de relevat pentru întregirea imaginii asupra relației între translația preeminenței economice în rândul centrelor „kazalei Tekfur-gölü” și adjudecarea (prin cumulare) a titulaturii unității administrative, că în această epocă funcționa distinct și o *kaza* a Medgidiei, v. Anca Ghiață, *Toponimie și geografie istorică*, p. 53. Reuniunea sugerată de documentul din anul 1585 (v. *supra*): *kazaua* „Karasu ma^c Tekfur-gölü” (*kazaua* Karasu cu Tekfur-gölü) are mai târziu simetricul în disjungeri în jurul orașelor sau târgurilor importante din cadrul kazalei inițiale (Tekfur-gölü).

⁵⁸ **AND**, 1922, p. 138.

⁵⁹ Căpitanul Ionescu, *Dobruja*, p. 674.

⁶⁰ Baron D’Hogguer, *Renseignements sur la Dobrodja. Son état actuel, ses ressources et son avenir*, Bucarest, 1879, p. 41.

⁶¹ Al. Ciocîltan, *op. cit.*, p. 218, pe baza relatărilor lui Grüneweg, remarcă legăturile drumului prin Karasu cu cel prin Hârșova, acesta din urmă fiind o variantă pentru primul, în circumstanțe speciale.

Babadagul (și Țara Românească). Karasu se număra între piețele pentru robi (*esir*), cum mai erau, în aria Dobrogei, Tulcea, Isaccea, Măcin, Babadag și Silistra⁶². Mărfurile vehiculate, dar mai ales mijloacele de transport (cărute sau care trase de cai sau boi) confirmă poziția târgului Karasu ca centru dobrogean continental (dar cvasi-portuar prin conexiunea, prin „apele negre”, cu orașele-porturi dunărene sau maritime). Fiscalitatea locală oferă și ea interesante elemente de comparație cu celelalte centre comerciale ale *sancak*-ului Silistra (acestea vor face obiectul unui studiu mai larg, în pregătire).

ANEXĂ

Doc. I: Porunca (*hüküm*) din 28 noiembrie, anul 1572 (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, KK 76, p. 747).

[1] Tekfurgölü kadısına hüküm yazıla ki: hâliya, nefsi-i kasaba-i Göncü/Gönci pazarı, nam-ı diğer, *Karasu der-ser-i köprü*, kasaba-i mezbur [2] halkı defter-i hâkânide köprücü kayd olunub, ber mucib-i defter vilâyet köprücülük hizmetini edâ edüb, hizmetimizde [3] kusûrumuz olmayub hizmetimiz mukâbelesinde ‘avârizdan mu‘af kayd olub vilâyet defteri mûcibince ‘amel [4] olundu. Kimesne bizi rencide olunmamasın taleb ederiz deyu bildirdiler. İmdi buyurdum ki: hükmü şerifim vardukda mezkûrların [5] Âsitâne-i sa‘âdetimizden ellerine verilen nişanlı, sahîh, cedîd vilâyet defteri sûretine nazar edüb [6] göresiz: nefsi-i Gö[n]cü pazarı ahâlîsi mahall-ı mezbûrda köprücü kayd olunub ber müceb-i defter-i vilâyet [7] köprücülük hizmetini edâ edüb mâl-ı miriye ve re‘âyâya ve âyende ve revendeye nef‘leri olub kusurları [8] yoğ ise hizmetleri mukâbelesinde vilâyet defterinde ‘avâriz-ı dîvâniyeden ne vechile mu‘af kayd olunmuş ise vilâyet [9] defteri mûcibince ‘amel edüb vilâyet defterine muhâlif mezkûrları kimesne rencide etdirmeyesiz ve bî vech nesne teklif etdirmeyesiz [10] ve ba‘den nazar bu hükmü şerîfim ellerinde ibkâ edesiz şöyle bilesiz deyu, tahrîren fi 22 Receb-ül-Müreceb, sene 980.

Traducere:

Să se scrie kadiului de Tekfurgölü poruncă precum că: în prezent, oamenii menționatului târg (*kasaba*), [adică] târgul *Göncü pazarı*, cu alt nume (*nam-ı diğer*) *Karasu der-ser-i köprü*, fiind înscris în registrul (*defter*) imperial ca „podari” (*köprücü*), îndeplinind slujba lor de „podărit” (*köprücülük*) conform cu registrul *vilâyet*-ului, au făcut cunoscut: „a fost practica, conform registrului *vilâyet*-ului, nefiind lipsă/deficiență în slujba noastră, [să fim], în consecință, scutiți de [taxele] ‘avâriz . Cerem ca nimeni să nu ne supere [cu abuzuri]”.

⁶² Akgündüz, *vol. cit.*, p. 737-742.

Acum am poruncit ca: la sosirea ilustrei mele porunci, să vedeți, verificând cu copia registrului nou al *vilâyet*-ului [documentul] valid, cu *tuğra* (*nişanlu*), dat în mâinile lor de la Pragul Meu al Fericirii dacă: oamenii din *Göcü pazarı* înscriși în locul menționat, fiind înscriși [și] făcând slujba lor de podărit conform registrului *vilâyet*-ului, fiind folositori [aducând beneficii] fiscoului (*mâl-ı miri*) și raialelor și călătorilor (*âyende ve revende*), și dacă [slujba lor] este fără lipsuri, și dacă sunt înscriși ca scutiți în orice fel de [taxele] *°avâriz-ı dîvâniye* în registrul *vilâyet*-ului, în schimbul slujbelor lor, făcându-se (practicându-se) conform registrului *vilâyet*-ului, să nu-i supărați pe aceștia, contrar registrului *vilâyet*-ului și să nu taxați nimic altfel și după verificare să dați în mâinile lor acest ilustru ordin al meu. Așa să știți! Scris la 22 Receb cel Venerat [28 noiembrie], anul 980 [1572].

Doc. II: *Kânunnâme-i bâc kasaba-i Künci/Gönci bâzârı* (Reglementarea pentru taxa *bâc* a târgului *Künci/Gönci*, Akgündüz, vol. VII, p. 745-746; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, TT 483, f. 29-30).

Transliterația s-a făcut după manuscrisul TT 483 de la *Başbakanlık Arşivi*, raportat la ediția lui A. Akgündüz. Diferențele între ediție și manuscris le-am semnalat în acolade.

[1] Dört öküz *°arabasıyla* tereke ve pirinç gelse, sekizer akçe alınur. Ve iki öküzle gelse dörder akçe alınur. *°Arabayla* [2] bal ve yağ ve kuru soğan ve sarmısak {sarımsak} ve kuru üzüm ve kuru balık ve yaş balık ve örtü kebesi ve sarı kürk [3] yük ile gelen dört öküz çeker *°arabadan* sekizer akçe alınur. Ve iki öküz çeker *°arabadan* dörder akçe alınur. Ve kumaş [4] ve demir ve kavaf esbâbı gelse, *°arabayla* olicak bu vech üzere alınur. Ve zikr olunan esbâb at yükiyle ve deve yükiyle [5] gelse ikişer akçe alınur. Ve bir bâzırgan gelse, yükün çözüb {esbâbın} yaysa, *yer kakkı* deyü birer akçe alınur. Ve heybe ile aba ve bal [6] ve yağ ve kaliçe ve çuval ve sâir bu makûle nesne gelüb satılsa, kırk akçede bir akçe *bâc* alınur. Ve at ve {katır} bargir ve katır [7] satılsa, alandan ve satandan ikişer akçe alınur. Ve kara sığır satılsa, alandan ve satandan birer akçe alınur. Ve koyun ve keçi satılsa, [8] {alandan} satandan iki koyuna bir akçe alınur; alandan nesne alınmaz. Ve kanarada {kanarede} yazılı kassab koyun ve keçi boğazlasa, dört koyuna [9] bir akçe alınur. Ve çariyekçi gelüb koyun ve keçi boğazlasa, iki koyuna bir akçe alınur. Ve kara sığır boğazlasa, iki akçe alınur. [10] Ve esir satılsa, alandan ve satandan dörder akçe alınur. Ve kavun ve karpuz ve yaş üzüm ve hıyâr ve sâir bu makûle [11] mâkulatdan tamam *°araba* ile ki dört öküz çeker {çeke}, dört akçe ve iki öküz {ile} çeker {çeke}, iki akçe alınur. Ve bir at çeken, *°arabadan* [12] iki akçe alınur. Ve at yükiyle gelse, bir akçe alınur. Ve *°arabayla* tahta gelse, *°arabadan* bir tahta alınur. Ve *°arabayla* mertek gelse, [13] *°arabadan* bir mertek alınur. Ve *°arabayla* direk gelse, *°arabadan* iki akçe alınur. Ve fuçuyla hamr gelse götürüb⁶³ satandan [14] on beş akçe alınur. Ve alandan

⁶³ În ediția Akgündüz, cuvântul « götürüb » lipsește.

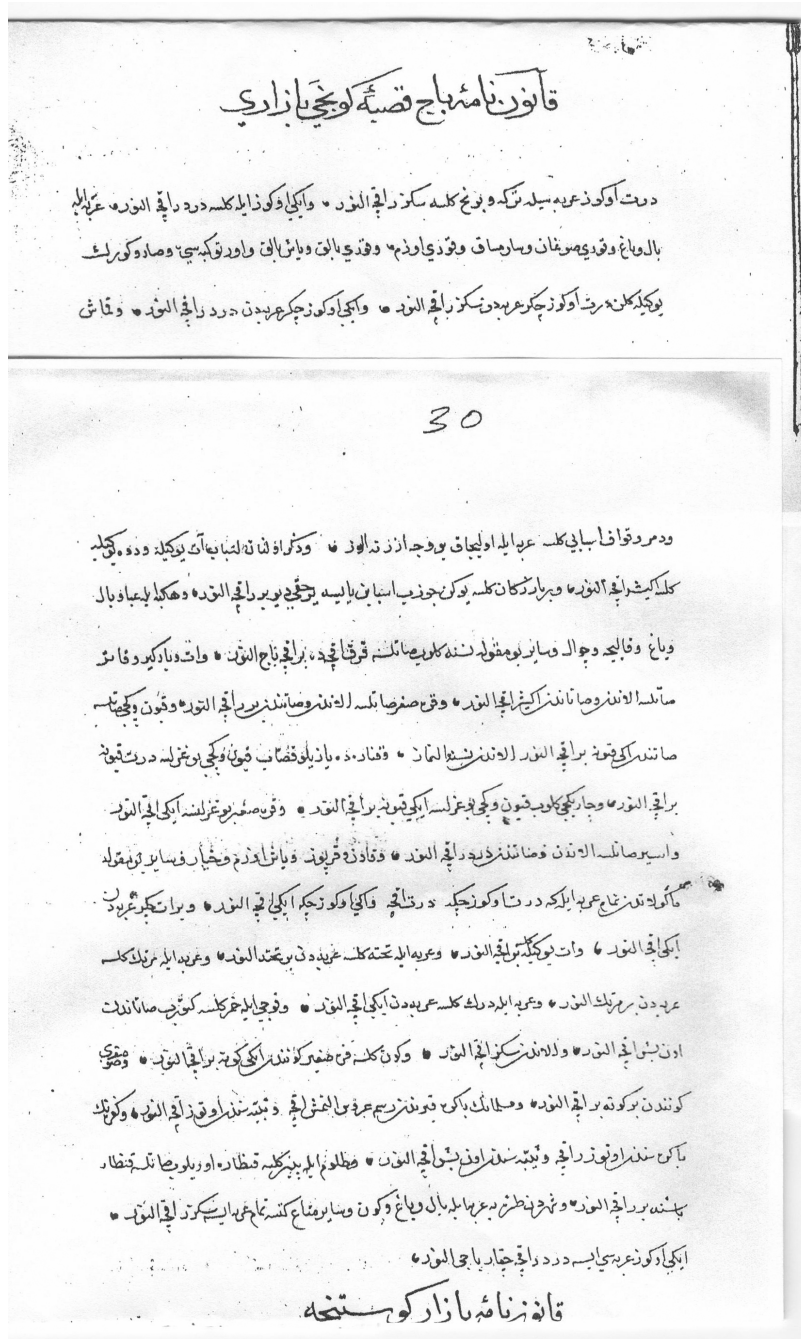
sekiz akçe alinur. Ve gön gelse, kara sığır gönünden iki göne bir akçe alinur. Ve su sığıri [15] gönünden, bir göne, bir akçe alinur. Ve müslimanın bâkire kızından *resm-i arûs* altmış akçe ve seyybesinden otuz akçe alinur. Ve keferenin [16] bâkiresinden otuz akçe ve seyybesinden on beş akçe alinur. Ve tulum ile peynir gelse, kantara urulub satılsa, kantar [17] başına birer akçe alinur. Ve şehirden taşraya [°]arabayla bal ve yağ ve gön ve sâir metâ[°] gitse, tamam [°]araba ise, sekizer akçe alinur. [18] İki öküz {çeker} [°]arabası ise dörder akçe *çikar-bacı* alinur.

Traducere:

Dacă vin grâne și orez cu căruța cu 4 boi, se iau câte 8 aspri (*akçe*). Și dacă vin [aceste produse] cu [căruța] cu 2 boi se iau câte 4 aspri. Se iau câte 8 aspri de căruța trasă de 4 boi care vine încărcată cu miere, seu, ceapă uscată, usturoi, struguri uscați (stafide), pește uscat și pește proaspăt, cuverturi de pâslă (*örtü kebesi*) și « blănuri galbene» (*sarı kürk*). Se iau câte 4 aspri de al căruța trasă de 2 boi. Dacă vin stofe (*kumaş*), mărfuri [obiecte] de fier și încălțăminte, fiind cu căruța, se va lua în modul arătat. Iar dacă mărfurile acestea vin pe cai și pe cămile, se iau câte 2 aspri. Dacă un negustor vine și expune [marfa] desfăcută se ia câte un aspru ca taxă numită *yer hakkı*. Dacă vin pe «șaua calului» și se vând aba, miere, seu, covoare, saci și alte asemenea mărfuri, se ia un aspru la 40 de aspri. Dacă se vând cai, armăsari, catări, se iau de la cumpărător și de la vânzător câte 2 aspri. Dacă se vând bivoli de uscat, se ia câte un aspru de la cumpărător și de la vânzător. Dacă se vând oi și capre, se ia de la vânzător un aspru la 2 oi; de la cumpărător nu se ia nimic. Dacă casapul înscris (*yazılı kassab*) sacrifică (prin strangulare) (*boğazlamak*), la abator oi și capre se ia o accea la 4 oi. Dacă vin casapi itineranți (*çariyekçi*) și sacrifică oi și capre, se ia un aspru la 2 oi. Dacă sunt sacrificați bivoli de uscat, se iau 2 aspri. Dacă se vând robi se iau de la cumpărător și vânzător câte 4 aspri. Dacă [vin] cu căruța cu 4 boi, plină, pepeni verzi (*karpuz*) și pepeni galbeni (*kavun*), stafide, castraveți și alte mărfuri dintr-acestea, se iau 4 aspri iar dacă sunt 2 boi înjuțați, se iau 2 aspri. De la căruța cu un cal se iau 2 aspri. Dacă vin [mărfurile] pe cai, se ai un aspru. Dacă vin cu căruța scânduri (*tahta*), se ai o scândură de căruță. Dacă vine cu căruța căpriori de lemn (*mertek*), se ia de căruță o bucată. Dacă vin cu căruța grinzi (*direk*), se iau de căruță, 2 aspri. Dacă vine cu butoaiele vin, se iau 15 accele de la vânzătorul care le aduce. Iar de la cumpărător se iau 8 aspri. Dacă vin piei (*gön*), de la pielea de bivol de uscat se ia un aspru la două piei. Se ia un aspru de la o piele de bivol de apă.

Iar taxa de căsătorie (*resm-i arûs*) de la fetele musulmanilor se ia de 60 de aspri iar de la văduvele lor (*seyybe*) se aiu 30 aspri. De la fecioarele creștinilor se iau [ca taxă de căsătorie], 30 de aspri iar de la văduvele lor, 15 aspri.

Dacă vin burdufuri cu brânză și sunt puse pe *kantar* și dacă sunt vândute, se ia câte un aspru de *kantar*. Dacă pleacă afară din oraș, cu căruța, miere, seu, piei și alte mărfuri, și dacă este o căruță plină, se iau câte 8 aspri. Se iau ca taxă *çikar-bağı* câte 4 aspri [de căruță] dacă sunt înjuțați 2 boi.

Doc. II : Reglementare pentru taxa bâc a târgului Künci/Gönci

MULTIPLE TOPONYMY IN THE *SANCAK* OF SILISTRIA (16th CENTURY)

Abstract

The aim of this article is to re-open a discussion on an interesting aspect of Ottoman toponymy: the source formulation ‘X also known as Y’ type (in Turkish *X nâm-ı diğeri Y*). The issues outlined in the present study relate to the understanding of alterations in the toponymy of the Ottoman-conquered territories. This subject is relevant to: 1) the recovering of the historic name or names of different localities, and 2) the understanding of the impact of Ottoman policies on toponymic changes and their relevance to the integration of south-eastern Europe into the Empire. The present research is based on the tax register no. 370 for the *sancaks* of Rumelia, from the year 1530, published by the Council of Ministers’ General Directorate of State Archives (*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, Ankara, 2002), as well as on additional information collected by the editors on the territorial-administrative structures of the *sancak* of Silistria from 52 registers (censuses, *ciziye*, *vakâf*, *avarız*, etc.) from the sixteenth and seventeenth centuries. The present study introduces a previously unpublished sultanic order dated from the 28th of November 1572, which includes details on one of the multiple toponyms in the Ottoman Dobrudja: Karasu, today’s Medgidia. This name refers on the one hand to the market town Karasu, also named *Gönç-pazarı* (the market town *Gönç*) or ‘*Karasu der-ser-i köprü*’ (Karasu-on-the-bridge), and, on the other hand, to the *kaza* of Karasu, also known as the *kaza* of Tekfur-gölü.

Keywords: Ottoman Dobrudja, *Sancak* of Silistria, Karasu, Tekfur-gölü, Ottoman multiple Toponymy.

BASARABIA – INVENTAREA CARTOGRAFICĂ A UNEI REGIUNI

MARIAN COMAN*
commarian@gmail.com

„Cu mult cel mai important din argumentele ce se pot aduce pentru stăpânirea Munteniei în partea de sud a Moldovei, e chiar numele persistent de `Basarabia` pe care-l poartă în mod exclusiv aceasta până foarte târziu. Pentru ca acest nume să se fi încetățenit atât de bine, în însăși țara denumită și la vecini, domnia băsărăbească în aceste regiuni a trebuit să fie altceva decât un accident trecător.”

Nicolae Iorga¹

Legătura dintre „domnia băsărăbească” și numele de Basarabia purtat de regiunea de la nordul gurilor Dunării a fost considerată în istoriografia română unul dintre argumentele cele mai solide ale tezei

* Cercet. științific în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”, București.

Acest articol dezvoltă un subcapitol al tezei mele de doctorat, intitulată *Frontierele medievale ale Țării Românești*, sub coordonarea profesorului Andrei Pippidi, pe care o voi susține la începutul anului 2012, la Universitatea din București. Textul acestui articol a fost citit, în diverse faze de redactare, de profesorii Andrei Pippidi și Șerban Papacostea, precum și de colegii Rafael Chelaru, Ovidiu Cristea și Daniel Ursprung, cărora le mulțumesc pentru sugestiile făcute. De asemenea, într-o formă incipientă, a făcut obiectul unei comunicări susținute în noiembrie 2010 la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga,” în cadrul conferințelor programului *Europa Centrală și Marea Neagră* coordonat de Ștefan Andreescu. Le mulțumesc tuturor celor care, prin întrebările, sugestiile și obiecțiile pe care le-au avut, m-au ajutat să construiesc o argumentație mai solidă în sprijinul tezei pe care o susțin.

¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 74.

extinderii stăpânirii domnilor munteni asupra sudului Moldovei.² Chiar și istoricii care au contestat această teză, precum P. P. Panaitescu, s-au înclinat în fața argumentului numelui Basarabiei, încercând cel mult să-i diminueze importanța.³ Din momentul respingerii fantezistei etimologii premoderne care deriva denumirea de Basarabia din etnonimul Bessi,⁴ nici un istoric nu a mai pus la îndoială legătura acestui nume cu dinastia

² Selectez doar câteva exemple: B. P. Hasdeu: „Făcând parte din voievodatul Basarabilor înainte de jumătatea secolului XV, această bucată de pământ a conservat mult timp o proaspătă amintire a primitivului său muntenism,” în *Istoria critică a românilor*, ed. Grigore Brâncuș, București, 1984, p. 105; A. D. Xenopol „din stăpânirea Munteniei, numită și Basarabia din pricina dinastiei domnitoare a Basarabilor, asupra sudului Moldovei provine numirea de Basarabia dată acestei părți de țară,” în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. 2, Iași, 1888, p. 91; Gh. Brătianu, „Ce sont ces circonstances que rappellent le nom de la Bessarabie, dérivé incontestablement du nom des Bassarab, qui furent au XIVe siècle les premiers maîtres chrétiens de la région du Bas-Danube,” în *La Moldavie et ses frontières historique*, București, 1940, p. 14; Victor Spinei: „toponimul [Basarabia] a fost desigur folosit mai demult, fiind păstrat după încetarea stăpânirii temporare a Țării Românești în sudul Moldovei,” în *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 39; Virgil Ciocîltan: „numele părților sudice ale Moldovei istorice [...] poartă indiscutabil amintirea primei dinastii a Țării Românești,” în „Către părțile tătărăști” din *titlul voievodal al lui Mircea cel Bătrân*, **AIIAI**, 24, 1987, p. 355; Șerban Papacostea: „Ceea ce se știe cu certitudine este că acest teritoriu s-a aflat efectiv și pe termen lung în stăpânirea Țării Românești, chiar dacă intermitent, și că i-a fost atribuit de contemporani numele de Basarabia,” în *Basarabia – un nume de țară*, **RI**, 21, 2010, nr. 3-4, p. 212.

³ Pentru a diminua impactul argumentului numelui Basarabiei asupra tezei sale privind stabilitatea frontierei moldo-muntene, P. P. Panaitescu a dat acestei denumiri o semnificație inițială restrânsă, considerând că nu se referea la începutul secolului al XV-lea decât la Chilia și la hinterlandul ei, vezi *Mircea cel Bătrân*, ed. Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 278 și p. 362.

⁴ Prima atestare a acestei etimologii am găsit-o la geograful italian Giovanni Antonio Magini, care în ediția publicată la Veneția în 1596 a *Geografie universale* a lui Ptolomeu afirmă: „Ad ipsam Moldaviam pertinet Bessarabia, quae est illa regio extrema in ora ipsius ad mare nigrum sita, sic a Bessis Thracibus appellata.” Din păcate nu am putut să consult *Gentis Silesiae Annales* a lui Ioachim Cureus, pe care I. I. Nistor o consideră cea dintâi sursă în care este atestată etimologia bessi-Basarabia, vezi *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, **AARMSI**, seria a III-a, 26, 1943-1944, p. 27-28. Această etimologie a fost apoi reluată, în secolele XVII și XVIII, de mai mulți autori, printre care Dimitrie Cantemir și Gheorghe Șincai. Pentru respingerea acestei etimologii, cu argumente întemeiate, dar și cu mult umor, vezi subcapitolul lui Hasdeu, *Etimologia termenului Basarabia de la Besi* în *Istoria critică a românilor*, p. 106-108.

munteană.⁵ Prin simpla ei denumire Basarabia părea să demonstreze că, odinioară, domnii munteni „băsărăbeau la gurile Dunării.”⁶

Consensul istoriografic în privința originii denumirii și a semnificației ei a fost însă dublat de o aprinsă controversă asupra momentului în care Basarabii ar fi controlat teritoriul de la nordul gurilor Dunării, transferând astfel numele dinastic asupra regiunii. Pentru că denumirea de Basarabia dată acestei regiuni nu este atestată decât târziu, abia de la mijlocul secolului al XVI-lea, intervalul cronologic în care ar putea fi plasată stăpânirea munteană este unul foarte larg. Pentru a data stăpânirea domnilor munteni asupra Basarabiei unii istorici, mai precauți, au preferat formulări ambigue, de tipul „în a doua jumătate a secolului al XIV-lea”⁷ sau „înainte de începutul secolului al XV-lea.”⁸ Alții nu au rezistat însă tentației de a include argumentul Basarabiei în propria schemă interpretativă, prin care identificau un anume domnitor muntean, care ar fi stăpânit cel dintâi această regiune. Rând pe rând au fost propuși Basarab I⁹ și descendenții acestuia, de la Nicolae Alexandru¹⁰ până la Mircea cel Bătrân.¹¹

⁵ D. Onciul a încercat să împacă cele două teze propunând o etimologie succesivă a denumirii geografice de Basarabia din numele dinastic de Basarabi, iar a acestuia din urmă din etnonimul *bessi*, vezi *Originile Principatelor Române*, p. 570-571 în *Scrieri istorice*, ed. Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968, vol. 1, p. 562-715.

⁶ Formula îi aparține lui Nicolae Iorga.

⁷ De pildă, Eugen Denize afirmă că „numele de Basarabia provine de la dinastia munteană a Basarabilor, care, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și-a întins stăpânirea până la gurile Dunării și țărmurile Mării Negre,” în *Începuturile problemei Basarabiei: Ștefan cel Mare*, **SMIM**, 16, 1998, p. 31, nota 1.

⁸ Vezi Virgil Ciocâltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, **RI**, 34, 1981, p. 2091-2096. Cu aceeași concluzie Virgil Ciocâltan încheie și articolul publicat șase ani mai târziu: „prin urmare, numele părților sudice ale Moldovei istorice, care poartă indiscutabil amintirea primei dinastii a Țării Românești, nu precede de la stăpânirea lui Mircea cel Bătrân în această zonă începând cu 1404, cum socotea P. P. Panaiteșcu. Numele regiunii derivă dintr-o extensiune teritorială munteană dincolo de Siret cu siguranță anterioară anului 1406,” în „*Către părțile tătărești*,” p. 355. Vezi de asemenea și precauția cu care Șerban Papacostea ocolește un răspuns categoric în această privință, în *Basarabia – un nume de țară*, p. 211-212.

⁹ Vezi Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab Întemeietorul până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 31.

¹⁰ D. Onciul crede că extinderea Țării Românești la gurile Dunării, „cuprinzând teritoriul numit de atunci Basarabia (partea de lângă Dunăre a Basarabiei de astăzi)” a avut loc în vremea lui Nicolae Alexandru, în contextul înfrângerii și alungării tătarilor de unguri și români, vezi articolul Alexandru I Basarabă din *Enciclopedia Română*, republicat în *Scrieri Istorice*, vol. 1, p. 478-479.

¹¹ Pentru Vlaicu vezi Anca Ghiață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (sec. XIII-XV)*, **RI**, 34 1981, p. 1875-1876. Pentru Radu I vezi alambicata construcție propusă de Sergiu Iosipescu în *Vrancea, Putna și Basarabia – Contribuții la*

Unii istorici au coborât chiar mai mult în timp, înaintea primului Basarab, susținând că denumirea regiunii ar proveni de la strămoșii cumani ai primului domn muntean.¹² Argumentul denumirii de Basarabia pare a ilustra o confuzie metodologică în jurul căreia s-a construit dezbaterile istoriografice cu privire la hotarul medieval moldo-muntean. Pe de-o parte numele Basarabiei pare un argument imbatabil – denumirea nu poate proveni decât de la dinastia Basarabilor – dar, în același timp, ambiguitatea cronologică permite invocare sa într-o multitudine de teze. Merită de altfel remarcat că atestarea târzie a denumirii nu i-a deranjat prea mult pe istorici, pentru care caracterizarea numelui de Basarabia drept „străvechi” sau „provenit din tradiție” a fost o garanție suficientă a existenței sale cu câteva secole înaintea primei atestări. Datorită acestei viziuni romantice, atemporale, din dosarul istoriografic al Basarabiei lipsește o piesă esențială, care ar fi trebuit să preceadă orice interpretare. Cu excepția a două încercări, ambele datând din secolul al XIX-lea,¹³ în istoriografia română nu s-au repertoriat cele mai vechi atestări ale denumirii de Basarabia pentru regiunea de la nordul gurilor Dunării. În absența unei astfel de investigații teoriile istoriografice asupra originii denumirii sunt, după cum o să arăt imediat, foarte fragile.

Ipoteza originii moldovenești. În mediivistica românească pare a exista un consens implicit asupra originii moldovenești a denumirii de Basarabia¹⁴ pentru regiunea din sud-estul Moldovei istorice.¹⁵ Susținătorii

evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV în Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani, ed. Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 219. Pentru Mircea cel Bătrân vezi P. P. Panaitescu, care a identificat “cătrelle părțile tătărești” din titulatura lui Mircea cu Basarabia, afirmând răspicat: “numele Basarabiei purcede de la Mircea cel Bătrân și nu de la alți domni dinaintea lui,” în *Mircea cel Bătrân*, p. 362. Opinia a fost susținută ulterior și de V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 39 și de Ștefan Andreescu, *Note despre cetatea Chilia*, în *Idem, Din istoria Mării Negre*, București, 2001, p. 54, nota 25.

¹² Potrivit lui Alexandru Bolșacov Ghimpu numele de Basarabia ar proveni de la cumani, care ar fi fost denumiți basarabi, vezi *Cronica Moldovei înainte de întemeiere*, București, 1979.

¹³ Hasdeu a încercat un astfel de repertoriu în *Istoria critică*, fiind apoi urmat de N. Iorga în *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 74-76. Cu excepția lui I. I. Nistor, care a reluat repertoriul lui Iorga amplificându-l în *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, ceilalți istorici s-au mulțumit să preia trimiterele lui Hasdeu și Iorga.

¹⁴ Vezi P.P.Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 362. Printre excepții se numără N. Iorga, care atribuie denumirii de Basarabia o origine otomană: “turcii, care numeau litoralul de la gura Chilie în jos ‘țara lui Dobrotici,’ numiră ‘țara lui Basarab,’ după cel mai cunoscut membru vechi al dinastiei, partea de miazănoapte de guri, și acest nume al

acestei teze se confruntă însă cu o obiecție majoră: până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea sursele moldovenești folosesc întotdeauna denumirea de Basarabia pentru a se referi la Țara Românească, niciodată însă pentru a desemna regiunea de la nordul gurilor Dunării.¹⁶ Fiind vorba de un interval de timp atât de lung, din care s-au păstrat câteva mii de documente,¹⁷ precum și mai multe cronici,¹⁸ această absență trebuie cumva explicată. S-ar putea, de exemplu, conjectura că numele Basarabiei nu apare în izvoare pentru că nu este un nume de cancelarie, ci unul popular. Cu alte cuvinte, cancelaria moldovenească, foarte atentă la subtilitățile terminologice, ar fi folosit Basarabia exclusiv pentru a desemna Țara Românească, evitând, din motive lesne de înțeles, să folosească acest nume pentru o regiune pe care o considera moldovenească. În vorbirea de zi cu zi însă, moldovenii ar fi avut mai puține scrupule terminologice și ar fi dat numele de Basarabia aceluia teritoriul moldovenesc care fusese stăpânit, la un moment dat, de domnii munteni. Prin urmare numele de Basarabia dat părților sud-estice ale Moldovei istorice ar putea fi o denumire uzuală – fie răspândită în întreaga țară, fie conservată de „o puternică tradiție locală,” cum credea I. I. Nistor¹⁹ – care nu a

Basarabiei ca și celălalt al Dobrogei se răspândi și la alte neamuri și în alte cancelarii, trăind apoi, cu alt cuprins, meșteșugit introdus, până în zilele noastre,” în *Basarabia noastră*, Vălenii de Munte, 1912, p. 7.

¹⁵ Prin Moldova istorică înțeleg teritoriul țării din momentul de maximă expansiune din vremea lui Ștefan cel Mare, care corespunde „vechilor hotare” descrise de Cantemir, vezi Radu Rosetti, *Granițele Moldovei pe vremea lui Ștefan cel Mare*, AARMSI, seria a III-a, 15, 1934, p. 81-91 și Ștefan Gorovei, *Formation et évolution de la frontière de la Moldavie*, RRH, 35, 1996, p. 131-136.

¹⁶ Pentru sursele moldovenești care denumesc Țara Românească Basarabia vezi Marian Coman, *Terminologia statală medievală și rivalitatea moldo-muntenă (secolele XV-XVI)*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, ed. Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr. Brăila, 2008, p. 407-422.

¹⁷ În colecțiile **DIR** și **DRH** privitoare la Moldova nu am găsit nici un document în care să apară denumirea de Basarabia, excluzând bineînțeles copiile sau traduceri de secol XIX în care este amintită „oblastia Basarabiei.” Pentru traduceri târzii în care este interpolată denumirea de Basarabia vezi **DIR**, **A**, secolul al XV-lea, vol. 2, doc. 27 și doc. 234 și secolul al XVII-lea, vol. 4, doc. 447. Toate cele trei documente sunt păstrate în traduceri românești din secolul al XVIII-lea.

¹⁸ Primul cronicar moldovean care folosește denumirea de Basarabia pentru regiunea de la nordul gurilor Dunării este Miron Costin. Mai importantă chiar decât această atestare târzie este atitudinea cronicarului, nedumerit de numele de Basarabia cu care nu pare familiarizat, vezi mai jos analiza pasajelor relevante din *Cronica polonă* și din *Poema polonă*.

¹⁹ Vezi I. I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia*, p. 10.

fost însă consemnată pentru că scribii cancelariei domnești și cronicarii ar fi evitat să o folosească. Această ipoteză, deși plauzibilă, este fragilă, fiind construită în întregime pe interpretarea absenței atestărilor documentare. Mai mult, există și un contra-argument important: atunci când numele de Basarabia apare în sursele moldovenești, la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, el nu este perceput ca o denumire populară, ci ca un termen livresc. În *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir,²⁰ în lucrările lui Miron Costin,²¹ precum și în traduceri din secolul al XVIII-lea ale documentelor medievale care interpolează acest toponim,²² Basarabia este folosit mai degrabă ca un cuvânt cărturăresc, decât ca o denumire populară. Așadar, teoria originii moldovenești a denumirii de Basarabia pentru regiunea de la nordul gurilor Dunării

²⁰ „[Bugeacul] pe limba tătarilor înseamnă `unghi,` pentru că ținutul însuși se întinde, cale lungă, între Danubiu și Tyras, către Pontul Euxin, și se încheie în unghi ascuțit, dar pare și să facă aluzie la vechiul nume (de Bessis), care îi este atribuit acestui ținut de către geografi și istoricii cei vechi; poate că-i îngăduit să bănuim că de-aici s-a ivit și numele de `Bassarabia,` după Ovidiu, care, plângându-se, spune: *Ce amărată pe-aici, pe la Bessi și la Geți, îmi e viața,*” în Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, trad. Dan Slușanschi, București, 2006, p. 71. Contextul livresc în care Cantemir plasează numele de Basarabia este și mai clar evidențiat dacă îl comparăm cu pasajul în care el folosește o denumire preluată din vorbirea populară, precum Țara de Jos a Moldovei, „incolis *Czara de Dzios dicta,*” *Ibidem*, p. 52. În *Historia Moldo-Vlachica* însă, în mod surprinzător, Dimitrie Cantemir scrie „regio vero quae inter Hierassum et Tyram versus Pontum in longum angulum protenditur, hodie vulgo Bassarabia, incolis Tartaris Budziak dicitur,” în *Opere complete*, vol. IX, partea 1, ed. Dan Slușanschi, București, 1983, p. 143. Acest pasaj, care contrazice explicit spusesele lui Miron Costin și implicit opinia lui Cantemir din *Descriptio*, ar putea fi invocat în sprijinul unei tradiții populare moldovenești a denumirii de Basarabia. „Hodie vulgo Bassarabia” este însă singurul argument care ar putea fi adus în sprijinul acestei teze.

²¹ Miron Costin se referă explicit la acei cărturari, mai cu seamă cartografi, care au greșit dând unei părți a Moldovei numele de Basarabia, vezi respectivele pasaje din opera lui Miron Costin citate și analizate mai jos.

²² Vezi de pildă traduceri românești ale documentului de la Ștefan cel Mare din 12 martie 1481 care îl amintește printre boierii sfatului și pe jupanul Maxim, „pârcălabul Băsărabii,” în **DRH, A**, vol. 2, doc. 235. Documentul a fost păstrat în mai multe copii, toate în traduceri românești din secolele XVIII-XIX. După cum arăta și Leon Șimanschi, unul dintre editorii documentului, denumirea de Basarabia se datorează „deducției traducătorului, în original n-a putut fi, desigur, decât pârcălab de Chilia.” Interesant este că această interpolare nu apare decât într-una dintre cele trei traduceri cunoscute ale documentului, cea iscălită de *Ion căpitan*. Sfatul domnesc mai cuprinde, pe lângă „pârcălabul Băsărabii” și pe „pârcălabul Novgorodului,” ceea ce arată tendința căutat arhaizantă și livrească a traducerii. În **DIR** același document e publicat după o copie românească de secol XIX, vezi **DIR, A**, secolul al XV-lea, vol. 2, doc. 30.

trebuie privită cu multă reticență, de vreme ce toponimul nu apare în sursele moldovenești decât foarte târziu, la mai bine de un secol și jumătate după ce este atestat în alte surse. În plus, numele de Basarabia pare să fi fost cunoscut de autorii moldoveni printr-o filieră livrescă, ceea ce ar contrazice ipoteza transmiterii populare a denumirii.

Ipoteza originii polone. Cea de-a doua teorie propusă pentru originea denumirii de Basarabia a fost proveniența sa polonă. De vreme ce polonii au dat cu consecvență Țării Românești numele de Basarabia, în secolele XV-XVI, tot ei ar fi putut reține acest nume pentru un teritoriu care, la un moment dat, fusese sub stăpânirea domnilor munteni. Însă și în cazul teoriei originii polone a denumirii s-ar putea ridica aceeași obiecție invocată mai sus în privința tezei provenienței moldovenești. Sursele polone din secolul al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea folosesc numele de Basarabia pentru a desemna întreaga Țară Românească și niciodată pentru a se referi la teritoriul restrâns de la nordul gurilor Dunării. Fie că este vorba de documente de cancelarie,²³ de cronici²⁴ sau de relatări de călătorie,²⁵ sursele polone folosesc numele de Basarabia doar pentru a desemna Țara Românească, sinonimia dintre Basarabia și *terra Multanie* fiind uneori consemnată explicit.²⁶ Absența Basarabiei, în

²³ Am consultat documentele polone din volumele Hurmuzaki, cele trei volume de documente polone privitoare la istoria României editate de Ilie Corfus, precum și volumul despre relațiile dintre Mihai Viteazul și poloni editat de același Ilie Corfus.

²⁴ Am consultat cronicile lui Jan Długosz, Matei Miechowski, Bernard Wapowski, Johannes de Komorowo, Martin Cromer, Bielski, L. Gorecki și J. Lasicki.

²⁵ Vezi P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, Iași, 1999.

²⁶ Vezi de pildă jurământul lui Dimitrie Cercel față de Sigismund August din 17 martie 1572, în care pretendentul se intitulează „Ego Demetrius filius Petraskonis filii Radulonis verus haeres et dominus legitimus Bessarabiae seu terrae Multaniensis,” în Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, București, 2001, doc. 33. Precizarea explicită a sinonimiei celor două denumiri este însă foarte rară, pentru că, de regulă, numele de Țara Muntenească era folosit în documentele redactate în limba polonă - vezi Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, doc. 85, 120, 143, 149, 172, 209, 212, 218, 222 sau 228 - iar cel de Basarabia în documentele latine - vezi scrisoarea regelui Vladislav către papă din 1421 în *Acta Matini P.P. V (1417-1431)*, ed. Aloysius L. Tăutu, Roma, 1980, doc. 199; corespondența purtată între Vladislav și marele duce Vitold cu privire la arbitrajul frontierei moldo-muntene în *Codex epistolaris Vitoldi*, ed. Antonius Prochaska, Cracovia, 1882, p. 836 și p. 908-910 sau scrisoarea regelui Ungariei din 1497, publicată în codicele de la Zageb, în care se precizează „Valachia, quam domini Poloniae Bassarabiam vocant,” în *Materiały do dziejów dyplomacji Polskiej z lat 1486-1516 (Kodesks zagrzebski)*, ed. J. Garbacik, Cracovia, 1966.

sensul restrâns al termenului, este cu atât mai surprinzătoare cu cât cronicarii poloni au dedicat pasaje importante luptelor pentru Cetatea Albă și Chilia de la sfârșitul secolului al XV-lea.²⁷ Deși în cronici apar diferite referințe geografice pentru a localiza cele două cetăți, precum Valahia (Moldova), Misia Inferioară,²⁸ Țara de Jos²⁹ sau chiar Țara Muntenească,³⁰ denumirea de Basarabia nu este niciodată folosită în acest sens.³¹ Spre

²⁷ Pasajele din cronicile polone despre Ștefan cel Mare, inclusiv cele privitoare la luptele pentru Cetatea Albă și Chilia, au fost traduse în românește la începutul secolului al XX-lea de N. Orghidan. Traducerile lui Orghidan au fost recent republicate în *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, Mănăstirea Putna, 2004, p. 158-206.

²⁸ Bernard Wapowski denumește frecvent întreaga Moldovă „Misia inferior,” în *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec*, editată în seria *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. 2, de J. Szujski, Cracovia, 1874. Vezi de pildă pasajul despre cucerirea Chilie și Cetății Albe de către otomani în 1484, în care Wapowski spune despre Moldova „quondam Misia erat inferior,” paginile 3-4 în ediția Szujski.

²⁹ „Baiazid împăratul turcesc, care i-a urmat lui Mohamed, vroind să răzbune înfrângerile ce le-a suferit părintele său de la Ștefan, i-a luat acestuia cetățile puternice Chilia și Cetatea Albă din Țara de Jos, nu însă fără pierderi.” Traducerea acestui pasaj din cronică lui Bielski îi aparține lui G. I. Năstase, în *Istoria moldovenească din Kronika Polska a lui Bielski*, **CI**, 1, 1925, p. 125.

³⁰ „În acel timp [1435] regele, prin soli, i-a împăcat pe Iliăș și pe Ștefan și i-a despărțit. Lui Ștefan i-a dat țara de jos (nadolna ziemia), adică cea muntenească (Multanska) unde e Cetatea Albă și Chilia la mare; iar lui Iliăș i-a venit partea dinspre noi,” în G. I. Năstase, *Istoria moldovenească din Kronika Polska*, p. 118. Terminologia folosită de Bielski pentru a desemna țările române este, la prima vedere, confuză și poate că ar merita un studiu detaliat. De pildă, cronicarul polon se referă la Vlad Dracul ca la „voievodul Țării Românești de Jos” (Dragula Woiewoda na dolney ziemie Woloskiej). Pasajul cheie în înțelegerea terminologiei sale este descrierea Daciei, în care relatează cum, la un moment dat, Țara Românească a fost împărțită în două: Țara Muntenească și Țara Românească (Moldova).

³¹ N. Iorga interpretează un pasaj din Jan Długosz, în care cronicarul polon amintește „cetățile Basarabiei” în contextul luptelor moldo-otomano-muntene din 1474, ca referindu-se la Cetatea Albă și Chilia, vezi *Studii istorice asupra Chilie*, p. 140. Pasajul din Długosz amintește de recuperarea de către Ștefan a cetăților Basarabiei (arces Bessarabiae) de la otomani după victoria din 1474 (*Omnis exercitus suus ex praeda Turcorum, auro et argento, purpuris et equis, caeteraque nobili suppellectili, ditatus est vehementer, et arcis Bessarabiae quae ab eo ad Turcum defecerant omnes illi redditae*) în *Historiae Polonicae libri XII*, vol. 2, Leipzig, 1711-1712, p. 526. Există însă trei argumente care susțin interpretarea Basarabiei din acest pasaj ca referindu-se la întreaga Țara Românească și nu la regiunea de la nordul gurilor Dunării. Primul este că Długosz denumește frecvent întreaga Țara Românească prin Basarabia, iar pasajul despre „arces Bessarabiae” trebuie citit în legătură cu alt paragraf care descrie campania militară din același an, 1474, prin care Ștefan a cucerit Basarabia și l-a alungat domnul muntean, pentru ca apoi, la scurt timp, Radu cel Frumos să o recucerească cu ajutorul otomanilor (*referens Casimiro Regi, Radulonem Bessarabiae Voieuodam, auxiliantibus sibi Turcis*,

deosebire însă de aceste surse, așa numita *Cronică a Moldovei de la Cracovia* din secolul al XVII-lea folosește numele de Basarabia atunci când descrie, pe baza cronicilor latine anterioare, luptele pentru cele două cetăți.³² Autorul cronicii are însă grijă să distingă între Basarabia (Țara Românească)³³ și „Basarabia modernă” sau „Basarabia de astăzi” (sud-estul Moldovei cu Cetatea Albă și Chilia).³⁴ Omonimia termenului, care-l

et Bessarabiam recuperasse, et praefectos castorum, quos Stephanus instituerat, castris conquistis trucidasse), în *Historiae Polonicae*, vol. 2, p. 508. Argumentul nu este însă decisiv, pentru că Długosz nu este consecvent în folosirea terminologiei. La un moment dat cronicarul polon îl numește pe domnul muntean Vlad Țepeș, principe al Moldovei superioare (*Historiae Polonicae*, vol. 2, p. 344) și pe Basarab Țepeluș voievod al Moldovei (*Historiae Polonicae*, vol. 2, p. 546). Un alt pasaj ar putea fi interpretat în sensul unei distincții pe care Długosz ar fi făcut-o între Basarabia și Muntenia (*Turcorum enim Caesar Mahumeth omnes arces et munitiones in Bessarabiae et Montania, tradente sibi ultronee Bessarabiae Voievoda Radulone occupans et in suam potestatem redigens*), în *Historiae Polonicae*, vol. 2, p. 516. Mai sunt însă două argumente care mă fac să susțin că „arces Bessarabiae” trebuie tradus mai degrabă prin „cetățile Țării Românești” și nu prin „cetățile Basarabiei,” în sensul restrâns al termenului. Deși Długosz amintește Cetatea Albă și Chilia în mai multe rânduri, el nu le localizează niciodată în Basarabia. Excepție face pasajul în care cronicarul polon relatează solia lui Martin Chorazicz, căruia sultanul i-ar fi spus că cetatea Chilia ține de principatul Basarabiei, însă aici termenul se referă desigur la întreaga Țara Românească (*Kiliam quoque ad Bessarabiae Principatum pertinentem*), în *Historiae Polonicae*, vol. 2, p. 545. În sfârșit, ultimul argument este desfășurarea campaniei din 1474, Cetatea Albă și Chilia rămând permanent sub stăpânire moldovenească, vezi Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Székely, *Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Mănăstirea Putna, 2005, p. 109-117. Prin urmare, chiar dacă Długosz nu folosește terminologia în mod consecvent, se poate afirma cu destulă siguranță că el nu dă niciodată denumirii de Basarabia sensul restrâns, de regiune de la nordul gurilor Dunării, ci pe cel larg, de întreaga Țara Românească.

³² „Mais il ne pouvoit pas enpecher que ceux ci [les Turcs] ne s'emparassent de Kilia et de Bialogrod, et quoyqu'Etienne tint la Moldavie en respêct, le Turcs se rendirent pourtant maîtres de toute la Moldavie orientale ou dela Bessarabie, dont ils sont restés en possession depuis ce temps là,” în *Cronica Moldovei de la Cracovia. Secolul XIII-începutul secolului XVII*, ed. Constantin Rezachevici, București, 2006, p. 111. Pentru sursele cronicii vezi introducerea lui Constantin Rezachevici.

³³ De mai multe ori numele de Basarabia apare în cronică cu acest înțeles, vezi *Cronica Moldovei de la Cracovia*, p. 102, p. 107-110.

³⁴ Cel mai adesea, autorul, atunci când folosește Basarabia în sensul restrâns al termenului, precizează că denumirea are o altă semnificație decât cea obișnuită cititorului polon. Sintagmele folosite sunt „la Bessarabie moderne,” „la partie orientale [de Moldavie] ou la Bessarabie presente,” „la partie orientale [de Moldavie] ou la Bessarabie moderne,” „la Moldavie orientale ou la Bessarabie,” „de toute la Moldavie orientale ou dela Bessarabie,” în *Cronica Moldovei de la Cracovia*, p. 93, p. 96, p. 101-102 și, respectiv, p. 111.

determină pe cronicarul din secolul al XVII-lea să precizeze când anume se referă la Basarabia, se subînțelege cea „veche,” și când anume are în vedere „Basarabia modernă,”³⁵ este însă inexistentă în sursele polone din secolele anterioare. În aceste izvoare, fie ele cronistice sau diplomatice, numele de Basarabia desemnează întotdeauna Țara Românească.

Abia de la sfârșitul secolului al XVI-lea numele de Basarabia începe să aibă în sursele polone și o altă semnificație, uneori destul de greu de descifrat. De exemplu, în *Descrierea Tartariei* a lui Martin Broniowski, numele Basarabiei apare într-un subtitlu enigmatic, *Moldaviae seu Valachiae inferioris pars, quae olim Bessarabia dicta fuit*, care precede descrierea cetăților de pe Nistru începând cu Camenița.³⁶ Numele Basarabiei nu mai apare nicăieri altundeva în text, însă se regăsește pe harta care însoțește *Descrierea*, unde, lângă gura de vărsare a Nistrului este scris *Bessarabiae seu Vallachiae inferioris pars*.³⁷ S-ar părea așadar că, în

³⁵ Dublul înțeles al termenului de Basarabia l-a înșelat și pe editorul și traducătorul cronicii, Constantin Rezachevici, care a tradus următoarea frază “Mais Radule n’étant pas content de propositions, se soumit aux Turcs, qui prirrent possession dela Bessarabie, faisant dire à Etienne, qui’il dévoit leurs remettre Kilia et Bialgrod” astfel “Dar Radu nefiind mulțumit de propuneri se supuse turcilor care pretinseră stăpânirea Basarabiei, spunând lui Ștefan că trebuia să le predea Chilia și Cetatea Albă,” în *Cronica Moldovei de la Cracovia*, p. 108 și p. 143. Greșeala de traducere – otomanii nu pretinseseră, ci luaseră în stăpânire Basarabia – se datorează conexiunii pe care editorul a făcut-o, instinctiv, între Basarabia și Chilia și Cetatea Albă. În acest context, Basarabia se referă însă la țara lui Radu, adică la Țara Românească.

³⁶ Citez în continuare începutul acestui subcapitol: „Ex confinibus autem Podoliae, Moldaviae, seu Valachiae vicinis, Camenetiam, Chotimum, Sorocham, vel Olchioniam, versus Palatini Moldaviae oppida, et arces ad Nestrum sitas pervenitur. Proinde Pruto sive Hieraso Moldavie fluvio traiecto Stepanouetiam, vel Iassi primum Valachiae oppidum, vel rectius ad Prutum Techniam oppidum, et arcem Turcicam, non ita pridem ad Confluentem Nestri munitam, ac ibi Techinienses vel Moldavici in Nestro traiectus aliquot recta in capos reperiuntur,” în *Martini Broniovii de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani primi poloniae Regis legati, Tartariae Descriptio, ante hac in lucem numquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item Transsylvaniae, ac Moldaviae, aliarumque vicinarum regionum succinta descriptio Georgii A Reichersdorff, Transsylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae. Praeterea, Georgii vverneri de admirandis Hungariae aquis hypomnemation, addita tabella lauc mirabilis ad Cirknitz*, Köln, 1595.

³⁷ Hasdeu forțează interpretarea acestei legende a hărții afirmând că “polonul Martin Broniowski, scriind pe la 1579, numește porțiunea danubiană a Moldovei până la Marea Neagră: Valahia de Jos, care oarecând se zicea Besarabie,” în *Istoria critică a românilor*, p. 105. De fapt harta nu transcrie decât parțial textul lui Broniowski, care s-ar putea traduce prin “partea Moldovei sau a Valahiei inferioare, care odinioară era numită Basarabia.”

acest caz, Basarabia ar desemna regiunea de la nordul gurilor Dunării. Merită însă reținut că argumentul decisiv în această interpretare a Basarabiei nu îl reprezintă textul, confuz din cauza neconcordanței între titlul capitolului și conținutul acestuia, ci harta care însoțește *Descrierea*. Or, după cum voi arăta imediat, primele surse în care numele de Basarabia este folosit pentru a desemna regiunea de la nordul gurilor Dunării sunt cele cartografice, care preced cu aproape jumătate de secol *Descrierea* lui Broniowski. Celălalt autor polon de la sfârșitul secolului al XVI-lea care folosește Basarabia într-un sens restrâns, înțelegând prin acest termen o altă regiune decât Țara Românească, este Stanislaw Sarnicki. În *Descriptio Veteris et Novae Poloniae*, tipărită la Varșovia în 1585, Sarnicki amintește de Basarabia atunci când discută despre peucini³⁸ și de neamul Basarabilor atunci când se referă la ostrogoți.³⁹ Localizarea exactă a Basarabiei pe baza acestor pasaje, scrise mai degrabă pentru a demonstra erudiția autorului decât pentru a lumina cititorul,⁴⁰ este foarte dificilă, dacă nu imposibilă. Din fericire, într-un alt text publicat doi ani mai târziu, în 1587, Sarnicki este mult mai clar, arătând semnificația teritorială pe care o dădea Basarabiei: „Bazarabia [...] quae sita est ad litus ponti Euxini intra ostia Tirae et Danubii.”⁴¹

³⁸ „Syrmius Rex Peucinatorum qui Alexandri magni temporibus floruit, iis in locis ubi nunc Besarabia quos Polountios vocant, imperibat. Nam quia Syrmium ubi illud Concilium postea celebratum fuit adiacet Danubio, itaque haud difficile ei fuit prono flumine provincias illas quaecunque spectant ad Danubium et ostia eius imperio suo adiacere,” în *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, iuxta revisionem commissariorum regionum; Et Livoniae iuxta Odoporicon exercitus polonici redeuntis ex Moschovia*, Cracovia, 1585, sub voce Peucini. Apropierea Basarabiei de insula Peuce ne-ar putea îndemna să localizăm această regiune la nordul gurilor Dunării, însă un alt autor polon din aceeași perioadă L. Gorecki, descriind hotarul nordic al Țării Românești (Valahia Transalpină), identifica insula Peuce cu insula Brăilei (*Peuce insula, quae hodie Barillana dicunt*), vezi textul lui Gorecki în *Tesauru de monumente istorice, atâtu din vechiu tipărite cât și manuscripte cea mai mare parte străine*, ed. Al Papiu Ilarian, vol. 3, București, 1864, p. 210.

³⁹ „Besarabes autem in veteribus sedibus Gotthorum habitum habitant inter Tyram et Istrum seu Danubium,” în *Descriptio Veteris et Novae Poloniae*, sub voce Ostrog. Acest pasaj din Sarnicki este analizat de Cantemir în *Historia Moldo-Vlachica*, care respinge interpretarea cronicarului polon, vezi ed. Dan Slușanschi, p. 277.

⁴⁰ Vezi și iritarea lui Dimitrie Cantemir atunci când discută pasaje din Sarnicki: “Quid ex dictis Sarnici habebit Lector noster me quidem omnino latet. Quid autem ego habeam, sincere fatebor, me nempe illud tritum ex partibus aliquid, ex toto nihil,” în *Historia Moldo-Vlachica*, ed. Dan Slușanschi, p. 188.

⁴¹ Pasajul se referă la supunerea Basarabiei de către turci în 1475 și a fost publicat în Stanislaw Sarnicki, *Annales sive de origine et rebus gestis polonorum et*

Așadar, teoria provenienței polone a denumirii de Basarabia pentru sud-estul Moldovei istorice, în comparație cu cea a originii moldovenești, are avantajul unei prime atestări anterioare. Primele surse polone în care regiunea de la nordul gurilor Dunării este denumită Basarabia datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea, în vreme ce izvoarele moldovenești apar abia un secol mai târziu. Chiar și așa însă, textele lui Sarnicki și Broniowski sunt precedate cu aproape jumătate de veac de primele atestări cartografice occidentale ale Basarabiei. Dacă polonii ar fi păstrat amintirea stăpânirii muntenești prin numele pe care l-ar fi dat acestei regiunii, este greu de explicat de ce primele surse care folosesc numele de Basarabia cu acest sens sunt atât de târzii și atât de puține. Cred, așadar, că teza originii polone a denumirii de Basarabia pentru regiunea din sud-estul Moldovei istorice, deși mai plauzibilă decât cea a provenienței moldovenești, este la rândul ei greșită.

Dacă însă respingem ambele teze s-ar părea că ajungem într-un impas. Logic, denumirea de Basarabia pentru această regiune nu se putea naște decât într-o țară în care acest nume era folosit pentru a desemna Țara Românească, ceea ce restrânge⁴² cercul posibilei proveniențe a

lituanorum. Libri VIII, Cracovia, 1587. Fragmentul a fost semnalat prima dată de Hasdeu, apoi de Iorga. Nu am putut consulta *Analele* lui Sarnicki în ediția princeps, ci am folosit ediția de la Leipzig din 1712, în care *Analele* au fost publicate în continuarea *Historiae Polonicae* a lui Jan Długosz. Pasajul citat este la pagina 1185, sub anul 1475.

⁴² Am restrâns cercul provenienței la aceste două țări chiar dacă mai există și alte cancelarii care, la un moment dat, au folosit numele de Basarabia pentru a desemna Țara Românească. În unele cazuri este vorba despre o influență externă, ușor identificabilă, precum interpolarea scribului slavon al cancelariei lui Sigismund într-un document pentru Tismana (vezi **DRH, B**, vol. 1, doc. 62), sau influența cancelariei polone asupra celor trei documente emise de Vlad I și de Mircea cel Bătrân (vezi **Hurmuzaki I/2**, p. 374-375, p. 824-825). Alteori influența externă poate fi bănuită, precum în cazul privilegiului emis de Grigore al XI-lea pentru călugării minoriți din Bosnia în 1372, în care Țara Românească este denumită *Basarat* (**Hurmuzaki I/2**, doc. 142). Este posibil ca în acest caz numele țării, folosit în sursele sârbești, să fi ajuns la Roma prin intermediul cererii trimise de călugării din Bosnia. Există însă și unele surse în care motivul folosirii denumirii Țara Basarabească este greu de descifrat. Vezi de pildă un document de la Ludovic de Anjou din 1377, în care regele se referă la lupta purtată „in terra Bozorabie supra rippam fluvii Danubii quondam contra Godon, fratrem Layko de eadem, fortissimum nostrum adversarium.” Documentul a fost semnalat de N. Iorga, care i-a adăugat următorul comentariu „cette appellation de Bessarabie – qui est unique chez les Hongrois – pour la Valachie, est intéressante à noter,” în *Les roumains d'après quelques nouveaux documents occidentaux*, **ARBSH**, 9, 1921, p. 171-181.

numelui la Moldova și Polonia.⁴³ Nu ar fi poate, mai înțelept, să invocăm hazardul păstrării surselor și să conchidem că denumirea ar putea fi de origine moldovenească sau polonă, chiar dacă, din diverse motive, nu s-a păstrat vreme îndelungată nici un izvor în care să fie atestată? Răspunsul este categoric nu. Dacă renunțăm la o abordare preconcepută și repertoriem cele mai vechi atestări ale denumirii de Basarabia pentru teritoriul de la nordul gurii Dunării, observăm că ele datează de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și că, lucru cu mult mai important, toate provin din același tip de surse. După cum voi arăta în continuare, odată ce renunțăm la premisa falsă, unanim acceptată fără a fi fost vreodată demonstrată, potrivit căreia numele de Basarabia dat acestei regiuni consemnează „o veche tradiție,” originea denumirii se impune cu claritate.

Ipoteza originii cartografice. Cea mai veche atestare a denumirii de Basarabia pentru această regiune a fost multă vreme considerată în istoriografia română așa numita hartă a lui Reicherstorffer. Primul editor român al acestei hărți a fost Alexandru Papiu Ilarian, care a tipărit-o împreună cu textul *Chorografiei Moldovei* de Reicherstorffer sub titlul: *Charta Moldovei de la 1541 după edițiunea de la 1595*.⁴⁴ În prefața care însoțea textul, Papiu Ilarian afirma că această hartă ar fi fost realizată chiar de Reicherstorffer și că ar fi fost prima oară tipărită în ediția *Chorografiei* din 1550, pe care însă mărturisea că nu avusese ocazia să o vadă.⁴⁵ Pe urmele lui Papiu Ilarian mai mulți istorici au consemnat ca primă atestare a denumirii de Basarabia, *Chorografia Moldovei* a lui Reicherstorffer, unii adăugând chiar anul 1541 ca prima atestare a

⁴³ Cele mai vechi izvoare în care Țara Românească apare sub numele de Țara Basarabească sunt cele sârbești. Hrisovul lui Ștefan Uroș din 20 septembrie 1349 este cel mai vechi document sârbesc care folosește această denumire, vezi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, **RIR**, 7, 1937, p. 94, nota 1. Limita cronologică poate fi probabil și mai mult coborâtă dacă luăm în considerare desemnarea locuitorilor Țării Românești sub numele de Basarabi, în cronicile sârbești care relatează luptele din 1330, vezi Anca Iancu, *Știri despre români în izvoare istoriografice sârbești (secolele XV-XVII)*, în *Studii Istorice Sud Est Europene*, ed. Eugen Stănescu, vol. 1, București, 1974, p. 15. Nu văd însă cum ar fi posibil, cronologic sau geografic, ca sursele sârbești din secolul al XIV-lea să stea la baza denumirii de Basarabia dată sud-estului Moldovei începând cu secolul al XVI-lea.

⁴⁴ Vezi *Tesauru de monumente istorice*, ed. Alexandru Papiu Ilarianu, vol. 3, p. 134.

⁴⁵ Vezi *Tesauru de monumente istorice*, ed. Alexandru Papiu Ilarianu, vol. 3, p. 123, nota 6.

numelui.⁴⁶ Însă, după cum s-a observat mai demult, primele două ediții ale *Chorografiilor*, din 1541 și din 1550, nu cuprind o asemenea hartă.⁴⁷ Abia cea de-a treia ediție, publicată în 1595, cuprinzând laolaltă *Chorografiile* lui Reicherstorffer și *Descriptio Tartariae* a lui Martin Broniowski, include harta din ediția Papiu Ilarian.⁴⁸ Evident, harta din ediția din 1595, apărută la peste o jumătate de secol de la prima publicare a textului, nu-i aparține lui Reicherstorffer. Pe lângă decalajul cronologic substanțial, alte două argumente împiedică această atribuire a hărții. Mai întâi, Reicherstorffer nu pomenește nicăieri în textele sale de existența vreunei asemenea hărți, lucru de mirare dacă el ar fi fost autorul. Apoi, între conținutul textului și cel al hărții există numeroase inadvertențe,⁴⁹ inclusiv în ceea ce privește denumirea de Basarabia, care apare pe hartă, dar nu este niciodată amintită în *Chorografiile*. Prin urmare, harta din 1595 nu are nici o legătură cu Reicherstorffer, ci se înscrie, după cum voi arăta imediat, într-o tradiție cartografică apărută la mijlocul secolului al XVI-lea.⁵⁰

⁴⁶ Vezi de pildă I. I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, p. 16 sau C. Cihodaru, *Relațiile dintre Țara Românească și Moldova în timpul domniei lui Mircea cel Mare*, în *Marele Mircea Voievod*, ed. Ion Pătroi, București, 1987, p. 194.

⁴⁷ Vezi prezentarea edițiilor *Chorografiilor* în introducerea scrisă de Maria Holban din *Călători străini despre Țările Române*, vol 1, București, 1968, p. 181-186. Pentru o analiză mai detaliată vezi studiul Mariei Holban, *În jurul Chorografiilor lui Reicherstorffer*, *Studii*, 18, 1965, p. 147-170. Acest studiu critic, deși este un exemplu de erudiție și de acribie, pleacă de la o premisă greșită, ceea ce duce la vicierea întregii interpretări. Încercând să reconstituie fazele succesive de redactare a textului, pentru a separa informațiile „veridice” de cele îndoielnice, Maria Holban și-l imaginează pe Reicherstorffer redactându-și *Chorografiile* precum un istoric modern. La un moment dat, Maria Holban se referă chiar la „fișele” pe care Reicherstorffer le-ar fi folosit atunci când scria despre Moldova, vezi paragraful 4 de la pagina 151.

⁴⁸ A trecut neobservată în istoriografia română o notă a lui Hasdeu (*Istoria critică*, p. 240, nota 2) prin care semnala o altă hartă în care apare denumirea de Basarabia, publicată în același volum din 1595. Această hartă nu ilustra însă textul lui Reicherstorffer, ci pe cel al lui Broniowski.

⁴⁹ Neconcordanța dintre text și harta anexată ediției din 1595 a *Chorografiei* a fost invocat și de Dragoș Moldavanu ca un argument împotriva atribuirii hărții lui Reicherstorffer, vezi *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca. 1395-1789)*, Iași, 2005, p. 71.

⁵⁰ Mi se pare ironic că Reicherstorffer, considerat de mulți istorici cel dintâi călător care atestă denumirea de Basarabia, era acuzat de un contemporan, Johannus Honterus, că ar fi neglijat tocmai regiunea dintre „limanul Nistrului și Delta Dunării,” despre care „nu face nici o mențiune.” Recenzia lui Honterus la descrierea Moldovei a lui Reicherstorffer a fost publicată de Maria Holban în *Călători străini*, vol. 1, p. 204-206 și discutată în același volum, p. 229-230.

Pseudo-Reicherstorffer, *Moldaviae finitimarumque regionum typus*, Viena, 1595

Acum câțiva ani am semnalat o altă atestare cartografică a denumirii de Basarabia, ce precede harta din 1595 cu câteva decenii. Pe harta lui Giacomo Gastaldi, tipărită la Veneția în 1546, Basarabia apare pe o porțiune largă dintre Prut și Nistru.⁵¹ Într-o notă publicată în SMIM, Ștefan Andreescu recunoștea anterioritatea acestei hărți, considerând-o însă o simplă compilație bazată pe două surse cartografice, una italiană și cealaltă „foarte probabil polonă la origine.”⁵² Prin urmare, încheia domnia sa, tot harta din 1595 „ar da seama în chip corect asupra întinderii Basarabiei.” Ștefan Andreescu avea fără îndoială dreptate să privească cu circumspecție

⁵¹ Titlul complet al hărții este: *La vera descrizione di Tutto la Ungheria, Transilvania, Valachia, parte di Polonia, Podollia, e Rossia, con Tutto la Boemia, Slesio, Moravia, Austria, Parte di Franconia, et la Baviera, dalla parte Australe, del Danubio, la Bulgaria, la Bossina, Servia et Romania, parte de Italia con tuto la Schiavonia*. Harta a fost reprodusă în Lajos Szántai, *Atlas Hungaricus. Hungary in printed Maps (1528-1850)*, Budapesta, 1996, p. 190.

⁵² Vezi Ștefan Andreescu, *Cea mai veche mențiune cartografică a Basarabiei*, SMIM, 23, 2005, p. 311.

harta lui Gastaldi, care într-adevăr folosește surse diferite, printre care aș include nu doar o hartă italiană, probabil Rosselli,⁵³ și una polonă, probabil Wapowski,⁵⁴ ci și hărțile lui Münster.⁵⁵ Critica întemeiată a hărții lui Gastaldi, nu explică însă încrederea, nejustificată, pe care Ștefan Andreescu o acordă hărții din 1595. De ce cartograful acestei hărți, despre care nu știm nimic,⁵⁶ ar fi reprezentat corect Basarabia, în vreme ce Gastaldi, unul dintre cei mai importanți cartografi din secolul al XVI-lea, s-ar fi înșelat?

fragment din Gastaldi, *La vera descrizione di tutta la Ungheria*, Venetia, 1546

⁵³ Harta Europei Centrale a lui Francesco Rosselli tipărită în jurul anului 1500, este una dintre cele trei hărți timpurii ale acestei regiuni, alături de cele ale lui Henricus Martellus și Nicolaus de Cusa, vezi Tony Campbell, *The Earliest Printed Maps 1472-1500*, Londra, 1987, p. 70-78.

⁵⁴ Harta lui Bernard Wapowski a Sarmăției moderne (c. 1525) a fost una dintre cele mai importante hărți din secolul al XVI-lea, fiind folosită de foarte mulți cartografi occidentali. Din păcate, nici un exemplar din harta lui Wapowski nu s-a păstrat, vezi K. Buczek, *The History of Polish Cartography, from the 15th to the 18th century*, trad. Andrzej Potock, Cracovia, 1966, p. 32-39.

⁵⁵ Vezi în acest sens și comentariile lui Roberto Almagia privind sursele folosite de Gastaldi în *Monumenta Cartographica Vaticana*, vol. 2, Roma, 1944-1955, p. 21.

⁵⁶ Maria Holban crede că autorul hărții ar putea fi un cartograf polon, însă nu aduce nici un argument în acest sens, vezi *Călători străini*, vol. 1, p. 185. Ținând seama de terminologia hărții, această ipoteză mi se pare improbabilă.

Printre sursele cartografice ale lui Gastaldi enumeram mai sus și hărțile lui Münster, primele pe care apare denumirea de Basarabia pentru regiunea din nordul gurilor Dunării. Cea dintâi atestare a acestei denumiri este în harta lui Sebastian Münster, intitulată *Polonia et Ungaria XV Nova Tabula*, inclusă în ediția Basel a *Geografie* lui Ptolemeu (1540),⁵⁷ retipărită apoi, cu minime modificări în edițiile latine ale *Cosmografie* lui Münster (1542, 1545, 1552),⁵⁸ precum și în cele germane (1544, 1550, 1588).⁵⁹ În secolul al XVI-lea, denumirea de Basarabia apare de asemenea pe cele două ediții ale hărții de perete a Europei a lui Mercator (1554, 1572),⁶⁰ pe o hartă manuscrisă a Europei din 1572, derivată probabil din globul lui Livio Sanuto,⁶¹ pe harta României a lui Ortelius din 1584⁶² și pe harta Europei a lui Fausto Rughesi tipărită în 1597.⁶³

Așadar, sursele cartografice de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sunt cele mai vechi izvoare care dau regiunii de la nordul gurilor Dunării numele de Basarabia. Atestări ale denumirii de Basarabia cu acest sens restrâns încep să apară în surse non-cartografice abia la câteva decenii după primele hărți enumerate mai sus. Pentru a putea urmări mai ușor filiera prin care s-a transmis și răspândit denumirea de Basarabia am împărțit sursele non-cartografice în trei categorii, pe care le voi analiza în continuare: (1) descrieri geografice; (2) corespondența diplomatică, cronici și discursuri; (3) relatările călătorilor străini. Ordinea în care am enumerat aceste trei categorii de surse este cea a succesiunii lor cronologice, sugerând astfel o posibilă filiație a transmiterii denumirii.

⁵⁷ Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, ed. Sebastian Münster, Basel, 1540. Retipărită în volumul cinci din cea de-a treia serie a colecției *Theatrum Orbis Terrarum*, cu o introducere de R. A. Skelton, Amsterdam, 1966.

⁵⁸ Am putut să consult *Cosmografia* latină a lui Sebastian Münster în ediția din 1552, din care un exemplar se găsește la Biblioteca Institutului „Nicolae Iorga.” Vezi puțin mai jos o discuție asupra surselor cartografice ale lui Münster și o comparație între hărți și textul explicativ care le însoțește.

⁵⁹ Harta este intitulată *Landtafel des Ungerlands, Polands, Reusse, Littaw, Walachei und Bulgarei*. Vezi o reproducere a acestei hărți în Tibor Szathmáry, *Descriptio Hungariae. Magyarország és erdély nyomtatott térképei 1477-1600*, Cremona, 1987.

⁶⁰ Vezi Marcel Watelet, ed., *Facsimilé des cartes de Gerard Mercator continues dans l'Atlas de l'Europe vers 1570-1572*, Anvers, 1993.

⁶¹ Vezi o reproducere a hărții în R. Almagia, *Monumenta Cartographica*, vol. 2, p. 83.

⁶² Abraham Ortelius, *Romaniae, quae olim Thracia dicta*. O reproducere și o excelentă descriere a hărții se găsește pe site-ul *Cartographica Neerlandica* al soților Marcel și Deborah van den Broecke. URL: <http://www.orteliusmaps.com> (harta cu numărul 159). Data ultimei accesări: 13.09.2011.

⁶³ Vezi o reproducere a hărții în R. Almagia, *Monumenta Cartographica*, vol. 2, p. 69 și p. 73.

În scrierile geografice din ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea am reușit să identific patru mențiuni ale Basarabiei, toate în texte de tipul celor pe care editorii seriei de *Călători străini* le-au așezat sub eticheta *Mărturii indirecte*. De altfel, fragmente din acești autori au și fost incluse în seria de *Călători străini*, însă în trei din cele patru cazuri pasajul despre Basarabia a fost omis din traducerea românească.⁶⁴ Din cele patru descrieri geografice trei sunt italienești – *Cosmografia* lui Gian Lorenzo d’Anania, a cărei primă ediție a fost tipărită în 1573,⁶⁵ *Relationi Universali* de Giovanni Botero, publicată în 1591⁶⁶ și *Geografia Universală* a lui Ptolemeu editată de Giovanni Antonio Magini în 1596⁶⁷ – iar una este franțuzească – Blaise de Vigenère, *La Description du Royaume de Pologne*, 1573.⁶⁸ Nici unul dintre acești geografi nu precizează explicit sursa pe care a folosit-o, însă la baza pasajelor în care este amintită Basarabia pare a se afla, de fiecare dată, un izvor cartografic. Dacă la Botero,⁶⁹ Magini⁷⁰ și Blaise de Vigenère⁷¹ inspirația cartografică a

⁶⁴ În absența unei reconstituiri amănunțite a modului de lucru la primele volume din *Călători străini* este greu de spus cine a luat decizia amputării fragmentelor despre Basarabia cuprinse în relatările de călătorie. Ar putea fi vorba de cenzură, dar, la fel de bine, ar fi putut interveni auto-cenzura editorilor. Această variantă ar putea explica de ce în volumul 4 din *Călători străini* pasajul din d’Anania a putut fi publicat, iar Basarabia apare chiar la index, în vreme ce alte două texte din același volum (Giovanni Antonio Magini și Giovanni Botero) au fost amputate.

⁶⁵ *Vezi Călători străini*, vol. 4, p. 568-569.

⁶⁶ *Vezi Călători străini*, vol. 4, p. 571-577. În postfața care însoțește traducerea Mariei Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Maria Holban argumentează convingător că Botero nu a fost niciodată în Țările Române, așa cum se crezuse mai demult, vezi capitolul despre Botero din Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Angheliescu, București, 1981, p. 175-180.

⁶⁷ *Vezi Călători străini*, vol. 4, p. 578-588.

⁶⁸ *Vezi Călători străini*, vol. 2, p. 637-642.

⁶⁹ Citez din *Relationi universali*, ediția Vicenza, 1595, vol. 1, p. 53-54: „Passate le bocche del Danubio, che occupano quaranta miglia, s’entra in quella parte di Moldavia, che i Turchi chiamano Bessarabia, oue e la terra di Moncastro dalla bocca del fiume Niester a quella di Boristene, mettono ottanta miglia: e in questo spatio cominciano gli stati del Re di Polonia.” Basarabia apare și în descrierea generală a celor două Valahii pe care Botero o face la pagina 47.

⁷⁰ „Ad ipsam Moldaviam pertinet Bessarabia, quae est illa regio extrema in ora ipsius ad mare nigrum sita, sic a Bessis Thracibus appellata, in qua quidem sunt Kilim et Moncastrum seu Chermen oppida [...]” Pasajul este citat din ediția Magini a *Geografie universale* a lui Ptolemeu, din 1596, de la pagina 271.

⁷¹ Din păcate nu am avut acces direct la textul lui Blaise de Vigenère pentru că, în prezent, exemplarul din *Descrierea Poloniei* deținut de Biblioteca Națională nu poate

pasajelor despre Basarabia este doar probabilă, fiind sugerată de stilul descrierii, la Gian Lorenzo d'Anania ea este sigură. Citez în continuare fragmentul din d'Anania în traducerea Mariei Holban:

„Această țară [Valahia] se întinde spre nord până în Podolia, și spre mare până la Tartaria minoră, atingând în stânga Transilvania și în dreapta Marea Neagră. Se împarte în două părți: una care e situată lângă Transilvania, e numită Valahia superioară și Transalpina și cealaltă care se află în mare parte spre mare, ei o numesc Valahia inferioară și Moldova, cu care se hotărăște Basarabia și Sibia [con che termina la Besarabia, e la Sirsia].”⁷²

Acest ultim toponim, neobișnuit, pe care Claudiu Isopescu l-a transcris prin Sirsia, iar Maria Holban l-a redat prin Sibia, demonstrează că Botero s-a inspirat în redactarea acestui pasaj dintr-o sursă cartografică. Toponimul este de fapt Syrfia, denumirea dată regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră, în nordul Dobrogei de astăzi, în mai multe hărți din secolul al XVI-lea.⁷³ Din aceste hărți, cel mai probabil din cele ale lui Gastaldi, s-a inspirat și d'Anania în redactarea acestui pasaj.⁷⁴ Interesant este că pentru unii autori din secolul al XVII-lea, precum Johann Heinrich Alsted, Syrfia și Basarabia ajung chiar să fie sinonime.⁷⁵ Pe parcursul secolului al XVII-lea denumirea de Basarabia devine mult mai frecvent folosită în geografia occidentală,⁷⁶ atestările toponimului în sursele scrise

fi consultat. Prin urmare, mă mulțumesc să dau fragmentul din de Vigenère în traducerea lui Iorga din *Studii istorice asupra Chinei*, pagina 75: „de-a lungul malurilor Mării Negre, unde sunt fortărețele Cetatea Albă și Chilia, e Moldova sau Basarabia.”

⁷² Traducerea Mariei Holban din *Călători străini*, vol. 4, p. 568-569. Maria Holban consideră Sibia ar fi de fapt Serbia. În textul editat de Isopescu numele apare sub forma Sirsia.

⁷³ Pentru a da doar câteva exemple, Syrfia apare pe hărțile lui Rosselli, Münster și Gastaldi.

⁷⁴ Pentru posibilele surse ale lui d'Anania, printre care se regăsește și Gastaldi, vezi Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, ARBSH, 16, 1929, p. 48.

⁷⁵ „Syrfia est ipsa Bessarabia” în Johann Heinrich Alsted, *Compedium philosophicum*, Herborn, 1626, p. 1006.

⁷⁶ Vezi de pildă David Chyträus, *Saxonia ab anno christi 1500 usque ad M.D.XCIX*, Leipzig, 1611, p. 31: „Sed a fluuio Moldoua perlabente, prouinciam appellatam constat, cuius pars Ponto Euxino proximo, Bessarabia, Turcis Kili et Kele arx: nostris Kilia, priscis Achillea nominatur.”

depășindu-le cu mult pe cele din izvoarele cartografice.⁷⁷ Frecvența atestărilor crește mai cu seamă din momentul în care Basarabia pătrunde în marile dicționare și enciclopedii geografice, precum cele ale lui d'Avity,⁷⁸ Peter Heylyn,⁷⁹ Martineau du Plessis,⁸⁰ Lucas di Linda,⁸¹ Robbe⁸² sau Edmund Bohun.⁸³ Așadar, vreme de aproape un secol, de la sfârșitul secolului al XVI-lea și până la sfârșitul secolului al XVII-lea, numele de Basarabia s-a răspândit în literatura geografică a Europei apuseane prin intermediul hărților, apoi prin cel al cosmografiilor și

⁷⁷ Citez doar câteva din hărțile din secolul al 17-lea pe care apare Basarabia, însă lista acestora este cu mult mai lungă: Mercator, *Walachia, Servia, Bulgaria*, Amsterdam, 1607 - inclusă după 1634 în atlasele Blaeu; Philippe de la Rue, *La partie septentrionale de la Turquie*, Paris, 1651; Nicolas Sanson d'Abbeville, *Estats de l'Empire des Turqs en Europe*, Paris, 1655; Giovanni Iacomo Rossi, *Walachia, Bulgaria, Romania*, Roma, 1684; Giacomo Cantelli da Vignola, *Descrittione delli Principati della Moldavia e Valachia*, Roma, 1686; Nicolaus Visscher, *Exactissima Tabula qua tam Danubii fluvii pars inferior*, Amsterdam, 1690.

⁷⁸ „Basarabia, care este considerată una din provinciile Moldovei,” în Pierre d'Avity, *Les estats, empires, royaumes et principautez du monde*, Paris, 1625, p. 80.

⁷⁹ „A little Province called Bessarabia, lying on the Euxine,” în articolul despre *Moldavia* din Peter Heylyn, *Cosmographie in Four Bookes containing the Chorographie and Histoire of the whole world and all the principall Kingdomes, Provinces, Saes, and Isles thereof*. Ediția din 1652 a fost recent reeditată de Robert Mayhew, Bristol, 2003, vol. 2, p. 200-212.

⁸⁰ „La Bessarabie qui selon quelques-uns fait partie de la Moldavie, est occupee par les Tartares d'Oczakow, et par ceux de Budziack,” în Martineau du Plessis, *Nouvelle geographie, ou Description exacte de l'univers tiree des meilleurs Auteurs tant Anciens que Modernes et principalement de Mrs. De l'Academie Royale des Sciences, de Sanson, Blaeu, Briet, du Val, Cluvier, Baudrand et autres. Enrichie d'un tres-grand nombre de Cartes et de Figures des Nations. Ouvrage tres utile a ceux qui veulent avoir une parfaite connoissance de l'Estat present du Monde et de ses parties, suivant les dernieres decouvertes*, Amsterdam, 1700, vol. 2, p. 237-240.

⁸¹ „Negli ultimi confini della Vvalacchia e la Bessarabia, che li Cosmografi pongono nella stessa Dacia, o Valacchia, li cui popoli furono detti Bessi, li quali andarono ad habitare la Bossina, e diedero o quel Regno il nome,” în Lucas di Linda, Maiolino Bisaccioni, *Le relationi et descrittioni universali et particolari del Mondo*, Veneția, 1664, p. 49.

⁸² Robbe descrie Basarabia în capitolul al 12-lea, dedicat Moldovei (vol. 1, p. 552-553), pentru ca apoi să revină asupra regiunii la sfârșitul primului volum, unde enumeră cele mai importante orașe din Basarabia (Tekin, Orihow, Bialogrod, Moncastro, Kilia-Nova, Smail, Brailha), în *Méthode pour apprendre facilement la Géographie dédiée a monseigneur le duc du Mayne*, Paris, 1678, vol 1, p. 561.

⁸³ În dicționarul lui Edmund Bohun Basarabia este amintită în articolele privitoare la Beligrad, Bialogrod, Moldavia, Nester Alba și Niester, vezi *A geographical dictionary*, Londra, 1688.

dicționarelor, transformându-se dintr-un termen cartografic într-o denumire uzuală în limbajul geografic al vremii. Uneori, filiera prin care denumirea de Basarabia s-a răspândit este atestată explicit. De pildă, la sfârșitul secolului al XVI-lea, Martin Gruneweg, primul călător străin care menționează Basarabia, precizează că a întâlnit acest termen în hărțile pe care le-a văzut.⁸⁴

Pătrunderea treptată a denumirii de Basarabia din limbajul geografic în cel politic reprezintă un proces lent, care începe la sfârșitul secolului al XVI-lea și va dura mai bine de două secole. Cea dintâi sursă non-geografică în care apare Basarabia este discursul protonotarului Giulio Ruggieri, ținut în 1572 în fața Scaunului Apostolic, asupra ajutorului pe care l-ar putea da Polonia Ligii Sfinte.⁸⁵ Denumirea de Basarabia apare de două ori în discurs, de fiecare dată pentru a desemna regiunea în care se găsește Chilia.⁸⁶ Ruggieri localizează Chilia în Basarabia, așa cum plasează Caffa în „Taurica Chersonesso,” ceea ce lasă să se întrevadă utilizarea erudită a acestor două denumiri, prin care abatele italian își înfrumuseța discursul, etalându-și totodată cunoștințele geografice.⁸⁷ În 1596, termenul de Basarabia re apare într-o altă sursă

⁸⁴ „Privitor la acest oraș Oblucița toți gravorii în lemn se înșală, și unul după celălalt. Căci în toate hărțile și mapele acesta este poziționat în fața Dunării, pe malul valah în Basarabia sau pe o insulă din Dunăre, deși, după cum ai auzit, se află pe celălalt mal, în Turcia și nu are fluviul Dunării în spate.” Îi mulțumesc colegului Alexandru Ciocîltan pentru a-mi fi semnalat și pus la dispoziție traducerea acestui text, înainte de a-l publica. Traducerea pasajelor privitoare la Moldova, Dobrogea și Țara Românească din relatarea lui Martin Gruneweg va fi inclusă în *Călători străini despre Țările Române. Supliment*, vol. 1, ed. Ștefan Andreescu, Ileana Căzan, Alexandru Ciocîltan, Tatiana Cojocaru, Marian Coman, Ovidiu Cristea și Nagy Pienaru, București, 2011 (sub tipar). Pentru Martin Gruneweg și călătoriile sale vezi Alexandru Ciocîltan, *Martin Gruneweg prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea*, **SMIM**, 27, 2009, p. 209-248.

⁸⁵ Pentru Giulio Ruggieri vezi notița biografică din *Călători străini*, vol. 2, 629.

⁸⁶ Pentru că în ambele fragmente denumirea Basarabiei este folosită cu același sens citez în continuare doar un fragment din cele două: „Percioche, incamminandosi l'essercito polacco verso Bialogrodo et Kyli nella Bessarabia, o verso Capha, nella Taurica Chersonesso, gli sarebbe necessario, non solo di superare li presidii che tiene il Turco in quella citta, ma li Tartari ancora [...]” Singura ediție a acestui discurs pe care am găsit-o este cea fragmentară din N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 333.

⁸⁷ Interesant este că Giulio Ruggieri nu folosește denumirea de Basarabia în descrierea Moldovei pe care o scrie la întoarcerea sa din ambasada la regele Poloniei și în care împrumută terminologia polonă denumindu-i pe moldovenii vlahi și pe locuitorii Țării Românești multani, vezi ediția descrierii în N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol.1, București,

romană, de data aceasta un avviso care consemna mai multe știri venite din Polonia prin Veneția.⁸⁸ Potrivit uneia dintre aceste știri, în negocierile pe care le purta cu Imperiul pentru aderarea la Liga Sfântă, Polonia ceruse să primească în eventualitatea victoriei împotriva otomanilor Valahia, Moldova și Basarabia.⁸⁹ Basarabia apare așadar ca o regiune distinctă de Valahia și de Moldova, fără însă a se putea preciza înțelesul exact al acestui termen. Semnificația denumirii apare mult mai limpede într-un dispaccio trimis în 1600 din Praga către Veneția, în care Basarabia este definită ca regiunea de la Marea Neagră, de la gura fluviului Nistru, unde se află Cetatea Albă care este ținută de otomani.⁹⁰ O altă atestare a Basarabiei în sursele non-geografice de la sfârșitul veacului al XVI-lea este cea din cronica lui Baltasar Walther despre faptele lui Mihai Viteazul. Cronica, cunoscută după ediția din Görlitz, din 1599, este alcătuită din mai multe straturi, aparținând unor autori diferiți și inspirată din mai multe surse.⁹¹ Din acest motiv, identificarea autorului celor două pasaje din cronică în care apare Basarabia nu este tocmai simplă. Mai întâi, trebuie observat că toponimul apare în parafraze geografice, de ambele dați Basarabia fiind echivalată cu „antiquissimo comitatu, Cili nuncupato.”⁹² Cele două pasaje sunt incluse în partea din cronică scrisă de Baltasar Walther pe baza unei surse muntenești, probabil cronica lui Teodosie Rudeanu, la care silezianul a avut acces prin intermediul traducerii polone puse la dispoziție de Andrei Taranowski.⁹³ Prin urmare,

1895, p. 14, tradusă în *Călători străini*, vol. 2, p. 630-631. Pentru Ruggieri numele de Basarabia pare a fi mai degrabă o denumire livrescă și nu una întâlnită pe parcursul călătoriei în Polonia.

⁸⁸ Documentul a fost publicat de Aurel Decei în *Avvisi riguardanti i Paesi Romeni negli anni 1596-1598*, „Diplomatarium Italicum” 4 (1939): 1-74, doc. 72.

⁸⁹ „Che hauendosi uittoria contro turchi, la Vallachia, Moldaui et Bassarabia siano concesse alla corona di Pollonia.”

⁹⁰ „Bessarabia, che beve sopra il Mar maggiore da quella parte, dove alle bocche del fiume Niester e Biaogorod o Moncastro il castello del quale e tenuto da Turchi.” Documentul a fost publicat în *Hurmuzaki* III/2, doc 435.

⁹¹ Pentru sursele folosite de Walther și pentru editarea cronicii, însoțită de o traducere românească, vezi Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, *SMIM* 3, 1959, p. 7-99.

⁹² „Cili vel Kilia urbe in Bessarabia vel antiquissimo Comitatu, Cili nuncupato” și „in Bessarabia sive Cili comitatu circa Kiliam et Bialogrodum civitates, inter Danubium ac Tyran sive Niestrum morantem,” în *Ibidem*, p. 67 și p. 81.

⁹³ „Brevem quendam rerum gestarum, Walachico sermone a Dn. Cancelario conceptum, atque ab ipso Waiwoda approbatum contextum, in aula Targowistea obtinebam, quem in Polonam translatum linguam, latinis verbis reddens,” în *Ibidem*, p. 53.

referințele la Basarabia ar putea aparține oricăruia dintre cei trei autori, cronicarul muntean, Baltasar Walther sau traducătorul polon. Mai mult, parafrazele geografice s-ar putea datora unor interpolări ulterioare, manuscrisul trecând prin mai multe mâini din 1597, atunci când Walther l-a încredințat soliei polone care părăsea Constantinopolul, până în 1599, când a fost publicat la Görlitz, nu înainte de a-i fi fost aduse noi modificări chiar de autor.⁹⁴ În condițiile unei paternități atât de încurcate, dintre variantele de mai sus, cred că doar una poate fi, cu oarecare certitudine, eliminată. Chiar dacă cronica lui Teodosie Rudeanu s-a pierdut, textul logofătului muntean a fost folosit, după cum a arătat Dan Simonescu, nu doar de cronica lui Walther, ci și de raportul lui Mihai Viteazul adresat ducelui de Toscana și de relatarea lui Petru Grigorovici Armeanul, preluată ulterior de cronistica ungurească (Szamosközy, Bethlen, Istvánfy).⁹⁵ De vreme ce toponimul Basarabia nu se regăsește în nici unul dintre aceste texte, după cum lipsește cu desăvârșire și din cronistica muntească, este greu de crezut că ar fi putut fi preluat de Walther din cronica internă pe care a folosit-o. Mai importantă însă decât originea echivalării Basarabiei cu „comitatus Cili” este motivul includerii acestei explicații în text. Cel mai probabil, autorul sau interpolatorul menționează Basarabia pentru a ajuta audiența să localizeze cu mai mare ușurință evenimentele descrise.⁹⁶ Prin urmare, era de așteptat ca pentru un potențial cititor al unei cronici latine tipărite în Germania în ultimii ani ai veacului al XVI-lea Basarabia să fi devenit deja un termen geografic familiar.

În acest repertoriu al surselor în care toponimul Basarabia a fost folosit pentru a desemna regiunea din sud-estul Moldovei istorice surprinde absența îndelungată a termenului din relatările călătorilor străini, unde, cu excepția mai sus amintită a lui Gruneweg, apare abia de la sfârșitul secolului al XVII-lea. De altfel, acesta este și principalul contra-argument al tezei originii indigene a denumirii de Basarabia. În plus, toponimul apare mai întâi în așa numitele descrieri de călătorie indirecte, scrise de autori care nu au trecut niciodată prin Moldova, precum relatarea

⁹⁴ Vezi discuția despre intervențiile asupra textului înainte de publicare în *Ibidem*, p. 12.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 40.

⁹⁶ La o lectură grăbită a primului pasaj în care este amintită Basarabia s-ar putea crede că Baltasar Walther ar fi văzut cu ochii lui această regiune. Precizarea „prout in commemoratae Legationis Polonicae transitu anno 1597, mense augusto vidimus,” nu se referă însă la Basarabia, ci la orașele dobrogene prin care cronicarul silezian a trecut atunci când a plecat de la curtea lui Mihai Viteazul, în august 1597, îndreptându-se spre Constantinopol în suita soliei polone conduse de Stanislas Golski.

lui Edward Brown (1673),⁹⁷ *Descrierea Moldovei de un anonim ungar* (1684),⁹⁸ *Descrierea stării actuale a Regatului Ungariei* (1686),⁹⁹ *Descrierea olandeză a principatelor* (1687) publicată de N. Iorga¹⁰⁰ sau *Descrierea „curioasă” a Moldovei și Țării Românești* (1699).¹⁰¹ Abia apoi, la scurt timp, numele de Basarabia începe să fie consemnat și de călătorii străini care au trecut prin Moldova, mai cu seamă de cei francezi, precum Philippe de Masson du Pont și Dalérac (1686)¹⁰² și François Gaston de Béthune (1686),¹⁰³ sau iezuitul Philippe Avril (1689).¹⁰⁴ Și în aceste cazuri însă, Basarabia pare a fi o denumire livrescă, cu care autorii s-au întâlnit mai degrabă în lecturile lor decât pe parcursul călătoriei prin Moldova.¹⁰⁵

Așadar, cronologia celor mai vechi atestări ale denumirii de Basarabia dezvăluie un traseu cu totul surprinzător al termenului, răsturnându-l pe cel acceptat în chip tradițional, al cărui singur fundament era ipoteza, nedocumentată, a vechimii numelui. Potrivit cronologiei atestărilor, denumirea de Basarabia nu a fost „exportată” din Moldova sau Polonia, prin intermediul călătorilor străini sau a corespondenței diplomatice, ci a fost „importată” din literatura geografică apuseană. Numele

⁹⁷ Vezi *Călători străini*, vol. 7, p. 508.

⁹⁸ „Iar această apă curgătoare [Prutul] se varsă în Dunăre aproape de locul podului împăratului Traian, din care a mai rămas numai ceva rămășițe. Sunt unii cari numesc această provincie Basarabia, luând acea numire (după cum spun învățații de acuma) dela familia unui oarecare voevod din Țara Românească.” Textul unguresc împreună cu traducerea românească sunt publicate în A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori*, vol. 11 (1661-1690), București, 1939, doc. 141.

⁹⁹ „Moldova se împarte în două părți, din care cea mai întinsă care este în partea de Apus, păstrează acest nume, și cealaltă nu este decât pe sfert atât de mare ca aceasta, este numită Basarabia, unde sunt gurile Dunării,” *Histoire de l'état present du Royaume de la Hongrie* (Cologne: 1686), p. 117 apud C. Rezachevici, *Cronica Moldovei de la Cracovia*, p. 42, nota 82. Traducerea textului francez este a lui Constantin Rezachevici.

¹⁰⁰ Vezi N. Iorga, *O descriere olandeză a Principatelor (1687)*, **RI**, 11, 1925, p. 37-43 și *Călători străini*, vol. 7, p. 521.

¹⁰¹ *Descrierea curioasă* este inspirată în bună măsură din lucrările geografilor italieni, printre care și Anagni, vezi *Călători străini*, vol. 8, p. 635.

¹⁰² Vezi *Călători străini*, vol. 7, p. 299. Pentru relatarea lui Dalérac privind campaniile polone din Moldova la care a participat vezi traducerea mea din *Călători străini despre Țările Române. Supliment*, vol. 1.

¹⁰³ Vezi *Călători străini*, vol. 7, p. 408. Anii din paranteză consemnează momentul în care călătorii au trecut prin Moldova și nu cel în care au redactat relatarea lor.

¹⁰⁴ Vezi *Călători străini*, vol. 8, p. 110.

¹⁰⁵ Cred că doar astfel se poate explica de ce Du Pont vorbește în două rânduri de „vechea Basarabie,” pe care o consideră o denumire ieșită din uz.

Basarabiei, dat regiunii de la nordul gurilor Dunării, apare prima oară în cartografia occidentală la mijlocul secolului al XVI-lea, de unde, în câteva decenii pătrunde în lucrările geografice. De aici, denumirea își face loc în scrierile umaniștilor italieni, poloni și germani, în care apare la sfârșitul secolului al XVI-lea, pătrunzând treptat, pe filieră italiană, în corespondența diplomatică. În secolul al XVII-lea, prin intermediul hărților, dar mai ales al dicționarelor geografice, numele de Basarabia pătrunde în vocabularul geografic occidental. Spre sfârșitul secolului denumirea începe să fie folosită în descrierile de călătorie ale Moldovei, mai întâi în cele indirecte, apoi în cele directe. Abia în acest moment, denumirea de Basarabia este atestată prima oară în sursele moldovenești, în opera lui Miron Costin. Reacția cronicarului moldovean față de denumirea de Basarabia, consemnată în două pasaje, primul din *Cronica Polonă* și cel de-al doilea din *Poema Polonă*, confirmă ipoteza originii cartografice a termenului:

„Mare greșală fac cei ce dau la iveală hărți și scriu că Țara Muntenească sau o parte oarecare a țării noastre s-ar fi numit Basarabia. În ce privește pe munteni, la ei a fost o familie de seamă a Basarabilor și câțiva domni, unul după altul [...] Deci pesemne că după acești domni sau după această familie s-a încurcat cel care întâi a scris despre Basarabia, cum că Țara Muntenească s-ar fi numit Basarabia. În ceea ce privește țara noastră, că partea aceea de la mare s-ar fi numit cândva Basarabia, de unde s-a început aceasta, nu știu nici o pricină demnă de crezământ, afară doar de faptul că sultanul Baiazid, când a făcut război împotriva domnului nostru Ștefan, Basarab domnul muntenesc se afla atunci în oastea turcească ca vasal [...]”¹⁰⁶

„De la dânșii [de la domnii munteni] și-a luat numele în aceste locuri Basarabia, deși această provincie a glorificat pe nedrept numele lor prin autorii mapelor geografice [...]”¹⁰⁷

Prin urmare, pentru Miron Costin, numele de Basarabia era un termen de origine cartografică, pe care nu-l întâlnise în altă parte și pe care-l

¹⁰⁶ Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei [Cronica Polonă]*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 209-210.

¹⁰⁷ Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 223.

considera greșit.¹⁰⁸ Pe hărțile pe care le văzuse Miron Costin Basarabia desemna fie Țara Românească, fie o parte din Moldova. Această precizare a cronicarului moldovean merită reținută, pentru că, după cum o să vedem, ea este cheia înțelegerii originii denumirii de Basarabia.

Istoria transformării acestui termen, apărut în cartografia occidentală în secolul al XVI-lea, într-o denumire folosită în secolele XVIII și XIX, inclusiv de moldoveni, pentru a desemna mai întâi regiunea de la nordul gurilor Dunării și apoi întregul teritoriu dintre Prut și Nistru este fără îndoială fascinantă, dar m-ar îndepărta prea mult de la subiectul meu.¹⁰⁹ Întrebarea de la care am plecat, simt nevoia să o reamintesc, este

¹⁰⁸ Aceeași nedumerire în fața denumirii de Basarabia, de data această însă implicită, mi se pare că exprimă tăcerea stolnicului Cantacuzino la una dintre întrebările pe care i le-a adresat Marsigli: „Come e quando li Tartari s'impadronirono del Bugiac, e qui potra darmi qualche notizia della famiglia Besaraba, oriunda della terra detta Besarabia, et ora Bugiak, che si vole fosse porto di Moldavia.” După ce răspunde la prima parte a întrebării, stolnicul muntean evită să dea un răspuns la cea de-a doua, indicând doar „dela famiglia Bessaraba nel cattalogo de principi si vedra.” Am folosit ediția Nicolae Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. 48 pe care am comparat-o cu manuscrisul *Alle petitioni dell'illustrissimo signor Luigi conte Marsigli fatte all'illustrissimo signor Constantino Cantacuzino per servirsene al proseguimento e prossimo fine del trattato istorico-naturale-geografico delle Dacie*, Biblioteca Universității din Bologna, Fondul Marsigli, ms. 57. Îi mulțumesc și pe această cale istoricului Nagy Levente pentru generozitatea de a-mi fi pus la dispoziție o copie a acestui manuscris. Tot domnia sa a avut amabilitatea de a-mi semnala o hartă a Bugeacului, existentă în același fond de documente (ms. 24, nr. 69), pe care i-o atribuie stolnicului Cantacuzino. Stilul cartografic pare într-adevăr să fie cel al stolnicului, iar această hartă ar merita cu siguranță un studiu special. Din punctul de vedere al tezei de față, ceea ce trebuie reținut este că stolnicul nu a folosit niciodată denumirea de Basarabia, ci doar pe cea de Bugeac.

¹⁰⁹ În istoriografia română s-a încetățenit ideea că numele de Basarabia ar fi fost folosit până la 1812 doar pentru partea sud-estică a Moldovei, fiind ulterior extins de către Imperiul țarist pentru a acoperi tot teritoriul dintre Prut și Nistru. Nu am găsit însă nicăieri o demonstrație a acestei idei atât de răspândite. Mai mult, consultând plângerea înaintată de boieri domnului Moldovei la 2 octombrie 1812 am constatat că întregul teritoriu de peste Prut era numit de boierii moldoveni, încă de pe atunci, Basarabia: “ne rugăm și până la hotărâre să se mijlociască către curtea împărăției Rusiei, spre a nu fi oprîți pământenii Moldaviei, nici acum, nici mai în urmă, a aduce de la moșiile lor de peste Prut, din pământul Moldovii Besarabia, pâine și vite de pe acelea moșii.” Documentul din 1812, a cărui singură ediție cred că a rămas cea româno-chirilică din 1857, mai conține o rugămintă a boierilor care nu este aproape niciodată citată în istoriografie. Pentru că pasajul poate fi considerat un epilog modern al evoluției frontierei moldo-muntene, îl citez în continuare in extenso: “La noi nevrednicii și acum neputincioșii nu încape a face îndreptare, iar la puterea și îndurarea preputernicului

dacă denumirea de Basarabia dată regiunii de la nordul gurilor Dunării constituie un argument în favoarea stăpânirii muntenești, într-un anume moment, asupra acestui teritoriu. De la bun început cred că trebuie înlăturată orice interpretare construită pe metoda „sâmburelui de adevăr,” care este gata să vadă în orice sursă târzie, inclusiv cartografică, ecoul unei tradiții. Dacă ar fi fost o tradiție, aceasta ar fi trebuit să fie consemnată fie de cronicarii moldoveni sau munteni din secolul al XVII-lea,¹¹⁰ fie de călătorii străini care au trecut prin Moldova în secolele XV-XVI, fie de cartografii care aveau o cunoaștere nemijlocită a Țărilor Române, precum Honterus de pildă.¹¹¹ Denumirea de Basarabia pentru regiunea de la nordul gurilor Dunării este însă consemnată inițial de cartografi occidentali, precum Münster sau Gastaldi, care se inspirau din surse livrești sau cartografice. Prin urmare, ipoteza „tradiției” trebuie înlăturată, cel puțin până când nu se va descoperi calea prin care o astfel de tradiție ar fi fost transmisă.¹¹² Există însă o altă posibilă explicație a originii denumirii de Basarabia pentru sud-estul Moldovei istorice în hărțile de la mijlocul secolului al XVI-lea. Pentru aceasta însă, trebuie să ne întoarcem

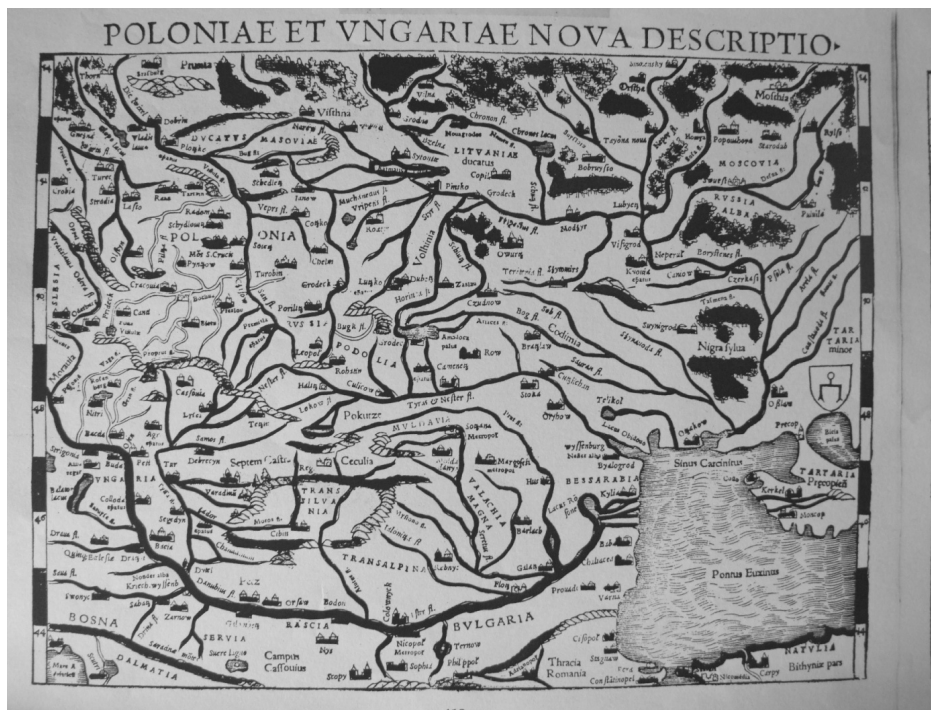
Dovlet [Devlet – Mihai Maxim traduce de obicei Devlet-i Aliyye prin Înaltul Stat] este toată înlesnirea a face și mângâierea și îndreptarea Moldaviei care poate fi și cu lipirea în partea remasă a trei patru ținuturi măcar din Țara Românească fără a fi atât de simțitori la acea țară a Valahiei această deslipire. Pentru că iată Moldavia după deslipirea ținuturilor până în Prut nu rămâne alta decât mai mică, în numărul lăcuitorilor decât Craiova sau Valahia mică, ce pot să facă un principat, cu un venit al birului ce se alege din 5 sau 6 sute mii, cu 50 sau 60 mii de lăcuitori a satelor ca să dea bir și să redice și împliniri de porunci împărătești. Când dar va fi milostivirea a se lipi locul de hotar în Moldavia până în apa Ialomiții, atunci se poate socoti că Moldova, dobândind câmp și patru ținuturi – Slam Rîmnicu, Buzăul, Săcuenii și Ialomița, se va putea număra ca o jumătate de Valahie[...],” *Anaforoa Obșteștii Adunări către Domnul Moldovei Scarlat Alexandru Calimah Voevod pentru înstrăinarea Besarabiei* editată de Theodor Codrescu, *Urikariulu cuprinzătoru de hrisoave, anaforale, tratate și alte acte de a le Moldo-Valahiei, de la suta XIV până și din acea a XIX*, vol. 4, Iași, 1857, p. 343-356.

¹¹⁰ Grigore Ureche și Neculce nu folosesc denumirea de Basarabia.

¹¹¹ Dacă în *Chorographia Transylvaniae* (1632) Basarabia nu putea apărea, marginile hărții fiind reprezentate de hotarele Transilvaniei, numele ei ar fi trebuit să fie consemnat pe harta mult mai întinsă din *Rudimenta Cosmographica* (1642), în care însă nu apar decât denumirile Valahia și Moldavia.

¹¹² Dacă Münster ar fi aflat despre Basarabia de la unul din cărturarilor cu care a corespondat pentru a pregăti *Cosmografia*, aproape sigur ar fi menționat explicit acest lucru. Cartografi din secolul al XVI-lea își citează cu scupulozitate sursele, iar în lista de câteva sute de corespondenți ai lui Münster nu apare, din această regiune, decât Honterus, vezi Matthew McLean, *The Cosmographia of Sebastian Münster. Describing the World in the Reformation*, Aldershot, 2007, p. 159-161.

la primele hărți pe care apare această denumire, cele ale lui Sebastian Münster. Cea dintâi dintre ele este *Poloniae et Ungariae Nova Descriptio*, tipărită în ediția Basel a *Geografie* lui Ptolemeu din 1540.

Münster, *Poloniae et Ungariae Nova Descriptio*, Basel, 1540

Pe harta lui Münster apar patru denumiri, toate scrise cu aceleași caractere: *Transalpina*, *Muldavia*, *Valachia Magna*, *Bessarabia*. Harta permite diverse lecturi ale raportului dintre cele patru denumiri, orice interpretare categorică fiind mai degrabă o proiecție a istoricului, determinată de propriile preconcepții.¹¹³ Astfel, cele patru denumiri pot fi numele a patru țări, sau numele a două țări și a două regiuni incluse în aceste țări, sau numele a două țări și sinonimele acestora. Descoperirea semnificației pe care Münster o dă celor patru denumiri este foarte greu de reconstituit. Tot ceea ce se poate spune, cu destulă siguranță, este că

¹¹³ Pentru schimbările de abordare din istoria cartografiei survenite în ultimele două decenii în urma impactului, relativ târziu, al ideilor deconstructiviste și post-structuraliste asupra acestei discipline, vezi J. Brian Harley, *Deconstructing the map*, în *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, Baltimore, 2001 și Matthew H. Edney, *Cartography without 'progress' reinterpreting the nature and historical development of mapmaking*, „Cartographica,” 30, 1993, p. 54-68.

pentru cartograful german Valahia și Moldova sunt denumiri mai importante decât Transalpina și Bessarabia, de vreme ce pe primele le include și în harta Europei, în vreme ce pe cele din urmă le exclude.¹¹⁴

Interesant este că utilizarea mai multor denumiri pentru teritoriul Țării Românești și al Moldovei se regăsește în toate celelalte hărți din secolul al XVI-lea în care apare Basarabia. Pe harta din 1595, tipărită în *Chorografiile* lui Reicherstorffer, apar *Walachia, Transalpine Pars, Moldavia și Bessarabia*. Pe harta lui Gastaldi din 1546 apar *Valachia, Transalpina, Bessarabia și Moldavia*. În sfârșit, ca ultim exemplu, merită reținută harta lui Gastaldi și Forlani din 1566, din care reproduc în continuare un fragment, pentru că pe ea apar un număr record de denumiri: *Havasalfelde, Valachia, Valachia Interior* – diferită de Transilvania, care apare și ea pe hartă - din nou *Valachia, Bessarabia și Moldavia*.

Gastaldi și Forlani, *La Discrizione della Transilvania...*, Veneția, 1566

¹¹⁴ Interesant este că, în textul care însoțește hărțile, Münster nu face nici o referire la Transalpina și la Bessarabia, în vreme ce despre Valahia spune că „ea pars Thraciae quae Getica olim dicebatur...hodie Valachia appellatur,” iar despre Moldova „ea pars Vualachiae quae est a septentrione vocatur Moldavia.” Așadar, chiar dacă le reprezintă cartografic, Basarabia și Transalpina sunt denumiri teritoriale pe care Münster ezită să le folosească, probabil pentru că nu era sigur de conținutul pe care acestea îl acopereau.

Explicația acestei pluralități terminologice este una simplă: cartografi occidentali erau derutați de denumirile diferite întâlnite pe hărțile din care se inspirau, mai cu seamă pe cele ungurești sau polone.¹¹⁵ Confruntând aceste hărți, cartografi occidentali erau puși în fața complicatei probleme terminologice a raportului dintre denumiri precum Valachia, Transalpina, Havasalföld, Moldova sau Basarabia.¹¹⁶ S-a demonstrat mai demult că una dintre hărțile folosite de Sebastian Münster pentru *Poloniae et Ungariae Nova Descriptio*, cea dintâi hartă pe care apare denumirea de Basarabia, a fost harta Sarmației moderne a lui Bernard Wapowski.¹¹⁷ Din păcate nu s-a păstrat nici un exemplar din această hartă care, alături de *Ungaria* diaconului Lazarius,¹¹⁸ a fost principala sursă folosită de cartografi occidentali din secolul al XVI-lea pentru a reprezenta Europa răsăriteană.¹¹⁹ Putem însă presupune că Wapowski a folosit terminologia polonă uzuală pentru a denumi cele două țări române, denumind Moldova – Valahia și Țara Românească – Basarabia. Astfel, denumirea de Basarabia, sub care apărea Țara Românească în harta polonă a lui Wapowski, a fost interpretată de Münster și apoi de alți cartografi occidentali ca aparținând unei regiuni distincte situată undeva între Moldova și Valahia.¹²⁰ Prin

¹¹⁵ Din fericire cartografi occidentali obișnuiau să citeze cu scrupulozitate hărțile din care se inspirau, fiind faimos în acest sens Catalogul lui Ortelius. Prin urmare se pot identifica cu ușurință hărțile polone și ungurești cunoscute în Occident, pe care erau reprezentate Țara Românească și Moldova, precum cele ale lui Lazius sau a lui Wapowski.

¹¹⁶ De altfel, unii cartografi erau conștienți de capcanele terminologiei multiple, dovadă însemnările care apar pe unele hărți. Vezi de pildă însemnarea *Moldavia pars Daciae quae nunc Walachia vocatur* de pe harta lui Venceslao Grodecki din 1569. Vezi și soluția la care recurge Giacomo Cantelli da Vignola, care pe harta din 1686, *Descrizione delli Principati della Moldavia e Valachia* tipărită la Roma, consemnează numele celor două țări române astfel: *Moldavia detta da Alcuni Valachia* și *Valachia detta da Alcuni Moldavia*.

¹¹⁷ Pentru influența lui Wapowski asupra lui Münster vezi Karol Buczek, *The History of Polish Cartography*, p. 34 și Leo Bagrow, *A Historiography of the Cartography of Russia up to 1600*, ed. Henry W. Castner, Ontario, 1975, p. 80.

¹¹⁸ Vezi *Lazarius Secretarius. The First Hungarian Mapmaker and his work*, ed. Lajos Stegena, Budapesta, 1982.

¹¹⁹ Pentru o analiză a hărții lui Wapowski și asupra influenței pe care aceasta a avut-o asupra cartografiei occidentale, vezi Karol Buczek, *The History of Polish Cartography*, p. 32-39.

¹²⁰ Astfel s-ar putea explica și instabilitatea Basarabiei în hărțile din secolul al XVI-lea, unde apare când pe cursul inferior al Siretului, când la nordul gurilor Dunării. Motivul pentru care Basarabia s-a fixat până la urmă asupra regiunii de nordul gurilor Dunării este individualizarea acestui teritoriu, sub numele de Bugeac, în urma extinderii Imperiului Otoman.

această confuzie terminologică Basarabia a pătruns în cartografia și apoi în geografia occidentală. De altfel, inventarea cartografică a unei regiuni nu este deloc neobișnuită în cartografia secolului al XVI-lea,¹²¹ ceea ce, în treacăt fie spus, ar trebui să-i îndemne pe istorici la o mai mare precauție în interpretarea acestui tip de surse.

În concluzie, denumirea de Basarabia dată regiunii de la nordul gurilor Dunării a apărut în secolul al XVI-lea, printr-o confuzie terminologică a cartografilor occidentali. Primele atestări ale denumirii de Basarabia pentru sud-estul Moldovei istorice sunt hărțile de la mijlocul secolului al XVI-lea. Urmează apoi, cronologic, atestarea termenului în descrieri geografice și în cosmografii, pentru ca, treptat, denumirea să pătrundă în corespondența diplomatică, unde folosirea sa rămâne, vreme îndelungată, extrem de rară. Abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea, după ce dicționarele geografice și hărțile au popularizat termenul, denumirea de Basarabia începe să fie frecvent folosită și de călătorii străini care descriau Moldova. Prin urmare, argumentul Basarabiei, invocat de atâția istorici pentru a susține o stăpânire timpurie a domnilor munteni la gurile Dunării, nu este valid. Născut dintr-o confuzie cartografică, numele regiunii din sud-estul Moldovei nu are nici un fel de relevanță pentru problema frontierei medievale moldo-muntene.

BESSARABIA - THE CARTOGRAPHIC INVENTION OF A REGION

Abstract

This article aims to discuss the origins of the region name Bessarabia, ascribed from the sixteenth century to south-eastern Moldavia. The name, obviously derived from the Wallachian dynasty, the Basarabs, has been considered a key argument of the thesis of an early eastward expansion of Wallachia. Nevertheless, historians have failed to agree when exactly the Basarabs ruled Bessarabia, the proposed intervals varying from late thirteenth to early fifteenth century. A close scrutiny of the sources reveals that the name Bessarabia was firstly given to this region by Western cartographic sources and not by Moldavian or Polish ones, as had been previously thought. Starting from

¹²¹ Fenomenul este mai des întâlnit în cartografia secolului al XVI-lea în reprezentarea Lumii Noi, vezi Kirsten A. Seaver, *Norumbega and 'Harmonia Mundi' in Sixteenth-Century Cartography*, „Imago Mundi,” 50, 1998, p. 34-58.

these cartographic mentions of Bessarabia, on maps by Münster and Gastaldi, I reconstruct the slow dissemination of the name, firstly in geographical sources, then in diplomatic accounts and chronicles, and finally in travel accounts. When the name reached Moldavia at the end of the seventeenth century, it was rejected by the chronicler Miron Costin, who accurately considered it a confusion made by western cartographers. I suggest that this confusion was due to the different names used by Polish and Hungarian mapmakers for Wallachia and Moldavia. Thus, German and Italian cartographers mistakenly considered Wallachia, Bessarabia, Moldavia or Transalpina different region names. Bessarabia, the name usually ascribed by Polish sources to Wallachia, was therefore mistaken for a region located somewhere between Wallachia and Moldavia.

Keywords: cartographic sources, Toponymy, Bessarabia, sixteenth century, Frontier.

**CELE MAI VECHI CRONICI SĂSEȘTI DIN TRANSILVANIA.
CRONICARII SAȘI DIN BRAȘOV ȘI SCRIERILE LOR
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA**

LIVIU CÎMPEANU *
liviucimpeanu@yahoo.com

Orașele săsești din sudul și estul Transilvaniei au reprezentat, de la sfârșitul Evului Mediu și de la începutul Modernității timpurii un mediu propice pentru dezvoltarea culturii scrise și, odată cu aceasta a scrisului istoric.

Orașul este, prin excelență, spațiul cel mai favorabil apariției și dezvoltării culturii scrise, prin însăși natura activităților populației urbane: meșteșuguri și comerț. Negustorii, cu afaceri întinse în Europa și în Orient¹, dar și meșteșugarii țineau registre de socoteli și corespondau între ei, chiar în limbi vernaculare. De asemenea, autoritățile orășenești țineau registre de socoteli pe care le prezentau anual magistratului (de unde expresia „a da socoteală”). S-au păstrat, de pildă, în orașele săsești din Transilvania (Brașov și Sibiu) astfel de registre de socoteli începând cu sec. al XIV-lea².

Nu doar activitățile economice dar și prerogativele judecătorești (civile și penale) ale juzilor-primari și ale magistratului au dus la dezvoltarea culturii scrise. Hotărârile judecătorești erau expeimate (și) în scris și erau centralizate într-o carte de protocol orășenească. Cele mai vechi, păstrate, sunt din secolele XIV (la Sibiu) și XV (Brașov și Sighișoara).

*Bursier post-doctoral în cadrul Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.

¹ Vezi privilegiile obținute de negustorii brașoveni, sibieni ș.am.d. de la regii Ungariei pentru a face comerț în Europa Centrală și de la domnii Moldovei și, mai ales a Țării Românești, care le permitea și îi încurajau la comerțul oriental, prin Brăila, Chilia și Cetatea Albă.

² *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, vol. I *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation 1380-1516*, Sibiu, 1880, p. 1-8 (socoteli de la sfârșitul sec. al XIV-lea și începutul sec. XV).

Nu în ultimul rând, însăși prezența sașilor în Transilvania și statutul urban al principalelor lor așezări (Sibiu, Brașov, Bistrița, Mediaș ș.a.) era conferit și garantat de privilegiul scris, de document. Acesta trebuia păstrat și astfel au apărut primele Arhive orășenești: în a doua jumătate a secolului al XVI-lea orașul Sibiu avea deja o arhivă istorică, păstrată într-un dulap în incinta primăriei (actuala Casă Altenberger), iar notoriul legislator și cronicar Thomas Bommel a fost însărcinat de către magistrat să organizeze arhiva orășenească. Astfel de Arhive au avut toate centrele urbane săsești din Transilvania: Mediaș, Sighișoara, Bistrița, Brașov, dar chiar și comunitățile rurale (în perioada interbelică arhivistul sibian Georg Eduard Müller citează documente medievale păstrate în arhivele comunităților săsești, de pildă la Copșa Mare din scaunul Mediaș, actualmente în județul Sibiu).

Odată cu dezvoltarea culturii scrise, a apărut și s-a dezvoltat și scrisul istoric în condițiile în care ineditul și faptul ieșit din cotidian, au reprezentat din totdeauna puncte de reper în relația Omului cu Timpul. Scrierile cu caracter istoric nu au fost altceva decât consemnarea unor fapte și evenimente ieșite din comun, demne de adus aminte. Potrivit lui Adolf Armbruster, regretat specialist în istoria scrisului istoric săsesc, *începuturile istoriografiei săsești propriu-zise îmbracă forma unor însemnări ocazionale, făcute pe marginea unor calendare sau cărți liturgice manuscrise. Asemenea însemnări se fac și în actele și scrierile de cancelarie ale municipalităților săsești, îndeosebi în registrele de socoteli și ale cărților funciare bisericesti*³. Vezi astfel de însemnări istorice din primul sfert al sec. al XVI-lea, publicate în 1879 de către F. Müller în revista Asociației de Studii Transilvane⁴. Din secolul al XVI-lea, odată cu răspândirea tiparului și a tipăriturilor, s-au făcut astfel de însemnări cronistice și pe cărți sau calendare tipărite. *Calendarul Istoric* a lui Paulus Eber s-a bucurat de o largă popularitate în societatea urbană sesească din jurul mijlocului sec. al XVI-lea. Cartea a circulat în mai multe exemplare și ediții și toate exemplarele cunoscute (la mijlocul sec. XIX Biblioteca Gimnaziului Evanghelic din Sibiu păstra nu mai puțin de cinci exemplare) sunt adnotate de proprietarii lor cu diferite date istorice contemporane⁵. Și

³ Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980, p. 40.

⁴ F. Müller, *Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal, Johannes Mildt und einem Heltauer aus dem Jahren 1513-1532*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, vol. XV/1879, tom 1, p. 45-62, cu studiu introductiv.

⁵ Adnotările din cele cinci exemplare ale *Calendarium*-ului lui Eber din Biblioteca Gimnaziului evanghelic din Sibiu au fost colectate într-o veritabilă cronică de secol XVI de către J.K. Schuller în studiul *Handschriftliche Vormerkungen aus Kalendern des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (Serie Veche), vol. III/1848, p. 348-386.

Chronologia Rerum Hungaricarum, întocmită de către deja amintitul Thomas Bommel și publicată la Brașov în 1556 a servit în sec. XVI ca „suport” pentru diferite însemnări istorice⁶.

Cronici, în cel mai adevărat sens al cuvântului, au apărut abia spre mijlocul secolului al XVI-lea, ca urmare a trecerii la confesiunea evanghelică a sașilor, deci după Reformă, care a adus cu sine răspândirea scrisului și cititului⁷.

Cea mai veche cronică săsească păstrată este *Scheda memorialis* scrisă la 1528 (*anno 1528 scripta*)⁸ în Brașov de către notarul orășenesc Lucas Grüngrass (sau Griengrass). Mai întâi câteva cuvinte (atâtea cât permit izvoarele) despre autor. El însuși semnează cronică la 1528 *Lucas Grüngrass Kysdensis, notarius...*⁹. Așadar la acea dată, autorul nostru mărturisește că era originar din Saschiz (Kyzd), târg ce aparținea de scaunul Sighișoara și chiar rivaliza cu sediul scăunal¹⁰. Fără a dori să formulăm teorii nefondate, notăm faptul că Saschizul era sediu de capitlu, pe lângă care ar fi putut funcționa o școală la care L. Grüngrass să fi dobândi primele noțiuni de scris și citit, ca dealtfel alți tineri din aceeași localitate, care au frecventat Universități din spațiul german¹¹.

De asemenea, în aceeași notă de la sfârșitul cronicii, L. Grüngrass arată că la 1528 era notar, desigur al orașului Brașov, funcție în care este atestat neîntrerupt de către socotelile orășenești până la 1550¹². Aceleași socoteli consemnează venitul lui anual de 60 Fl. plus alte comisioane pentru diferite servicii aduse magistratului, ca spre exemplu întocmirea socotelilor procuraotrilor (celor care strângeau dările) sau ale castelanilor de Bran¹³. Prin funcția pe care o deținea a câștigat nu doar bani dar și prestigiu, asistând ședințele magistratului sau îndeplinind chiar anumite misiuni diplomatice¹⁴. De asemenea, în calitate de notar orășenesc, a

⁶ Vezi infra!

⁷ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 41.

⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, vol. IV, Brașov, 1903, p. 523 (în continuare *Quellen*, volumul va fi indicat prin cifre romane).

⁹ *Ibidem*, p. 528.

¹⁰ Cf. Gernot Nussbächer, *Zur Kulturgeschichte von Keisd im 15. und 16. Jh.*, în: *Aus Urkunden und Chroniken*, vol. VIII Keisd, Brașov, 2009, p. 19.

¹¹ *Ibidem*, p. 18-19.

¹² *Quellen* IV, p. XC; Fr. Stenner, *Die Beamten der Stadt Brasó (Kronstadt), von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*; Brașov, 1916, p. 58 (în continuare: Fr. Stenner, *Beamten Kronstadt...*).

¹³ *Quellen* IV, p. XC-XCI.

¹⁴ *Ibidem*.

participat la două vizitații ale bisericilor din Țara Bârsei în 1547 și 1550, alături de judele orășenesc Johann Benkner și de jurații Michael Weress (Roth) și Stephan Greissing¹⁵. Raportul vizitației a fost scris de Grüngras, aceasta fiind doar una din însărcinările sale în calitate de notar (am văzut că scria acte publice, socoteli, ș.a.m.d.).

În acea perioadă, la Brașov, notarul orășenesc avea și funcția de rector al Gimnaziului. Din păcate, nu avem nicio informație sigură care să ateste că Grüngras ar fi ocupat simultan ambele funcții. Este adevărat că în perioadele 1527-1529 și 1536-1538 este atestat un rector Lucas, dar nu există niciun indiciu că ar fi aceeași persoană cu cel în cauză¹⁶. Observ, la rândul meu, că la 1528, când teoretic ar fi ocupat funcția de rector gimnazial și când a redactat *Scheda memorialis*, semnează simplu *Lucas Grüngras Kysdensis, notarius* fără a pomeni de alte funcții sau atribute.

Socotelile orășenești înregistrează doar atribuțiile de notar pe care autorul nostru le îndeplinea (ținea socoteli, emitea acte, redacta raporturi de vizitație – vezi infra!).

Manuscrisul cu cota *I A 13* de la Arhiva Bisericii Negre conține următoarea informație, adăugată ulterior, de altă mână ca *Nota Bene: Hic¹⁷ ex notario publico fit pastor Prasmariensis¹⁸*. Informația a fost preluată și de autorii manuscriselor *IV F 153* și *IV F 164* (în notă de subsol) de la Arhivele Statului Brașov¹⁹. Ultimul adaugă: *obiit 1554²⁰*.

Într-adevăr, la 15 martie 1551 Lucas Grüngras a fost ales ca preot în Prejmer în locul răposatului Jeremias Jekel²¹ și este atestat ca atare la 1553²². La alegerea lui ca preot a contribuit probabil și faptul că participase în calitate de notar la (cel puțin) două vizitații ale bisericilor din Decanatul Țării Bârsei și, deci, era un cunoscător al problemelor bisericesti destul de complexe, mai ales după adoptarea Reformei. Lucas Grüngras a păstorit la Prejmer cinci ani, până în 3 septembrie 1556, când a murit, după cum notează contemporanul său Christian Thobiae în cronică sa²³. O oarecare cultură clasică pare să fie avut, dovadă în acest

¹⁵ *Quellen*, V, Brașov, 1909, p. XXV. Vizitația din 1550 publicată în *ibidem*, p. 132-134.

¹⁶ *Ibidem*, IV, p. XCI

¹⁷ Adică L. Grüngras.

¹⁸ Arhiva Bisericii Negre, cota *I A 13*, p. 335. Cf. *Quellen* IV, p. 528.

¹⁹ Arhivele Statului Brașov, Fondul Documentele Bisericii Negre, cota: *IV F 153*, fila 261 față și cota *IV F 164*, fila 32 față.

²⁰ *Ibidem*. Data morții este greșită. Vezi infra.

²¹ *Quellen* IV, p. XC.

²² Fr. Stenner, *Beamten Kronstadt...*, p. 58.

²³ *Quellen* IV, p. 491.

sens sunt cunoștințele sale de limbă latină și de termeni din literatura latină clasică: pe călugărițe le numește Vestale (*moniales seu virgines Vestales*) iar mănăstirea Sf. Ecaterina din Brașov o numește *aedes* (templu antic). Dealtfel și începe memoriul cu o orăție pentru cititor în care expune motivația scrierii acestuia²⁴.

În perioada 1525-1528 turnul Casei Sfatului din Brașov suferise unele reparații și modificări. La 1528 meșterul sibian Antonius a terminat noul acoperiș al turnului, având la colțuri patru turnulețe. În vârful acoperișului principal a fost așezat un glob cruciger aurit în interiorul căruia a fost pus, după obiceiul vremii, un memoriu ce cuprindea evenimentele din timpul construcției²⁵. Aceste era chiar *Scheda memorialis* (*Bilețelul* sau *Foaia de însemnări*), întocmit la 1528 *ad hoc* de către Lucas Grüngras, după cum arată însăși titlul: *Scheda memorialis, anno 1528 scripta cippoque sivo pinnaculo turris in foro Coronensi imposita*²⁶. Memoriul cuprinde evenimentele din Transilvania și Europa Răsăriteană dintre anii 1526-1528, primul eveniment prezentat este bătălia de la Mohacs²⁷.

Bilețelul a rămas în interiorul globului cruciger circa 80 de ani până la 1608 sau 1610 când a fost lovit de fulger și a căzut sau a fost dat jos de către orășeni. Pentru prima dată pledează Jurnalul lui Petrus Banfi, care a trăit la începutul secolului al. XVII-lea, deci a fost contemporan cu găsierea bilețelului. Sub anno 1608 notează: *Den 5. Juni hot das Wetter auf den Turn auf Croner Mark geslogen, also dass es nicht ist gelöschen kunnz werden, bis man den Knop hot abgenommen und also mit Wein, Essig, Meltg dernoach gelöschen*. La același an: *Den 16. September ist der gross Knop auf dem Traminter-Turn aufgesetzt und verneut; und im Knop [se subânțelege, în cel vechi!] ist ein Prief – 80 Jahr ist er do gewesen – funden...* De asemenea au fost înnoite cifrele ceasului și turnul a fost zugrăvit alb²⁸. Pentru cea de-a doua dată pledează copia realizată de preotul paroh al Brașovului Marcus Tartler, realizată la 8 ianuarie 1724 după o copie realizată la 1610 „când globul a fost lovit de fulger”²⁹. Deși

²⁴ *Ibidem*, p. 523 și 526.

²⁵ Gernot Nussbächer, *Casa Sfatului din Brașov*, în *Din cronici și hrisoave*, București, 1987, p. 96-97; *Quellen* IV, p. XCII.

²⁶ *Ibidem*, p. 523.

²⁷ *Ibidem*, p. 523-528, cf. Gernot Nussbächer, *loc. cit.*

²⁸ *Jurnalul* lui Petrus Banfy în *Quellen* V, p. 421; Cf. *Ibidem* IV, p. XCII.

²⁹ *Ibidem*. Ms. lui Tartler se află astăzi la Arhiva Bisericii Negre și poartă cota I A 13. Inscriptia amintită la p. 335: *Descriptit fideliter Marcus Tartler, Coronensis, Gymnasii patrii Lector, anno 1724, die 8 Januarii.*

cele două date nu corespund ele nu se resping. Este posibil ca M. Tartler să fi dispus de o copie *realizată* în 1610 după bilețelul găsit în glob doi ani mai devreme la 1608.

Oricum, copia realizată de Marcus Tartler la 1724 este cea mai veche (păstrată) și constituie textul de bază pentru o viitoare ediție. Wilhelm Seraphin a dispus de copia lui Tartler și a folosit-o ca text de bază pentru ediția din colecția *Quellen*³⁰. Pe lângă aceasta, a mai beneficiat de încă trei copii (dintre care două în același miscelaneu aflat astăzi la Arhiva Bisericii Negre, având cota IV F1 Tf 38). Astăzi, am reușit să identific la Arhiva Bisericii Negre și la Arhivele de Stat Brașov (Fondul Documentele Bisericii Negre), pe lângă copia lui M. Tartler încă șase copii târzii, de secol XVIII-XIX, care par să fi avut ca original tot copia Tartler de la 1724.

Cea de-a doua cronică, în ordinea cronologică a elaborării lor, este cea a lui Hieronymus Ostermayer, organistul orașului Brașov. Potrivit unui epitaf târziu și nesigur³¹, ar fi originar din Șura Mare, scaunul Sibiu.

Hieronymus Ostermayer este atestat cert, pentru prima dată, la 1530 în socotelile orășenești, când magistratul brașovean îl angajează ca organist cu un venit anual de 40 Fl. (ne amintim, notarul avea 60 Fl.), pentru faptul că era bine instruit în arta muzicii și experimentat în teoria muzicii³². Socotelile orășenești înregistrează an de an plata organistului Ostermayer până la 1550, de fapt a păstrat această funcție până la moartea lui în 1561³³. W. Seraphin, editorul lui Ostermayer din colecția *Quellen* insistă asupra faptului că venitul destul de apreciabil al organistului demonstrează interesul magistratului, deci a societății brașovene, demonstrat față de muzică.

Deși este autorul uneia dintre cele mai importante cronici din secolul al XVI-lea, se cunosc foarte puține date biografice despre Hieronymus Ostermayer, cuprinse mai ales în socotelile orășenești și sintetizate de W. Seraphin, editorul său, în *Quellen* IV. Prima informație datează în 6 decembrie 1539 când duce voievodului Țării Românești

³⁰ *Quellen* IV, p. XCIII.

³¹ Epitaful a fost văzut de baronul Josef Kemeny ca glosă marginală pe o copie a cronicii (despre care nu dă niciun detaliu – de unde și caracterul îndoielnic a epitafului) și publicat în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Cluj, 1839, p. 4-5.

³² *Ibidem*, LXXXI; Dr. Friedrich Schuller, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, vol. IV A-Z, Sibiu, 1902, p. 333.

³³ *Quellen* IV, loc. cit.

Radu Paisie o solie și un dar alcătuit din trei cai. Ostermayer a rămas la curtea voievodului aproape trei săptămâni, prestând probabil câteva reprezentații muzicale³⁴. Oricum, de Crăciun organistul era deja în Brașov unde a susținut pentru concetățenii săi un concert³⁵.

Cea de-a doua informație despre el datează din 29 iulie 1545. La acea dată a venit la Brașov o solie mixtă turco-moldovenească în fruntea căreia se afla ceaușul Iskender și logofătul moldovenesc *Mathias*³⁶. Pe lângă daruri bogate, solia a fost cinstită de către judele orășenesc Vincentius Schneider³⁷ cu un festin în grădina senatorului Martin Draudt³⁸. La acest festin organistul Hieronymus Ostermayer i-a încântat pe meseni cu un concert de orgă, slujbă pentru care a primit 1 Fl.³⁹. Alte detalii nu sunt cunoscute despre viața lui Ostermayer. Doar moartea organistului-cronicar este consemnată la anul 1561 în cea mai veche copie păstrată a manuscrisului său, realizată de juratul orășenesc Andreas Hegyes⁴⁰ cândva în primele decenii ale secolului al XVII: *In dießen Jarr ist Hieronimus Ostemayer Organist in Cronstadt in Herrn Selig verschlafen! Gott sey in gnädig und verleye im die Fröliche Auferstehung*⁴¹.

Cronica lui Hieronymus Ostermayer tratează perioada 1521-1561 și cuprinde bogate informații despre evenimentele politice și militare din Transilvania, Moldova și Țara Românească. De asemenea sunt consemnate cutremure, comete sau alte fenomene meteorologice și importante date despre monumentele din Brașov și Țara Bârsei. Manuscrisul original al cronicii nu s-a păstrat până astăzi. Cea mai veche copie este cea, deja amintită, realizată la începutul secolului XVII de A. Hegyes. Manuscrisul lui Hegyes⁴² are o alcătuire interesantă: filele au fost îndoite în două. Pe

³⁴ A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 49.

³⁵ *Quellen* IV, p. LXXXII.

³⁶ Este vorba despre Mateiaș, mare logofăt între 1541-1548. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 314 *sub voce*.

³⁷ Pentru Vincentius Schneider, jude în anii 1545, 1546 și 1549 vezi Friedrich Stenner, *Beamten Kronstadt*, p. 126, *sub voce*.

³⁸ Pentru Martin Draudt, vezi *ibidem*, p. 33 *sub voce*.

³⁹ *Quellen* IV, p. LXXXII; A. Armbruster, *loc. cit.*, nota 25.

⁴⁰ Andreas Hegyes, jurat orășenesc cu multiple atribuții administrative pe domeniile orășenești între 1612-1627, vezi Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 60-61 *sub voce*.

⁴¹ Arhivele Statului Brașov, Fondul de Documente al Bisericii Negre, cota IV F 52, fila 114 f.

⁴² Vezi trimiterile din nota precedentă. Ms. lui Hegyes are el însuși o istorie interesantă, care este însă nerelevantă pentru prezentul studiu. Vezi *Quellen* IV, p. LXXXIV.

jumătatea din dreapta Hegyes și-a ținut Jurnalul. Pe jumătatea stângă a filelor sunt diferite glose din autorii latini clasici și copii de diferite cronici, printre care și cea a lui Ostermayer. Acestea au fost făcute destul de târziu în spațiile rămase libere, după notarea gloselor antice. Dovadă în acest sens este însăși paginația cronicii lui Ostermayer. Textul este așternut în patru „seturi” de pagini, textele-bloc de pe fiecare pagină fiind numerotate (Nr.1, Nr.2 ș.a.m.d. până la Nr. 100) după cum urmează: primul set: de la fila 120 verso până la fila 127 fața; setul al doilea de la fila 128 f. la fila 136 f.; al treilea set de la fila 83 v. până la fila 104 v.; și, ultimul set de la fila 106 v. până la fila 117 f.

Această paginație demonstrează clar faptul că A. Hegyes a copiat cronica lui Ostermayer doar pentru a umple spațiile goale ale manuscrisului său. Nu se poate spune cu certitudine dacă A. Hegyes a avut originalul lui Ostermayer sau doar o copie, textul fiind astfel la a treia mână. Pentru această din urmă variantă pledează faptul că deși sub anul 1561 consemnează moartea organistului-cronicar, în ms. lui Hegyes *Historiile* sale continuă până la 1570⁴³. Se pare că acestea au fost copiate mecanic dintr-o copie ulterioară ce conținea continuarea *Historiilor*, făcută de un anonim⁴⁴. Pe de altă parte, *Historiile* lui Ostermayer au putut fi continuate de către un anonim chiar în manuscrisul original⁴⁵. Nu acesta este însă neajunsul copiei făcute de Hegyes la începutul secolului XVII ci faptul că a copiat cronica doar fragmentar și, poate, rezumativ. Pasajele omise din original sau din copia avută la îndemână de Hegyes sunt marcate cu puncte de suspensie, care ocupă uneori și două rânduri. Și așa, informația din Cronica lui Ostermayer, care se dovedește a fi un atent observator al tipurilor sale, survenită până la noi prin intermediul copiei lui Hegyes, este foarte importantă și acurată din punct de vedere cronologic, putând fi verificată cu alte izvoare contemporane (de pildă cu socotelile orășenești). Ms. lui Hegyes a stat la baza celor trei copii ulterioare cunoscute. Prima a fost făcută în prima jumătate a sec. XVIII de către medicul Johann Albrich (1687-1749), posesor al ms. lui Hegyes. El a donat la 1746 prețiosul manuscris lui Josef Teutsch, profesor la Gimnaziul evanghelic din

⁴³ Arhivele Statului Brașov, Fondul de Documente al Bisericii Negre, cota IV F 52, fila 114 v. – 117 f.

⁴⁴ Eugen v. Trauschenfels susținea că însăși Hegyes este autorul *Continuatus-ului Historiilor* lui Ostermayer, fără să observe că și din acesta au fost copiate doar fragmente, pasajele omise fiind marcate cu puncte. Vezi părerea lui Trauschenfels în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, vol. III, Brașov, 1860, p. 51-52 (în continuare: *Deutsche Fundgruben*, vol. va fi indicat cu cifre romane).

⁴⁵ Cf. *Quellen* IV, p. LXXXV-LXXXVI.

Brașov. Cu mult înainte, la 1726 J. Albrich a copiat „pe curat” textele istorice cuprinse în ms., printre acestea numărându-se și cronica lui Ostermayer. Aceasta reiese din însăși titlul cronicii: *Historien vom 1520. Jahr bis Anno 1570, so aus dem Herrn Andrae Hegyes alten zerissenen und übel conditionierten Manuscripto, in welchem weder der Anfang noch das Ende zu finden ist, abgeschrieben Anno 1726 Mensibus Vernalibus*⁴⁶. Această copie este îngrijită și are multe note marginale explicative. Ea a stat la baza celei de-a treia copie, realizată la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Autorul acestei copii a preluat *tale quale* titlul și textul cronicii lui Ostermayer, ca de altfel întreg conținutul manuscrisului realizat de Albrich⁴⁷. Această a treia copie a stat la baza ultimei copii, realizată la începutul secolului al XIX și aflătoare în colecția de manuscrise Trausch de la Arhiva Bisericii Negre⁴⁸.

Așa cum s-a arătat mai sus, cronica a fost continuată de un anonim până la 1570, continuare cuprinsă în ms. Hegyes și în toate copiile/variantele ulterioare.

Cronica murală din Biserica Neagră.

În deceniile 8-9 ale secolului al XVI-lea pereții bisericii parohiale din Brașov (devenită după Marele Incendiu din 1689 „Biserica Neagră”) au fost împodobiți cu o cronică ce tratează evenimentele din perioada 1143-1571. Mai precis, cronica a fost pictată pe cele patru travee ale corului bisericii parohiale, de la baza boltelor în jos până la strane. Au fost găsite urme ale ei în timpul lucrărilor de restaurare din 1975 – cuvântul *Anno* –⁴⁹. Cronica murală a supraviețuit Marelui Incendiu al Brașovului din 1689 dar s-a șters în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ca urmare a faptului că acoperișul și boltele bisericii au fost nimicite de incendiu, pereții (inclusiv cei pe care era pictată cronica) rămânând la voia intemperiilor. Ultimele urme ale cronicii au fost pur și simplu tencuite în timpul renovării monumentului din perioada 1761-1772⁵⁰.

⁴⁶ Arhivele Statului Brașov, Fondul de Documente al Bisericii Negre, cota IV F 10, p. 599; Cf. *Quellen* IV, p. LXXXVI.

⁴⁷ Pt. Ostermayer vezi Arhivele Statului Brașov, Fondul de Documente al Bisericii Negre, cota IV F 12, p. 224-261.

⁴⁸ Arhiva Bisericii Negre, colecția de manuscrise J. F. Trausch, cota IV F1 T, f. 2, p. 141-171.

⁴⁹ Maja Philippi, *Die Wandchronik der Schwarzen Kirche*, în eadem *Kronstadt*, Brașov, 2006, p. 110.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 110-111; Gernot Nussbächer, *Wer war der Verfasser der Wandchronik? Eine wissenschaftliche Diskussion von zwei Jahrhunderte wieder aktuell*, în *Karpatenrundschau* Nr. 3/16 ianuarie 1976, p. 6.

Autorul cronicii murale este la fel de controversat ca și data elaborării ei. Istoriografia săsească din sec. XVIII-XIX a atribuit cronica lui Johannes Honterus însăși sau altor personalități săsești din secolul al XVI-lea precum legislatorul Matthias Fronius sau judeului sibian Albert Huet. Oskar Netolicka, editorul Cronicii Murale din colecția *Quellen* IV, a demonstrat convingător că autorul cronicii nu a putut fi Honterus deoarece datele cuprinse în Calendarele Istorice tipărite în sec. XVI-XVII în tipografia întemeiată de Honterus nu cuprind nicio informație din Cronica Murală și invers. Pe de altă parte, Cronica Murală nu consemnează nicio informație despre Reforma bisericească: sub anul 1517 nu consemnează episodul tezelor lui Luther bătute în cuie pe porțile catedralei din Wittenberg ci alegerea lui Ludovic al II-lea ca rege al Ungariei, iar în perioada 1542-1544 nicio informație despre reformarea bisericii brașovene, a cărei artizan a fost Honterus⁵¹. Până la proba contrarie, Netolicka afirmă că paternitatea cronicii nu poate fi atribuită vre-unei personalități din epocă⁵².

În 1976 istoricul brașovean Gernot Nussbächer a atribuit Cronica Murală sibianului Martin Oltard, rectorul Gimnaziului evanghelic între anii 1569-1571. Acesta părăsește Brașovul, probabil datorită ciumei izbucnite în 1571, pentru ca un an mai târziu să devină lector (profesor) la Gimnaziul evanghelic din orașul său natal, Sibiu. Din 1573 începe o carieră ecleziastică devenind predicator la Sibiu (1573), preot la Târnava/Proștia Mare (1575), Cislădie (1578-1590) și Mediaș (până la moartea sa, în 1591)⁵³. De la el s-a păstrat un manuscris ce conține copiile Cronicilor Murale din Sibiu și Brașov, aceasta din urmă intitulată *Breve Chronicon Dacie*, cu o continuare între anii 1572-1590⁵⁴. Ca membru al familiei sibiane Oltard-Scheerer, Martin este coautor al cronicii de familie intitulată *Albumul Oltardin*⁵⁵, ce conține date similare cu cele ale Cronicii Murale din Brașov. Așadar, faptul că Martin Oltard a fost în

⁵¹ *Quellen* IV, p. VII-XI.

⁵² *Ibidem*, p. XI; Cf. G. Nussbächer, *loc. cit.*

⁵³ *Ibidem*; A. Armbruster, *op.cit.*, p. 45.

⁵⁴ Cele două cronici, publicate după ms. lui Oltard în *Nachrichten von den ehemals alten großen Kirchen zu Hermannstadt und Kronstadt befindlichen Wandchroniken*, în *Archiv des Vereins für siebenbürische Landeskunde*, (Seria Veche), vol. IV, 1851, p. 110-130, cu studiu introductiv.

⁵⁵ Despre familia sibiană Scheerer-Oltard, vezi A. Armbruster, *op. cit.*, p. 44-45; *Albumul Oltardinum* publicat în *Deutsche Fundgruben* III, ed. cit., p. 1-50, cu introducere despre fam. Scheerer-Oltard.

perioada 1569-1571, rector al Gimnaziului evanghelic brașovean (funcție ce implica o anumită cultură și care se suprapunea celei de notar orășenesc, așa cum arătam mai sus la Lucas Grüngras), că a alcătuit o copie *completată* cu date istorice din perioada 1572-1590 și că este (co)autorul unei cronici de familie cu date similare celor din Cronica Murală brașoveană, ar duce la concluzia că el este autorul izvodului de pe care au fost luate datele pictate în corul bisericii parohiale a Brașovului (post 1689 Biserica Neagră). Această teorie a fost preluată total sau parțial de către istoriografie⁵⁶.

Dacă autorul și data elaborării Cronicii Murale sunt controversate, sunt sigure izvoarele, sau mai bine zis izvorul cronicii. Este meritul aceluiași Gernot Nussbächer de a fi comparat textul Cronicii Murale brașovene cu textul lui Thomas Bomelivs (Bommelius) *Chronologia Rerum Hungaricarum*, apărută la Brașov în 1556. Istoricul brașovean a stabilit nu doar că autorul Cronicii Murale a cunoscut textul tipărit a lui Bommelius din care a extras date și faptul că a preluat *tale quale* erori din textul tipărit. De asemenea, autorul Cronicii Murale a omis datele de pe paginile 13-14 ale *Chronologiei*, care pesemne că lipseau din exemplarul avut la îndemână. De la 1554, data la care se termină *Chronologia* lui Bommelius⁵⁷ și până la 1571 Cronica Murală cuprinde date bogate privitoare la Transilvania, Moldova și Țara Românească⁵⁸, aceasta fiind partea originală a cronicii.

Această cronică, fiind una dintre caracteristicile principale ale monumentului emblematic al Brașovului a beneficiat de mai multe copii începând chiar cu secolul al XVI-lea. Cea mai veche a fost realizată de doctorul brașovean Paul Kerzius în perioada 1585-1597⁵⁹, care a înmânat-o călătorului francez Jacques Bongars, care a trecut prin Brașov în drum spre Constantinopol⁶⁰. La 1600 textul lui Bongars a fost deja editat.

⁵⁶ Maja Philippi acceptă cu rezerve paternitatea lui M. Oltard asupra cronicii murale. Vezi eadem, *loc. cit.*; A. Armbruster, *loc. cit.*, îl acceptă pe Martin Oltard ca autor al Cronicii Murale brașovene.

⁵⁷ Thomas Bomelivs, *Chronologia Rerum Hungaricarum*, Brașov, 1556, ultima filă tipărită. Fotocopie pusă la îndemână de dl. Gernot Nussbächer.

⁵⁸ G. Nussbächer, *loc. cit.*

⁵⁹ Astfel se poate stabili data la care a fost elaborată cronica: J. Bongars vizitează prima dată Brașovul la 1585, dată la care doctorul Kertzius putea să-i înmâneze o copie a cronicii murale. Având această dată ca limită cronologică (absolută) superioară, cea inferioară se poate stabili post 1571, data ultimului eveniment consemnat de cronică. Așadar, cronica a putut fi elaborată după 1571 și înainte de 1585.

⁶⁰ A. Armbruster, *loc. cit.*; *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dresca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1971, p. 151.

Dincolo de copiile făcute de Martin Oltard și de doctorul Paul Kertzius, la sfârșitul secolului al XVII-lea au fost făcute două importante copii: prima realizată în aprilie 1691 de către Martin Ziegler, lector (profesor) și apoi rector al Gimnaziului evanghelic și, cea de-a doua, realizată în mai (12. Cal. Maii) 1700 de către Marcus Tartler⁶¹. Aceste două copii au stat la baza tuturor copiilor și variantelor ulterioare, în total 15 în patru variante⁶². Actualmente am reușit să identificăm copia Tartler⁶³ și alte șapte variante, astfel că în vederea publicării se va utiliza textul critic, stabilit de Oskar Netolicka pe baza tuturor celor 15 copii și variante și editat în *Quellen* IV. Diferențele dintre textul edit și cele șapte variante plus copia Tartler vor fi indicate în note de subsol.

Din perioada în care a fost elaborată și pictată Cronica Murală brașoveană (a doua jumătate a secolului al XVI) s-au păstrat încă două cronici interesante, despre ale căror autori nu se știe, din păcate, aproape nimic.

Prima cronică, de fapt un set de însemnări cronistice, se datorează lui Christian Thobiae. Despre autor se știe că s-a născut la 27 decembrie 1543, ca fiu a lui Thobias *textor* (Weber) adică țesătorul, de la care a preluat numele la genitiv: Thobiae (a lui Thobias). De asemenea se știe despre el că a fost un an la Wittenberg, între 1568-1569, perioadă în care preot al orașului a fost istoricul Paulus Eber. În anul întoarcerii de la Wittenberg, Chr. Thobiae s-a căsătorit și a devenit predicator la Feldioara unde a rămas până la 1571. De la Feldioara a fost chemat predicator în Brașov, în cartierul Orașul Vechi (astăzi Str. Lungă), funcție în care a rămas până la 1572. În acest an a fost chemat ca preot la Rotbav, unde a rămas până la sfârșitul vieții în 1589⁶⁴. Chr. Thobiae este autorul unor interesante însemnări cronistice privitoare la secolul al XVI-lea, elaborate înainte de 1589 pe filele unui exemplar al Calendarului Istoric (*Calendarium Historicum*) a lui Paulus Eber, apărut la Wittenberg în 1556⁶⁵. Cartea a fost procurată, fără niciun dubiu, în timpul anului de studiu de la Wittenberg. Acest Calendar eberian se afla, la data editării vol. IV al colecției *Quellen* (1903), în biblioteca Gimnaziului evanghelic din Brașov

⁶¹ *Quellen* IV, p. V-VII; Copia lui Marcus Tartler la Arhiva Bisericii Negre, cota I A 13, p. 329-332. La sfârșit nota: *Descriptio Marcus Tartler Coron. anno 1700 12 Calend. Maii...*, p. 332.

⁶² *Quellen* IV, p. IV-V; G. Nussbächer, *loc. cit.*; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 45.

⁶³ Arhiva Bisericii Negre, cota I A 13.

⁶⁴ Datele biografice în *Quellen* IV, p. LXXIX-LXXX.

⁶⁵ *Ibidem*, p. LXXX.

și se pare că astăzi este pierdut. Biblioteca istorică a Arhivei Bisercii Negre nu conține niciun exemplar din *Calendarul* lui P. Eber iar Biblioteca Istorică a Arhivelor Statului Brașov (unde a ajuns cea mai mare parte a cărților din biblioteca Gimnaziului) conține un singur exemplar, dar, din păcate nu cel cu însemnările cronistice ale lui Chr. Thobiae. Am verificat exemplarul din *Calendarium*-ului eberian, aflător la Arhivele Satului Brașov și nu corespunde anul de apariție: cel căutat a apărut în 1556, cel găsit a apărut în 1564. Nu corespunde nici cota veche, indicată în *Quellen* IV. De asemenea am răsfoit integral cartea dar însemnările găsite nu aparțineau lui Thobiae ci lui Johannes Sommer (secretarul personal a lui Despot Vodă): *Joan Somerus scribebat...*⁶⁶.

Însemnările cronistice ale lui Chr. Thobiae au fost copiate în secolul al XVIII-lea și incluse într-un miscelaneu care actualmente se află la Arhiva Bisercii Negre, având cota IV F1 Tf 38⁶⁷. Din păcate și această copie târzie este astăzi pierdută: miscelaneul este alcătuit din mai multe fascicule dintre care lipsește exact cel ce conține cronica lui Thobiae. Acest lucru reiese din faptul că numărătoarea (istorică a) paginilor sare de la p. 63 la p. 73, lipsind așadar exact paginile 65-72, la care este indicată în *Quellen* IV copia cronicii în cauză. De asemenea fasciculele sunt numerotate și numerotarea sare de la 4a la 6. Fasc. 5 lipsește. Există și un bilețel contemporan, scris de mână, pe care se poate citi: *Tf. 38/5 Christiani Thobiae Notae Calendario...*, care indică faptul că acolo era locul cronicii pierdute.

Deoarece atât însemnările originale de pe *Calendarul* eberian, cât și copia din secolul al XVIII-lea sunt pierdute, o ediție ulterioară este posibilă doar pe baza textul editat de Wilhelm Seraphin în vol. IV al colecției *Quellen*.

Cea de-a doua cronică a fost elaborată de către Laurentius Kerzius (Kertsch), membru al magistratului brașovean (*cives juratus*) între 1562-1580, în care calitate a ocupat funcțiile temporare de greav (jude) al așezării Satu Nou (aparținător de domeniul orășenesc) în 1563, greav (jude) la Șercaia și Mykesdorf (Sân Mihai) în 1567-1568, villic în 1569-1570 și provilic în 1571 și greav (jude) al așezărilor Zărnești și Tohan (care făceau parte din domeniul orășenesc) între anii 1572-1577⁶⁸.

⁶⁶ Paulus Eber, *Calendarium Historicum*, Wittenbergae, 1564, p. 398. Exemplarul din biblioteca documentară a Arhivelor Statului Brașov are cota actuală (2011): I 1890.

⁶⁷ Cf. *Quellen* IV, p. LXXX, nota 2.

⁶⁸ Fr. Stenner, *Beamten Kronstadt...*, p. 80 *sub voce*; *Quellen* IV, p. XCVI;

Alte detalii despre biografia lui L. Kerzius nu se cunosc în afara faptului că a fost tatăl învățatului Paulus Kerzius⁶⁹, cel care a efectuat o copie a Cronicii Murale din biserica parohială a Brașovului (post 1689 Biserica Neagră) și a înmănat-o călătorului francez Jacques Bongars (vezi supra!).

Laurentius Kerzius a consemnat evenimentele timpului său într-un manuscris astăzi pierdut. Julius Gross, editorul lui L. Kerzius din vol. IV al colecției *Quellen*, nu a beneficiat decât de o copie târzie de secol XVIII, pe care am aflat-o în Arhiva Bisericii Negre Nrașov, sub cota IV F1 Tf.38. J. Gross a menționat încă o copie târzie a acestei cronici, făcută pe ultima pagină a volumului I din Jurnalul lui Josef Plecker von Pleckerfels⁷⁰. Acesta, consultat la Arhivele Statului Brașov (cota: IV F 16 I), conține pe ultimele file mai multe copii de cronici și liste de dregători ai Brașovului și ai Transilvaniei, dar sfârșitul, respectiv ultima pagină ce conținea cronică lui Kertzius, se pare că lipsește și lipsea deja în 1982 când a fost preluat de Arhivele Statului. Aceasta este concluzia pe care o trag văzând un bilețel contemporan, scris de mână și lipit pe ultima filă actuală, ce conține informații despre manuscris și este datat 1982. Au fost consultate alte șapte cote ce conțin jurnale și scrieri memorialistice ale lui v. Pleckerfels dar niciuna nu este cea căutată, cu variantă din cronică lui Kertzius. Suntem convinși că varianta căutată se afla pe ultima filă a cotei, IV F 16 I, pierdută înainte de 1982.

După cum reiese din textul de mai sus, originalele celor cinci cronici brașovene din secolul al XVI-lea sunt astăzi pierdute. Ele s-au prezervat prin intermediul unor copii târzii, fragmentare, probabil pe alocuri rezumative și destul de nesigure. Totuși ele constituie cinci texte cu valoare de izvor istoric de primă mână, dat fiind faptul că tratează evenimente contemporane cu autorii lor. În același timp cele cinci cronici constituie începutul scrisului istoric săsesc din Transilvania⁷¹, care în secolele următoare a avut o evoluție spectaculoasă.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ A. Armbruster menționează o copie târzie, făcută de baronul Josef Kemeny la 1833 după o cronică săsească scrisă în jurul anului 1567 și o cronologie realizată de cel puțin două mâini pe paginile albe ale unei *Cronologii* a lui David Chytraeus, editată în 1567. De asemenea o cronologie de proveniență sighișoreană, realizată post 1556 și continuată de un anonim până la 1610. Vezi A. Armbruster, *op. cit.*, p. 44, nota 10.

**THE OLDEST SAXON CHRONICLES OF TRANSYLVANIA.
THE SAXON CHRONICLERS OF BRAȘOV AND THEIR WRITINGS
IN THE 16th CENTURY**

Abstract

The first historical writings of the Transylvanian Saxons were incidental notes on the margins of different manuscripts or prints (since the second half of the fifteenth century) which recorded extraordinary events, such as wars (especially Ottoman invasions), natural disasters and celestial phenomena. Since the first half of the sixteenth century, due to the spreading of writing and reading in the Reformation that the Transylvanian Saxon society began recording historical facts and events, which seemed to be out of the daily life, in chronicles. The oldest extant Saxon chronicles of Transylvania had been written in the city of Brașov (Kronstadt), in the period 1528-1590. We identified five chronicles from this period containing important information on the history of Transylvania, Moldavia and Walachia in the fifteenth and the sixteenth centuries. The authors of this chronicles are Lucas Grüngras (city notary of Brașov), Hieronymus Ostermayer (organist in the main church of Brașov), Laurentius Kertius (member of the city counsel of Brașov), Christian Thobiae (preacher and priest in Brașov and in the surrounding Saxon settlements) and an unknown author of a painted chronicle on the walls of the main church (today the so called *Black Church*) in Brașov. All of the authors lived in the sixteenth century, contemporary with the historical events mentioned in their chronicles. Unfortunately, the original manuscripts did not survive and we have to reconstitute their texts from late copies, dating from the seventeenth to the nineteenth century, far from being complete, some nothing but scraps of the original chronicles. Nonetheless, based on these copies, we attempt to reconstruct the original sixteenth century chronicle texts and to prepare a critical edition, with a Romanian translation.

Keywords: narrative source, Saxon chronicles, Brașov, Transylvania, Saxons.

**SUB SEMNUL CORBULUI ȘI AL INELULUI.
LEGENDA CORVINIANĂ ÎN ISTORIOGRAFIA
ROMÂNESCĂ ȘI POLONĂ ÎN SECOLELE XVI-XVII**

LEVENTE NAGY*
nagy.levente@btk.elte.hu

Negru vodă. În anul 1694, colonelul imperial Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730) cerea de la Constantin Cantacuzino stolnicul niște date istorice despre Moldova și Țara Românească. Marsili avea nevoie de aceste informații pentru lucrarea sa științifică despre Europa sud-estică. Scrisoarea lui Marsili ni s-a păstrat numai sub forma în care a fost retrimisă de către Cantacuzino. Stolnicul, la întrebările lui Marsili, a notat răspunsurile sale pe marginea colii. În plus, stolnicul a trimis lui Marsili două cataloage ce conțineau înșirarea voievozilor munteni și moldoveni¹.

* Conferențiar universitar, Universitatea Eötvös Loránd, Catedra de Filologie Română, Budapesta.

¹ Scrisoarea lui Marsili cu răspunsurile lui Cantacuzino (4 martie 1694) a fost editată pentru prima dată de Nicolae Iorga: *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. 41-54. Mai târziu, o reeditează și Ramiro Ortiz (*Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucarest, 1916, p. 185-190. Manuscrisul original (*Alle petitioni dell'illustrissimo signor Luigi conte Marsili fatte all'illustrissimo signor Constantino Cantacuzino per servirsene al proseguimento e prossimo fine del trattato storico-naturale-geografico delle Dacie*) se găsește la Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili (în continuare *BUB FM*) ms. 57, fol. 200-202. Din lucrarea lui Marsili (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*, *BUB FM* ms. 108) pentru care cerea informații de la Cantacuzino a fost editat până astăzi numai capitolul despre Țara Românească: Andrea Gardi, *La Valacchia nella „Descrittione delle Misie, Dacie e Illirico” di Luigi Ferdinando Marsigli (1698) în Per Teresa. Studi e ricerche in ricordo di Teresa Ferro*, vol. 1., a cura di Giampaolo Borghello, Daniela Lombardi e Daniele Pantaleoni, Udine, 2009, p. 589-623. Despre *Descrittione* vezi și: Constantin Șerban, *Ecouri românești în opera lui Luigi Ferdinando Marsili*, **RdI**, tom. 33, 1980, nr. 11, p. 2169-2187; Sándor, Bene, *Illyria or what you will: Luigi Ferdinando Marsigli's and Pavao Ritter Vitezović's „mapping” of the borderlands decaptured from the Ottomans and the competing „national projects”*, în *The Intellectual History of Patriotism and the Legacy of Composite States in East-Central Europe*, eds. Balázs Trencsényi, Márton Zászkaliczky, Leyden, 2009, p. 184-213.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 231-281

Una dintre personalitățile românești despre care Marsili cerea informații de la Cantacuzino era Negru vodă. Din scrisoare, reiese că Marsili știa deja despre legendarul voievod că era descălecătorul Țării Românești, că a coborât cu oastea sa din munții Făgărașului și că reședința sa a fost la Câmpulung. După această prezentare succintă, urmează cererile lui Marsili: se poate ști câte ceva despre familia și faptele lui Negru vodă, este adevărat că în timpul domniei lui Negru teritoriile de dincolo de Dâmbovița erau locuite de către tătari, în care mănăstire este exact înmormântat? Și, în fine, cere de la Cantacuzino și un portret al lui Negru vodă.

De unde a cules Marsili datele despre acest personaj misterios? Știm că numele lui Negru vodă apare pentru prima dată nu în cronică românească, ci în opera cronicarului raguzan Giacomo di Pietro Luccari: „*Tatăl lui Vlaicu, Negru vodă, care era de neam unguresc, în anul 1310 a ocupat acea parte a Valahiei, care după Ptolemeu, Eustachiu, Suda și Stefano Brochiero, odinioară aparținea Daciei, și unde, așa cum spune Giornando Alano, trăiau dacii și goșii. După ce a văzut că terenul fertil e abundent în fluvii și lacuri mari pline de pești, aerul e sănătos, pentru a apăra domeniul nou cucerit și-a construit orașul Câmpulung, iar mai târziu a întărit cu zid cetățile București, Târgoviște, Buzău și Floc [orașul Floci de pe malul Ialomiței, mai târziu dispărut]. După ce a murit, a fost înmormântat la mănăstirea Argeș. Tronul țării a fost ocupat de către fiul său Vlaicu, care la Szentgyorgy [?] și la Rasnik [Rosenau, Râșnov] a construit o linie de apărare împotriva dușmanilor. Castelul de la Râșnov se află lângă strâmtoarea ce duce spre Transilvania, și este supravegheat cu mare prudență de către Republica Brașoveană. Acest oraș renumit și-a luat denumirea de la numele fluviului Brasna*”². Răspunsul la întrebarea de mai sus este că Marsili a cules datele referitoare la Negru vodă exact din lucrarea lui Luccari, pe care l-a folosit la întocmirea operei sale *Descrittione*, unde în capitolul referitor la Bulgaria putem citi următoarele: „*ma chi per ora dubbiosamente ne vuole aver qualche luce dalla varietà dell’istoriche [...] potrà leggere Alessandro Guagnino nella Descrittione della Polonia, Pietro Luccari negli Annali Ragusini, Liutprando ed altri, mentre io passo ad ultimare questa descrittione coll’avviso di ciò, che può servire al militare*”³.

S-a discutat mult de unde avea cunoștințe despre Negru vodă cronicarul raguzan. Hasdeu și Xenopol încercau să găsească vreo cronică

² Giacomo Pietro di Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 1605, p. 49.

³ Marsili, *Descrittione*, op. cit., 114r.

slavo-română cât mai timpurie, admitând că Luccari avea ca sursă o cronică scrisă încă în anul 1460.⁴ Această cronică ipotetică n-a fost găsită însă nici până acum. În plus, numele lui Negru vodă apare pentru prima dată pe scena documentelor istorice doar cu un secol mai târziu: într-un hrisov emis de către voievodul Mircea Ciobanul la 3 mai 1549. La 8 iulie, 1558 tot Mircea Ciobanul întărește ocini unor țărani care le stăpâneau încă din zilele lui Negru vodă. În alte două documente unde întâlnim referiri la Negru vodă (8 ianuarie 1569, 28 aprilie 1576) este vorba tot despre întărirea drepturilor de posesiune ale mănăstirii Tismana⁵. De ce oare acest succes al lui Negru vodă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea? De ce a dispărut descălecătorul legendar al țării timp de două secole și jumătate din documente, dacă era într-adevăr primul domnitor al țării, și astfel primele donații și privilegii trebuiau să fie acordate de către el? Pe baza hrisoavelor de mai sus, Dimitrie Onciul, deja la sfârșitul secolului al XIX-lea, l-a identificat cu Radu (I) (1377-1385) pe Negru vodă. Dar din când în când se ivește câte o nouă teorie în istoriografia românească despre acest personaj misterios. Mai nou, Neagu Djuvara l-a identificat cu hanul cumanilor Thocomerius, tatăl lui Basarab⁶. N-aș îndrăzni să intru în discuții referitor la identificarea personajului istoric sau în ceea ce privește personalitatea lui Negru vodă. Cu alte cuvinte, în locul adevărului istoric, mă interesează mai mult cum a fost folosită această figură, fie ea reală sau legendară, de către discursul istoriografic românesc din secolele XVI-XVII. În orice caz, mi se pare că este vorba despre două tradiții

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II., Iași, 1889, p. 24-25; B.P. Hasdeu, *Negru-vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești*, ca introducere la tomul IV din *Etymologicum Magnum Romaniae*, București, 1898, p. VII-VIII; Ovidiu Pecican, *Trecutul istoric și omul evului mediu*, Cluj-Napoca, 2002, p. 161-162; Pavel Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 9.

⁵ Analiza documentelor la Neagu Djuvara, *Thocomerius – Negru Vodă. Un voievod de origine cumană la începuturile Țării Românești*, București, 2007, p. 119-120. Publicarea documentelor: **DRH, B**, vol. IV, p. 327-328; V, p. 138-139; **DIR**, seria B, veacul XVI, vol. III, p. 303-304; vol. IV, p. 221-222.

⁶ Din literatura în cantitate enormă referitoare la Negru vodă, citez cele mai importante titluri: B.P. Hasdeu, *Negru-vodă, op. cit.*; Dimitrie Onciul, *Radul Negru și originile principatului Țării Românești* [1891], în *Idem, Scrieri istorice*, vol. 1, ed. de Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 342-343; Ștefan Andreescu, *Constituirea principatelor românești*, în *O istorie a românilor*, ed. de Stephan Fischer-Galați – Dinu C. Giurescu – Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 1998, p. 61; Șerban Papacostea, *Întemeiere și descălecat în tradiția istorică a constituirii Țării Românești*, **SMIM**, XIX, 2001, p. 61-66; N. Djuvara, *op. cit.*

diferite: Negru vodă din hrisoavele și documente oficiale și autentice nu este identic cu acel Negru vodă care în cronici este dat drept întemeietorul Țării Românești. Este sigur de asemenea că la sfârșitul secolului al XVI-lea și pe parcursul secolului al XVII-lea cele două tradiții s-au amestecat, dar când și cum, și în ce condiții, este greu de spus.

Corbul, inelul, Vlahul Munteanul și familia Hunyadi-Corvinus.

După Luccari, tot în opera unui străin se ivește din nou figura descălecătorului muntean. Este vorba despre Paisie (sau Pantelimon) Ligaridis (1610-1668), un intelectual aventurier bine cunoscut în istoriografia românească. Opera sa principală scrisă în limba greacă și rămasă până astăzi în manuscris, *Hrismologhion*, a fost terminată în 1656 în Țara Românească. Se încadrează în șirul scrierilor profetice de mare succes în vremea respectivă, scrieri care preziceau decăderea Imperiului Otoman⁷. Întemeietorul Țării Românești, la Ligaridis, nu este Negru vodă, ci un anume Vlahul Munteanul, care „*ieșind din Ungaria de Jos, zisă și Pannonia, a venit și a locuit pentru întâiași dată la Câmpulung. Vlahul era – după cum scriu unii – fiul regelui Ungariei [ar fi o referire la formula lui Luccari: Negro di natione ungaro?] care, mergând cu maicăsa ca să fie recunoscut ca fiu de rege, s-a întâmplat ca (aceasta) pe malul unui râu să-și scoată inelul pe care i-l dăduse craiul ca semn că s-a culcat cu ea și l-a răpit un corb și întristându-se mult că și-a pierdut inelul ei de logodnă, Vlahul, fiul ei, a tras o săgeată și l-a nimerit și a luat inelul și l-a dat maicii sale*”⁸. Tot din această perioadă, avem și o altă știre

⁷ A existat și o variantă rusească a *Hrismologhionului* tradusă de către Nicolae Milescu. O altă dovadă a colaborării între cele două intelectuali este faptul că un capitol din lucrarea lui Milescu (*Enchiridion sive stella orientalis*, Paris, 1667) este scris de către Ligaridis. Manuscrisul *Hrismologhionului*: Biblioteca Academiei Române București, Colecții Speciale, ms. gr. 386. Părțile referitoare la descălecătorul Țării Românești au fost publicate în traducerea lui Alexandru Elian de către Gheorghe I. Brătianu: *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, [1945], ed. îngr. de Valeriu Râpeanu, București, 1980, p. 253-254. Despre Ligaridis vezi: Émile Legrand, *Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs aux dix-septième siècle*, [1894] tom. XII, Paris, 1969, p. 248-249; Francisc Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le patriarcat de Constantinople*, Balcania, VIII, 1945, p. 76-77; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ed. revăzută și adăugită, București, 2001, p. 310-312.

⁸ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 253. Ligaridis ne mai prezintă încă două variante ale legendei despre Vlahul Munteanul și corbul (într-una Vlahul nu este fiul regelui maghiar, ci conducătorul exilaților din Roma, iar în cealaltă legendă descălecătorul Țării Românești este pusă în legătură cu legenda regelui Byzas, întemeietorul Bizanțului).

despre Negru Vodă, tot într-o cronică străină. Este vorba despre un letopiseț arab scris între anii 1656-1664 de către Macarie Zaim, patriarh al Antiohiei între anii 1647-1672. În cronica lui Macarie Zaim găsim despre Negru Vodă date aproape identice cu cele expuse de Luccari, fără vreun cuvânt despre stema cu corbul a Țării Românești⁹. Întrebarea este: care a fost atunci sursa lui Luccari?

O asemănare izbitoare este între povestea lui Ligaridis și între legenda povestită prima dată de către Antonio Bonfini despre originea și stema familiei Hunyadi. Iată textul lui Bonfini: „După această povestire regele maghiar Sigismund de Luxemburg fiind în Transilvania s-a îndrăgostit de o fată de nobil. Când după trei luni a aflat că fata a rămas gravidă, i-a dăruit un inel, spunând că, atunci când copilul nou-născut ajunge la adolescență, să-l ducă la el. Mai târziu, fata nobilului se căsătorește și naște un copil. Fata, fiind foarte bogată din bunăvoința lui Sigismund, soțul acceptă copilul, care nu este al lui. Copilul va fi numit Ioan. Odată copilul zăcând la sânul mamei și jucându-se cu inelul lui Sigismund, un corb i-a răpit inelul. Dar soțul l-a ucis cu o săgeată pe corb și astfel inelul a fost recuperat. Mai târziu Ioan (de Hunedoara) s-a dus la Sigismund, care i-a recunoscut imediat inelul, și a dăruit lui Ioan multe sate și moșii”¹⁰.

Cele două elemente reprezentative ale blazonului familiei Hunyadi (corbul și inelul) au atras atenția umaniștilor deja înaintea sosirii lui Bonfini la curtea lui Matia Corvinul. Îi datorăm umanistului Petrus Ransanus (1428-1492) inventarea legendei corviniene. Călugărul dominican la începutul anilor 1450 scria o istorie universală (*Annales omnium temporum*), editată numai fragmentar până astăzi. În capitolul intitulat *Ioannis Blanci patria, genus, virtus*, scris precis înaintea anului 1453, referindu-se la o sursă orală maghiară (*ex nonnullis Hungaris accepi*), se afirmă pentru prima dată că tatăl lui Ioan de Hunedoara s-a mutat de pe o insulă dunăreană numită *Corvina*, aflată în vecinătatea Valahiei, datorită incursiunilor otomane, în regatul maghiar: „*Adiacet Valacchiae quaedam insula, quae fit scissione Danubii, ea Corvina nominatur. [...] Insula de qua supra mentionem habui, haud procul abest a Turcarum imperii*

⁹ Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, *Studii*, XXIII, 1970, nr. 4., p. 673-692.

¹⁰ Bonfini, 3. 9. 290-295. Toate citatele din Bonfini provin din ediția critică: Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, tom. III, ediderunt I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, Lipsiae, 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XV).

*finibus, saepe igitur evenit, ut ea gens insula ipsam infestis armis invaserit [...] quocirca Joannis parens [...] petivit Hungariam*¹¹. Ajungând la curtea lui Matia în 1488 și ținând un discurs în fața regelui și a reginei, Ransanus reia din nou ideea afirmând: „*insula Corvina era pentru mult timp în posesia familiei tale*”¹². În sfârșit, într-o altă lucrare a lui Ransanus *Epithoma rerum ungaricarum* scrisă în anul 1490 putem citi următoarele: „*în acel timp Hunyadi își petrecea timpul în castelul său numit Covinum [și nu Corvinum] care se afla în Pannonia de Jos*”¹³. *Epithoma* lui Ransanus a fost editată prima dată de către Johannes Sambucus (1531-1584) în anul 1558. Péter Kulcsár a observat că Sambucus a falsificat puțin textul lui Ransanus, pentru că, în loc de *Covinum*, în ediția lui Sambucus găsim *Corvinum*, deși în cele două manuscrise ale *Epithomei*, copiate direct de pe varianta autografă a operei (unul în Biblioteca Orășenească din Palermo, altul în Biblioteca Națională Széchényi) găsim tot *Covinum* și nu *Corvinum*. Pe baza acestor date, Kulcsár a lansat ideea că cel care a găsit pentru prima dată un strămoș roman pentru familia lui Ioan de Hunedoara a fost Ransanus făcând intenționat o confuzie între cele două cuvinte *Corvinum*~*Covinum*¹⁴. *Covinum* nu este altceva decât denumirea latină medievală a localității Keve, numit mai târziu Temeskubin, astăzi Kovin în Serbia. Așezarea geografică a localității medievale corespunde exact cu localizarea lui Ransanus, și probabil că era un domeniu al familiei Hunyadi, pentru că Ioan de Hunedoara staționa de multe ori acolo¹⁵. Este grăitor și contextul în care apare insula *Corvinum* în textul

¹¹ Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungarorum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, curam gerebat Petrus Kulcsár, Budapest, 1977, p. 34-35.

¹² „Testimonio quoque esse potest Corvina, quae est Danubii insula, quam cognati tui ditione perditu tenuere”. (Discursul lui Ransanus este editat tot de P. Kulcsár: *Ibidem*, p. 47.)

¹³ „In inferiore Pannonia per id temporis vitam transigebat, in quodam suae ditionis castello, cui Covino est nomen”. (*Ibidem*, p. 148-149.)

¹⁴ Kulcsár Péter, *A Corvinus-legenda în Mátyás király*, red. Barta Gábor, Budapest, 1990, p. 21, 23, 26. Vezi și Ioan-Aurel Pop, *Numele din familia regelui Matia Corvinul – de la izvoare de epocă la istoriografia contemporană*, **SMIM**, XXVI, 2008, p. 118-119.

¹⁵ Cum am citat mai sus chiar Ransanus spune că înaintea asediului de la Belgrad (1456) Ioan de Hunedoara s-a retras acolo. La 3 iulie 1456 Ioan de Hunedoara scrie o scrisoare de aici, iar în biografia lui Ioan de Capistrano putem citi următoarele: „dominus Johannes in oppido Covini cum sua solita familia constituebatur, exinde galeas Turcorum impediturus, ne transirent.” (*Victoriae mirabilis divinitus de Turcis habitae duce [...] Joanne de Capistrano series descripta per fratrem Joannem de Tagliacotio*, în „Acta Ordinis Fratrum Minorum”, XXV, 1906, p. 30. Vezi și: Ransanus, *op. cit.*, p. 148-149; Teleki József, *A Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. X. Pest, 1853, p. 528.

lui Ransanus. Prima dată, în capitolul dedicat lui Ioan de Hunedoara, Ransanus vorbește despre originea românilor și despre Valachia, construind o etimologie pentru denumirea de Valachia cu metode total identice cu cele folosite în cazul confuziei *Corvinus~Covinus*, afirmând că numele Valachiei provine din forma coruptă a numelui căpitanului roman Flaccus. Românii – continuă Ransanus – sunt urmașii coloniștilor romani veniți împreună cu Flaccus. Lângă Valachia se află insula Corvina, care în vremea lui Flaccus era în posesia Corvineștilor romani (de aici denumirea). Dacă Ioan de Hunedoara este originar din insula Corvina (așa cum a auzit Ransanus de la niște unguri) nu poate să fie numai descendentul familiei antice Corvinus, așa cum arată de fapt și prezența corbului în blazonul familiei Hunyadi. După aceste afirmații, Ransanus imitând pe Titus Livius, repovestește lupta lui Messala Valerius Corvinus cu un războinic gal, când Messala Valerius este ajutat de către un corb, spunând că de aici a primit familia epitetul de Corvinus¹⁶. Această metodă analogică era la modă în epoca umaniștilor, și a marcat puternic gândirea europeană până la apariția raționalismului științific bazat nu pe analogie, ci mai mult pe cauzalitate. Dar pentru umaniști, dacă erau două nume cu o pronunție asemănătoare (nu trebuiau să fie identice neapărat), însemna că trebuie să și existe vreo legătură între numele respective. Și Ransanus alegea bucuros asemenea deducții analogice. Astfel, de exemplu, numele antic al Ungariei, *Pannonia*, este dedus de către Ransanus câteodată din latinescul *panis*, altădată este pus în legătură cu numele regelui Athenei *Pandion*, ori cu numele zeiței *Pan*. Denumirea orașului *Sopron* provine după Ransanus de la familia romană antică *Sempronius*, iar denumirea maghiară a orașului *Pozsony* (astăzi Bratislava) își are originea în numele familiei tot romane *Piso*.¹⁷

Ransanus nu ne-a indicat sursa referitoare la căpitanul Flaccus, dar bănuiesc că s-a folosit de *Epistulae ex Ponto* a lui Ovidiu, în care poetul

¹⁶ „Dicitur autem Vallachia corrupte a vulgo pronunciato vocabulo, nanque a P. Flacco Romano homine qui colonias eo deduxit Flaccia primum dicta est, progressu vero temporum convenientibus illuc finitimis qui romanorum lingua loqui nesciebant Valacchiam pro Flaccia pronunciavere. Vicit deinde ita vulgi obstinatio: ut etiam apud romanorum posteros corruptum regionis nomen in hanc diem remanserit”. (Ransanus, *Epithoma*, op. cit., p. 33.) Scena cu lupta lui Valerius Corvinus, vezi: Titus Livius, *Ab urbe condita*, VII. 26. Vezi și Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed revăzută și adăugită, București, 1993, p. 71-72.

¹⁷ Ransanus, *Epithoma*, op. cit., p. 65, 67. Despre epistemologia analogică a umaniștilor vezi: Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Paris, 1966, p. 23-46; Umberto Eco, *Interpretazione e sovrainterpretazione. Un dibattito con Richard Rorty, Jonathan Culler e Christine Brooke-Rose*, Milano, 1995, p. 23-56.

exilat la Tomis scrie că, atâta vreme cât era Flaccus prefectul provinciei, era liniște și pace pe malurile sălbatice ale Dunării. Ovidius, când era la Roma, aparținea exact cercului lui Messala Corvinus, despre strămoșul căruia s-a născut legenda cu corbul sub pana lui Livius. Messala Corvinus în anul 3 d. H. era consul la Roma, mai târziu devenind proconsulul Dalmației și al Pannoniei. Flaccus este Pomponius Flaccus, fratele mai mic al lui Graecinus, destinatarul epistolei lui Ovidius, care între 15-16 d. H. era prefectul provinciei Moesia.¹⁸

Construcția genealogică Corvinus-Hunyadi la început s-a răspândit lent. Din *Annales* s-a păstrat doar un singur exemplar, care, cum am spus, nu este editat nici până azi în întregime. Aeneas Silvio Piccolomini (1405-1464), în 1458, cunoștea manuscrisul: de acolo a preluat teoria Flaccus-Vlachus-Valachia în *Commentarium rerum memorabilium*, dar teoriei Corvinus-Hunyadi nu i-a acordat nici o atenție¹⁹. Primii după Ransanus care îi acordă regelui Matia numele de Mathias Corvinus, și vorbesc despre faptul că regele Ungariei se trage din sânge roman sunt tot umaniștii italieni: Bartholomeus Fontius (1446/9-1513) și Ludovicus Carbo (1430-1485). În schimb, însă, nu numai că Matia niciodată nu a folosit acest nume, dar nici un contemporan maghiar, fie el cronicar, aristocrat sau om de rând, nu l-a numit pe Matia drept Mathias Crovinus. Numai după moartea regelui maghiarii folosesc această denumire sub influența umaniștilor italieni²⁰. Simbolismul și alegorismul celor două elemente heraldice reprezentative ale familiei Hunyadi (corbul și inelul) apar pentru prima dată tot în operele umaniștilor italieni. Astfel de exemplu Filippo Buonacorsi – cunoscut și sub numele de Callimachus Experiens (1437-1496) – cu ocazia misiunii sale diplomatice la curtea lui Matia în 1483-1484 a scris șase epigrame adresate regelui. În primele patru epigrame (*De adamante Mathie regis et aquila cesarea*, *De eiusdem*, *De corvo Mathie regis et aquila cesarea*, *De adamante, corvo et enulo Mathie*

¹⁸ „Praefuit his Graecine, locis modo Flaccus, et illo
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit.
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli
Hic arcu fisos terruit ense Getas.
Hic raptam Troesmin celeri virtute recipit,
Infectique fero sanguine Danuvium.”

(*Epistulae ex Ponto*, IV. 9.)

Vezi și: Selatie Edgar Stout, *The Governors of Moesia*, Princenton, 1910, p. 4.

¹⁹ Despre Piccolomini vezi: Armbruster, *op. cit.*, p. 58-60.

²⁰ Vezi în acest sens: Kulcsár, *A Corvinus-legenda...*, *op. cit.*, p. 28.

regis), inelul de diamant reprezintă tăria lui Matia, cu care rezistă ghearelor corbului bătrân și slab (*aquila imbecilli*), corbul fiind împăratul Frederic al III-lea. În epigrama intitulată *De corvo Mathie regis et aquila cesarea*, pe lângă aluziile politice, este prezent și un alegorism mitologic: corbul (Matia), ca pasăre a zeului Apollo, are capacitatea de a preciza viitorul, și prin oracolele pozitive îi liniștește pe oameni; în schimb vulturul, ca pasăre a zeului Jupiter, aduce numai neliniște, nenorocire și războaie. Mesajul politic codificat al epigramei este: războiul împotriva împăratului Frederic n-are nici un rost, pentru că împăratul este bătrân și bolnav, și astfel va muri curând; în schimb ar fi bine ca Matia să-l elibereze pe prințul Djem, încarcerat la Rodos, și alături de el să pornească o campanie antiotomană. Acest mesaj era în deplină armonie cu scopul misiunii diplomatice a lui Callimachus²¹.

După Callimachus, între anii 1487-1488 un scrib al cancelariei papale, Alexander Cortesius (Alessandro Tommaso Cortese) a scris o odă adresată regelui Matia: *De laudibus Matthie Corvini Hungariae regis*. Cortesius n-a fost niciodată în Ungaria, deci cunoștințele sale despre regat și despre Matia proveneau din surse indirecte. În plus, a fost însărcinat de către Vatican cu scrierea odei, cu scopul de a convinge pe regele maghiar că orașul Ancona, care a trecut sub suzeranitatea lui Matia, să fie cedat de către el. Corbul la Cortesius, asemănător epigramelor callimachiene, prezice viitorul: odată mama lui Matia (Elisa), fiind însărcinată, s-a odihnit la umbra unui copac. La un moment dat, Elisa, pe jumătate adormită vede un corb coborând pe copac, din ciocul căruia cade un inel în sânul femeii. Corbul adresează un discurs Elisei, zicând că își poartă sub sânul său alesul Domnului. Elisa adresează o rugăciune trimisului divin. Ca semn că rugăciunea lui a fost ascultată de Dumnezeu, Elisa aude un discurs al

²¹ „*Sed velut redivivus usque
Longius multo radiat magisque
Splendet attritu quid, iners, volucres
Sueta fugaces
Insequi et dammas aquila imbecilli
Provocas rostro insuperandum acumen?
Non tuos sentis veluti senectus
Fregerit ungues?*”

Ediția epigramelor: József, Huszti, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XXIV, 1927/11. Interpretarea lor la: László, Szörényi, *Callimaco Esperiente e la corte di re Mattia in Callimacho Esperiente poeta e politico del '400*, a cura di Gian Carlo Garfagnini, Firenze, 1987, p. 105-119.

Domnului adresat Fecioarei Maria. Dumnezeu spune că omenirea s-a stricat și s-a lepădat de El, capitulând în fața turcilor. Pentru acest lucru, creștinătatea ar merita să fie distrusă în întregime, dar pentru meritele viitorului prunc (Hunyadi) renunță la distrugerea totală a omenirii²².

Din cele spuse mai sus, se vede clar că cele două elemente heraldice ale familiei Hunyadi, având în sine o bogată încărcătură mitologică, erau folosite cu predilecție de către umaniști italieni în primul rând pentru a exprima aluzii politice latente, dar în nici un caz nu erau utilizate pentru nararea originii lui Ioan de Hunedoara. Este grăitor și contextul în care apare la Bonfini legenda inelului și a corbului. Cred că nu întâmplător scrie Bonfini cel mai detaliat despre descendența lui Matia exact în capitolul în care subiectul central este prezentarea manevrelor duse de către regele maghiar pentru acapararea Sfântei Coroane, care se afla încă la împăratul Frederic. Împăratul dezaprecia – scrie Bonfini – pe tânărul rege lipsit de experiență, mai ales datorită originii sale necunoscute și umile. Astfel, credea că provenind dintr-o nație străină și având ca tată un român, nu poate să domnească mult timp printre magnații vechi și renumiți ai țării²³. Relatarea lui Bonfini ne arată că într-adevăr a existat o propagandă coordonată de către adepții lui Frederic pentru discreditarea lui Matia, propagandă care se baza exact pe originea străină și modestă a lui Matia: „*știa bine [Matia] că unii privesc cu ochi răi originea sa umilă, și bârfesc peste tot că s-a născut din poporul valah; unii spun chiar că este o corcitură născută din părinți cu nume diferite, și mai ales magnații din partea de aici [adică de vest] a Ungariei afirmău că nu trebuie suportat regișorul valah*”²⁴. După acest pasaj, urmează la Bonfini

²² Alexander Cortesius, *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*, edidit Iosephus Fögel, Lipsiae, 1934, p. 4-5 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Analiza detaliată a poeziei: László, Szörényi, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Budapest, 1993, p. 23-32; Florio Banfi, *Alessandro Tomasso Cortese glorificatore di Mattia Corvino re d'Ungheria*, „Archivio Storico per la Dalmazia”, XII, 1937, p. 140-161.

²³ „*Fredericus etiam adolescentem fluctuosissimo regno potitum facile contempsit; sperabat hunc nedum suis viribus sed optimatum quoque factionibus id facile amissurum. Proinde factiones alebat, discordiarum semina spargebat in dies et infusa dissensione nutritisque factionibus in Pannoniis imperare studebat. Addebat animum humile ac obscurum mathie genus, ut ipse reputabat ratus adolescentem peregrina gente natum ex valacho patre nunquam inter tot nobilissimos principes cognationibus, amicitiiis opibusque presantes diu regnaturum*”. (Bonfini, 3. 9. 185-190.)

²⁴ „*Non ignorabat adversarios ignobilitatem sui generis improbasse: vulgo quoque dicere valacha ipsum gente oriundum: nonnullos hybridam appellasse, quem dissimilis lingue parentes edederint; id imprimis citerioris Ungarie proceres dicere valachorum regulum non esse ferendum*”. (Bonfini, 3. 9. 291-292.)

prezentarea descendenței familiei Hunyadi din antica familie romană Corvinus, drept o contracarare a calomniilor care vizau originea modestă a lui Matia. După ce Bonfini, urmând metoda istoriografiei umaniste, care prezenta mersul istoriei după circuitul naștere – dezvoltare – îmbătrânire – decădere – renaștere, prezintă pe larg cum s-a păstrat poporul roman antic printre barbari (dovadă existența poporului român) și cum a renăscut gloria antică a romanilor exact prin românul Matia Corvin, la sfârșitul povestirii adăugând ca un apendice legenda nașterii lui Iancu din dragostea regelui Sigismund de Luxemburg cu o nobilă. Ne avertizează însă că aceasta povestire este numai o născocire inventată de către germani și de către groful Ulrik Cilli (1406-1456) originar din Stiria, adversarul lui Matia²⁵. Bonfini afirmă ferm că nu acest basm ne explică prezența corbului și a inelului în blazonul familiei, ci faptul că și pe monedele împăraților romani deja erau prezente aceste două elemente heraldice. Chiar lângă Buda – scrie Bonfini – a fost găsită o monedă cu figura împăratului Constantin, care era bineînțeles tot un Corvinus. Lângă portretul lui Constantinus era pe moneda respectivă figura unui bărbat nud cu inscripția „Salvatorul.” La picioarele bărbatului, ținându-se de o creangă, se afla corbul cu inelul în cioc, uitându-se la bărbatul gol ca la stăpânul său. Nu trebuie mare imaginație pentru depistarea aluziilor religioase în această descriere care imită câteva elemente și din oda lui Cortesius (Constantin cel Mare primul împărat creștin, salvatorul nud: Isus Hristos etc.)²⁶. Bineînțeles, în afară de Bonfini nimeni nu a văzut această monedă miraculoasă.

Pe baza celor expuse mai sus, rezultă că au existat două tradiții diferite în ceea ce privește discursul literar și istoriografic despre cele două elemente heraldice ale familiei Hunyadi. Una este cea savantă, construită de către umaniștii italieni cu alegorii și simboluri mitice și antice, iar cealaltă este tradiția orală, mai populară, dacă nu chiar folclorică, răspândită printre maghiari, de care ia cunoștință Bonfini numai după ce sosește la curtea regelui Matia. Bonfini, fiind un cult erudit, respinge varianta folclorică, considerând-o drept o minciună răuvoitoare la adresa regelui Matia. Avem de a face cu o fază embrionară a unui conflict între intelectuali umaniști străini și între reprezentanții tradiției autohtone maghiare. După o sută de ani, acest conflict devine și mai

²⁵ „*Quin etiam alemani suapte natura ungaris infensi, ne Corvino sanguine Mathias ac pater, quemadmodum gentilia Corvi insignia testabantur, natus esse videretur, auctore Celie olim comite fabulam haudquaquam insulsam commenti sunt*”.

(Bonfini, 3. 9. 293.)

²⁶ Bonfini, 3. 9. 300.

explicit. Primul traducător și prelucrător al operei lui Bonfini, Gáspár Heltai (1510-1574) afirmă categoric că „meșterul Bonfini” numai din linguire a inventat toată teoria cu Corvinii romani, istoria adevărată a originii și a familiei Hunyadi a auzit-o el de la acei oameni ai căror bunici erau chiar ostașii lui Ioan de Hunedoara. Povestea cu regele Sigismund, cu corbul și cu inelul, se îmbogățește însă la Heltai cu un element nou esențial: Heltai ne prezintă și familia fetei de nobil de care se îndrăgostește Sigismund. Este vorba despre Erzsébet Morzsinai²⁷. Nu știm pe ce tradiție s-a bazat Heltai, dar familia Morzsinai (sau Musinai, Musana, Mursina, Morsena), era o familie renumită în comitatul Hunedoarei și al Caraș-Severinului. Numele de Musana apare pentru prima dată într-un document din anul 1360. Mai târziu, familia se ramifică în două: o ramură de Nirești și una de Densuș. Într-un document din anul 1411, fiul lui Stoian Musina (Sztoján Musina) din Densuș este amintit drept cneazul unui district aparținând cetății Hațegului²⁸. Deja Lajos Elekes a lansat ideea că Heltai ar fi avut anumite legături familiare cu familia Morzsinai, și din această cauză a identificat-o pe Erzsébet Morzsinai cu mama lui Ioan de Hunedoara²⁹. În orice caz, avem câteva acte autentice care ne dovedesc că membrii familiei Morzsinai în vremea lui Heltai încă existau.³⁰ Cronica lui Heltai fiind editată (variante latină deja în 1565) a putut avea o răspândire mai largă, deci putea să ajungă chiar în mâna unui membru al familiei Morzsinai. Nu avem nici o mărturie din perioada respectivă că cineva l-ar fi atacat pe Heltai (așa cum a făcut-o el cu Bonfini) pentru această genealogie tip Morzsinai a lui Ioan de Hunedoara. Din contră, de a lungul secolelor teoria Morzsinai va avea o carieră de succes³¹.

²⁷ Gáspár, Heltai, *Krónika az magyaroknak dolgairól* [1575], în Heltai Gáspár és Bornemissza Péter *Művei*, ed. István, Nemeskürty, Budapest, 1980, p. 442.

²⁸ Aceste documente sunt prezentate de către: Dezső, Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* V, 1902, p. 207-211. Alte date despre familia Morzsinai din Densuș la: Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, București, 1968, p. 40-41; Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 1999, p. 23-26.

²⁹ Elekes Lajos, *A Hunyadi-kérdés în Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázadik évfordulójára*, I, red. Imre Lukinich, Budapest [1940], p. 34.

³⁰ Știm de exemplu că între 1566-1569 Francisc Morzsinai (Morzsinay) și György Ombozy erau în proces privind dreptul de posesiune asupra satelor Rudaria, Prilipeț (Prilipecz), Herniac (Hernyak) și Morzsina (Morsyna): Frigyes Pesty, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* II, Budapest, 1878, p. 306.

³¹ Despre chestiunea Morzsinai vezi: Andrei Veress, *Note și scrisori șincaiene*, **AARMSL**, XVIII, 1927, p. 479-480; Béla, József, Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* I, Pest, 1852, p. 26-27; Csánki, *op. cit.*, p. 207-211; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 42-43; Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*,

Corbul și Corvineștii români. După încercările incerte ale lui Ligaridis, primul cronicar român care ne va prezenta legenda corbului și a inelului aplicată la descălecatul Țării Românești într-o forma mai coerentă, este Miron Costin. Iată textul lui Costin: „*Muntenii întrebuințează alt sigiliu corb. Iar despre voievodul lor Negrul povestesc ei înșiși așa: Era, pe vremea când poporul lăcuia încă pe apa Oltului, o fată frumoasă, româncă de neam, care fusese luată ca ibovnică de principele Ardealului. Femeia curând se văzu însărcinată și spuse aceasta principelui. Acesta îi dădu un inel spre credință și o trimisă la părinți, cu făgăduința ca, îndată ce va naște, să vie cu pruncul și cu semnul la dânsul. Ea naște un fiu: pe Negrul. Luându-și copilul, pleacă la drum, împreună cu fratele ei către acela care fusese pricina acestui prunc. Pe drum, obosiți și cam istoviți de mers, se așezară lângă o dumbravă. Mama dă copilului inelul să se joace înainte de a adormi, ca să nu plângă. Dar ca un fulger minunat un corb văzând din stejar că strălucește ceva în mâna copilului, chinuit se vede de foame, luându-l drept o bucată de carne, răpește inelul de aur și-l înghite pe dată cu lăcomie. Copilul țipă, zgâriat de ghearele corbului, mama sare în picioare și fratele se deșteaptă. Văd că inelul e pierdut și, odată cu dânsul, și dovada de credință. [...] Fratele întinde arcul, măsoară depărtarea pe coardă, se apropie, corbul îngreunat de aur prezintă o țintă nemișcată. Lovit cade cu inelul în gâttej. După ce l-a omorât fratele, acum sigur, nu scoate inelul din corb, ci, luându-și sora și copilul caută mai bucuroși pe principe în țara lui. Ajungând la dânsul îi dau copilul și inelul în corb drept o minune. De acolo sigilul Munteniei este un corb. Iar pe copil principele îl face curând vaida, astfel numesc ungurește pe voievozi. [...] Lui Negrul, când se făcu mare, principele îi dăruie voievodatul Făgărașului ca din partea regelui și-l trimise într-acolo. Acest Negrul este înfăptuitorul celui de al doilea descălecat la munteni, precum la moldoveni a fost Dragoș*”³².

Am citat pasajul mai sus din *Poema polonă* (prezent și în *Cronica polonă*) a lui Costin așa de lung pentru că ridică destul de multe întrebări. Se vede clar că structura narativă (în afara numelor personajelor) este

București, 1973, p. XXVI-XXXIV, 246-255, 279-283; Pál Engel, *Hunyadi pályakezdése în Nobilimea românească din Transilvania – Az erdélyi román nemesség*, red. Marius Diaconescu, intr. Ioan Drăgan, Satu Mare, 1997, p. 91-109; A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 32-35; Radu Lupescu, *Istoriografia română și maghiară referitoare la Ioan de Hunedoara*, **SMIM**, XXVI, 2008, p. 146-147.

³² Miron Costin, *Opere I*, ed. critică de P. P. Panaitescu, București, 1965, p. 262-263.

aproape sută la sută identică cu varianta lui Bonfini, dar și mai aproape de cea a lui Heltai. În prefața poemei, chiar Costin spune că, printre altele, a folosit ca izvor pe Bonfini. Dar dacă este într-adevăr așa, de ce nu menționează că această legendă se află acolo aplicată la nașterea lui Ioan de Hunedoara? Sau oare Costin amintește de Bonfini pentru *captatio benevolentiae* a cititorului și de fapt nici n-a citit opera lui Bonfini? Pentru mine, explicația cea mai plauzibilă este că a folosit opera lui Bonfini, dar a scos din ea numai informații referitoare la Dacia și la Traian, adică la primul descălecat. Pasajele referitoare la regele Matia și Ioan de Hunedoara nu le-a citit. O dovadă pentru susținerea acestei ipoteze ar fi faptul că, la enumerarea surselor, Costin împarte în două izvoarele folosite: primele sunt pentru primul descălecat (de ex. Quintus Curtius, Eutropius, Bonfini, Toppeltinus etc.), ultimele trei sunt pentru al doilea, al cărui erou principal era Negru vodă (de exemplu manuscrisele din mănăstirile moldovenești, Istratie logofătul și Grigore Ureche)³³. Ar rămâne ca sursă posibilă cronică lui Heltai, dar Costin nu face nici o referire la ea, și nici nu știa ungurește. Știm însă că opera lui Heltai a fost folosită de către cronicarii munteni, ba chiar unele fragmente referitoare la Attila au fost traduse în limba română, dar numai la începutul secolului al XVIII-lea³⁴. Într-un articol apărut numai în limba maghiară (cel puțin după cunoștințele mele), Andrei Pippidi a demonstrat convingător că Miron Costin nu putea să folosească ca sursă pe Ligaridis, fiindcă nu știa grecește. Astfel, Pippidi a indicat sursa lui Costin în privința legendei corbului și a inelului în Bonfini³⁵. Chiar dacă acceptăm că a fost într-adevăr așa, rămâne întrebarea: de ce Costin n-a spus nimic despre faptul că legenda respectivă este aplicată de către Bonfini la nașterea lui Ioan de Hunedoara? De ce numai în operele adresate publicului străin (polon) ale lui Costin este prezentată legenda corbului și a inelului? A avut vreun rol în acest procedeu al lui Costin faptul că la sfârșitul secolului al XVI-lea în Polonia au apărut mai multe familii Corvinus cu blazoane în care era reprezentat exact corbul cu inelul în cioc? Oare există vreo legătură între aceste evenimente și între faptul că unii voievozi români în secolele 16-17 se dau drept Corvinești?

³³ Costin, *op. cit.*, p. 243.

³⁴ Despre traducerea și receptarea română a lui Heltai vezi: Aurora Ilieș, *O veche traducere românească necunoscută a cronicii maghiare a lui Gáspár Heltai*, *AHAC*, VIII, 1972, p. 429-433.

³⁵ Andrei Pippidi, *Román-magyar irodalmi találkozások*, Korunk, 1997, nr. 1, p. 67-75.

Primul voievod român care făcea referiri că ar fi în rudenie cu Corvinii era Petru Șchiopul (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591). El aparținea familiei Mihnea, fiind nepotul domnitorului muntean Mihnea cel Rău (1508-1510). După abandonarea definitivă a tronului Moldovei, Petru Șchiopul era silit să emigreze: trăia într-un oraș din Tirol, Bolzano. După moartea survenită în anul 1594, a fost înmormântat aici de către franciscani. Pe mormântul lui se află inscripția următoare: „Ioanni Petro, voivodae Moldaviae ex Corvinis Mihnistarum, Valachiae principum, regia familia.” Mătușa unui alt Mihnea, Mihnea al II-lea, domnul Țării Românești între 1577-1583 și 1585-1591 numit și Mihnea Turcitul, Maria Vallagra era înmormântată la biserica mănăstirii Sf. Matia din Murano. Pe altarul înălțat cu sprijinul lui Mihnea al II-lea în 1590 putem citi următoarele: „Lui Matia apostolul [...] Io Mihnea, din familia regală a Corvinilor (*Mihnas ex Corvina regia familia*)”³⁶. Radu Mihnea (1601-1602, 1611-1616, 1620-1623) în unele documente se intitula: *Radulius Michno Corvinus Dei gratia Terrarum Moldaviae ac Valachiae Transalpinae dominus*. Este important de remarcat însă că această titulatură o găsim numai în documente cu destinații externe: în scrisorile trimise către papa sau regele Poloniei sau unor nobili ucraineni (de ex. Toma Zamoycki, voievod de Kiev.) Această propagandă destinată mai ales lumii catolice (în primul rând Vaticanului și regelui polon) n-a rămas fără succes. Papa Grigore al XV-lea, într-o scrisoare trimisă lui Radu Mihnea (15 mai 1623), în care îi recomanda pe minoritul Andrea Bogoslavić, îl intitula pe voievod: *Rudolf Cumin*, adică Radu Corvin. La rândul său Andrea Bogoslavić în raportul său întocmit despre Țara Românească îl numea pe Radu Mihnea: *principe Radulio Mihno Corvino*. Un alt misionar minorit sosit în Moldova tot în anul 1623 scria în raportul său că l-a întâlnit în Moldova pe principele Radu Corvin (*il principe Radulio Corvino*), care a lăsat pe soția sa și pe fiul său Alexandru Corvin ca guvernator în principatul Țării Românești³⁷.

³⁶ Tudor Teoteoi – Ion Toderașcu, *Moldova în ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în *Istoria românilor IV. De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, red. Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu, Tudor Teoteoi, București, 2001, p. 477-478; Pavel Chihaiia, *De la Negru Vodă...*, *op. cit.*, p. 122-123.

³⁷ Scrisoarea lui Grigore al XV-lea: Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII (1376-1650), București, 1894, p. 404-405. Bogoslavić scria următoarele: „Il principe Radulio Mihno Corvino è del rito greco, et è unito alla chiesa latina, ma in secreto.” Raportul lui Bogoslavić: Gheorghe Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, *Diplomatarium Italicum*, (II) 1930, p. 328.

Paralel cu apariția Corvineștilor români, se transformă și heraldica munteană. Se știe că pasărea heraldică specifică a domnitorilor Țării Românești era vulturul pleșuv (*aegyptius monachus*), care de obicei ținea în cioc o cruce. (Vezi figura 1.)

1. Figura

*Sigiliul lui Mircea cel Bătrân (1390)*³⁸

Datorită tehnicilor de fabricare a gravurilor era foarte ușor de confundat cu o altă pasăre heraldică renumită: corbul. Astfel de exemplu, în sigiliul lui Radu cel Mare din anul 1497, găsim deja un corb cu crucea în cioc. (Vezi figura 2.) În secolul al XVII-lea, corbul va avea un succes considerabil, eliminând aproape total vulturul. În timpul renașterii naționale romantice, în secolul al XIX-lea, bineînțeles mândra acvilă romanică alungă definitiv pe modestul corb din heraldica României moderne³⁹.

Scrisorile în limba polonă ale lui Radu Mihnea către voievodul Kievului, Toma Zamoyski și hatmanul polonez Stanisław Koniecpolski: *Documente privitoare la istoria românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu Hurmuzaki*, supliment II. vol. II. (1601-1640), ed. de Ioan Bogdan, București, 1892, p. 529-529. Vezi și: Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae II. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București 1989, p. 41; Pavel Chihaia, *Arta medievală II. Învățăături și mituri în Țara Românească*, București, 1998, p. 247.

³⁸ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 215, figura 1.

³⁹ În afară de opera fundamentală a lui Dan Cernovodeanu vezi și: Gheorghe Brătianu, *Originea stemelor Moldovii și a Țării Românești*, **RIR**, XII, 1931, fasc. I., p. 50-65; Andrei Veress, *Originea stemelor țărilor române*, **RIR**, XII, 1931, fasc. III., p. 225-232; Ileana Căzan, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, 1996, p. 108-111.

2. Figura

*Sigiliul lui Radu cel Mare (1497)*⁴⁰

Nu este exclus ca succesul corbului în secolul al XVII-lea să fi avut vreo legătură cu renașterea în Ungaria și în Polonia a cultului regelui Matia. În orice caz, în heraldica muntenească găsim aluzii și mai concrete la elementele heraldice hunedorești. În blazonul lui Nicolae Pătrașcu din anul 1616, în afară de cruce, corbul ține și un inel în cioc. (Figura 3.) Nicolae Pătrașcu (1600-1608) era un fel de prizonier în Transilvania. În 1608, cu sprijinul lui Gabriel Báthory a încercat redobândirea domniei, dar acțiunea a eșuat. Pătrașcu a scăpat de la moarte (a fost însemnat doar la nas) și mai târziu a devenit chiar ginerele lui Radu Șerban Basarab (1602-1611), dușmanul său de odinioară.⁴¹ Mai târziu, corbul cu inelul și cu crucea în cioc apare și într-o tipăritură de mare prestigiu: *Biblia de la București* (figura 4.)

⁴⁰ Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 215, figura 4.

⁴¹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, VI, ed. Sándor Szilágyi, Budapest, 1880, p. 13-14; Ileana Căzan, „Moștenirea” lui Mihai Viteazul: datoriile Habsburgilor față de Nicolae Pătrașcu, *SMIM*, XXVI, 2008, p. 211-235.

3. Figura

*Stema lui Nicolae Pătrașcu (1616)*⁴²

⁴² Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 219, planșa nr. 5. Vezi și: Pippidi, *Román-magyar, op. cit.*, p. 65.

4. Figura

Stema Țării Românești în Biblia de la București (1688)

Luând în considerare stema lui Nicolae Pătrașcu se pune întrebarea: oare numai accidental apar elemente cu subtile aluzii la legenda corbului și a inelului în legendele populare și în cronicile scrise despre Mihai Viteazul? Citind legenda istorică care ne povestește cum a fost condus copilul Mihai Viteazul la Țarigrad de către un corb, mi-a venit în minte o altă variantă a legendei corbului povestită tot de Ligaridis, unde descălecatul Țării Românești este pus în legătură cu întemeierea Bizanțului: „Dionisie din Bizanț povestește că Byzas, întemeind Bizanțul, a sacrificat, iar acolo unde ardea jertfa a venit în grabă un corb și a răpit

*din mijlocul vâlvătaiei o bucată (din animalul sacrificat) și a dus-o la promontoriul Bosforului: și precum Vlahul izgonit de Traian împreună cu ceilalți tovarăși ai săi văzând corbul cum a răpit inelul de aur al soției sale, a luat-o drept o povestire bună și până astăzi corbul este stema Vlahiei*⁴³. Într-o legendă populară, Mihai odată găsește 24 de șerpi făcând mărgea. Deodată „vine un corb și se pune pe umărul lui, nici mai mult nici mai puțin se repede în mijlocul șerpilor, ia mărgeaua în cioc și zboară în sus. Atunci Mihai [...] uită de șerpi și o ia la fugă încotro zbură corbul. [...] Și corbul nu s-a oprit până în oraș la Țarigrad. Și, când a ajuns în marginea orașului, corbul a lăsat mărgeaua jos, dinaintea lui Mihai”⁴⁴. Istoria povestită de cronicarul Radu Popescu (*Istoriile domnilor Țărâi Rumânești*, 1728) privind nașterea lui Mihai are o structură narativă asemănătoare cu legenda lui Ioan de Hunedoara și a lui Negru Vodă. Popescu nu crede că Mihai ar fi fost feciorul lui Pătrașcu Vodă, „că nici un istoric de ai noștri (sau striin) nu adeverează cine iaste”. În schimb, ne relatează o poveste pe care o știe „den auz unul de la altul: mumă-sa au fost de la oraș de la Floci; care, fiind văduvă și frumoasă și nemerind un gelep, om mare și bogat, den Poarta împărătească, [...] zic că a umblat cu acea femeie, și au îngreunat-o, și vrând să să ducă gelepul, i-au dat un inel și 100 de galbeni dă aur, și au zis fâmeii, de va face fecior, fiind la vârstă, să să ducă la dânsul, unde-l va găsi, și după inel îl va cunoaște că-i este fecior”⁴⁵. Partea a doua a legendei (călătoria, răpirea ineleului de către corb) însă lipsește la Radu Popescu.

Deși asemănările între legendele povestite din partea maghiară (Bonfini, Heltai) și din partea română (Ligaridis, Miron Costin, Radu Popescu) sânt frapante, totuși cred că nu putem vorbi despre influențe literare directe. Cel mai credibil ar fi o influență între Bonfin și Costin, știind că Costin a folosit ca sursă pe Bonfini, dar eu cred că pasajele din textul lui Bonfini referitoare la originea lui Ioan de Hunedoara, Costin pur și simplu nu le-a citit. Altfel este greu de crezut că nu ar fi acordat nici o atenție faptului că există acolo un adevărat omagiu al originii romane și

⁴³ Brătianu, *Tradiția istorică...*, op. cit., p. 254.

⁴⁴ *Legende populare românești*, selecție de Constantin Dragomir, București-Chișinău, 2002, p. 262-263.

⁴⁵ *Cronicari munteni*, I, ed. de Mihail Gregorian, studiu introd. Eugen Stănescu, București, 1961, p. 313. Discuția între P. P. Panaitescu și N. Iorga în privința originii lui Mihai Viteazul, vezi: P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, ed. de Cristian Antim Bobicescu, București, 2002, p. 263-315. Vezi și: Ștefan Andreescu, *Din nou despre originea lui Mihai Viteazul*, *AG*, VI, 1994, nr. 1-2, p. 23-28.

române a lui Matia, Bonfini preaslăvind pe românii care deși cufundați în marea popoarelor barbare și-au păstrat limba și virtutea latină. În plus în tradiția istoriografică moldovenească, figura regelui maghiar era destul de cunoscută mai ales datorită bătăliei cu Ștefan cel Mare la Baia. Cronicarii moldoveni din secolele al XVI-XVII-lea însă habar n-aveau că Matia era din familia Corvinilor: în aceste cronică, fără excepție, numele lui Matia îl găsim sub forma: *Matiaași cral*, sau *Hunieadi Matiaaș*. Dar și cronicarii munteni (cu excepția lui Constantin Cantacuzino, despre care voi scrie mai jos detaliat) la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea folosesc tot forma de *Matiaaș cral* sau *Hunieadi Matiaaș*⁴⁶. Primul cronicar care a folosit denumirea de *Matiaaș Corvin* era exact Miron Costin, dar e grăitor că și el numai în *Istoria de Crăia Ungurească* (1674), care de fapt este o prelucrare a operei lui Laurentius Toppeltinus (*Origines et occasus transylvanorum*, 1667), adică și Costin a preluat această denumire nu din tradiția internă, ci din sursă străină. Acest lucru ne dovedește că, până la a doua jumătate a secolului al XVII-lea, istoriografia românească n-avea cunoștință despre faptul că familia lui Ioan de Hunedoara ar fi urmașa unei familii romane, cea a Corvinilor (Corvinus).

Cel mai interesant însă este procedeul lui Constantin Cantacuzino. Aș putea spune că este simbolic faptul că *Istoria Țării Rumânești* se termină cu cuvintele următoare: „*de unde [adică din Transilvania] și Radu vodă Negru aici în țară au pogorit, precum letopisețele cele de obște arată*”⁴⁷. Cantacuzino termină exact acolo cronica sa unde ar trebui să înceapă povestirea istoriei celui de al doilea descălecat, primul fiind bine înțeles cel făcut de către Traian. Din textul stolnicului, reiese că în letopisețele interne nu se găsește nimic despre Negru vodă în afara faptului că a venit din Țara Făgărașului. *Istoria Țării Rumânești* fiind scrisă în limba română era destinată publicului intern. Însă în scrisoarea mai sus amintită a lui Cantacuzino către L. F. Marsili (unui membru al publicului extern), scrisă în limba italiană, stolnicul face o aluzie clară la originea comună a Corvinilor și a lui Negru vodă: „*Despre părinții lui Negru vodă analele Valahiei nu vorbesc, deși el s-a născut în acea parte a Transilvaniei care se numește Hațeg, de unde își trage originea și Ioan Corvin de Hunedoara, tatăl lui Matia, regele Ungariei. Nu numai în această*

⁴⁶ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. rev. și compl. de P. P. Panaitescu, București, 1959, passim; *Cronicari munteni. op. cit.*, p. 251-253, Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, ed. critică de Damaschin Mioc, București, 1991, p. 113; G. Ureche, *op. cit.*, p. 92-94, 118.

⁴⁷ Cantacuzino, *op. cit.*, p. 122.

*parte a regatului, dar și în interiorul Ungarei și în toată Transilvania, trăiau atunci mulți români, așa cum de fapt și astăzi se poate vedea acest lucru*⁴⁸. Accentuarea faptului că pe teritoriul natal al celor două familii trăiesc mulți români este prima încercare timidă în istoriografia română de a dovedi originea română a familiei Corvinus-Hunyadi.

Deci eu cred că autorii mai sus menționați au folosit separat și independent unul de altul același motiv narativ, aplicându-l la personaje diferite (Ioan de Hunedoara, Negru Vodă, Mihai Viteazul). Este vorba despre un arhetip narativ, despre un *Wanderermotiv* literar. Originea arhetipului ar trebui căutată undeva în literatura bizantină și în folclorul balcanic, nu numai din cazul lui Ligaridis și al lui Mihai Viteazul, ci și datorită faptului că și Ioan de Hunedoara a devenit un erou principal al folclorului balcanic. În cronicile în versuri (*junačke pesme*) și în legende populare sârbești găsim foarte multe variante ale nașterii lui Ioan de Hunedoara. Varianta cea mai veche (sec. al XVII-lea) a nașterii lui Janko Sibinjani (numele sârbesc al lui Ioan de Hunedoara) s-a păstrat în letopisețul mănăstirii Savina din Montenegro (*Savinski letopis*): odată, renumitul despot al sârbilor Ștefan Lazarevici (1403–1427) având ca soție pe fata împăratului bizantin Paleologu Cantacuzino (soția lui Lazarević într-adevăr era Helena, o prințesă bizantină) s-a dus să viziteze pe socrul său. În drum spre împărat, lângă Sibiu (?), a fost ospătat de către un român cu nume de Bogut sau Budumir (probabil Vojk Buthi al lui Bonfini și Heltai). Lazarevici s-a îndrăgostit la prima vedere de fata excepțional de frumoasă a lui Bogut, numită Ruta, cu care și-a petrecut o noapte. Dimineața, când a plecat, i-a dat Rutei un inel și a spus că copilul care se va naște va fi fiul lui. Ruta mai târziu a născut doi copii: pe Iancu și pe Mandelina⁴⁹. Din toate variantele sârbești ale legendei lipsește episodul cu corbul, așa cum am văzut și la cronicarul Radu Popescu. Asemenea multor motive narrative din basmele populare europene, probabil că și acest arhetip își are originea în tradiția epică orientală. Au fost semnalate deja de mult de către folcloriștii maghiari unele asemănări cu epopeea

⁴⁸ „*Natali di questo Negro, negl'annali di Valacchia non si fà mentione, mentre che lui nacque in Transilvania, in quelle parti di Azag, di dove producono l'origine di Giovanni Corvino Uniad, padre di Matthia, rè d'Ungaria e stendendosi anco nel più dentro delle parti d'Ungaria, era gran cantità di vlacchi, come fin al dì oggi si vede in quelle parti, come per tutta la Transilvania*”. (*Operele lui Constantin Canacuzino, op. cit.*, p. 43.)

⁴⁹ Károly, Jung, *Hunyadi János származáslegendejének/származáslegendájának kérdéséhez*, „Létünk”, XXXVI, 2006, nr. 2, p. 26-52.

Shahname scrisă de către scriitorul persan Firdusi (probabil între 940-1020): odată Rustem obosit de vânătoare adoarme pe malul unui râu. Când se trezește observă că cineva i-a furat calul. Pornește în căutarea calului ajungând astfel în orașul Samangam, unde se îndrăgostește dintr-o dată de fata șahului. Petrec o noapte împreună, iar dimineața când Rustem pleacă, lasă o brățară de aur fetei spunând că, dacă va naște un copil, prin acest semn va dovedi că acest copil este al lui. Și astfel s-a născut Suhrab⁵⁰. Mai nou Károly Jung a lansat ideea că este vorba despre prelucrarea folclorică și literară a unui obicei popular răspândit în trecut, și printre popoarele balcanice (mai ales la sârbi), păstrat încă și la începutul secolului al XX-lea. Este vorba despre așa-numitul ospăț de prietenie sexuală (*gostinske obljuje kod*), despre care în anul 1931 un istoric sârb, Ilija Jelić, a scris o întreagă monografie⁵¹. După această tradiție, gazda (soțul sau fratele mai mare) îi oferă musafirului pe propria sa soție sau soră, exprimându-și astfel bunăvoința și prietenia față de musafir. Copilul născut din această legătură conjugală *ad hoc* nu este privit ca un copil din flori, ba din contră este considerat un nou născut excepțional. În gândirea mitologică nașterea unui erou excepțional, chiar dacă este vorba despre un personaj real (Alexandru cel Mare, Isus Hristos etc.), totdeauna trebuie să fie și ea excepțională. Probabil din această cauză acest arhetip narativ a fost aplicat la nașterea lui Ioan de Hunedoara, a lui Negru Vodă și a lui Mihai Viteazul.

Introducerea celui alt element (corbul) în schema narativă cred că este o inovație de mai târziu. Aici n-aș exclude nici intervenția unor intelectuali umaniști. În cazul lui Ioan de Hunedoara și al lui Negru Vodă, apariția corbului în legendă este posibilă numai după ce corbul a fost introdus ca pasăre heraldică în stema familiei Hunyadi, respectiv după ce în blazonul Țării Românești vulturul a fost înlocuit cu corbul. Prima mențiune precisă despre blazonul familiei Hunyadi este din 1453. În cazul Țării Românești, am văzut că prima dată corbul apare pe sigiliul lui Radu cel Mare în 1497, dar devine dominator numai în secolul al XVII-lea. În cazul lui Hunyadi, nu este exclus că introducerea corbului în schema narativă să fi fost influențată de legenda despre Sfântul Oswald:

⁵⁰ După câte știu epopeea lui Firdusi nu este tradusă în limba română. Eu am folosit ediția maghiară: Firdauszi, *Királyok könyve*, trad. Gábor, Devecseri Gábor – Rezső, Honti, Budapest, 1959 cântul IV. capitolul: *Rustem își alege calul*.

⁵¹ Ilija Jelić, *Tragovi gostinske obljuje kod našega naroda*, Beograd, 1931. Vezi K. Jung, *op. cit.*, p. 48.

Sfântul Oswald, fiind îndrăgostit de o fată păgână, îi trimite un inel cu ajutorul unui corb. Avem date despre faptul că varianta germană a legendei este cunoscută în Ungaria deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În plus centrul cultului lui Oswald la sfârșitul secolului al XV-lea era în Carintia și Stiria, de unde era originară familia Cilli, ai căror membri, după datele lui Bonfini, erau propagatorii basmului despre corbul și inelul⁵². Contradicția în această concepție este: de ce și cum ar fi fost posibil ca o legendă cu un ecou pozitiv despre un sfânt venerat, să fie folosită în sens negativ pentru defăimarea regelui Matia?

Chiar dacă ar fi fost influențată legenda despre nașterea lui Ioan de Hunedoara de către legenda Sfântului Oswald, rămâne o enigmă sursa lui Ligaridis și mai ales a lui Costin. Trebuie să luăm în considerare și faptul că în versurile la stemă (foarte la modă în secolul al XVII-lea) nu găsim nimic referitor la legenda tip Bonfini-Heltai-Ligaridis-Costin. În schimb, avem de a face cu o puternică simbolistică biblică. De cele mai multe ori în aceste stihuri corbul este reprezentat ca pasărea divină: așa cum l-a hrănit pe prorocul Ilie în pustie, acum aduce domnitorului și țării putere, tărie și hrană sufletească. Astfel, de exemplu, în versurile de stemă scrise de către Radu Greceanu, apărute în *Biblia de la București*, citim următoarele:

*„Iară corbul care au hrănit pre cel flămând Ilie,
Aduce-ți Doamne, cu crucea putere și tărie”⁵³.*

Îmi pare curios că nu zice nimic despre inel, care, așa cum am văzut mai sus (figura 4.), se află tot în ciocul corbului, lângă cruce. Antim Ivireanu, într-o predică ținută bucureștenilor de la amvonul Mitropoliei (*Luna lui iunie 29 de zile. Cazanie la sfinții apostoli Petru și Pavel*), se referă la povestea biblică a lui Noe, pentru a explica prezența corbului în stema Țării Românești. După potop, Noe a trimis prima dată pe corb să vadă dacă apa s-a retras, dar corbul nu s-a întors. A doua oară, Noe trimite porumbelul care se întoarce cu o ramură de măslin. După Ivireanu, corbul nu s-a întors la Noe, pentru că trimis direct de înșiși apostolii Petru și Pavel (??) a zburat „cu ramura crucii în gură în brațele tale cinstită țară și

⁵² Sándor Fest, *A Hunyadiak hollós címere*, în „Budapesti Szemle”, LXIV, 1937, p. 277-293; András Vízkelety, *Eine wiedergefundene Handschrift des sog. Spielmannsepos „Sankt Oswald”*, în *Festschrift für Professor Dr. sc. Karl Mollay*, hrsg. Péter Bassola – Regina Hessky – László Tarnói, Budapest, 1978, p. 221-241.

⁵³ *Monumenta Linguae Dacoromanorum Biblia 1688*, red. Viorel Barbu, Universitatea Al. I. Cuza – Albert-Ludwig-Universität, Iași, 1988, p. 134-135.

să laudă cu pohvală între soare și între lună. Soarele de-a dreapta și luna de-a stângă sânt slăviții apostoli Petru și Pavel”⁵⁴. Interpretarea forțată și fantastică a lui Ivireanu (corbul trimis direct de pe corabia lui Noe de către apostolii Petru și Pavel, care sunt reprezentați în stema Țării Românești prin soare și lună) nu are nimic de a face cu legenda Sfântului Oswald sau cu cea a lui Ioan de Hunedoara și Negru Vodă. Mi se pare că, precum în cazul lui Ioan de Hunedoara, așa și în cazul stemei Țării Românești, au existat două tradiții: una populară, folclorică prelucrată de către Ligaridis și Miron Costin, iar alta mai savantă preferată mai ales de către intelectualii ecleziastici. Apariția inelului în ciocul corbului ca și stabilirea rudeniei între familiile Corvinus și Mihnea însă trebuie să fi fost o construcție savantă. Oare cine și cu ce scop au inventat și au propagat această rudenie? Ce fel de tradiție istoriografică le-a permis născocirea acestei concepții?

Corvineștii și Mihneștii. Sursa principală trebuie să fi fost opera lui Nicolaus Olahus, *Hungaria*. Aici Olahus prezentând familia sa, scria că un boier cu nume de Mamzila (probabil Mânzea) din neamul Dăneștilor, originar din Argeș, a fost alungat din țară în Transilvania de către Vlad Țepeș. Acest Mamzila avea ca soție pe sora lui Ioan de Hunedoara, Marina. Din căsătoria lor s-a născut tatăl lui Nicolaus Olahus, Stoian alias Ștefan⁵⁵. Deci sora lui Ioan de Hunedoara era bunica lui Nicolaus Olahus, astfel familia Olahus, într-adevăr, era înrudită cu familia Hunyadi, adică a Corvinilor. Tot în acest capitol, scria Olahus că și voievodul Mihnea – este vorba de Mihnea cel Rău (1508-1510), fiul lui Vlad Țepeș – este înrudit cu familia Olahus aparținând tot neamului Dăneștilor: „Myhne proprinqua nobis iunctus sanguinis necessitudine, utpote ex Danorum natus gente”⁵⁶.

⁵⁴ Antim Ivireanul, *Predici*, ed. critică de Gabriel Ștrempel, București, 1962, p. 131-132. Despre versurile de stemă vezi: Dan Horia Mazilu, *Literatura română barocă în context european*, București, 1996, p. 142-143, 184-210. Vezi și I. Căzan, *op. cit.*, p. 124-125; Constantin Ittu, *Cartea veche românească, sursă de informație heraldică*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 12/II, 2008, p. 101-104.

⁵⁵ „Ioannis Hunyadis, vayvoda Transylvaniae, postea vero gubernatoris Hungariae, tempestate Dragula wayvoda partim interfectis, partim expulsis his, qui e Dani erant sanguine, regnum occupaverat. Mamzillae ab Argyes ex uxore Marina eiusdem Ioannis waywodae sorore duo erant inter alios filii: uni nomen fuit Stantzul, qui Danum et Petrum filius suscepit, alteri Stoian, hoc est Stephanus. Is me et Matheum filios [...] genuit”. (Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász, Budapest, 1938, p. 21-22). Vezi și P. Chihaiia, *Arta medievală, op. cit.*, p. 250-251.

⁵⁶ N. Olahus, *op. cit.*, p. 22.

Nu numai în *Hungaria*, dar și în alte scrieri, a propagat Olahus ideea că familia sa este înrudită cu familia Mihneștilor, și astfel cu familia lui Vlad Țepeș. Astfel, de exemplu, într-o scrisoare (7 martie 1533) adresată prietenului său umanist Cornelius Scepperus (1501, 1503?-1555) scria că tatăl său se trage din sângele voievodului Dracula, și deci este înrudit și cu voievodul Mihnea⁵⁷. În testamentul său (14 septembrie 1562), găsim afirmația că Olahus a donat un inel de aur în chip de vultur împăratului Maximilian al II-lea, care odinioară a fost al unchiului lui Olahus, adică al lui Mihnea cel Rău. În diploma imperială din 1548, prin care Nicolahus Olahus împreună cu scaunul episcopal din Agria (Eger) a primit și indigenatul maghiar citim din nou că unchiul său a fost Mihnea cel Rău⁵⁸. Într-o orăție funebră scrisă de către Johannes Sambucus (1531-1584) cu ocazia morții lui Gheorghe Bona, vorbea despre faptul că mama decedatului se trăgea „ex vetustissima vaivodarom Moesiae inferioris (adică Țara Românească) et pene Flaccidii gentilium familia, soror amplissimi archiepiscopi Strigoniensis.” (Oare este numai întâmplător, sau intenționat referirea la *gens*-ul prim căpitan al Valachiei, Flaccus?) Gheorghe Bona era vărul lui Nicolaus Olahus, făcându-și studiile la Padova sub îndrumarea lui Sambucus. A murit la 3 septembrie 1559, fiind înmormântat de către însuși Olahus în orașul Sopron⁵⁹.

⁵⁷ „Patrem meum, qui erat ex sanguine Drakula Voyvodae Valachicae [...] Myhne voyvoda transalpinus, patris mei, si bene memini, patruus”. *Oláh Miklós Levelezése*, ed. Arnold Ipolyi, Budapest, 1875, p. 311 (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak XXV). Vezi și: Nicolaus Olahus, *Corespondență cu umaniști batavi și flamanzi*, ed. de Corneliu Albu, trad. Maria Capoianu, București, 1974, p. 259-260.

⁵⁸ „Annulum meum magnum aereum cum effigio aquilae, qui fuit olim Domini Mihnae Waywodae Transalpinensis patruui mei, lego serenissimo principi Domino Maximiliano regi Bohemiae”. (Lajos, Merényi, *Oláh Miklós végrendelete*, Történelmi Tár, XXII, 1896, p. 153.) Despre diploma de înnobilitare a lui Olahus vezi: P. Chihaiia, *Arta medievală*, op. cit., p. 250-251; Andrei Kovács, *Diplomele de înnobilitare și iconografia lui Nicolaus Olahus*, **RM**, VI, 1969, p. 101-110.

⁵⁹ Endre Bach, *Un humaniste hongrois en France. (Jean Sambucus et ses relations littéraires 1551-1584)*, Szeged, 1932, p. 24-26; Imre Téglássy, *János Zsámboky (Sambucus) and his Theory of Language*, în „Hungarian Studies”, X, 1995, nr. 2, p. 245, 247; Ágnes, Szalay Ritoókné, *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuuncula*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, LXXXIV, 1980, nr. 2, p. 131. Orăția funebră a lui Sambucus: *Epistolae aliquot, et epigrammata funebris doctissimorum aetatis virorum de obitu Georgii Bonae*, Padova, 1560. Vezi și: Károly Köllő, *Gheorghe Bona Sibianul, un nepot al lui Nicolae Olahus de timpuriu decedat în Idem, Confluente literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară*, București, 1993, p. 236-239.

Rezultă din cele spuse mai sus că Olahus a accentuat două lucruri: pe de o parte rudenia sa cu familia Mihnea - Vlad Țepeș, iar pe de altă parte, rudenia cu familia Hunyadi. Bineînțeles, pentru un umanist iscusit și atât era de ajuns pentru a considera pe Mihnești drept înrudiți cu familia Corvinilor. Cred însă că însuși Olahus a forțat puțin interpretarea datelor, fiind chiar el primul care a vrut să ne sugereze înrudirea Corvineștilor și a Mihneștilor. Nu s-a dovedit de exemplu nici până astăzi că Ioan de Hunedoara ar fi avut o soră cu numele de Maria-Marina. El într-adevăr avea două surori: una s-a căsătorit cu Pongrácz György Dengelegi, vicevoievodul Transilvaniei, iar cealaltă cu János Szentgyörgyi Székely tatăl sau fratele lui Tamás Székely, priorul de la Varna, mort în 1461⁶⁰. Un lucru însă este sigur: cu trei decenii după moartea lui Olahus (1568), apare ideea că Mihnești sunt înrudiți cu Corvinești (vezi inscripția de pe altarul Mariei Vallagra din 1590 amintită mai sus). Fără textele lui Olahus nu se putea născoci această concepție.

O altă sursă care a putut înlesni inventarea rudeniei este chiar Bonfini. În pasajul bine cunoscut în care este vorba despre arestarea lui Vlad Țepeș de către Matia, Bonfini scrie că regele maghiar din propria rudenie i-a dat lui Dracula nevastă⁶¹. Istoricii maghiari mult timp au primit cu suspiciuni afirmația lui Bonfini, spunând că Ioan de Hunedoara nu avea fiică, nici Matia soră.⁶² Istoricul italian afirma că Dracula s-a căsătorit cu ruda lui Matia înaintea arestării sale (noiembrie-decembrie 1462). Informațiile lui Bonfini sunt întărite și de alte surse contemporane. Legatul venețian, Petrus de Tomasius scria la 4 martie 1462 de la Buda că Dracula s-a căsătorit cu o rudă a lui Matia. Cu o lună mai înainte chiar Vlad Țepeș vorbește într-o scrisoare adresată lui Matia că turcii privesc cu ochi răi această căsătorie planificată. Nu avem dreptul să ne îndoim de autenticitatea celor scrise de Tomasius, care se afla atunci chiar la curtea lui Matia din Buda. Ba mai mult, faimoasa scrisoare a lui Vlad Țepeș (11 februarie 1462) în care este vorba despre căsătorie a fost arătată lui

⁶⁰ Péter E. Kovács, *A Hunyadi-család în Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, red. Gyula Rázsó – László V. Molnár, Budapest, 1990, p. 36; András Kubinyi, *Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király*, „Aetas”, XXII, 2007, nr. 3, p. 83-84.

⁶¹ „*Rex in Transalpinos ad liberandum Draculam e Turcorum manibus contendere deicebatur, cui mulierem suam quoque consanguineam legitimo matrimonio coniugarat.*” (Bonfini, 3. 10. 285.)

⁶² Ambrus Miskolczy, *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*, Budapest, 1994, p. 34.

Tomasius chiar de către regele Matia⁶³. Mi se pare însă straniu că despre această căsătorie care a trebuit să aibă loc între 11 februarie și 4 martie 1462 nu scrie nici un detaliu Tomasius, precum nu ne relatează nimic nici o altă sursă în afară de Bonfini, care însă ajunge la curtea lui Matia cu 14 de ani mai târziu. Deci singura sursă autentică despre căsătoria lui Vlad Țepeș cu o rudă a lui Matia este chiar scrisoarea lui Vlad, care s-a păstrat la Bayerische Staatsbibliothek din München, fiind descoperită de către Nicolae Iorga și publicată de către Ion Bogdan în 1896. C. A. Stoide deja în 1978 a contestat autenticitatea scrisorii, spunând că actul aflat la München „se datorează [...] unei 'glume' făcute de un cercetător român din anturajul lui Hasdeu sau Tocilescu, în colaborare cu unul dintre funcționarii bibliotecii din München”. Între timp, însă, Andrei Corbea a examinat din nou documentul original din München, descoperind totodată în Biblioteca Herzog August din Wolfenbüttel o nouă copie contemporană a scrisorii. După cercetările lui Corbea, putem să ignorăm teza puțin fantezistă a lui C. A. Stoide. Cred că este mai aproape de adevăr afirmația lui Corbea: partea a doua a scrisorii „este cu certitudine adăugată sau cel puțin prelucrată la curtea maghiară”⁶⁴. Referirea la căsătoria planificată a lui Vlad însă se găsește chiar la începutul scrisorii, deci trebuie să fie o informație autentică. Totuși pe baza altor surse enumerate mai jos, cred că în 1462 căsătoria nu a avut loc, numai era planificată. Cu atât mai mult cu cât un alt contemporan, autorul variantei rusești a povestirilor despre Dracula voievod, fiind bine informat despre familia lui Vlad Țepeș, afirmă că acea căsătorie între sora lui Matia și

⁶³ „Dito Valacho [Drakula], che hora è homo del dito Signor Re [Matia] et ha tolto una sua parente per moglie.” (Scrisoarea lui Tomasius: Ion Bianu, *Ștefan cel Mare. Câteva documente din Arhivele de Stat de la Milano*, în „Columna lui Traianu”, IV, 1883, nr. 1-2, p. 35. „Quia in prioribus nostris litteris scripsemus eidem serenitati vestrae, quomodo turcii, saevissimi crucis Christi inimici nuncios ipsorum solemnnes, eo quod pacem et unionem inter vestram serenitatem et nos initam et confederatam non tenere nupciasque sperenemus celebrare, transmiserunt”. (Scrisoarea lui Vlad Țepeș către Matia, 11 februarie 1462: Ion Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896, p. 78-79)

⁶⁴ C. A. Stoide, *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii (1461-1462)*, **AIIAI**, XV, 1978, p. 17; Idem, *În legătura cu scrisoarea din 11 februarie 1462. Contribuții la cunoașterea izvoarelor domniei lui Vlad Țepeș*, **AIIAI**, XVIII, 1981, p. 151-161; Andrei Corbea, *Cu privire la corespondența lui Vlad Țepeș cu Matei Corvin*, **AIIAI**, XVII, 1980, p. 674; Matei Cazacu, *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*, Genève, 1996, p. 38; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, București, 1976, p. 94-104.

Vlad Țepeș a avut loc după ce Vlad, fiind eliberat de la Buda, a trecut la catolicism (1474)⁶⁵. Mai nou a fost descoperit de către András Kubinyi un document păstrat în arhiva familiei Révay. În diploma editată de către capitlul de la Pécs la 10 septembrie 1489, este vorba despre faptul că văduva răposatului voievod Dracula (Dragwlya), Jusztina Szilágyi, dăruiește o casă a lui (Dragulwahaza) aflată în orașul Pécs slujitorului său, numit Dionisie (Dénes): „*quomodo ipse quandam domum suam lapideam, Drakwlyahaza vocatam in civitate Quinqueecclesiensi fundatam [...] quam quidem domum sive fundum generosa domina Iustina relicta condam Dragwlya waywode cuidam Dionisio famulo suo ob servitorum suorum merita in perpetuum contulisse perhibetur*”⁶⁶. Jusztina Szilágyi nu

⁶⁵ *Сказание у Дракоулѣ воєводѣ* în *Cronicile slavo-române*, op. cit., p. 205, 213. Cronica rusească a fost scrisă în 1486, dar s-a păstrat numai copia făcută de către călugărul Eufrosin în 1490. Textul a fost dus în Rusia de către ambasadorul rus, Feodor Kurițan, care era în misiune diplomatică la Buda în anul 1482. Datorită autorității lui I. S. Lurie majoritatea istoricilor și filologilor a acceptat că *Skazania* nu numai că a fost procurată la Buda de către Kuricyn, dar chiar el este și autorul. Unii cercetători români (P. Panaitescu, N. Smochină, A. Balotă, P. Olteanu) au observat că în textul povestirilor se întâlnesc numeroși termeni neruși (siromah, pristav, viteaz, poclisar etc.), ajungând astfel la concluzia că autorul a fost „un român știutor de slavonește.” (*Cronicile slavo-române*, op. cit., p. 198-199. Ediția lui Lurie: *Povest' o Drakule*, issledovanie e podgotovka tekstov Ja. S. Lurie, Moskva-Leningrad, 1964.) Mai nou, însă, András Zoltán printr-o analiză filologică impecabilă a demonstrat că nu numai cuvintele nerusești, dar și construcțiile gramaticale străine limbii rusești din secolul al XV-lea din *Skazanie* se regăsesc aproape total în textul scrisorilor diplomatice ale lui Matia scrise în limba sârbă. În cancelaria lui Matia era folosită o singură limbă slavă, ca limba diplomatică, și aceasta era limba sârbă. O parte a corespondenței purtată cu turcii era scrisă în această limbă. Dar și o scrisoare a lui Matia adresată țarului Ivan al III-lea (16 decembrie 1488) la origine era scrisă în limba sârbă, fiind tradusă numai ulterior în limba rusă. Astfel, András Zoltán a ajuns la concluzia că varianta originală a *Skazaniei* era scrisă în limba sârbă de către un diac sârb din cancelaria lui Matia, și mai târziu a fost tradusă în limba rusă, poate chiar de către Kurițan. Ultima analiză filologică serioasă în legătura cu autorul *Skazaniei*, a fost făcută de către Ștefan Andreescu, care a admis ipoteza că limba originală a povestirilor rusești ar fi fost o limbă sud-slavă, dar după el până la o nouă descoperire documentară este mai plauzibil să acceptăm paternitatea unui scriitor român din Transilvania. Vezi: András Zoltán: *Beiträge zur Entstehung der russischen Drakula-Geschichte* în „*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*”, XXXI, 1985, p. 109-129; Ștefan Andreescu, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 11-22; Cazacu, op. cit., p. 56-57; Șerban Papacostea, *Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, **RSL**, VIII, 1966, p. 159-167.

⁶⁶ Originalul diplomei: Slovenský Národný Archív (Bratislava), Arhiva Familiei Révay Fasc. X. Nr. 25. O copie fotografică se găsește și în Magyar Országos Levéltár

era din familia Hunedorești-Corvineștilor, ci era vara lui Matia după mama lui, Erzsébet Szilágyi. Primul soț al acesteia fusese László Pongrác Szentmiklósi, care a murit cândva la începutul anilor 1470. În 1479 se căsătorește a doua oară cu Pál Suki, deci căsătoria sa cu Vlad Țepeș trebuie să fi avut loc între 1470-1476⁶⁷. Prin urmare putem afirma cu siguranță că Vlad Țepeș într-adevăr era căsătorit cu o vară a lui Matia. Acest fapt, precum și informațiile din textul lui Bonfini și al lui Olahus erau de ajuns pentru un umanist iscusit să inventeze rudenii între Hunedorești-Corvinești și Mihnești. Cred că inventatorii teoriei trebuie să fi fost umaniști străini. În primul rând, datorită faptului că operele lui Bonfini și Olahus au rămas în manuscris având o circulație restrânsă: cea a lui Bonfini, terminată în 1497, este publicată de Johannes Sambucus numai în 1568 împreună cu *Athila* al lui Nicolaus Olahus. Însă cealaltă operă a lui Olahus *Hungaria* terminată în 1536, deși a fost colecționată tot de Sambucus și depusă în biblioteca regală din Viena, unde se află și astăzi manuscrisul cu corectările autografe ale lui Olahus (*Cod. Lat. 8739*), va fi tipărită numai în 1735 de către Mathias Bél. Deci este plauzibil să căutăm pe cel sau pe cei care au inventat teoria rudeniei între cele două familii printre umaniștii care au ajuns în contact cu Sambucus, iar mai târziu au ajuns în anturajul lui Petru Șchiopul sau al lui Mihnea Turcitul.

Umaniști și misionari catolici în Moldova și Țara Românească.

O altă trăsătură caracteristică a Mihneștilor, pe lângă faptul că propagau ideea că se trag din „Corvina regia familia” era filocatolicismul lor. Nu numai Vlad Țepeș, dar și fiul său Mihnea cel Rău a trecut la catolicism (1509). După relatările misionarilor catolici din Țara Românească (Gabrielis Mančić, Petrus Baksić) mama lui Mihnea al II-lea, Catterina, era o ungueroică, întemeind la Câmpulung chiar o mănăstire catolică⁶⁸. Ba mai târziu Mančić afirmă chiar (raportul se datează din 1660) că soțul Catterinei era *Negru voivoda*. Alți misionari catolici (Baksić și Andrea Bagoslavić) scriu că soția lui Negru vodă se numea Marghita, fiind tot ungueroică și tot catolică, întemeind mănăstiri catolice ori la Târgoviște,

(Budapesta): DF 260 135. Despre diplomă vezi: András Kubinyi, *Mátyás király*, Budapest, 2001, p. 15. Ediția diplomei și comentarii: Tamás Fedeles, *Drakwlyahaza în Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, red. Almási Tibor-Révész Éva-Szabados György, Szeged, 2010, p. 54-62.

⁶⁷ A. Kubinyi, *Hunyadi Mátyás*, *op. cit.*, p. 84; T. Fedeles, *op. cit.*, p. 56.

⁶⁸ P. Chihaiia, *De la Negru vodă*, *op. cit.*, p. 132-133.

ori la Câmpulung⁶⁹. În realitate Catterina era Ecaterina Salvaresso, și nu era ungueroaică, ci era din Chios, și soțul său nu era Negru vodă, ci Alexandru al II-lea Mircea (1568-1577) nepotul lui Mihnea cel Rău și strănepotul lui Vlad Țepeș. Fiul Ecaterinei Salvaresso cu Alexandru Mircea era Mihnea al II-lea, care, cum am văzut, era primul Corvinus dăruind domeniul său de la Șotânga mănăstirii franciscane din Târgoviște⁷⁰. Deci se vede clar că era de ajuns un răstimp de o sută de ani pentru ca sub pana misionarilor catolici Negru vodă să fie pus în legătură cu familia Mihnea, și ca această familie să aibă puternice legături maghiare, bineînțelese imaginare.

Celălalt membru al familiei în anturajul căruia apare rudenia Mihnea-Corvin este, cum am spus, Petru Șchiopul. După o relatare anonimă din 1587 simpatia lui Petru Șchiopul față de catolici i se datora lui Bartolomeo Bruti, un albanez italianizat, care a ajuns postelnic, iar mai târziu chiar membru în sfatul domnesc la curtea lui Șchiopul. Bruti avea intenția să catolicizeze întreaga Moldovă. Datorită propagandei sale, în 1588 Petru Șchiopul era gata să treacă la catolicism. Între timp însă Vaticanul s-a supărat pe Bruti, care devenea din ce în ce mai încrezut: a vrut chiar să fie numit de către papă defensorul tuturor catolicilor din principatele române și din întregul Imperiu Otoman. Pierzând astfel Bruti sprijinul curții papale, Petru Șchiopul nu mai vedea nici un rost în convertire⁷¹.

⁶⁹ Raportul lui Baksić și al lui Mančić: *Acta Bulgariae Ecclesiastica*, ed. Eusebius Fermedžin, Zagreb, 1887, p. 99, 268. Raportul lui Bogoslavić: G. Călinescu, *Altre notizie, op. cit.*, p. 328. În perioada 1650-1664 Mančić, fiind numit vicarul apostolic al Transilvaniei, Moldovei și Valachiei, era de fapt agentul secret al Vaticanului și se învârtea tot timpul la curțile domnești din Polonia, Moldova, Țara Românească și Transilvania. Despre aceste acțiuni ale lui vezi: György István Tóth, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*, Budapest, 2007, p. 264; Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, p. 61-64, 202, 272, 653-689.

⁷⁰ Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, 1, București, 1933, p. 17-19, 25-26, 107-113; P. Chihaiă, *Arta medievală, op. cit.*, p. 256-257. Despre familia Salvaresso, vezi: Andrei Pippidi, *Ricerche sulla famiglia Salvaresso*, în *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola Italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà, 1300-1700*, Brăila-Venezia, 2007, p. 145-154.

⁷¹ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, **AARMSI**, XXII, 1925, p. 9; Sorin Bulbuoacă, *Bartolomeo Brutti și ofensiva catolică în Moldova în timpul lui Petru Șchiopul*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu membru corespondent al Academiei Române*, vol. îngr. de Avram Andea, Cluj-Napoca, 2003, p. 301-313.

Viața și activitatea lui Radu Mihnea se încadrează perfect în aceste tradiții: își face studiile la Veneția și poate la Padova, și cei mai apropiați oameni de încredere ai lui aparțineau tot familiei Bruti. Soția sa, Arghira Minetti, era originară din cartierul Pera, fiind tot o italiancă. Italienii ocupau dregătorii importante la curtea lui Mihnea: Benedetto Bruti, paharnic; Bartolomeo Minetti, stolnic; Battista Veveli, sfetnic; mai sus amintitul Andrea Bogoslavić, secretarul domnului. După relatările lui Bogoslavić, Radu Mihnea, deși aparent se comporta ca un pravoslavnic, în taină a trecut la catolicism. Și franciscanul Paolo Bonnici, care s-a întâlnit cu Mihnea în Moldova, relatează că în anul 1632 ex-voievodul a murit spovedit de el ca un adevărat catolic⁷².

Corvineștii din Polonia. Din datele enumerate mai sus reiese clar că cei care au inventat rudenția între cele două familii, cea a Corvineștilor și cea a Mihneștilor, s-au bazat pe surse livrești, ici-colo mai completând cu fantezia lacunele textuale. Izvoarele lor principale erau cronica lui Bonfini, dar mai ales *Hungaria* lui Nicolaus Olahus. Cum am mai spus, pe când opera lui Bonfini a fost publicată în 1568 de către Ioannes Sambucus, *Hungaria* lui Olahus rămânea în manuscris în biblioteca imperială de la Viena până la 1735, deci avea acces la ea numai un cerc restrâns de cărturari. Totodată, unii dintre membrii acestui cerc trebuie să fi ajuns la curtea lui Petru Șchiopul și a lui Mihnea Turcitul la sfârșitul secolului al XVI-lea. Până când nu clarificăm biografia și relațiile tuturor cărturarilor occidentali (mai ales ale misionarilor catolici) care s-au învârtit în această perioadă în jurul celor doi voievozi, suntem nevoiți să formulăm doar ipoteze.

Ceea ce îmi pare sigur, însă, este faptul că inventatorii trebuie să fi fost catolici. Prin demonstrarea faptului că familia Mihnea este înrudită cu familia Corvină, așadar cu o familie catolică de origine romană, ei puteau sugera nu numai o descendență demnă, romană a familiei, dar și sprijinirea catolicismului în țările române. Lucru interesant însă: paralel cu apariția ideii înrudirii Mihneștilor cu Corvineștii, s-au ivit și în Polonia Corvinești⁷³. Cariera Corvineștilor poloni merge paralel cu istoria ediției

⁷² V. Barbu, *Purgatoriul misionarilor*, op. cit., p. 201. Raportul lui Bonnici: *Călători străini despre țările române*, V, red. Maria Holban, București, 1980, p. 14-29. Vezi și: Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, op. cit., p. 53-55; Idem, *Istoria românilor*, op. cit., p. 134-144; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, op. cit., p. 282-283.

⁷³ Prima dată în istoriografia maghiară despre existența Corvineștilor poloni a scris Daniel Cornides într-o scrisoare adresată lui István Katona (19 aprilie 1787). După Cornides tatăl lui Ioan de Hunedoara, Buthi Vojk, ar fi emigrat în Țara Românească din

textului lui Bonfini. Astfel, de exemplu, cronicarul renumit al polonilor, Jan Długosz, în ciuda faptului că în anul 1478, în calitate de diplomat, a fost chiar în Ungaria, nu știa încă nimic despre Corvinești. Explicația e logică: nu cunoștea încă opera lui Ransanus, nici pe cea a lui Bonfini, care numai peste zece ani va începe scrierea cronicii sale, când Długosz era deja mort (1480)⁷⁴. În anul 1543, apar la Basel primele trei decade (*decades*) din opera lui Bonfini, care conțineau deja genealogia corviniană a familiei Hunyadi. Marcin Bielski (1495-1575), însă, în cronica sa scrisă în limba polonă (1551), nu i-a acordat nici o atenție chestiunii corviniene: la el, Ioan de Hunedoara este numit consecvent *Jan Huniadi*, iar Matia *Mathias* ori *Matyasz*, fără să zică vreun cuvânt despre Corvinești⁷⁵. Patru ani mai târziu însă, unul dintre cronicarii poloni cu cea mai mare influență europeană, Marcin Kromer (1512-1589), folosea ca izvor opera fragmentară a lui Bonfini, și imediat a și preluat teoria corviniană: „*Originea lui Ioan de Hunedoara nu este clară cu totul – scria Kromer – dar a primit celebrul epitet Corvinus de la satul Corvinus unde s-a născut Ion de Hunedoara. Tatăl său era român, iar maică-sa grecoaică. Iar numele de Hunyadi provine de la cetatea Hunyad, care era proprietatea familiei*”⁷⁶. Mai mult nu scria, probabil și datorită faptului că la Kromer găsim o imagine negativă a lui Matia, datorită campaniilor duse de către regele maghiar împotriva lui Cazimir al IV-lea (1447-1492).

Între timp, în anul 1568, Sambucus publica pentru prima dată textul integral al lui Bonfini, eveniment după care a trebuit să treacă numai zece ani, ca să apară și Corvineștii poloni. Primul care scria despre ei era Bartosz Paprocki (1543-1614). În lucrarea sa heraldică *Gniazdo*

Polonia. Mai târziu Ferenc Kazinczy cerea informații de la János Kriebel (mort în 1833), aflat atunci în Polonia, despre Corvineștii din Polonia. Din scrisoare lui Kriebel (26 octombrie 1817) reiese că la începutul secolului al XIX-lea multe familii polone (Kraśinski, Kochanowski, Korwin, Młodnicki, Pawlocki, Piotrowski, Zamowieczi, Ginwil, Sakowicz) se considerau că sunt înrudite cu Corvineștii, având în blazonul familial simbolurile bine cunoscute ale Corvineștilor, corbul cu inelul în cioc. Scrisoarea lui Kriebel a fost publicată în revista „*Tudományos Gyűjtemény*”, 1818, (I), p. 53-59.

⁷⁴ Despre misiunea diplomatică a lui Długosz în Ungaria vezi: Lajos Hopp, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Budapest, 1992, p. 37.

⁷⁵ Marcin Bielski, *Kronika wszyrkiego Śweta*, Kraków, 1551, p. 241, 246, 248, 250-252.

⁷⁶ Marcin Kromer, *De origine et rebus gestis polonorum*, Basel, 1568, p. 320. Editio princeps: 1555. Referirile la Bonfini: *ibidem*, p. 3, 53, 324. Vezi și: I. C. Chițimia, *Opera umanistului polon Martin Kromer și importanța ei pentru istoria și cultura poporului român*, RSL, XVIII, 1972, p. 187-195.

cnoty (Cuibul virtuții, 1578) scrie numai atât, că și în Polonia există o familie Korwin, care este înrudită cu familia maghiară Hunyadi-Corvinus. În enciclopedia sa heraldică însă, editată cu șase ani mai târziu, găsim deja o teorie bine pusă la punct despre originea Corvineștilor poloni: urmașii lui Valerius Messala Corvinus au emigrat din Pannonia în Polonia încă atunci când provincia Pannonia făcea parte din Imperiul Roman. Deci în Polonia Corvineștii erau deja prezenți cu mult înaintea apariției familiei Hunyadi-Corvinus în Ungaria. Primul Corvinus polon este amintit, după teoria lui Paprocki, într-o diplomă a lui Conrad, prințul Mazoviei (Konrad I. Mazowiecki, 1187-1247) emisă în 1224, când un anume Wratislaus de Ślepowron primea de la Conrad moșii și privilegiu. Diploma a fost descoperită de către Paprocki, și cu câțiva ani mai târziu de către un alt autor polon, Jędrzej Świącicki, în arhiva familiei Kraśinski. Bineînțeles Paprocki și Świącicki imediat au inventat o genealogie frumoasă pentru familia Kraśinski, de la Valerius Messala Corvinus și Wratislaus de Ślepowron, găsind în persoana lui Jacob Corvin Kraśinski (membru al faimoasei armate negre a lui Matia *praefectus nigrae legionis*) și legătura între Corvineștii poloni și maghiari. Întreaga teorie este publicată în 1641 și în limba latină de către Szymon Okoński (1580-1653), devenind cunoscută astfel în întreaga Europa a vremii⁷⁷.

figura 5.

Blazonul familiei Korwin din opera lui Paprocki „Gniazdo cnoty.”
Blazonul a fost folosit câteodată și de către membrii familiei Kochanowski.

⁷⁷ Bartosz Paprocki, *Gniazdo Cnoty, z kąd herby Rycerstwa Polskiego swój początek mają*, Kraków, 1578, p. 1058; Idem, *Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone*, Kraków, 1584, p. 312-320. Opera lui Jędrzej Świącicki (*Topographia czyli opis Mazowsza*) a fost scrisă tot la sfârșitul secolului al XVI-lea, dar numai în 1634 a fost editată. Vezi și: Szymon Okoński, *Orbis Polonus*, tom. I, Cracoviae, 1641, p. 459-464.

Metoda lui Paprocki și a lui Świecicki în ceea ce privește inventarea Corvineștilor poloni se aseamănă uluitor cu cea folosită de către Ransanus și Bonfini. Așa cum, pentru umaniștii italieni presupusul sat natal al Hunedoreștilor, Covinum-Corvinum, a fost dovada originii lor romane, tot astfel și în cazul cronicarilor poloni baza teoriei constituia o toponimie. În diploma lui Conrad mai sus amintită, printre moșiile donate lui Wratuslaus, exista un sat cu nume de Ślepowron, care înseamnă de fapt *cioară oarbă* (wrona – cioară, ślepo – orb). Fiindcă cioara se aseamănă destul de mult cu corbul, nu trebuia mare efort pentru Paprocki și Świecicki ca modestul neam polon al Ślepovronilor să fie transformat în elegantul gens al Corvinilor.

figura 6.

Blazonul familiei Kraśinski

Corvineștii poloni și Ștefan Báthory. Originea teoriei Corvineștilor poloni trebuie să o căutăm printre intelectualii poloni din anturajul lui Ștefan Báthory, care în anul 1576 a fost ales regele Poloniei. Paprocki de exemplu era un adept fervent al lui Báthory. Opera sa heraldică *Gnazdo cnoty* era dedicată lui Báthory, fiind plină totodată și cu versuri omagiale la adresa regelui nou ales. În panegiricul dedicat tot lui Báthory, *Triumf satyrów lesnych* („Triumful satirilor din codru,” 1582), Báthory este așezat nu numai deasupra tuturor regilor poloni anteriori, dar chiar și deasupra zeităților antice (Marte, Mercurius, Jupiter).

figura 7.

Gravură cu Ștefan Báthory în opera *Herby...* a lui Paprocki

A doua lucrare heraldică a lui Paprocki (*Herby rycertzwa polskiego*) este dedicată tot lui Báthory. Bineînțeles că la aceste gesturi și regele Poloniei a reacționat cum se cuvine: pentru publicarea enciclopediei heraldice, Paprocki primea o subvenție anuală de la Báthory. După moartea lui Báthory, însă, Paprocki s-a revoltat imediat împotriva susținătorului său. În broșura sa *Upominek* („Cadou”, 1587-1588) l-a acuzat pe Báthory de despotism (*tyranus*), zicând că a redus libertatea de aur a nobilimii polone, și afirmând chiar că le-a vândut țara păgânilor, referindu-se la faptul că proiectata candidatură a lui Báthory la tronul polon a fost sprijinită și de către Poarta Otomană⁷⁸.

figura 8.

Gravură cu Ștefan Báthory în „Gniazdo cnoty”, p. 1242.

⁷⁸ Tibor Csorba, *A humanista Báthory István*, Budapest, [1944], p. 149-159; György, Gömöri, *Magyar vonatkozások Bartosz Paprocki műveiben*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, CX, 2000, nr. 1-2, p. 93-97.

Trebuie să reținem și faptul că Paprocki, iar mai târziu Okoński, l-au încadrat în rândul Corvineștilor și pe marele poet umanist al polonilor, Jan Kochanowski⁷⁹. N-am reușit deocamdată să aflu dacă Kochanowski ar fi folosit numele de Corvinus, dar nu avem date nici despre faptul că ar fi protestat împotriva rudeniei inventate de Paprocki. Cert este însă că familia Kochanowski câteodată folosea și blazonul familiei Korwin (vezi figura 5. și 9.)

Figura 9.

Blazonul familiei Kochanowski imitând blazonul familiei Korwin

În plus, deși Kochanowski, în 1575, a votat împotriva alegerii lui Báthory, totuși după ce principele Transilvaniei a ocupat tronul Poloniei a devenit unul dintre adepții săi cei mai fideli. În afară de mulțimea odelor omagiale adresate lui Báthory, cea mai importantă lucrare a lui Kochanowski din punctul de vedere al subiectului nostru, este epinikionul (cântec de victorie) scris cu ocazia victoriei lui Báthory asupra rușilor. Deși în această scriere Báthory nu este înrudit direct cu Corvineștii, totuși Kochanowski face o aluzie neclară și confuză la faptul că familia Báthory ar fi descins nu numai din Attila, ci și din Corvinești.

⁷⁹ B. Paprocki, *Herby*, op. cit., p. 312; Sz. Okoński, *Orbis Polonus*, op. cit., p. 463.

„*quae prius in patria vero
iuventilibus annis
gesserit, quae bella regum
aspera dissidiis
dux administravit
genus Attila ab Hunniade
virtutibus eximiis ductum arguens*”⁸⁰.

Versul *genus Attila ab Hunniade virtutibus eximiis ductum arguens* poate să aibă și sensul că Báthory ar fi urmașul hunului Attila, dar pronunția cuvântului *Hunniade* la sfârșitul secolului al XVI-lea era prea asemănătoare cu numele de Hunyadi. Și știm că umaniștii erau receptivi la astfel de analogii sonore. Mai ales dacă luăm în considerare că nu numai Báthory era considerat urmașul lui Attila, ci și regele Matia. În oda lui Alexander Cortesius mai sus amintită (*De laudibus*), numele de Hunyadi este explicat prin înrudirea lui Matia cu hunii și cu Attila, realizând astfel o adevărată simbioză huno-latină: pe de o parte Hunedoreștii sunt descendenți ai familiei Corvinus, iar pe de altă parte sunt urmașii lui Attila⁸¹. Procedul lui Cortesius nu este străin de ambianța intelectuală a curții lui Matia, unde se naște un adevărat cult al lui Attila și al hunilor. Astfel, de exemplu, cronicarul de curte al lui

⁸⁰ Jan Kochanowski, *Ad Stephanum Batorrheumm regem Poloniae inclutum Moscho debellato, et Livona recuperata*, Cracoviae, 1582, Duodenarius V. Traducere brută: „Am să povestesc, ce a făcut când era încă tânăr [Ștefan Báthory], și în jurul lui se zvârcolea furtuna regilor, și totodată am să vă spun prin ce virtuți a dovedit într-adevăr că își are originea de la regele hunilor, Attila.” Despre poezie vezi: Simone di Francesco, *Báthory István mítosza a lengyel irodalomban în A Báthoriak kora. A Báthoriak Európában*, red. László Dám, Nyírbátor, 2008 p. 225-227, Lajos Hopp, Lajos-Jan Ślaski, *A magyar-lengyel műltszemlélet előzményei. Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig*, Budapest, 1992, p. 182.

⁸¹ „*An patris Hunniade tot bella exhausta tot annos,
Persequar, ut saevos totiens disiecerit hostes [...]
Romulae decus Hunniade, memorabile gentis,
Quo Duce Pannonium ousavit sidera nomen,
Non ulla pro laude, pater, nullisque triumphis?
Plus tibi res Italiae debent, quam pignore tanto,
Flumina quod belli populo rediviva latino
Et tanta eversis pepristi commoda rebus*”.

(Alexandrus Cortesius, *De laudibus*, op. cit., p. 3, 5.) Vezi și: Gianna Gardenal, *La corte e la biblioteca di Mattia Corvino: i rapporti con gli umanisti italiani*, „Nuova Corvina”, XX, 2008, p. 70.

Matia, István Thuróczi, l-a numit pe regele maghiar al doilea Attila (*victoriosum quidem hunc hominem ut secundum Attylam reddidere fata*), și după relatările lui Bonfini chiar Matia i-a cerut să înceapă decadele sale cu istoria hunilor. Avem câteva date și despre faptul că la curtea lui Matia se ocupau serios cu cercetarea, după unii chiar cu inventarea și falsificarea scrierii runice a secuilor, considerată atunci drept rămășița scrierii hunice.⁸² Cultul hunilor nu era însă numai o propagandă intelectuală, ci și o armă diplomatică în mâna lui Matia. Astfel, de exemplu, trimisul lui Matia la Vatican (1465-1466), renumitul poet Janus Pannonius se referea în discursul său adresat papei Paul al II-lea la huni și la Attila, considerat unul dintre cei mai mari inamici ai creștinismului occidental la Roma. Mai târziu Pannonius scria epigrame dure și batjocoritoare la adresa lui Paul al II-lea. Probabil aceste manevre diplomatice și literare erau în strânse legături cu politica anti-vaticană a lui Matia, care a vrut să micșoreze influența papei asupra politicii interne a Ungariei. Matia câteodată chiar era în stare să răspândească zvonul că trece la pravoslavie, sau că, fiind ruda sultanului, trece de partea turcilor, și împreună cu ei pornește împotriva Europei.⁸³

⁸² János Thuróczy, *A magyarok krónikája*, ed. și trad. Ibolya Bellus – Gyula Kristó Gyula, Budapest, 2001, p. 335; Enikő Békési, *Physiognomy in the Description and Portraits of King Matthias Corvinus*, Acta Historiae „Artium”, XLVI, 2005, p. 82.

⁸³ László Szörényi László, *A diplomáciailag felhasznált Attila – Janus Pannonius Mátyás követeként Rómában* = în Idem, *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*, Budapest, 2009, p. 71, 79-95. Nu știu – poate nici nu este posibil să aflăm pe deplin – dacă Matia lua în serios aceste amenințări sau ele făceau parte din aparatul propagandistic al regelui. Poate că datorită originii sale române răspândea zvonul că trece la ortodoxie. Și teoria rudeniei cu sultanul Mehmed al II-lea era propagată chiar de regele însuși. Într-o scrisoare adresată lui Mehmed al II-lea Matia scria că se trag din același sânge. În 1489 Matia afirma legatului venețian că el și fiul sultanului sunt rude, datorită faptului că mama prințului era sora bunicii lui Matia, care fiind capturată de către turci a devenit membră a haremului, iar mai târziu chiar soția sultanului. După András Kubinyi, povestea este puțin fantastică, dar Matia era convins că este înrudit cu familia sultanului. După părerea lui Péter E. Kovács, toată teoria era inventată numai de către Matia cu scopuri propagandistice și diplomatice. Ar trebui examinată mai de aproape și problema: oare în ce măsură a contribuit la născocirea rudeniei adevărate sau fictive între Matia și sultanul otoman faptul că în această perioadă apare din ce în ce mai pronunțată ideea originii comune a maghiarilor și a turcilor, dat fiind faptul că ambele popoare se trăgeau, după opinia umaniștilor, din sciți. Nu este întâmplător că, după ce se îndepărtează de politica lui Matia, Callimachus Experiens, în biografia scrisă despre Attila, pune un accent deosebit pe acest fapt, subliniind că maghiarii și turcii având originea comună (scitică) atitudinea antiturcică a lui Matia este

În același timp, însă, persoana lui Attila era și periculoasă. Mai ales datorită faptului că în tradiția istoriografică medievală era prezentat ca inamicul creștinătății. Astfel, de exemplu, într-o legendă venețiană Attila se naște din legătura unei prințese cu un câine⁸⁴. Am amintit deja că Callimachus Experiens în 1483-1484 a scris câteva ode omagiale la adresa lui Matia, dar după ce a părăsit curtea de la Buda a compus o pseudo-biografie despre Attila (publicată în 1489 la Veneția), în care portretul lui Attila prezintă multe asemănări cu portretul lui Matia. Tibor Kardos și Thaddeus Kowalewski au identificat nouă pasaje, unde Callimachus transcrie în așa fel sursele folosite de el (Iordanes, Ammianus Marcellinus etc.) încât pasajele aplicate la Attila de către autorii originali se vor referi absolut clar la Matia⁸⁵. Matia ca *secundus Attila* apare și în arta vremii: portretele așa-zise „bărboase” ale lui Matia erau făcute după portretele lui Attila, probabil sub influența curții regale polone și cehe, ostile lui Matia. Pentru a simboliza cruzimea lui Attila, portretele sale erau făcute după modelul portretelor faunilor, a căror imagine provenită din arta antică greacă a fost folosită treptat în evul mediu pentru reprezentarea diavolului. În portretele bărboase ale lui Matia nu este greu de observat asemănarea lui cu portretele faunilor și ale satirilor (figurile 10, 11, 12).⁸⁶

doar o înșelăciune. Callimachus a luat în nume de rău de la Matia că în loc să fie în fruntea cruciadei condusă împotriva inamicului ancestral al creștinătății, se luptă cu Frederic al II-lea pentru acapararea tronului imperial. Deci, nu este de mirare că împăratul Frederic al II-lea tot timpul propaga zvonul că Matia de fapt este un agent al turcilor (András Kubinyi, *Mátyás király, op. cit.*, p. 9; Péter E. Kovács, *Matthias Corvinus*, Budapest, 1990, p. 143-144; Pál Fodor Pál, *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Budapest, 2001, p. 194.

⁸⁴ Despre imaginea lui Attila în istoriografia medievală europeană vezi: Antonio Carile, *Una „Vita di Attila” a Venezia nel XV secolo în Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore Branca, Firenze, 1970, p. 369-396; Péter Kulcsár, *La fondation de Venise dans l’historiographie umaniste en Hongrie în Venezia e Ungheria, op. cit.*, p. 353-367; Sante Graciotti, *L’„Attila” di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave*, în *Venezia e Ungheria, op. cit.*, p. 275-316.

⁸⁵ Callimachus Experiens, *Attila*, editat atque in linguam Polonam traduxit Thaddeus Kowalewski, Varsoviae, MCMLXII. Vezi și: Tibor Kardos, *Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrejonjáról*, Pécs, 1931; Marianna D. Birnbaum, *Mattia Corvino, il „Flagellum Dei” dell’epoca del rinascimento în Callimacho Esperiente poeta e politico del ’400*, a cura di Gian Carlo Garfagnini, Firenze, 1987, p. 69-73.

⁸⁶ Lajos Vayer, *Témák, formák, ideák*, Budapest, 1988, p. 122-129; E. Békési, *op. cit.*, p. 82-83.

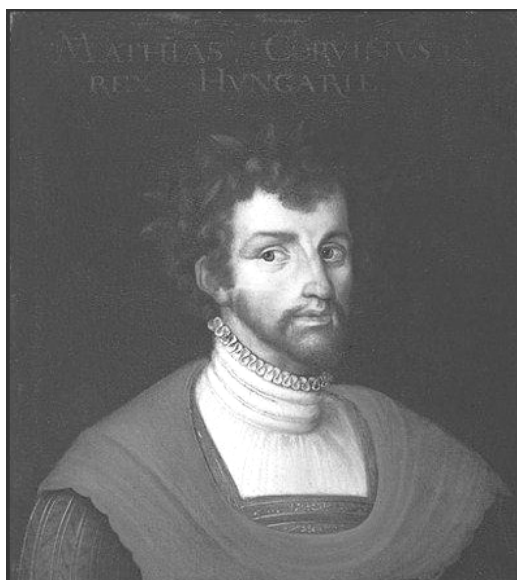

Figura 10.

Anonim din sec. al XVI-lea: Portretul lui Matia. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok

Figura 11.

Anonim din sec. al XVI-lea: Portretul lui Matia, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok

Figura 12.

Tobias Stimmer (1539-1584): Attila în Paolo Giovio, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Basel, 1575

Faptul că în *epinikionul* lui Kochanowski, strămoșul lui Báthory este Attila, arată că și în opinia umaniștilor poloni era prezentă o imagine pozitivă a lui Attila. Această tradiție izvorăște din *Chronicon Hungarico-Polonicum*, scrisă cândva în secolul al XIII-lea, în care eroul păgân al hunilor este aproape creștinat: în visul lui Attila apare un înger, care îi spune că, dacă nu distruge Roma, un urmaș al lui va primi o coroană sfântă din orașul etern (Sfântul Ștefan). Mai târziu, autorul anonim al cronicii vorbește despre faptul că în realitate, Pannonia făcea parte din Slavonia. Când Attila a sosit din Schitia pe meleagurile Slavoniei-Pannoniei, ostașii lui s-au căsătorit cu femeile slavone, deci maghiarii și slavii (adică polonii) sunt popoare înrudite⁸⁷. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, are loc o renaștere a cultului lui Attila în Polonia,

⁸⁷ *Chronicon Hungarico-Polonicum*, ed. Josephus Deér, în *Scriptores Rerum Hungaricarum* II, red. Emericus Szentpétery, Budapest, 1938, p. 302-303.

care este în legătură cu aspirația lui Báthory la tronul polon. Astfel, de exemplu în 1574 Cyprian Bazylik traduce opera lui Olahus (*Athila*) în limba polonă: *Historyja spraw Attyle króla węgierskiego*. Traducătorul era răsplătit imediat după urcarea pe tron a lui Báthory în toamna anului 1576 cu niște moșii. Bazylik preia de la Joachim Bielski afirmația că Báthory și Attila se asemănau și din punctul de vedere al aspectului fizic⁸⁸. O lucrare apărută în anul 1579 la Cracovia face parte tot din procesul de instrumentalizare a lui Attila în propaganda báthoryană. Este vorba de cronica lui Leonhardus Uncius (1550-1584), un umanist sas din Transilvania: *Poematum libri septem de rebus Ungaricis*. Uncius încearcă să-l facă pe Báthory de origine polonă, numind pe locuitorii Transilvaniei jazigi (și nu daci, cum procedau de obicei umaniștii de atunci), afirmând că el este conducătorul lor (*dux hic Jazigae Stephanus cognomine Bator*). Astfel, de fapt, el este demn și de tronul sarmaților (*dignus Sarmatiae unanimes Rex voce creatus*), fiindcă iazigii erau un trib al sarmaților. Bineînțeles, Attila este un erou pozitiv la Uncius, ocupând țara sarmaților nu ca un cotropitor, ci ca un unificator al celor două țări: al Pannoniei (Ungaria) și al Sarmăției (Polonia). Aluzia este clară: Báthory urmează drumul lui Attila, realizând din nou unitatea și gloria de odinioară ungaro-transilvano-polonă. Capitolul al VII-lea al *Poematum*-ului este dedicat regelui Matia, și nu este greu de observat că însușirile lui Matia sunt descrise în așa fel încât pot fi aplicate ușor și la Báthory⁸⁹.

Hunii, sarmații, Corvineștii. Cred că nu este întâmplător că teoria despre Corvineștii poloni se ivește prima dată în opere heraldice la sfârșitul secolului al XVI-lea, exact atunci când apare în cultura polonă sarmatismul. Acest curent ideologic și cultural era specific nobilimii mici și mijlocii polone (*szlachta*), o pătură socială foarte eterogenă, dar

⁸⁸ András, Zoltán: *Der "Athila" von Nicolaus Olahus in altpolnischer und altweißrussischer Übersetzung: Ein vergleichendes Studium des Wortschatzes* în *XII Międzynarodowy Kongres Slawistów, Kraków 27 VIII - 2 IX 1998. Streszczenia referatów i komunikatów, Językoznawstwo*, opracowanie Jerzy Rusek – Janusz Siatkowski – Zbigniew Rusek, Warszawa, 1998, p. 290-291.

⁸⁹ Analiza operei lui Uncius vezi: István Bitskey, *Historie und Politik (Gedichtband von Leonhardus Uncius über die ungarische Geschichte, Camoenae Hungaricae*, (3), 2006, p. 89-104. Versiunea electronică: <http://itk.iti.mta.hu/camhun/2006/bitskey.pdf>

Vezi și: Edith Szegedi, *Báthory István és az erdélyi szászok történeti és politikai tudatának kialakulása*, în „Limes”, XII, 2002, nr. 1, p. 81-86.

totodată și foarte puternică. În timpul republicii nobiliare (*Rzeczpospolita*), acest statut era foarte atrăgător: asigura egalitatea deplină între membrii nobilimii, precum și în fața regelui, indiferent de starea materială. Această libertate de aur a nobilului polon era invidiată și de către boierimea moldovenească: „Nici pre un sleahitic nu-l va putea lega cineva, nici craiul singur, până nu-l va birui legea. Aceia nu dau bir nimăru, nu ascultă de altul, nici în oaste este datoriu să meargă, fără numai de bunăvoie, numai cându va încălica craiul, și cu voia tuturor și cu plată” – scria Grigore Ureche⁹⁰. Nu este de mirare că în astfel de condiții are loc o adevărată inflație nobiliară. În secolul al XVII-lea, 10% din populația totală a Rzeczpospolitei erau nobili. Situația era similară și în Ungaria, dar în restul țărilor europene procentajul nobilimii era mult mai redus: în Franța de exemplu numai 1% din populația totală aparținea nobilimii. Dovada cea mai importantă a apartenenței la *szlachta* era existența blazonului familial. Astfel, genealogia și heraldica în a doua jumătate a secolului al XVI-lea deveneau din ce în ce mai mult o ideologie de legitimare politică. Era mult mai ușor să inventezi și să fabrici genealogii false și glorioase decât să săvârșești într-adevăr acte de glorie pe câmpul de luptă, sau să aduni avere materială, două elemente esențiale pentru primirea sau cumpărarea blazonului nobiliar. La începutul secolului al XVII-lea, inflația nobiliară deja atingea niveluri alarmante: Walerian Nekada Trepka (1585-1640) a și redactat o culegere (*Liber generationis plebeanorum*), care mai târziu își va căpăta titlul de *Liber Chamorum* (Cartea mitocanilor) în care a enumerat 2500 de familii polone și lituaniene nobiliare false⁹¹.

Din fenomenul complex al sarmatismului, aș sublinia numai teoriile privind originea sarmatică a polonilor. După unele încercări precare, teoria apare într-o formă coerentă în lucrarea lui Maceij Miechow: *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana*, apărută la Cracovia în 1517. Merită să reținem din punctul de vedere al subiectului

⁹⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 122-123.

⁹¹ Tadeusz Ulewicz, *Il problema del sarmatismo nella cultura e letteratura polacca*, în „Ricerche Slavistiche”, VIII, 1960, p. 129-130; Ediția operei *Liber Chamorum*: Walerian Nekanda Trepka, „*Liber generationis plebeanorum (Liber chamorum)*”, wyd. II, oprac. Rafał Leszczyński – Zakład Narodowy, Wrocław 1995. Cartea a fost recenzată de: Janusz Tazbir, *Lustracja po staropolsku*, Gazeta Wyborcza, 1995. 06. 17. Varianta electronică: http://niniwa2.cba.pl/liber_chamorum_lustracja_po_staropolsku.htm. Vezi și: Janusz Tazbir, *La République nobiliaire et le monde. Études sur l'histoire de la culture polonaise à l'époque du baroque*, Warszawa, 1986, p. 16-17.

nostru că Sarmatia asiatică a lui Miechow este identică cu Schitia. Aici trăiau iuhri sau iugri, acei strămoși ai maghiarilor care n-au participat la descălecat, ci au rămas în patria lor primitivă. Granițele Sarmatiei europene erau în așa fel manipulate de Miechow până când se potriveau exact cu frontierele Uniunii Polono-Lituaniane. Concepția lui Miechow este preluată cu mare entuziasm de către cei mai importanți cronicari poloni (Ioachim Bielski, Marcin Kromer etc.) Dacă Sarmatia asiatică este identică cu Schitia, atunci schiții (adică maghiarii) sunt de fapt sarmații (poloni). Fiindcă această înrudire virtuală deja exista în discursul istoriografic polon, nu era greu să fie susținută de către intelectualitatea umanistă din jurul lui Báthory, pentru a câștiga o legitimitate mai mare pe tronul Poloniei domnitorului străin, venit din Transilvania. Este interesant de remarcat și faptul că odată cu sosirea lui Báthory în Polonia începe să se schimbe în discursul istoriografic polon și imaginea mai mult negativă, cum am amintit deja, a lui Matia. Astfel, de exemplu, cu ocazia pregătirii campaniei antiotomane, Krzystow Warszewicki (1543-1603) a editat o lucrare propagandistică în care originea latină a moldovenilor era pusă în legătură cu originea latină a Corvinilor, afirmând chiar că Matia Corvin a discutat fără interpret, în limba română, cu solii moldoveni: „*Idioma valachicum est corruptum, nec tamen latinitati admodum absimile; adeo ut rex Mathias Hungariae, cum legati valachici per interpretem apud cum verba facere sic incepissent: ‚Expone inquit, domino nostro’ se, si hac lingua uterentur, etiam sine interprete intelligere eos posse responderit.*” Warszewicki era secretarul personal al lui Báthory, scriind câteva ode omagiale la adresa regelui, iar la moartea lui o orăție funebră⁹².

În afară de sciți și de sarmați, romanii erau indispensabili și ei pentru apariția Corvineștilor. Și această tradiție era prezentă în istoriografia polonă. Deja Jan Długosz afirma că unele popoare slavo-baltice (lituanienii, bielorușii) sunt urmașii romanilor. Teoria este dezvoltată mai departe de Miechow: magul lituanilor era un anume Criue, care a venit direct din Roma și a fondat orașul Romoue, astfel în limba lituaniană sunt multe cuvinte latine: (*Criue [...] morantem in civitate Romoue a Roma dicta, quoniam hoc linguagium de Italia iacat sese advenisse, et habet nonnulla vocabula italica in suo sermone*)⁹³. Teza lui Miechow a fost

⁹² Christophori Varsevicii, *Turcicae quatordecim*, Cracoviae, 1595, p. 156. Despre poeziile lui Warszewicki adresate lui Báthory vezi: T. Csorba, *op. cit.*, p. 221-230.

⁹³ Maceij Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana*, Cracoviae, 1517, p. 45-46.

preluată de *Chronicon Carionis* editată de Philipp Melanchton, devenind astfel un loc comun în istoriografia europeană a vremii. Dacă luăm în considerare că, în acapararea tronului polon, a avut o importanță primordială căsătoria lui Báthory cu Ana Jagiellonska, nu este greu de imaginat ca la cariera Corvineștilor să fi contribuit și această căsătorie. Pe lângă faptul că familia Jagello era de origine lituaniană, Ana, prin mama ei, se trăgea din renumita familie italiană Sforza⁹⁴.

Ca o concluzie, pot să afirm că la apariția Corvineștilor poloni au contribuit următoarele premize istoriografice și culturale: 1. Publicarea operei lui Bonfini, din care umaniștii poloni au luat cunoștință de genealogia corviniană a familiei Hunyadi; 2. Sarmatismul, care a înlesnit inventarea teoriei înrudirii între sarmați (adică polonii) și sciți (adică maghiarii), și a făcut posibilă apariția cultului lui Attila printre poloni; 3. Năzuința intelectualilor din jurul lui Báthory, ca după modelul lui Thuróczy și Bonfini – Matia = Attila secundus, și Báthory să fie un Attila și un Matia secundus; 4. Căsătoria lui Báthory cu Ana Jagiellonska, prin care originea fictivă romană a lituanilor se lega de originea reală italiană (în concepția umanistă romană) a Anei.

Exportul Corvineștilor din Polonia în Principatele Române.

Merită să reținem faptul că acei intelectuali care propagau în Polonia teoria Corvineștilor, cu toții aveau legături și cu principatele române. Știm de exemplu că Psalteria lui Kochanowski (*Psalterz Dawidów*, 1579) a fost folosită ca sursă de către Dosoftei. Batrosz Paprocki, după ce, ca trimis al regelui polon, a trecut personal pe la curtea lui Ioan Vodă cel Cumplit, a scris despre domnitorul moldovean o broșură în 1576 (*Warhafftige Beschreibung des Krieges, welchen der walachische Woiwod Joun mit den Türcken geführt*). Doi ani mai târziu, relatarea lui Paprocki este publicată în limba latină de către Leonard Gorecki. Tot în 1578, Paprocki publică în limba polonă o descriere despre intrarea pretendentului la tron Ioan (sau Nicoară) Potcoavă în Moldova împotriva lui Petru Șchiopul, primul domn român care s-a autotitulat drept Corvinus (*Krotki a prawdziwy opis wiechania do Woloch Iwana Woiewody ktorego Podkowę zowa*). Cred că, după cele spuse mai sus, nu este de mirare că în această

⁹⁴ Despre căsătoria lui Ștefan Báthory și Ana Jagellonska vezi: Ildikó Horn, *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*, L'Harmattan, Budapest, 2007, p. 43-72.

campanie Petru Șchiopul era susținut de către Ștefan Báthory⁹⁵. Un membru al familiei Kraśinski – în arhiva căreia ar fi fost găsită diploma lui Conrad cu prima referire la Corvineștii poloni –, Jerzy Kraśinski, în anul 1636, în drum spre Istanbul, a trecut prin cele două principate române. Misiunea sa era legată de aspirațiile Movileștilor vizând acapararea tronului Moldovei. Movileștii erau filopoloni fervenți. Moise Movilă fu silit să fugă în 1634 în Polonia din cauza lui Vasile Lupu. După ce s-a încheiat pacea polono-suedeză în 1636 a sosit timpul ca *Rzeczpospolita* să se ocupe și cu chestiunea otomană. Kraśinski era trimis la Poartă ca să protesteze împotriva incursiunilor tătărești. Misiunea sa secretă era sprijinirea aspirațiilor lui Moise Movilă împotriva lui Vasile Lupu⁹⁶. Totodată, Movileștii erau în bune relații și cu familia Mihnea-Corvinus: astfel, de exemplu, în 1616, Radu Mihnea, atunci voievodul Țării Românești, și-a oferit de bună voie tronul său lui Gavril Movilă. După asemenea precedente nu este de mirare că Szymon Okoński în opera sa heraldică mai sus amintită, după analogia Covinus-Corvinus-Hunyadi, găsește o familie romană antică și pentru Movilești, descoperind în Scevola Mutius strămoșul Movileștilor. După Okoński, primul Mutius remarcabil era Mutius Prosenna care a salvat Roma de etrusci în secolul III. î. H. Urmașii lui, după ce s-au stabilit în Dacia și Moldova, și-ar fi schimbat numele în Mulis. Așa cum Ransanus a permutat numele satului Covinum în Corvinus, tot așa a procedat și Okoński zicând că numele de Mohyla, Movila provine din forma Mutius-Mulis⁹⁷.

Stanislaw Warszewicki (1529-1591), fratele lui Krzysztof Warszewicki, a fost trimis în Moldova cu un grup de misionari iezuiți în anul 1588, la invitația lui Bartolomeo Bruti⁹⁸. Sfetnicul lui Bruti în

⁹⁵ Varianta germană a cronicii lui Paprocki, precum traducerea latină făcută de Gorecki a fost reeditată de Alexandru Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice pentru Romania*, III, București, 1864, p. 202-252, 273-286. Vezi: Panaitescu, *Influența polonă, op. cit.*, p. 22

⁹⁶ Despre misiunea lui Kraśinski: *Călători străini V, op. cit.*, p. 112-122.

⁹⁷ Sz. Okoński, *op. cit.*, p. 226-229, 534-536.

⁹⁸ Despre relațiile lui Bruti cu Warszewicki și despre misiunea lui Warszewicki la curtea lui Petru Șchiopul vezi: *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706*, I, red., intr., Kálmán Benda, Budapest, 1989, p. 77-111; Chiril Karalevskij, *Relațiunile dintre domnii români și Sfântul Scaun, RC*, (III), 1914, p. 46-46-50, 177; Violeta Barbu, *Contrareforma catolică în Moldova la jumătatea secolului al XVII-lea*, în *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos-emlékkönyv*, red. Violeta Barbu, Kinga S. Tüdös, Bukarest-Kolozsvár, 2001, p. 332-337.

această afacere era Antonio Possevino, care în 1583 avea chiar intenția să treacă în Moldova. L-a vizitat pe István Báthory (sprijinitorul cel mai de seamă al catolicismului pe vremea aceea în Polonia, dar mai ales în Transilvania) pentru a cere ajutor în catolicizarea Moldovei, dar Báthory era sceptic în ceea ce privește succesul unei asemenea acțiuni. Possevino însă era perseverent: a redactat un adevărat plan strategic în vederea convertirii moldovenilor, plan care a fost pus în aplicare mai târziu de către Bruti. După planul lui Possevino, prima dată trebuie convertit domnitorul, apoi urmează înființarea școlilor și seminariilor catolice, și până la urmă pentru aprovizionarea acestor școli era nevoie de editarea cărților bisericești în limba română. Nu e exclus că tocmai în vederea convertirii lui Petru Șchiopul, chiar Possevino să fie cel care se referea la rudenia între cele două familii, cea a Corvineștilor și a Mihneștilor. În orice caz, în această perioadă, Possevino se afla la curtea lui Báthory, cunoștea și opera lui Bonfini, avea relații cu Sambucus, și într-o scrisoare adresată cardinalului Ptolomeo Galli compara cruciada antiotomană planificată de el, cu participarea țărilor române și a popoarelor balcanice, cu succesele lui Matia⁹⁹. Știm în plus că frații Warszewicki, pe lângă catolicizarea Moldovei, lucrau și pentru o alianță moldo-polonă contra turcilor. Eroul principal al operei mai sus amintite a lui Krzystof Warszewicki era chiar familia Hunyadi, autorul prezentând pe larg luptele antiotomane ale acesteia.

După cele expuse mai sus cred că originea teoriei înrudirii între familiile Mihnea și Corvinus trebuie căutată printre umaniștii poloni sau străini din anturajul regelui Ștefan Báthory: Paprocki, Kochanowski, Possevino, frații Warszewicki, toți erau adepții lui Báthory. Ei au descoperit și pe Corvineștii poloni, pe baza operelor lui Bonfini și Nicolaus Olahus. Ideea a fost exportată și răspândită mai târziu și de către ceilalți misionari catolici (Paolo Bonnici, Andrea Bogoslavić etc.) ajunși în principatele române. În orice caz, începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea,

⁹⁹ „Forse Dio farebbe che amendue queste maestà [domnii români] mostrassero il fronte al turco, et che il re [Ștefan Báthory] havendo le forze di Polonia in mano, e i valachi et moldavi essendo disposti a mutatione, e i venetiani desiderando di vestire da se il turco et aiutando (come facevano già Mattia Corvino) da questa parte sotto mano”. (Scrisoarea lui Possevino către cardinalul Ptolomeo Galli, 20 octombrie 1583: Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori 1573-1584*, IV, București, 1930, p. 280.) Despre relația lui Possevino cu Bruti: Chiril Karalevskij, *Proiectul misiunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească*, în *RC*, III, 1914, p. 521-538.

cultul regelui Matia capătă dimensiuni din ce în ce mai mari în țările central și est-europene. Oricare ar fi fost originea teoriei despre Corvineștii poloni și români, era ceva pentru care merita să fie propagată această genealogia corviniană de către membrii nobilimii polone și ai familiei Mihnea.

**SOUS LE SIGNE DU CORBEAU ET DE L'ANNEAU.
LA LÉGENDE CORVINIENNE DANS L'HISTORIOGRAPHIE
ROUMAINE ET POLONAISE AU XVIe – XVIIe SIÈCLES**

Résumé

Paisie (ou Pantelimon) Ligaridis (1610-1668) dans son œuvre intitulé *Hrismologhion* (écrit en 1656) et plus tard Miron Costin dans sa chronique écrit pour le public polonais (*Chronika ziem moldawskich y multanskich*, 1677) racontait une légende sur l'origine du première voïvode légendaire de Valachie appelé Negru Voda. Selon cette conte Negru était le fils illégitime du roi hongrois, ou du prince de Transylvanie. La roi ou le prince donna a sa mère un anneau comme cadeau pour l'enfant afin qu'il puisse le reconnaître quand il soit allé à la cour royale. En marchant avec son enfant vers la cour royale un corbeau vola l'anneau, Negru le frappa et récupéra l'anneau. C'est pour cette raison que le symbole héraldique de la Valachie c'est le corbeau. Dans mon étude j'ai essayé d'identifier les œuvres qui ont été utilisés comme sources possibles par Ligaridis et Costin. En premier lieu il faut remarquer que la légende du corbeau et de l'anneau apparaît pour la premier fois dans le travail d'Antonio Bonfini, historiographe du roi Mathias Corvin, *Rerum Ungaricarum decades*, terminé en 1495, mais édité dans son intégralité seulement en 1568 par le philologue Johannes Sambucus. Dans la chronique de Bonfini la légende est appliqué à l'origine du père du roi Mathias, Jean Hunyadi qui est présenté comme fils illégitime du rois hongrois Sigismund de Luxembourg, sa mère étant la belle fille d'un boyard de Transylvanie. Mais selon Bonfini cette légende a été inventé par des adversaires du roi Mathias en légitimant l'inaptitude de Mathias pour le trône hongrois avec son origine humble valaque (*valachorum regulum*). Pour réfuter cette propagande négative Bonfini (en s'appuyant sur l'œuvre de Petrus Ransanus) a inventé une autre légende en démontrant que la famille Hunyadi comme leur autre nom de Corvinus l'indique, descendait de Valerius Messala Corvinus, si célèbre par son combat contre un Gaulois, où, suivant la légende, un corbeau l'aida à triompher de son terrible adversaire. Les membres de la famille Corvinus sont venus comme colons en Mésie, comme le nom de la

ville Corvinum (un village sur le Danube, aujourd'hui Kovin en Serbie) l'indique, où il est né Jean Hunyadi. Mais les écrivains hongrois (par exemple Gáspár Heltai) n'a pas accepté la théorie corvinienne des humanistes italiennes, et ainsi la légende du corbeau et de l'anneau sera un grand succès dans l'historiographie hongrois du XVIe-XVIIIe siècles. La légende apparaît non seulement dans les écrits de Costin et ceux de Ligaridis, mais dans les chansons épiques des Serbes (les *Junačke pesme*) aussi, où le père de Jean Hunyadi est le despote serbe Stefan Lazarević. En outre dans sa chronique Radu Popescu (*Istoriile domnilor Țărâi Rumânești*, 1728) pour réfuter la conception selon lequel Michel le Brave (Mihai Viteazul) soit le fils illégitime du prince de Valachie Pătrașcu cel Bun, il invoque la même légende de l'anneau pour expliquer la naissance de Michael. Malgré ces coïncidences frappantes je ne crois pas que Ligaridis, Miron Costin ou Radu Popescu aurait utilisé l'œuvre de Bonfini ou celui de Heltai comme source. Il s'agit davantage d'un Wandermotiv littéraire, présente non seulement dans les chroniques hongrois et roumains, mais même dans le folklore des Serbes et dans le *Livre des rois* (*Shâhnâme*) de Ferdowsi, une épopée royale écrite au tournant des Xe-XIe siècles.

En même temps que Negru Voda devient un personnage central dans les chroniques roumains médiévales se sont transformé aussi les armoiries voïvodales en Valachie. On est bien connu que les princes de Valachie avaient comme principal figure héraldique le vautour tenant une croix dans son bec. Durant les XVIe-XVIIe siècle le vautour se transforme en corbeau, et même la croix de son bec a été remplacé par un anneau, une allusion claire au signe héraldique de la famille Hunyadi-Corvinus. C'est dans ce contexte que les membres de la famille Mihnea (par exemple le prince Petru Șchiopul, Mihnea II Turcitul, Radu Mihnea) ont commencé à propager l'idée qu'ils sont liés à la famille Corvinus. Si les coïncidences narratives en ce qui concerne la naissance de Jean Hunyadi où celui de Negru Voda, comme j'avais déjà dit, étaient accidentelles, la théorie de la parenté entre les familles Mihnea et Hunyadi-Corvinus a été inventé par des érudites humanistes. Sans la connaissance de l'œuvre de Nicolaus Olahus (*Hungaria*) et celui de Bonfini a été impossible l'invention de cette parenté. Dans l'*Hungaria* comme dans des autres documents (lettres, diplôme d'ennoblissement) Olahus a souligné d'une part le fait que il est un descendant des Mihnea, mais d'autre part que sa grand mère fut la sœur de Jean Hunyadi. En même temps dans ses *Decades* Bonfini a écrit que le voïvode de Valachie Vlad Țepeș (alias Dracula) a épousé une parente (une sœur?) du roi Mathias. L'affirmation de Bonfini a été considéré longtemps avec suspicion par les historiens hongrois en disant que le roi Matthias n'avait ni sœur ni fille. Toutefois récemment a été découvert un document dans l'archive de la famille Révay qui se trouve aujourd'hui dans le Slovenský Národný Archív à Bratislava, selon lequel Dracula a été vraiment marié avec Jusztina Szilágyi, qui était la

cousine de Matthias après sa mère Erzsébet Szilágyi. Le mariage avait lieu entre 1470-1476. Étant donné que le fondateur de la dynastie Mihnea a été le fils aîné de Dracula, pour un humaniste habile n'était pas difficile sur la base de ces dates de créer la théorie de la parenté entre les familles Mihnea et Hunyadi-Corvinus.

Au tournant des XVIe-XVIIe siècles non seulement dans les Principautés Roumaines ont apparu les Corvinus, mais dans la Pologne aussi. Dans des œuvres héraldiques écrites par Bartosz Paprocki (1543-1614) ou Szymon Okoński (1580-1653) se trouve beaucoup de familles nobles polonaises (Kraśinski, Kochanowski, Korwin etc.) qui ont dans leurs armoiries le signe héraldique typique corvinienne : un corbeau tenant un anneau dans son bec. Cette propagande corvinienne a été conçue pour améliorer les relations hongro-polonaises. C'est pas par hasard que les propagateurs de cette théorie (en premier lieu Bartosz Paprocki et le célèbre poète Jan Kochanowski) étaient tous les partisans de Étienne Báthory, élu roi de Pologne en 1576. Grâce au sarmatisme dans l'historiographie polonaise était déjà présent l'idée de l'affinité entre les hongrois et les polonais. C'était Macej Miechow qui dans son œuvre *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiatica et Europiana*, 1517 a lancé l'idée que les ancêtres des Polonais sont des Sarmates qui en fait sont des Scythes, qui ont été considérés par les humanistes hongrois, comme des ancêtres des Hongrois. Vers la fin du XVIe siècle il y avait un vrai culte d'Attila roi des Huns (un autre peuple scythique) parmi les humanistes polonais. Ce culte comme la théorie de l'affinité hongro-polonaise a été soutenu par Báthory, qui selon le modèle du roi Matthias (qui a été considéré par ses écrivains un véritable *Attila secundus*) voulait être un *Matthias secundus*. En outre Báthory fut l'un des plus grands partisans du catholicisme. Pour cette raison j'avais essayé de démontrer que l'idée de l'affinité entre la famille Mihnea et Hunyadi-Corvinus a été exportée de la Pologne à Principautés Roumaines par les missionnaires catholiques et les diplomates polonais.

Mots-clefs: historiographie, famille, représentation, héraldique, généalogie

MĂRTURII DOCUMENTARE

ORTODOXIE ȘI POLITICĂ. O SCRISOARE A PATRIARHULUI DE CONSTANTINOPOL PĂSTRATĂ ÎN ARHIVELE NAȚIONALE OLANDEZE DIN HAGA¹

OVIDIU OLAR*
ovidiuolar@gmail.com

La jumătatea celui de-al XVII-lea veac, deși istoricul și clasicistul Joannes Meursius [Johannes van Meurs (1579-1639)] îi prevestise cândva declinul și sfârșitul inexorabil, Academia din Leiden continua să exercite asupra întregii Europe protestante o atracție demnă de amplul său renume. „Mlaștina printre mlaștini” înfierată nemilos de „divinul” Joseph Scaliger la sosirea în orașul de pe malul vechiului Rin se transformase de mult, măcar în ochii unora, într-o „nouă” Atenă².

Dintre numeroșii alumni care au sporit prin activitatea lor faima universității batave, Levinus Warner, rezidentul Țărilor de Jos olandeze la Istanbul, s-a evidențiat cu asupra măsură. „Found always a very honest and studious man, and a singular lover of the oriental tongues”, spunea despre el în 1659 un fost coleg de școală, pe deplin convins că „he may profit much to ye advantage of yt kind of learning”³.

* Cercet. Științific în cadrul Institutului de Istorie “N. Iorga”, București.

¹ Comunicare ținută pe 20 iulie 2011 la Institutul de istorie „N. Iorga” din București, în cadrul programului „Europa Centrală, Marea Neagră și Țările Române”.

² *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, ed. de Theodoor H. Lunsingh Scheurleer, Guillaume H. M. Posthumus Meyjes, Leiden, 1975; Anthony Grafton, *Civic Humanism and Scientific Scholarship in Leiden*, în *The University and the City. From Medieval Origins to the Present*, ed. de Thomas Bender, Oxford, 1988, p. 59-78; Idem, *Athenæ Batavæ. The Research Imperative at Leiden, 1575-1650*, Leiden, 2003.

³ „The Dutch resident at Constantinopol, Warnerus, hath been my schoolefellow at Bremen, a great lover and student of ye orientall tongues, wherein he may profit much to ye advantage of yt kind of learning...” (Oldenburg către Samuel Hartlib, 16 iulie 1659);

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 283-299

Într-adevăr, Henry Oldenburg, primul secretar al Royal Society, nu se înșela deloc; germanul născut la Lippe în 1619, educat la Leiden din 1638 și plecat spre fascinanta capitală a Imperiului otoman la sfârșitul anului 1644, a știut să profite din plin de pe urma sejurului său prelungit în Levant⁴.

Publicase deja câteva volume care i-ar fi putut asigura o viață universitară lipsită de griji⁵. A preferat însă „un viitor incert în Turcia”. Numit reprezentant diplomatic abia în 1655, la capătul unor ani lungi de precaritate, el a desfășurat în paralel cu activitățile diplomatice inerente o susținută activitate culturală.

Astfel, la cererea influentului Mare Dragoman grec al Porții Panayotis Nikousios, Warner îi trimite spre publicare fostului său profesor Jacobus Golius [Jacob van Gool (1596-1667)] manuscrisul *Mărturisirii ortodoxe* a lui Petru Movilă (1662); lucrarea va fi tipărită de Blaeu în 1666, la Amsterdam⁶.

„Warnerus hath been my condiscipulus at Bremen, found always a very honest and studious man, and a singular lover of the oriental tongues...” (Oldenburg către Samuel Hartlib, 19 noiembrie 1659). Vezi *The Correspondence of Henry Oldenburg*, I, 1641-1662, ed. și trad. de Alfred Rupert Hall și Marie Boas Hall, Madison, 1965, *passim*.

⁴ Pentru personaj, vezi Wilhelmina Maria Cornelia Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht, 1931, p. 222-234; *Levinus Warner and His Legacy. Three Centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library. Catalogue of the commemorative exhibition held in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*, Leiden, 1975.

⁵ *Dissertatio qua de vitæ termino, utrùm fixus sit, an mobilis, disquiritur ex Arabum & Persarum scriptis*, Amsterdam: Blaeu 1642; *Compendium historicum eorum quæ Muhammedani de Christo et præcipuis aliquot religionis Christianæ capitibus tradiderunt*, Leiden: Maire 1643; *Proverbiorum et sententiarum Persicarum centuria & Epistola valedictoria in qua inter alia de tylo Historiæ Timuri*, ambele Leiden: Maire 1644. Biblioteca Academiei Române din București conservă câte un exemplar din fiecare dintre aceste lucrări. Ele au aparținut bibliotecii Colegiului de la Sfântul Sava.

⁶ Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle*, II, Paris, 1894, p. 202-216 (n° 474); Keetje Rozemond, *Een Aanwinst van de Leidse Universiteitsbibliotheek. Orthodoxa Confessio Catholicae et Apostolicae Ecclesiae Orientalis*, în „Het Boek” (seria a III-a), 36, 1962, p. 25-52; Eadem, *De Confessio Othodoxa van Petrus Mogilas*, în „Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis”, 45, 1963, p. 193-207; Eadem, *Johannes Antonius Seinerus, vertaler van de Confessio Orthodoxa*, *ibidem*, 47, 1965-1966, p. 231-242; Dragoș Mârșanu, *Old News Concerning Peter Mogila's Orthodox Confession: The First Edition Revisited*, în „Archævs”, 10, 2006, p. 273-286. Printre manuscrisele lui Warner se află o copie incompletă a *Mărturisirii* (Leiden, BPG 60 C).

Apoi, comisionează și supervizează traducerea Bibliei în limba osmană, întâi de către Yahya bin 'Yshak (Haki) apoi de către Ali Ufki Bey (Wojciech Bobowski / Albertus Bobovius)⁷.

În fine, colecționează cu patimă manuscrise și tipărituri orientale și studiază atent obiceiurile localnicilor. În decembrie 1645, de pildă, la un an abia de la sosirea sa la Istanbul, el îi scria lui David le Leu de Wilhem că, în pofida dificultăților financiare, parcursese deja un număr de autori de limbă persană dintre cei mai obscuri, se aplecase asupra unor scrieri karaite și cercetase unele dintre riturile și ritualurile religioase ale grecilor și armenilor. În iunie 1661, Michel Du Mortier, consulul olandez la Smirna, va critica dur cheltuielile și eforturile angajate de Warner într-o direcție care, aparent, „nu-i va folosi decât lui și profesorului Golius”, nicidecum comerțului sau reclamantului. „Orientaliștii” nu au însă decât motive să-i fie recunoscători⁸.

Pe 20 iunie 1665, cu două zile înainte să se stingă din viață din cauza ciumei sau a otrăvirilor, Levinus lăsa moștenire universității din Leiden biblioteca adunată cu mîgală și efort. Frederik, fratele său, avea să se ocupe cu devotament de trimiterea lăzilor pline cu manuscrise și cărți.

Primele sosesc în 1668. Ultimul transport, expedit în martie 1669, a ajuns la destinație abia în 1674. Plăcut surprinși – îl dăduseră pierdut –, beneficiarii au adăugat noutățile în dulapul special intitulat *Legatum Warnerianum* și au anexat descrierea lor catalogului deja pregătit pentru editare al bibliotecii publice⁹.

⁷ Hannah Neudecker, *The Turkish Bible Translation by Yahya bin 'Israk, also called Haki (1659)*, Leiden, 1994; Eadem, *From Istanbul to London? Albertus Bobovius' Appeal to Isaac Basire*, în Alastair Hamilton, Maurits H. Van den Boogert, Bart Westerweel (ed.), *The Republic of Letters and the Levant*, Leiden, 2005, p. 173-196; Noel Malcolm, *Comenius, Boyle, Oldenburg, and the Translation of the Bible into Turkish*, în „Church History and Religious Culture”, 87, 2007, 3, p. 327-362; Idem, *Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture*, *ibidem*, 87, 2007, 4, p. 477-508.

⁸ Pentru detalii, vezi Albert van der Heide, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library (Bibliotheca Universitatis Lugduni Batavorum – Codices manuscripti XVIII)*, Leiden, 1977, p. 10-15; Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and other Collections in the Netherlands, I, Comprizing the Acquisition of Turkish Manuscripts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Bibliotheca Universitatis Lugduni Batavorum – Codices manuscripti XXX)*, Leiden, 2000, p. 43-44. Pentru scrisoarea către Le Leu de Wilhem, vezi *Levini Warneri De rebus turcicis Epistolae ineditae*, ed. de Willem Nicolaas Du Rieu, Leiden, 1883, p. 1-2 (n° 1).

⁹ Henricus J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1591-1596*, VI/2, *Nrs 3001-3317 en andere. Alsmede Johannes van Hell en het Legatum Warnerianum*, Leiden, 1973 (în apendice); Alexander H. de Groot, *The Legacy of a*

Cele 218 incunabule și tipărituri și cele aproximativ 1500 codice arăbești, armenești, copte, ebraice, karaite, persane, siriace sau turcești alcătuiau, neîndoios, un „tezaur incomparabil”. Printre ele, aparent rătăcite, se aflau opt manuscrise și câteva cărți în greacă.

Judecând strict prin prisma cifrelor, e foarte puțin. Calitativ însă, e foarte mult¹⁰. Astfel, **BPG 46** conține cele nouă predici împotriva evreilor ale împăratului călugărit Ioan Cantacuzino; caz destul de rar, manuscrisul este datat (în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, mai precis după 1370), i se cunoaște copistul (harnicul Manuil Tzycandyli) și se știe cu siguranță că i-a aparținut vestitului patriarh Meletios Pigas al Alexandriei. Apoi, **BPG 65 A** și **BPG 73 G** furnizează informații prețioase și singulare despre sinodul convocat în ianuarie 1659 la Târgoviște de către principele valah Radu al III-lea Mihnea și despre reacția virulentă a patriarhiei ecumenice; în plus, **BPG 65 A** păstrează în copie o scrisoare încă inedită adresată în iunie 1654 de patriarhul Nikon al Moscovei lui Paisios, omologul său constantinopolitan. În sfârșit, **BPG 76** conține trei texte (*Fratris Francisci OP quaestiones ad Manuelem Corinthium et Manuelis responsio; Nathanaelis Chychae manuale de primatu Papæ; Nili Doxopatris notitia thronorum patriarchalium*), dintre care primul și al treilea au fost editate pentru întâia oară de Stephanus Le Moyne, în 1685, tocmai după codicele de la Leiden.

Dintre cărți, aș aminti o interesantă și rară operă polemică îndreptată în 1655 de Athanasios „Retorul” împotriva lui Athanasios Patellaros, fost patriarh al Constantinopolului (Ἀντιπατελλάρως / *Antipatellarus*)¹¹.

Alte manuscrise conțin diverse însemnări în diferite limbi – proverbe; extrase și note privind dogmele și cutumele armenilor, grecilor sau turcilor; însemnări despre contextul politic internațional, despre starea Marii Biserici și despre situația Imperiului otoman, comparat cu un

Seventeenth Century Orientalist, în „Prilozi za Orijentalnu Filologiju”, 30, 1980 [*III Međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije – III Symposium international d'études pre-ottomanes et ottomanes, Sarajevo, 18-22. septembar 1978*], p. 159-165.

¹⁰ Pentru detalii, vezi K. A. de Meyier (adiuvante E. Hulshoff Pol), *Codices Bibliothecae Publicae Graeci (Bibliotheca Universitatis Lugduni Batavorum – Codices manuscripti VIII)*, Leiden, 1965, p. 60-62 (n° 46), 62-65 (n° 47), 89-90 (n° 60 C), 96-99 (n° 63 A), 99-101 (n° 64 A), 102-103 (n° 65 A), 133-134 (n° 73 G), 154-156 (n° 76). Vezi și *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae noviter recognitus. Accessit incomparabilis thesaurus librorum orientalium, praecipue mss.*, Leiden, 1674, p. 425-426.

¹¹ Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, II, Paris, 1894, p. 82-87 (n° 414).

„bătrân decrepit”¹². Nu pot decât să sper că ele vor atrage cândva atenția vreunui istoric inspirat, așa cum i s-a întâmplat jurnalului lui Samuel Medley, „Stoor keeper & Cheife Buttler” și apoi „Groome of the Chambers” al lordului Kinnoull, ambasadorul britanic la Poartă¹³. În ceea ce mă privește, spre edificare, mă voi referi în continuare succint la doar două dintre ele.

Primul, **Cod. Or. 1159 d**, conține însemnările din 1657 ale rezidentului. Începutul este furtunos – la f. 2^r aflăm despre porunca emanată dinspre Poartă, în luna mai, de a fi înlocuiți voievozii Valahiei și Moldovei cu pașale (*nunc sermo est de removendis palatinis, princip[ibus], Valachiae et Bugdaniae, et substituendis Bassis* –, iar pe parcurs, la ff. 38^r și 39^r, aflăm despre datoriile de 100.000 de imperiali ale Patriarhiei sau despre aruncarea după gratii, în decembrie, a patriarhului de Ierusalim.

La rândul său, **Cod. Or. 1160** conține o interesantă listă cu haraciul datorat de arhieriei, din care aflăm că cel al Ungrovlahiei plătea o sumă consistentă, 100 florini de aur, echivalentul a 150 taleri olandezi (moldoveanul *nu* este menționat), precum și o listă a bisericilor din Istanbul și Galata, compilată probabil în 1664¹⁴.

Multe dintre aceste însemnări se regăsesc, dezvoltate, în rapoartele pe care Warner le-a trimis cu regularitate Statelor Generale ale Provinciilor Unite. De exemplu, însemnarea de pe prima pagină a **Cod. Or. 1173** referitoare la scoaterea la mezat a scaunelor metropolitane de către patriarh (f. 1^r – „*Patriarcha nunc... vendit officia metropolitans...*”) duce cu gândul la un act din 27 noiembrie 1656 în care sunt descrise certurile dintre creștini, licitațiile pentru tronul patriarhal – agreate desigur de otomani –, mita și simonia practicate pe scară largă¹⁵.

Corespondența oficială e și mai bogată. Din fericire, ea a fost publicată în mare parte. Multe din documentele trimise ca anexă, de

¹² D. C. Hesselning a publicat aproximativ 750 de proverbe în greaca vulgară în volumul al doilea al colecției dedicate de Nikos G. Politis, *Vieții și limbii poporului grec* (Atena, 1900, p. 11-127).

¹³ Vezi Nigel Webb și Caroline Webb, *The Earl and His Buttler in Constantinople. The Secret Diary of an English Servant among the Ottomans*, London-New York, 2009.

¹⁴ Keetje Rozemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatios 1599-1664*, Leiden, 1966, p. 75-76 (Appendices XXIX).

¹⁵ *Levini Warneri De rebus turcicis Epistolae ineditae*, ed. de Willem N. Du Rieu, Leiden, 1883, p. 31-32 (n° XXVI); N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor XXIII. Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țerilor de Jos*, București, 1913, p. 233-234 (n° CCXLIX) – fragment.

obicei în traducere, au rămas însă inedite. Este cazul circularei patriarhale fără dată atașate scrisorii către Statele Generale din 16 martie 1661.

Despre ea se știa încă din 1883, dată la care Willem N. Du Rieu editează epistola mai sus amintită. Cu toate acestea, numai Ben J. Slot i-a remarcat importanța: „C'est le seul document patriarcal écrit dans un esprit de coopération avec l'effort de guerre ottoman que nous connaissons...”¹⁶.

Într-adevăr, scrisoarea păstrată în (*traducere*) latină în arhivele de la Haga este cum nu se poate mai clară în acest sens. „Împăratul nostru neînvingător” a fost cuprins de o mânie fără margini din cauza ajutorului pe care îl acordați dușmanilor „frânci”, îi informează titularul scaunului ecumenic pe locuitorii Cicladelor. Atât de tare i-a fost supărarea, încât a vrut să vă hărăzească pe toți unei morți cumplite. Cuprins însă de milă, a renunțat la gândurile sale exterminatoare și la pedepsele oribile. În schimb, m-a mandatat – *nobis in mandatis dedit* – să vă transmit porunca sa de a părăsi ținuturile expuse și de vă îndrepta, după plac, spre zone sigure aflate ori în partea de răsărit, ori în cea de apus a Imperiului. Cei care vor da curs ordinului, vor fi scutiți timp de un an de plata tributului și a oricăror alte taxe percepute de stăpânire. Refractarii vor fi aspru pedepsiți. Dacă țineți la copiii voștri și vă este dragă viața, supuneți-vă, încheie patriarhul.

Nu cunoaștem când anume a fost scrisă această scrisoare. Din raportul expediat la Haga de Warner pare să rezulte o dată apropiată de 16 martie 1661 – „*Nuper hic promulgabatur Decretum... quam ob causam Patriarcha Constantinopolitanus illuc iussus fuit scribere*”¹⁷ –, dar nu vom putea fi siguri decât atunci când documente noi vor ieși la iveală. Însă chiar și așa „defectuos” cum ne-a parvenit, documentul este important din cel puțin două motive. În primul rând, se oferă date noi despre creșterea graduală a tensiunilor dintre Patriarhia de Constantinopol și statul venețian în vremea războiului Candiei. În al doilea rând, se aduce o dovadă suplimentară în sprijinul afirmației lui Paraskevas Konortas că patriarhul ecumenic devenise (și avea să devină tot mai mult) un funcționar imperial.

Că între Patriarhia ecumenică și Serenisima republică raporturile deveniseră treptat foarte încordate se știa deja. Imediat după izbucnirea războiului Candiei, Constantinopolul reorganizase biserica Cicladelor. Multe dintre insulele fără episcop fuseseră reunite într-o singură

¹⁶ Ben J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I, İstanbul, 1982, p. 178.

¹⁷ Vezi Anexa, documentul II. Sublinierea îmi aparține.

episcopie, cea de Sifnos, probabil pentru a se facilita colectarea veniturilor aferente. Inițial, venețienii nu s-au amestecat. Când însă au conștientizat că Biserica greacă venea prin acțiunile sale în ajutorul mașinii de război otomane, atitudinea li s-a schimbat radical¹⁸.

Estimând, de pildă, că imixtiunea Patriarhiei în viața comunităților creștine de rit „grec” din Arhipelag este pernicioasă, Francesco Moresini (1619-1694), urmașul lui Lazzaro Mocenigo în funcția de „Capitan Generale” al oștirii, porunca în noiembrie 1658 ca ordinele referitoare la chestiuni de ordin religios venite dinspre Constantinopol să fie ignorate dacă nu aveau aprobarea oficială, în scris, a autorităților venețiene.

„Ordiniamo et commettimo a tutti li reverendissimi metropolitani, vescovi, abbati, superiori, sacerdoti, monaci d’ogni grado et qualità, niuno ecclatuato come pure alli primati, vecchiardi, epitropi et ogni altra persona habitante nell’isole dell’Arcipelago con qual titolo, nome et grado venisse qualificato che non debbano ricevere nè eseguire alcun ordine, che venisse da Constantinopoli spettante, ò per qualunque causa attinente ad affari o materie di religione, nè ammettere, riconoscere o degradare alcun soggetto costituito in dignità ecclesiastica, senza che non preceda la nostra notitia, assenso et approvatione esspressa in scrittura”.

Inclusiv pedeapsa cu moartea era prevăzută pentru cei ce aveau să încalce porunca, fapt care dovedește seriozitatea cu care era tratată problema¹⁹.

Firește, venețienii au încercat la rândul lor să instrumentalizeze Patriarhia ecumenică. În 1657, Lazzaro Mocenigo s-a întâlnit pe insula Paros cu fostul patriarh Ioannikios, depus cu un an mai înainte. În rapoartele sale către *de Propaganda fide* – de care Veneția se apropie, după multe decenii de ostilitate! –, comandantul arată că prezența acestui personaj hotărât favorabil Romei pe teritoriul Serenissimei s-ar fi putut dovedi de real folos. S-a încercat, de asemenea, obținerea unei mărturisiri de credință catolice, în prezența episcopului latin de Tinos, dar până la urmă Ioannikios a refuzat să se amestece²⁰. (În aceste condiții, vehemența cu care Parthenios I se opune propagandei catolice în insulele grecești și

¹⁸ Ben J. Slot, *Archipelagus turbatus*, p. 178.

¹⁹ Pericles G. Zerlendis, *Φραγκίσκου Μοροζίνου γράμματα διατακτικά κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας*, în *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 7, 1900, p. 434-439.

²⁰ Nikolaos V. Tomadakis, *Ἡ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β΄ ἀπὸ Ἡρακλείας. Εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Φράγκους καὶ κατὰ τὸν Κρητικὸν πόλεμον 1657-1659. Ἡ συμμετοχὴ του εἰς τὴν ἐκστρατεῖαν κατὰ τῆς Μάνης*, în *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 2, 1975, p. 127-161. Pentru personaj, vezi și P. Bruno, *Ambassadeurs de France et Capucins français à Constantinople au XVIIe siècle d’après le journal du P. Thomas de Paris*, în *Études franciscaines*, 15 [XXIX/171], 1913, p. 257-258.

condamnă *Tápγα* publicată la Paris în 1658 de François Richard SJ ne apare într-o lumină ușor diferită.)

Fusese aceasta una dintre numeroasele încercări de constituire și de consolidare a unei alianțe anti-otomane. Pe baza memoriilor generalisimului Raimondo Montecuccoli, conducător al operațiunilor militare habsburgice în Ungaria între 1663-1664, Ștefan Andreescu a arătat că „sur la fin de l’an 1658” Veneția definitivase un proiect de campanie anti-otomană. Corsarii din Mediterana urmau să atace pe mare, iar principii Transilvaniei, Moldovei și Valahiei pe uscat, într-un moment în care turcii trebuiau să facă față în Asia revoltei lui Hassan Pașa. Planul a eșuat, datorită morții celui din urmă și a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea (1660)²¹.

Avertizată, Poarta nu a întârziat să reacționeze. În cazul Cicladelor, a făcut-o apelând la patriarhul grec de Constantinopol.

„Starea” patriarhiei ecumenice era una deosebit de dificilă. Între 1645 și 1669, pe durata războiului Candiei, au avut loc douăzeci de schimbări de patriarhi, nu mai puțin de zece persoane succedându-se pe tronul ecumenic. Performerii s-au numit Ioannikios al II-lea (de patru ori) și Parthenios al IV-lea (de cinci). Cea mai consistentă ședere pe tron i-a aparținut lui Parthenios al IV-lea (prima oară, de pe 1 mai 1657 până la sfârșitul lunii iunie a anului 1662); cea mai inconsistentă, la egalitate, lui Kyrillos al III-lea Spanos și lui Gavriil al II-lea – câte opt zile fiecare, cu precizarea ca în contul primului apare și o a doua păstorire, de două săptămâni. Nu mai puțin de trei patriarhi și-au pierdut viața în împrejurări violente – Parthenios cel Bătrân a fost otrăvit în 1646; Parthenios cel Tânăr a fost aruncat în mare cusut într-un sac, în 1651, iar Parthenios al III-lea a fost spânzurat în 1657, acuzat fiind „d’escire au Moscovite et aux Princes de Moldavie et Valachie pour les unir contre cet empire...”.

Nu este aici locul să insist asupra cauzelor acestei instabilități cronice, de la nevoia constantă de bani a otomanilor la intervențiile trimișilor puterilor „occidentale” și de la luptele dintre diversele partide care încercau să-și impună favoritul la calitatea umană îndoielnică a multor protagoniști²². Aș vrea, dimpotrivă, să subliniez că alte motive, la

²¹ Ștefan Andreescu, *The Relations between Venice and the Rumanian Principalities during the War of Candia*, în *Italia e Romania – Due popoli e due storie a confronto (secc. XIV-XVIII)*, ed. de Sante Graciotti, Florența, 1998, p. 159-169.

²² Pentru ultimul aspect, vezi, spre exemplificare, Vera G. Tchentsova, *Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses 1. L’ex-patriarce œcuménique Athanase Patélare à Moscou en 1653*, în *OCP*, 68, 2002, p. 335-374; Eadem, *Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses 2. Le monastère d’Hosios Loukas de Stiris en Phocide et le monastère de Saint-Nicolas tòn Philanthropinôn à Galatz dans les années 50 du XVIIe siècle*, în *OCP*, 71, 2005, pp. 121-184.

fel de obiective, au determinat patriarhia ecumenică să se supună poruncii sultanului și să se adreseze în numele său creștinilor locuitori ai Cicladelor.

Înainte de toate, statutul pe care îl avea în Imperiu. Beratul conferit în 1662 patriarhului Dionysios Vardalis, în perfecta „continuare” (συνέχεια) a tradiției secolelor XV și XVI, arată că demnitatea patriarhală era, din perspectiva Porții, o funcție administrativă exercitată nu numai în Imperiu ci și în „Valahia și Moldova, Rusia și Moscovia”. În plus, regimul de μονοπρόσωπος αυθεντεία (în formularea inspirată a lui Konortas) instituit presupunea anumite obligații, printre care se afla – ne-o spune documentul păstrat la Haga – și aceea de a răspunde în fața suveranului de sușii de rit „grec” din Imperiu²³.

Apoi, beneficiile care ar fi rezultat dintr-o eventuală victorie otomană. Înfrângerea oștilor venețiene ar fi dus la înlăturarea controlului exercitat de Serenissimă asupra Cretei și, eventual, asupra unor insule din Arhipelag. Or, instaurarea stăpânirii otomane ar fi implicat întoarcerea ierarhilor numiți de Constantinopol, a căror prezență fusese interzisă de autoritățile venețiene²⁴.

Un set de documente publicate în 1992 de Marco Jačov vine, din punctul meu de vedere, în sprijinul afirmației de mai sus, mai cu seamă că privesc un cu totul alt spațiu geografic. Astfel, pe 25 iunie 1661, părinții franciscani de la Nascize se plâng că patriarhul constantinopolitan vrea să le impună jurisdicția sa. Pe 8 iulie al aceluiași an, episcopul de Belgrad Matteo Benlich îl acuză patriarhul grec de Constantinopol că vrea să-i supună pe catolicii din Bosnia „alla sua obediencia et al Rito Greco”. În fine, pe 22 august, arhiepiscopul de Spalato e informat că „tutti li Christiani Cattolici debbino ridursi al rito Greco Scismatico”.

„(...) È uscito Patriarcha di Constantinopoli Greco sismatico *con mandati efficacissimi dal gran Sig[no]re* per ridure alla obed[ien]za e Rito Greco tutti li religiosi e Cattolici in queste parti dal Mare Adriatico sino à Constantinopoli”,

spune raportul, vorbind în continuare despre convertiri cu forța, cu complicitatea autorităților locale turcești²⁵.

²³ Pentru detalii, vezi Paraskevas Konortas, *᾽Οθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ Οἰκουμηνικὸ Πατριαρχεῖο, 17ος-ἄρχες τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Atena, 1998, p. 232-235; Idem, *Relations financières entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453-fin du XVIe siècle)*, în *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du colloque international Rome, 5-6-7 décembre 2005*, Paris, 2007, p. 299-318.

²⁴ Luca Pieralli, *Benedetto, metropolita di Seleucia negli anni della guerra di Candia*, în *OCP*, 66, 2000, p. 395-418.

²⁵ Marco Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, II, Città del Vaticano, 1992, n° 413, 415, 420.

Fără a subestima inevitabila încărcătură retorică a rapoartelor – „è incominziata una persecutione Neroniana alli n[ost]ri tempi”, se spune la un moment dat –, mi se pare de netăgăduit și implicit concludentă maniera în care patriarhia ecumenică a înțeles uneori să se folosească de statutul său instituțional pentru a-și spori autoritatea și a-și extinde jurisdicția. Nu numai otomanii au dovedit că știu să-și promoveze, pe spezele diverselor comunități din Imperiu, diferite interese politice și religioase, ci și reprezentanții Marii Biserici²⁶.

Cercetări mai vechi și mai noi au dovedit existența unor facțiuni care și-au disputat tronul patriarhal constantinopolitan, inclusiv cu sprijin din exterior. Ioannikios al II-lea și Parthenios al III-lea au avut contacte susținute cu Roma (ultimul, se pare, și cu Moscova). Paisios al Ierusalimului a manevrat din răsputeri pe lângă țar în încercarea de a-l orienta spre Constantinopol, de unde și ostilitatea autorităților otomane. Scrisoarea care a oferit pretextul prezentului studiu lasă însă să se întrevadă cât de dificilă era pentru ierarhi poziționarea între diverșii oficiali ai statului otoman, puterile străine cu care trebuiau să intre în contact și creștinii care încercau să supraviețuiască în vârtoarea războiului.

Referindu-se la decretul padișahului al cărui ecou se face epistola, Levinus Warner arată că *postea fuit antiquatum*. Nu știu ce anume vrea să spună acest *antiquatum*. Știu doar că, pentru istoricul de astăzi, el nu diminuează nicidecum valoarea circularei patriarhale reproduse în anexă. Cât despre arhiva celui supranumit „Socratele olandez”, ea ne rezervă, cu siguranță, încă multe surprize²⁷.

²⁶ Pentru abilitatea otomanilor în acest sens, vezi Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem. The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden-Boston-Köln, 2001; Nagy Pienaru, *Otomanii și Habsburgii. Diplomatie și confesiune. Două documente otomane din 1616*, în *Revista Istorică* 19, 2008, p. 83-97 și, îndeosebi, pentru perioada care interesează aici, Marc David Baer, *The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul*, în *International Journal of Middle East Studies* 36, 2004, p. 159-181; Idem, *Honoured by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Oxford, 2007.

²⁷ **Cod. Or. 1122**, f. 64 (scrisoare a lui ‘Ömer Efendi către „Socratele olandez”). Pentru identificarea cu Warner, vezi Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, 2000, p. 452.

Anexă

Nationaal Archief – Den Haag

Staten-Generaal – *Resoluties* 11. „Liassen Italiën, Savoyen, Constantinopelen, Venetiën, Zalée ende Barbariën” – a) *Ordinarius* [Ingekomen ordinaris brieven en stukken] 1596-1796 – **6909** [1660-1664]

- I. **Levinus Warner către Statele Generale, Pera, 22 februarie 1661**
(primită pe 21 aprilie 1661) [original + copie de epocă] (*Levini Warneri de rebus Turcicis epistolæ ineditæ*, ed. de G. N. Du Rieu, Leiden, 1883, p. 67 [n° LX]).

Illustrissimi et Potentissimi Domini, Domini mei Clementissimi,

Per aliquod tempus hic omnia quieta. Nunc inter nova, quod expulsus ante Valachiae praefectus cum valido exercitu invaserit Moldaviam; contra quem iam et Turcicae et Tataricae copiae mittuntur. Imperatori Germaniae nuper hinc fuit denunciatum, ut declararet prima occasione amicus ne an inimicus vellet haberi; eo quod illa quae in Transylvania et vicinis locis tentatur, non sine consilio vel auxilio eius credantur fieri. Gallis quoque hic degentibus, quorum novus Legatus diu expectatus non venit, indicatum fuit superioribus diebus, ut suscitarentur²⁸ responsum Regis, amicitiamne amplius colere an profiteri inimicitiam cuperet. Vetus illorum Legatus soluta summa ille²⁹ pecuniaria, quae mercatoribus Gallis Smyrnae erat im||perata, e custodia fuit liberatus. Novus Legatus Anglicus navi bellica advectus, splendido apparatu hic introvit, et magna pompa a Turcis fuit introductus. Quod reliquum est, Deum rogo³⁰, ut Illustrissimam et Celsissimam³¹ Potentiam Vestram Reipublicae et Ecclesiae bono semper florentem conservet.

Illustrissimae et Celsissimae³² Potentiae Vestrae humillimus cliens

Levinus Warnerus.

Perae Constantinopolis, 22 Februarii 1661.

- II. **Levinus Warner către Statele Generale, Pera, 16 martie 1661**
(primită pe 10 iunie 1661) [original + copie de epocă] (*Levini Warneri de rebus Turcicis epistolæ ineditæ...*, p. 67-68 [n° LXI]).

Illustrissimi et Potentissimi Domini, Domini mei Clementissimi,

Post ea quae 22 Februarii significavi, pauca hic memoratu digna acciderunt : Superioribus diebus hinc arma aliquot et milites cum triremibus et navibus (inter quas una Anglica, quae tempore novi Legati huc venit) in Cretam fuerunt missi ; reliquae parandae classi, quae tota ex triremibus constabit, quoniam

²⁸ Du Rieu citește *sciscitarentur*.

²⁹ Lipsește la Du Rieu.

³⁰ Du Rieu citește *oro*.

³¹ Du Rieu transcrie doar *ut Cels*.

³² Du Rieu transcrie doar *Cels*.

navium relicta fuit cura, quod desint earum gubernatores, maxima impenditur opera. Maior vero belli terrestris, ut nunc quidem videtur, habebitur ratio, cum ipse Rex, sicut creditur, iterum profecturus sit Adrianopolin, et multis insuper viribus augeatur numerosus ille et validus exercitus qui cum Duce hyemavit in partibus Transylvaniæ, || cuius incolis non ita pridem hinc fuit denunciatum, omnes sine discrimine sexus et ætatis esse extirpandos, si denuo se moverent. Nuper hic promulgabatur Decretum (sed quod postea fuit antiquatum) ut habitatores insularum Cycladum, relictis illis locis, alio concederent habitatum ; quam ob causam Patriarcha Constantinopolis illuc iussus fuit scribere ; quarum literarum una cum hodiernis nominibus insularum, quo perlatae fuerunt, hic includitur exemplar. Quod reliquum est, Deum rogo³³, ut Illustrissimam et Celsissimam³⁴ Potentiam Vestram Reipublicæ et Ecclesiæ bono semper florentem conservet.

Illustrissimæ et Celsissimæ³⁵ Potentiæ Vestræ humillimus cliens
 Levinus Warnerus.
 Peræ Constantinopolis, 16 Martii 1661.

III. *Exemplar Literarum Patriarchæ Constantinopolis*

Gratia vobis et pax a Deo.

Notum facimus, invictum imperatorem nostrum significari nobis curasse ingentem suam contra vos indignationem, quod recipiatis Francos inimicos, bene illos tractetis, tributis solvatis, cibaria omniaque alia quibus indigeant, subministretis ; adeo ut acerba morte ivi afficere voluerit, et penitus exterminare. Verum quoniam excusationem prætexitis, eos invito vobis et refragantibus venire, quia loca illa facile queant invadi, Clementia usus, impresentiarum nihil atrocius adversus vos statuit, sed nobis in mandatis dedit, ut scriberemus siquidem ei quod obtendatis, veritas respondeat, liberique sitis a culpa et fideles subditi Regis, re ipsa nunc id testatum faciatis, deferendo regiones vestras, quæ habitentur hoc tempore, an incultæ iaceant, parum refert. || Poteritis autem, ubicunque libitum fuerit, alias sedis deligere, sive in occidentali plaga sive orientali, ubi tutæ et securæ sint Regni huius mansiones ; mittenturque illis aliquot imperii huius proceres, qui eiusmodi vobis loca assignent, in quibus commode degatis. Addetur etiam hæc gratia, ut per annum, ubi eritis habitaturi, nec tributa nec alias imperii exactiones pendatis. Si autem mandato huic minus obsecundetis, funditus evertentini, terræque illæ inficientur sanguine eodemque fermentabuntur, ac cum locis vitam etiam amittitis. Atque hæc quidem iussi fuimus vobis indicare : Iam si curam habeatis liberorum vestrorum, et cara vobis sit vita, annitemini, ut Regio huic edicto satisfiat.

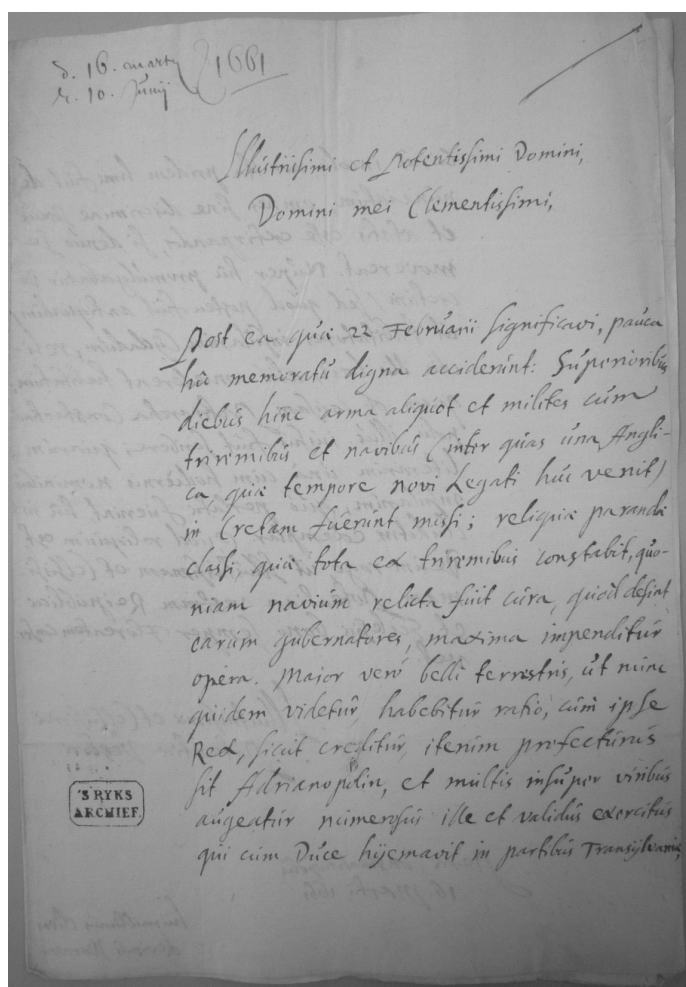
³³ Du Rieu citeşte *oro*.

³⁴ Du Rieu transcrie doar *ut Cels*.

³⁵ Du Rieu transcrie doar *Cels*.

Loca et nomina insularum.

Imbros	Psara	Cafos	Serphos	Mykonos
Megarisi	Moschonisiae	Sulutza	Milos	Naxia
Samothraci	Icaria	Tsamlitza	Kimelos	Paros
Thasos	Samos	Poros	Polukandros	Antiparos
Eustratios	Patmos	Agina	Sikinos	Sira
Sciathos	Leros	Kuluri	Nios	
Scopelos	Kalumnos	Andros	Santrini	
Furnoi	Chalki	Tzia	Anaphi	
Scuroi	Simi	Thermia	Astupalia	
	Carpathos	Siphnos	Amurgos	

Levinus Warner către Statele Generale, Pera, 16 Martie 1661.

cuius incolis non ita pridem hinc fuit de-
 nunciatum, omnes sine discrimine sedus
 et aetatis esse extirpandos, si denique se
 moverent. Nuper hinc promulgabatur de-
 cretum / sed quod postea fuit antiquatum
 ut habitatores insularum Cydadum, reli-
 ctis illis locis, alio concelerent habitatum;
 quem de causa patriarcha Constantino-
 polis illuc missus fuit scribere; quarum
 literarum una cum hodiernis nominibus
 insularum, quae perlati fuerint, hinc in-
 cluditur exemplar. Quod reliquum est,
 Deum rogo ut Illustrissimam et Illustri-
 simam Potentiam vestram Reipublicam
 et Ecclesiam bono semper Florentem conser-
 vet.

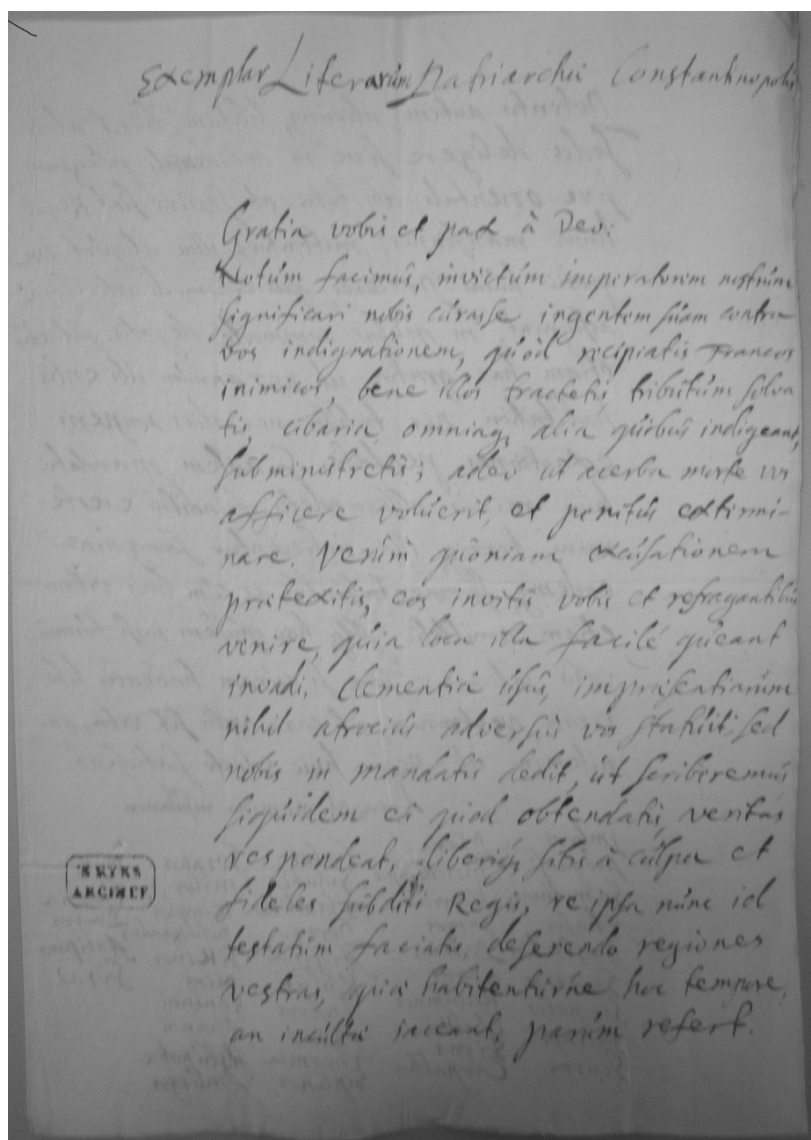
Illustrissima et Illustissima
 Potentia Vestra

PERSIA
 1661

Persia Constantinopolis
 16. Martii 1661.

humillimus clericus
 Levinus Warnerus

Levinus Warner către Statele Generale, Pera, 16 Martie 1661 (continuare).

Exemplar Literarum Patriarchæ Constantinopolis

potuitis autem ubique libitum fuerit, alias
 Jades deligere sive in occidentali plaga
 sive orientali, ubi tuto et securo sint Regni
 huius mansiones; mittentibus illis aliquot im-
 perii huius proceres, qui cuiusmodi vobis loca
 assignant, in quibus commode delegatis. Adhuc
 etiam huc gratia, ut per annum, ubi entis
 habitari, nec tributa nec alias imperii
 exactiones pendatis. Si autem mandati
 huius minus obsecundatis, funditus certe
 mini, terrae illa inficientur sanguine
 eodemque fermentabuntur, ac cum locis vitam
 etiam amittitis. Atque huc quidem iussi fuimus
 vobis indicare: Jam si curam habeatis libe-
 rorum vestrorum, et cara vobis sit vita, an-
 nitentini, ut Regio huius edicto satisfiat.
 Loca, et nomina insularum.

Imbros	Psara	Casos	Sorphos	Mykonos
Megaroi	Preschaphis	Gulukla	Milos	Naxos
Samothraci	Icaria	Thambura	Kimelos	Paros
Thasos	Samos	Doros	Nolukandros	Antiparos
Sistambis	Sakmos	Asipina	Sikinos	Sira.
Sciathos	Leros	Kalini	Nios	
Sepelos	Kalymnos	Andros	Santini	
Firnoi	Chalki	Plia	Anaphi	
Scyros	Simi	Thermia	Astipala	
	Cyprathos	Siphnos	Amargos	

Exemplar Literarum Patriarchæ Constantinopolis (continuare).

**ORTHODOXY AND POLITICS.
A LETTER OF THE PATRIARCH OF CONSTANTINOPLE
IN THE ARCHIVES OF HAGUE.**

Abstract

On the 16th of March 1661, the Dutch resident in İstanbul addressed one of his regular reports to the States General in The Hague. To it, he attached the copy of a recent letter from the Greek Patriarch of Constantinople to the Christians of the Archipelago. In the name of the Sultan, the Patriarch, probably Parthenios the 4th, demands that the inhabitants put an end to their cooperation with the Venetians and move towards places under Ottoman control.

An edition of the document is provided, as it offers the opportunity to present Levinus Warner's impressive library (now held in the Leiden University Library) and his rich archive (currently hosted by the National Archives in The Hague). It also provides a unique example of the ecumenical Patriarch acting as an Ottoman functionary.

Keywords: Levinus Warner, *Legatum Warnerianum*, patriarchal letter, war of Candia, Greek Church, Ottoman Empire.

**UN IZVOD DE ACTE ALE SATULUI BELCEȘTI
DIN ȚINUTUL NEAMȚ,
SCRIS DE EVLOGHIE DASCĂL (1761)**

PAUL DANIEL NEDELOIU*
nedeloiu_daniel_ist@yahoo.com

La data de 23 octombrie 2009, aflându-mă la Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale**, cu scopul de a identifica mărturii documentare despre neamul boierului nemțean Crăciun Belcescul, despre care pregăteam o comunicare, am descoperit un izvod de traduceri ale unor acte din secolele XV-XVII despre satul Belcești, de pe Pârâul Alb, ținutul Neamț.

La acea vreme lucram la întocmirea unui arbore genealogic al neamului acestui boier, prezentat ulterior sub forma unei comunicări, intitulată *Neamul lui Crăciun Belcescul din ținutul Neamț în secolele XV-XVII*, la data de 8 decembrie 2009, în cadrul ședinței lunare a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie-Filiala Iași. Izvodul cu pricina, alcătuit de Evloghie, dascăl la “școala slovenească” din Iași, cunoscut erudit din secolul al XVIII-lea, conține un număr de 22 de acte traduse, unele având la bază cărți domnești, altele – zapise boierești. Despre activitatea lui Evloghie dascăl, și a fiului său, Gheorghe Evloghie, s-a scris destul de mult, începând cu Nicolae Iorga¹, care face aprecieri față de frumusețea și eleganța traducerilor sale, și terminând cu istoricul ieșean Ștefan S. Gorovei, care a publicat și o spiță de neam a acestuia².

*Doctorand în cadrul Facultății de Istorie, Universitatea «Alexandru I. Cuza», Iași.

** **Acknowledgements:** This work has been supported by the European Social Fund in Romania, under the responsibility of the Managing Authority for the Sectorial Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013 [Grant POSDRU/88/1.5/S/47646], to whom we thank once again !

¹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, București, 1909, p. 45.

² Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii – eseu genealogic*, în vol. *Dimitrie Cantemir (1673-1723), principe român și cărturar european*, Iași, 2003, p. 19-53.

Cele mai recente articole despre acest mare cărturar aparțin lui Lucian-Valeriu Lefter³ și Elenei Chiaburu⁴. Din acest motiv, nu mai insistăm asupra biografiei și activității sale, întrucât există studii speciale dedicate acestui subiect.

Actele traduse de dascălul Evloghie mi-au folosit în alcătuirea arborelui genealogic al neamului lui Crăciun Belcescul, boier menționat pentru prima dată într-un uric emis de voievodul Alexandru cel Bun, la data de 20 decembrie 1414⁵, ca fiind stăpân a două sate pe valea Pârâului Alb, din estul ținutului Neamț. Din cele 22 de acte, 16 sunt traduceri ale unor documente inedite, iar celelalte șase, publicate în colecția *Documente privind istoria României*, Seria A. Moldova, au la bază acest manuscris (cinci dintre ele, respectiv actele cu numerele 23, 24, 27, 28 și 29) și o altă traducere existentă în Biblioteca Academiei Române⁶ (documentul cu numărul 19). Este greu de explicat cum editorii colecției mai sus menționate nu au inclus și restul documentelor, fiind vorba despre traduceri ale unor acte originale care, fie s-au pierdut, fie se află în diferite arhive naționale, neidentificate încă sau neinventariate și, în felul acesta, imposibil de cercetat.

Respectivul izvod se prezintă sub forma unui caiet, de formatul A5, fără coperte, cu 11 file, dintre care primele nouă sunt scrise față-verso, a zecea numai față iar a unsprezecea cu o însemnare pe verso, pe lungul paginii, de la același Evloghie: „Cărți rusești”. Actele sunt numerotate de la 8 la 29. Este posibil să mai fi existat o filă, cu actele de la 1 la 7, dar care, probabil, s-a pierdut.

Așa cum se poate citi pe fila 10-față a manuscrisului în discuție, izvodul a fost alcătuit la data de 24 ianuarie 1761. Importanța acestuia este cu atât mai mare cu cât, pentru unii dintre urmașii lui Crăciun Belcescul, despre care fac referire documentele traduse, nu găsim alte informații decât în acest manuscris. În plus, aceste acte demonstrează continuitatea de stăpânire a aceluiași neam de boieri, întemeiat de Crăciun Belcescul în veacul al XV-lea, în satele Belcești și Negoești, până în primul sfert al veacului al XVII-lea.

³ Lucian-Valeriu Lefter, *Evloghie dascălul și fiul său, Gheorghe, traducători și copişti pentru mănăstirea Putna*, în *AP*, III (2007), nr. 1, p. 87-103.

⁴ Elena Chiaburu, *Evloghie Monah Dascălul – cărturar vestit la mijlocul secolului al XVIII-lea în Moldova*, în „Țara Bârsei”, s. n., nr. 9, Braşov, 2010, p. 43-51.

⁵ *DRH*, A, vol. I, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu și L. Şimanschi, Bucureşti, 1975, nr. 38, p. 54.

⁶ *BAR*, Doc. ist., LXX/39.

În continuare, redăm integral transcrierea acestui izvod de documente, inclusiv cele șase acte publicate în colecția *Documente privind istoria României*, Seria A. Moldova, pe care le-am semnalat prin note de subsol.

1.

Suret de la Petru vo(i)evod, l(ea)t 7099 <1591>, iulie 2.

Dat-am carte domnii méle cestui om anume Toma din Belcești ca să fie el tare și puternic cu această carte a domnii méle ca să stăpânească luiș un pomăt ce l-au cumpărat de la Vărva(ra), femeia Tâmpului, ce au fostă făcut acel pomăt de tatăl Vărvarii când au fostă în țărănie și ea l-au vândut de nevoie acel pomăt ca să pomenească pre tatăl său și pre sine și pre copiii săi. Și acel pomăt est(e) făcut pre locul Tomii și altul nu est(e) volnic să-l cunpere pre acel pomăt, iar popa Filip să-(i) dea pace ca să nu aibă el nicio treabă cu acel pomăt, ci ca să aibă Toma a-ș(i) stăpâni a sa ocină ce au cumpărat, de vreme că este și stâlpit lor de Flanda vătav și de alți mulți oameni buni precum au cu(n)părat el de la Vărvara. Și mai mult ca să nu mai aibă supărare Toma peste această carte a noastră.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/8, f. 1^r.

2.

Suret de la Irimie vo(i)evod, l(ea)t 7106 < 1598 >, av(gust) 25

Dat-am și am întărit slugilor noastre Eremie Braia și fraților lui, Andreică și lui Ion, și surorilor lor Nastii și Marii, feciorii lui Braia Coste, pre a lor dreaptă ocină și cumpărătură de la tatăl lor, Costea Brae, pe jumătate de sat din Belcești, jumătatea cea din sus de către Șerbești, și cu jumătate de moară din Luncă, ce este pă Pârâul Albă, ce au cumpărat tatăl lor Brae de la Iurșa aprod drept 230 zloți tătărești, din uric de cumpărătură ce au avut tatăl lor Coste Brae de la Ștefan vo(i)evod, ficiorul lui Alexandru vo(i)evod. Pentru aceea, ca să fie lor și de la noi ocină și întăritură cu tot venitul. Și altul ca să nu mai amestece peste cartea noastră.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/9, f. 1.

3.

Suret de la Ierimie Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7111 < 1603 >, ianuarie 4

Scriem slugii noastre, lui Ion vel armaș, înștiințându-te că aicea la noi s-au jeluït Hilimon din Totoești pe Ionașco și pre Sava, tij de acolo, precum le-ar fi dat lor 5 ploșce ca să aibă ei a-i plăti lui acel sat. Iar când au fost acmu ei nu vor să-i plătească acele 5 ploșce. Pentru aceasta, dacă veți vedea cartea, să-i plinești de la dânșii un ughi. Iar cu-i i să va părea strâmbătate, să vie să stea față cu Filimon. Aceasta scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/10, f. 1v.

4.

Suret de la Simion Moghilă vo(i)evod, l(ea)t 7115 < 1606-1607 >, <fără lună și zi>

Scriem slugii noastre Ionașco comis din Ușcați, înștiințându-te că aicea s-au jeluït înaintea noastră Toma Brae din Belcești pre ai lui răzeși de acolo zicând că ar fi fost a lor hotărîrea și stâlpirea din vatra satului doao părți și în mijlocul satului până la marginea pădurii și acmu le-ar fi scos lor stâlpii pre unde le-ar fi hotărât lor Pătrașco sulger și acei stâlpi a lor acmu nu să află nicăierea. Pentru aceasta, dacă veți vedea cartea domnii mele iarăși să mergeți acolo și să strângi oameni buni și bătrâni de acolo și megieși de prin prejur și să socotiți pentru acei stâlpi de mai sus scriși. Și de să vor afla pe unde au fost, iar voi să puneți iarăși stâlpi, iar de nu să vor afla locurile stâlpilor și cine i-au lepădat pre ei și nu va fi între dânșii tocmală să să învoiască și nu vor lăsa ca iarăși să stăpânească pre unde au fost stâlpit locul lor mai înainte. Iar tu să le dai voie să vie să stea față și să ne înștiințezi precum vor mărturisi acei oameni cu sufletele lor.

Și într-alt chip să nu faceți. Aceasta îț(i) scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/11, f.2^r.

5.

Suret de la Simeon Moghila vo(i)evod, l(ea)t <7>115 < 1607 >, iunie 25.

Scriem slugii noastre, credinciosului nostru Grigoraș spătar, înștiințându-te precum s-au pârât de față, înainte(a) noastră, al nostru Ionașco vel armaș, și Ionașco vâtav, și cu Ion Ciurea, și cu frații săi,

pentru un hălășteu din însăși hotarul Ghigoeștii ce sânt pe Pârâul Negru, care acel iaz i-au fost făcut de moșul lui Ion Ciurea, iar ei n-au vrut să dé lor să vâneze pește. Pentru aceea, dacă veți vedea această carte (a) noastră, iar tu să le poroncești lor ca să lipsească din iaz și să le dea pace până când vor sta de față înainte(a) noastră. Într-alt chip să nu faceți. Aceasta poroncind⁷.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/12, f. 2^v.

6.

Suret de la Simeon vo(i)evod, l(ea)t 7115 < 1606 >, no(i)e(mbr)ie 23

Scriem domnia mea slugilor noastre Pătrășcanu Ursul vel vătav de Bacău și Ionașco vătav de comișei, înștiințându-vă precum pentru că s-au pârât de față, înaintea noastră, pentru satul Belcești și cu satul Negoeștii pentru a(l) lor hotar. Pentru aceasta, domnia mea v-am ales pre voi de oameni buni și înțelepți, ca să fiți lor hotarnici. Pentru aceasta, dacă veți vedea cartea domnii méle, iar voi să strângeți oameni buni și bătrâni și megieși de pre împrejur și să luați seama cu mare dreptate și să le puneți lor stâlpi între hotară și să le alegeți despre toate părțile și din apă, precum li să va veni mai cu dreptate, cu sufletele voastre cu oameni buni, și să aducă ei și dresurile ce vor fi având. Și într-alt chip să nu faceți.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/13, f.2^v- 3^r.

7.

Suret de la Costantin Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7116 <1608>, iul(ie) 4

Scriem domnia mea slugii noastre Sechil cămăraș, înștiințându-te pre tine pentru că s-au pârât de față, înaintea noastră, Toma din sat din Belcești cu Flanda și cu fratele lui din satul din Negoești, pentru o bucată de ocină care ar fi fost mai înaintea vremea hotărâtă, iar Ion Flanda și cu fratele său au mutat hotarul lor de pe moșia lor . Și aceasta le-au fost lor [lor] cumpărătură moșii și frăține-său din uricul de la Alexandru vo(i)evod, încă de la părinții Tomii. Deci când au fost acum acel Toma și fratele său, au strânsă oameni buni și bătrâni și au rămas pe Flanda și pe fratele lui din toată lege(a) țării și s-au pus și ferăea la poarta domnii méle. Pentr(u) aceea, mergând, cum vei afla mai cu dreptul să le pui stâlpi

⁷ Probabil „poruncim”, în textul original.

și să ne înștiințezi. Și să le muți și împ(a)r(ți) în doao, după cum va veni despre hotarul Belceștii(lor). Așijderea și învoiala lor în două să o stâlpești și despre alte hotară care vor fi despre acea moșie ca să nu să rușiiască nimic, niminea, nici despre o parte. Și într-alt chip să nu faceți.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/14, f.3.

8.

Suret de la Costantin Moghila, l(ea)t 7117 < 1608-1609 >, <fără lună și zi>

Scriem slugii noastre, lui Sechil cămăraș, dacă vei vedea cartea domnii méle iar tu să te sco(li) și să mergi la satul Belcești ca să stâlpești Tomii de acolo pe unde au fost stâlpii mai înainte vreme în Belcești și vale(a) să o împarți în doao și lunca de cătră hotarul acelor doao sat(e), pentru care ți-au mai venit o carte a noastră, ce n-ai ascultat. Ci într-alt chip să nu faci. Aceasta scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/15, f. 3^v.

9.

Suret de la Costantin Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7117 < 1609 >, august 3

Scriem slugii noastre Ionașco, înștiințându-te că aicea s-au jăluit Pătrașco din Belcești pe Gemeniță de acolo, zicând înainte(a) noastră că-i împresoare niște pomeți și calcă și țarini. Ci dacă vei vedea carte(a) g(ospo)d, să poroncești lui Gemeniță ca să-și aducă dresele și uricele ce-au fi având, și când va voi Pătrașco a veni, să vie și el. Într-alt chip să nu faci. Aceasta poroncim.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/16, f.3^v.

10.

Suret de la Costantin Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7118 <1609>, sept(embrie) 6

Facem înștiințare precum s-au pârât de față, înainte(a) noastră, Toma din Belcești și cu rudeniile lui, Toaderă și nepoții lui, pre Iosif și pre nepoții lui de acolo, pentru oarecare pomeți din sat din Belcești, ce sint de cătră pârâul Vale(a) Albă, zicând ei înaintea noastră că acei pomeți sint pre locul lor[ă]. Și au arătat înainte(a) noastră și uric de cumpărătură

de la Ștefan vo(i)evod, precum i-ar fi cumpărat tatăl lor, Braia, jumătate de sat din Belcești, jumătatea din sus, împreună cu acele pometuri. Și pometuri(le) acele(a) sint pre locul acela. Iară Costi⁸, ei așe(a) au răspunsă că acei pomeți sint acolo de baștină. Deci noi astea am aflat cu dreptul, câți pomi să vor afla pre locul Tomii, pre aceia pre toți să-i stăpânească Toma și Toaderă, și cu toți nepoții lor. Iar Iosif și cu nepoții lui să n-aibă nici o treabă. Deci Toma și cu Toader și cu nepoții lor ei s-au îndreptat și ș-au pus ferăe. Și de acmu această pâră să nu mai pârască. Aceasta scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/17, f. 4^r.

11.

Suret de la Costantin Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7118 <1610>, mart(ie) 2

Dat-am această carte a domnii méle slugii noastre, Tomii din Belcești, ca să fie tare și puternic cu carte (a) domnii méle a stăpâni și apăra partea fraților lui din sat din Belcești până când îi voru plăti lui 30 ughi ci s-au socotit cu oameni buni, carii i-au cheltuit pentru moșia lor când au avut pâră cu Flanda și cu frații lui, și o au hotărât Sechil cămăraș. Pintru aceasta ca să aibă a stăpâni toată partea aceea a fraților cu tot venitul. Și altul să nu s(e) mai amestece peste cartea noastră.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/18, f. 4^v.

12.

Suret de la Costantin Moghila vo(i)evod, l(ea)t 7118 <1610>, m(a)rt(ie) 12⁹

Facem înștiințare precum au venit înainte(a) noastră Toma Brae, feciorul Ierimii Brae, nepot Marușcăi, soru lui Iurșăi și Vascăi, toți nepoții lui Crăciun Belcescul, și răzășii lui, Flanda și frații săi, de nime săliți și nici asupriți, ce de a lor bună voe, și au împărțit între dânșii o bucată de loc ce-au avut împreună, ce este între Negoești și între Leutești, de la luncă și din pârâul satului, care locă este în hotarul Belceștii(lor), din dresuri ce au avut de la bătrânul Alexandru vo(i)evod și întăritură de la Ștefan vo(i)evod. Și s-au venit în parte(a) Tomii și fraților lui parte(a) de către Leutești. Deci noi văzând a lor bună învoială, le-am întărit și le-am

⁸ Probabil este vorba despre o greșeală de transcriere a dascălului Evloghie sau chiar de o eroare a diacului în actul original; corect „Iosif”.

⁹ *DIR*, A, XVII/2, București, 1953; XVII/3, nr. 374, p. 283-284.

dat celor de mai sus scriși, Toma Brae și cu oamenii lui, acea de mai sus zisă ocină, parte(a) de către Negoești, ca să fie lor și de la noi cu tot venitul. Și altul ca să nu să mai amestece peste carte(a) domnii méle.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/19, f. 4^v-5^r.

13.

Suret de la Costantin Moghila v(oie)v(o)d, l(ea)t 7118 <1610>, ianuarie 3

Facem înștiințare precum au venit înainte(a) noastră sluga noastră Toma din Belcești și s-au jeluît cu mare jalobă pre răzeșii săi, anume Flanda și pre frații săi, și pre Pătrașco și pre frații (săi). Și așe(a) au arătat noao, că sint oameni răi și fac multă sminteală și multă turburare, precum au văzută cărți și de la alți domni și de la părintele domnii méle, de hotărîre, ca să nu se mai sfădiască. De să va mai scula cu gâlceavă, bine să știe că va da domnii méle gloabă 30 boi. Și carele va mai face gâlceavă, să va plăti numai cu capul. Aceasta vă scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/20, f. 5^{r-v}.

14.

Suret de pe o carte, scris de Stroici vel logofăt părintelui nostru și foarte dorit și, după Dumnezeu, nădejdea noastră. Eu Stroici vel logof(ă)t <fără dată, cca. 1610>

Multă viață, s(ă)n(ă)tate să ai domnia ta și de la alți fii mai mici ai mării tale ! De la Sechil cămăraș și de la Ionașco vătavă de Uscați, după aceste toate, înștiințăm pre măriia ta pentru acel om anume Toma Brae din Belcești, precum au venit cu luminată cartea mării tale precum ca să mergem și să strângem oameni buni și să le împărțim o bucată de loc de sat din satul Belceștii și o bucată de loc de la luncă și den apă Pârâul Albă. Deci noi ne-am dus și am strânsă oameni buni și bătrâni și megieși de pre împrejur, și am socotit cu sufletele noastre, însă cu mare dreptate, și le-am împărțit și am purtat oameni streini și am măsurat acel loc de la luncă și de la Pârâul Albă. Și la hotărât au fostu Bantăș sină Dumitru din Războiani și Andrei din Dragomirești și Sava de acolo și Toaderu tij și Sava din Leutești și Toader din Șerbești și Ionaș tij, și Roman tij, și Vasilie din Leutești și Gavril tij, și Trifan din Mihăești și Lupul tij, și Lazor din Hlăpești și Vasilie din Tâmpești și Borde tij, și Burlea tij, și

Andreica tij, și alți mulți oameni după carii la număr au fost 40 la această mărturie. Și am scris eu Căzan diac cu mâna mea.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/21, f. 5^v-6^t.

15.

Suret de la Costantin Moghila v(oie)vod, l(ea)t 7118 <1610>, mart(ie) 2

Facem înștiințare precum au venit înainte(a) noastră Flanda cu frații săi și s-au pârât de față cu Toma și cu frații săi, pentru o luncă și vale, ce este din hotarul Belceștilor pe Pârâul Albu, pe care s-au mai fost pârât și înaintea lui Simeon v(oie)vod, precum adeverește cart(ea) lor cea de judecată, precum au biruit Toma și cu frații lui pe Flanda și ș-au pus și ferăe. Deci de acmu înainte ei iar cer hotarnici pe sluga noastră Ionașco și pe credinciosul nostru Sechil, fost cămăraș, și să le aleagă acel loc, care este mai sus scris, și să le pue și stâlpi pre unde le va spune dresurile. Dară noi așe(a) am judecat: de acmu înainte ca să aibă a-și ține ei a lor dreaptă ocină, de vrémea că ei s-au pârât de vtori ori și tot au rămas Toma cu frații săi pe Flanda și pre frații lui, pe unde au fost stâlpit mai demult de în carte scrie că și ferăea ș-au dat. Aciasta poroncim.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/22, f. 6.

16.

Suret de la Costantin Moghila v(oie)vod, l(ea)t 7120 <1611>, oct(ombrie) 18¹⁰.

Dat-am carte domnii méle cestui slugi a noastre, Toma Braia comișel din Belcești, ca să fie tare și puternică cu această carte a domnii méle ca să opriască și să stăpâniască a sa driaptă ocină ce au cumpărat de la Toma Bobric și de la Andreica din Belcești, din parte din giosă. Iar Toma, feciorul lui Bobric, el să n-aibă nicio treabă cu acea bucată de ocină, nici să are, nici să cosească, de vreme că are sluga noastră Toma Brae ispisoc g(ospo)d. Iar cu-i să va părea că are vro strâmbătate, acela să vie să stea de față dinainte domnii méle. Aceasta scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/23, f. 6^v.

¹⁰ *Ibidem*, XVII/3, nr. 58, p. 36.

17.

Suretă de la Costantin Moghila v(oie)vod, l(ea)t 7120 <1611>, oct(ombrie) 30¹¹.

Facem înștiințare precum au venit înainte(a) noastră Toma, feciorul Andreicăi din Belcești, și cu soru-sa, Anița, și s-au pârâtă de față cu sluga noastră Toma Brae comișelă din Belcești, pentru jumătate de parte a părintelui lor, Andreicăi, din jumătate de sat, din a cincea parte, jumătate, den partea cea din sus, zicând ei precum că ar fi fost zălojit acea parte de ocină la sluga noastră Toma comișal. Iar sluga noastră de mai sus scris, Toma, el așa au zis: că ar fi cumpărat-o pre ai lui drepti bani acea parte de ocină și au arătat și un zăpis de la dânșii de vânzare, precum au vândut ei acea parte de ocină. Deci domnia mea și împreună cu tot sfatul nostru n-am crezut acel zăpis, ci am judecat după legea țării și am aflat și cu dreptate cum ca să jure Toma Brae cu 24 de oameni buni, precum că au cumpărat el acea parte de moșie. Deci sluga noastră Toma el au jurat cu 24 de jurători înaintea lui Pătrașco log(ofăt) și dumnealui mărturisind înainte(a) noastră, am crezut că au jurat. Și au pus și ferăea înainte(a) a tot sfatul domnii méle. Iar Toma și cu soru-sa Anița, feciorii Andreicăi, ei au rămas din toată lege(a) țării. Pentru aceea, de acmu, să nu aibă a să ma(i) pârî, pentru această pâră, ci să aibă Toma Brae a-ș(i) stăpâni și cu frații lui, cu tot venitul. Și altul ca să nu s(e) mai amestece peste această carte a noastră. Aceasta scriem.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/24, f.6^v-7.

18.

Suret de la Costantin Moghila v(oie)vod, l(ea)t 7120 <1612>, iun(ie) 30

Dat-am carte domnii méle slugii noastre Toma Brae din Belcești ca să fie tare și puternic cu această carte a domnii méle a-ș(i) stăpâni și a-ș(i) opri de către toți și a cosi o parte de ocină din sat din Belcești în toat(ă) parte(a) Tomii Bobric, feciorul Andreicăi din satul Belcești, de vreme că sluga noastră Toma Brae au cumpărat toată parte de ocină a Tomii Bobric și Toma are și dresuri pre acea cumpăratură. Pentru aceea, nime să nu să pue împotriva pre carte noastră. Aceasta poroncim.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/25, f. 7v.

¹¹ *Ibidem*, nr. 59, p. 36-37.

19.

Suret de pe un zapis de vânzare fără de velet. < cca. 1615 >

Adică eu Nastasie, nepoata Dochii, fetii lui Andrăica din Belcești, de a mea bună voe, de nime sălită, nici asuprită, am vândut partea mea de ocină din Belcești, din a cincea parte, a triia parte. Ș-am vândut-u drept 22 taleri lui Pătrășcan, feciorul Tomii Brae din Belcești, cu tot venitul. Și la această tocmeală au fost Pătru, și Căzan diac, și Sava comișel din Dragomerești, și Andronic, și Andrian, și Grigorie păh(arnic), și Pătrașco din Hlăpești, și Ignat din Belcești, și alți mulți oameni buni, carii pentru credința ne-am pus și pecețile noastre către acel zapis ca să știe.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/26, f. 7^v-8^r.

20.

Suret iarăși de un zapis de vânzare, fără velet <1611, înainte de 18 octombrie >¹².

Adică eu, Ignat din Belcești, facem înștiințare precum au venit Toma, feciorul Andreicăi, la casa mea și, de a lui bună voire, de nime sălit, nici asuprit, ș-au vândut a sa driaptă parte de ocină, din sat din Belcești, din a cincea parte, a patra parte, însă parte(a) din jos. Ș-au vândut-o Tomii Brae din Belcești drept 30 taleri de argint, dinnainte lui Pavel din Belcești, și dinnainte lui Toader de acolo, și dinnainte lui Iosif tij, și dinnainte altui Toader tij de acolo, și dinnainte lui Ionașco tij de acolo. Și au fostă și alți mulți oameni buni și megiași când s-au vândută această ocină. Și s-au dat în mânule Tomii Brae ca să fie lui ocină neschimbată nici odănoar(ă) în véci preste acias[s]tă scrisoare a noastră întru carea ne-am pus și pecețile noa(s)tre.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/027, f. 8.

21.

Suret de pre o mărturie iară fără velet¹³

Adică eu Vasilie Prăjescul și pârcălab Neamțului scriem și dăm înștiințare cu această carte a noastră pentru rândul acestui om, anume

¹² *Ibidem*, nr. 57, p. 35.

¹³ *Ibidem*, nr. 218, p. 138-139. Datat <1613>, mai 30, după Vasile Prăjescu, pârcălab de Neamț în acel an.

Toma din Belcești, și frate-său Ignat, precum să se știe că au ei o curățitură și cu pomătu, aliasă și stâlpită din baștină de cătră Tăbuci și de cătră Franda. Iar Tăbuci au cules și poamele și livezile Tomii și Ignat și au zis că sânt a lui livezile acele. Iar Toma și Ignat au venit înainte(a) noastră și s-au pârât de față cu Tăbuciu pentru acel pomăt. Deci noi așa am socotit și am judecat împreună cu mulți oameni buni și slugi g<ospo>d, ca să jure care va voi Tăbuci și Flanda și cum or lua ei cu sufletele, așa să fie, și ș-au pus zi. Iar cându au fost la zi, Tăbuciu și cu Flanda n-au venit cu oameni, nici au jurat, și au rămas de soroc. Iar Toma și I[i]gnată, ei au venit la zi și ș-au pus și ferâia, precum a dovedit pre Tăbuci și pre Flanda, Toma Brae și cu fratele său Ignatie, și încă de două ori, fără de aceas[s]ta, ne-am încredințat precum i-au mai dovedit, precum am văzut la Toma Brae și la fratele său Ignat ispisoc de îndreptare și de dovedire, precum că iaste a lor driaptă ocină, iar Tăbuciu și cu Flanda n-au nice o triabă. Pentru aceea, li-am făcut și noi aceas[s]tă mărturie a noastră carii le-am tâmplat mulți oameni buni și slugi domnești, anume Ionașco spătar, și Haruțu diac din Rătești, și Căzan diac din Dragomirești, și Simeon pâh<arnic> din Totoești, și Vasilie comis de acolo, și alți mulți oameni buni și megieși de pe împrejură. Pentru care Tăbuci de acmu înainte și cu Flanda să n-aibă nicio tria<bă> întru acei pomeți și în curățitură, fără numai Toma și Ignată. Pentru care ni-am și iscălit. Și s-a scris la Niamțu, mai 30.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/28, f. 8^v-9^f.

22.

Suret de la Gașpar v(oie)vod, l(ea)t 7127 <1619>, av(gust) 6¹⁴

Facem înștiințarea <că au venit> înainte(a) noastră și înainte(a) boiarilor noștri Toma, feciorul Andriicăi, și sora lui Anița, și Dochița, fata Nastasăi, nepoata Andriicăi, strănepoata lui Crăciun Belcescul, și s-au pârât de față cu sluga noastră Toma Brae comișel și cu feciorul lui, Pătrașco slugeru(l), pentru trei părți de ocină din a cincea parte din jumătate(a) satului Belceștii, de cătră Șerbești, zicând ei că ar fi zălojit acele trei părți de ocină la sluga noastră Toma Brae și la feciorul lui, Pătrașco. Iar slugile noastre de mai sus scriși, Toma Brae și Pătrașco și cu feciorul lui, ei așa au răspunsă, că le-ar fi cunpărat pre bani gata în 89 taleri acele trei părți de ocină de la dâșii. Și au arătat înainte(a) noastră și

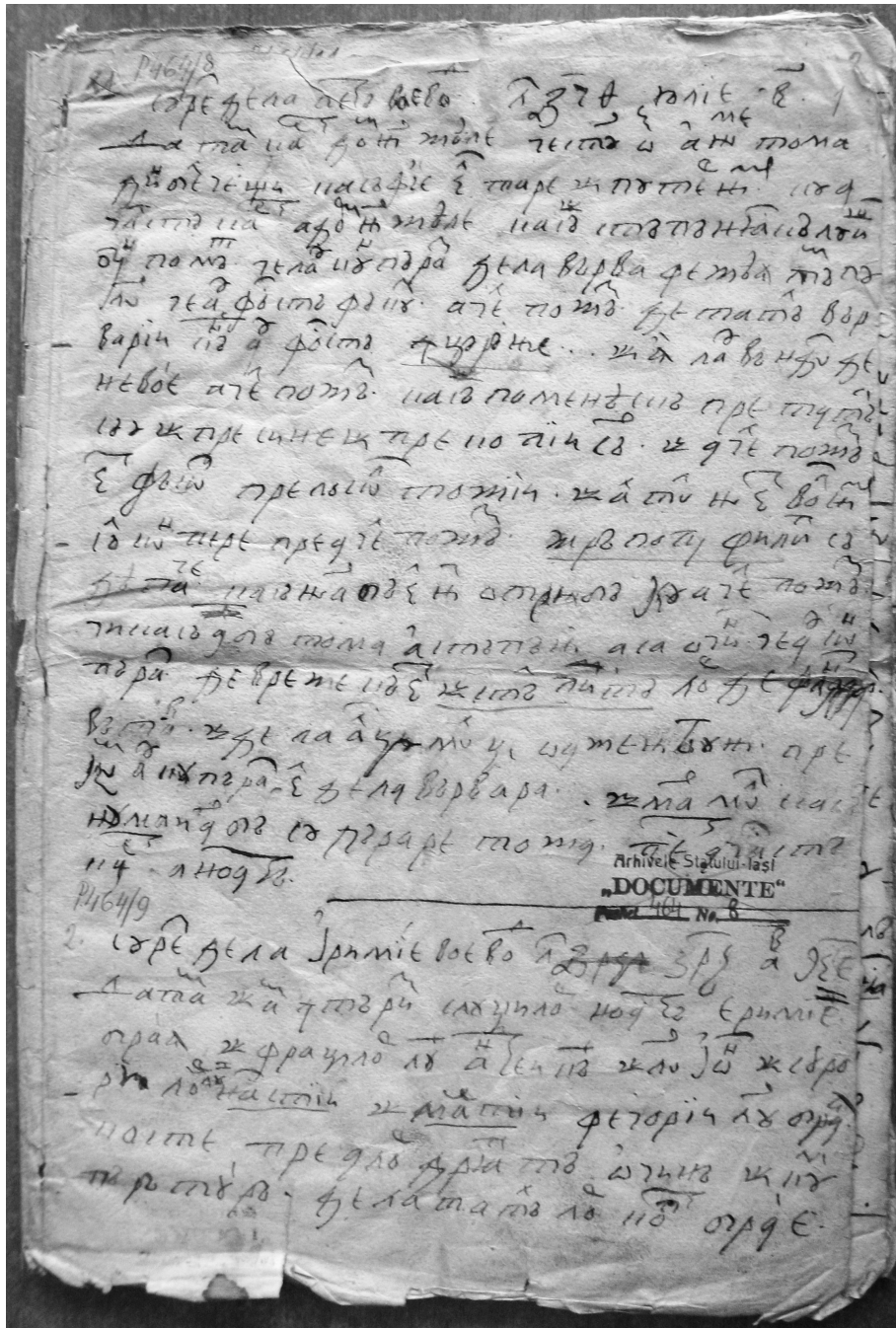
¹⁴ *Ibidem*, volumul IV, nr. 498, p. 390.

un ispisoc de la Ieremie Moghila v(oie)vod și alt ispisoc de la Costantin v(oie)vod și altul de la Radul v(oie)vod de cumpărătură și alt ispisoc de la Costantin v(oie)vod pentru acele părți, precum s-au mai pârât acei de mai sus scriși, Toma, feciorul Andreicăi, și sora lui, Anița, și Dochița, fetele¹⁵ Nastasii, nepoata Andreicăi, toți strănepoți lui Crăciun Belcescul, pre Toma Braia pentru acele trei părți de ocină de mai sus scriși și-au rămas rămași. Și atunce, pentru aceea, domnia mea, și împreună cu tot sfatul nostru, dacă am văzut acélé ispisoaice di cumpărătură de la alăți domni, și de atâte(a) pâri și ferâe de la Costantin v(oie)vod, domnia mea încă am judecat pre dânșii după legea țării și s-au îndreptat sluga noastră Toma Brae comișel și feciorul său, Pătrașco. Și am luat lor și ferâe 24 zloți. Iar Toma, feciorul Andreicăi, și sora lui Anița, și Dochița, fetele Nastasii, nepoata Andriicăi, toți strănepoți lui Crăciun Belcescul, ei au rămas din toată legea și să nu mai pârască de acmu nici a mai dobândi nici odinăoară în véci preste cartea noastră.

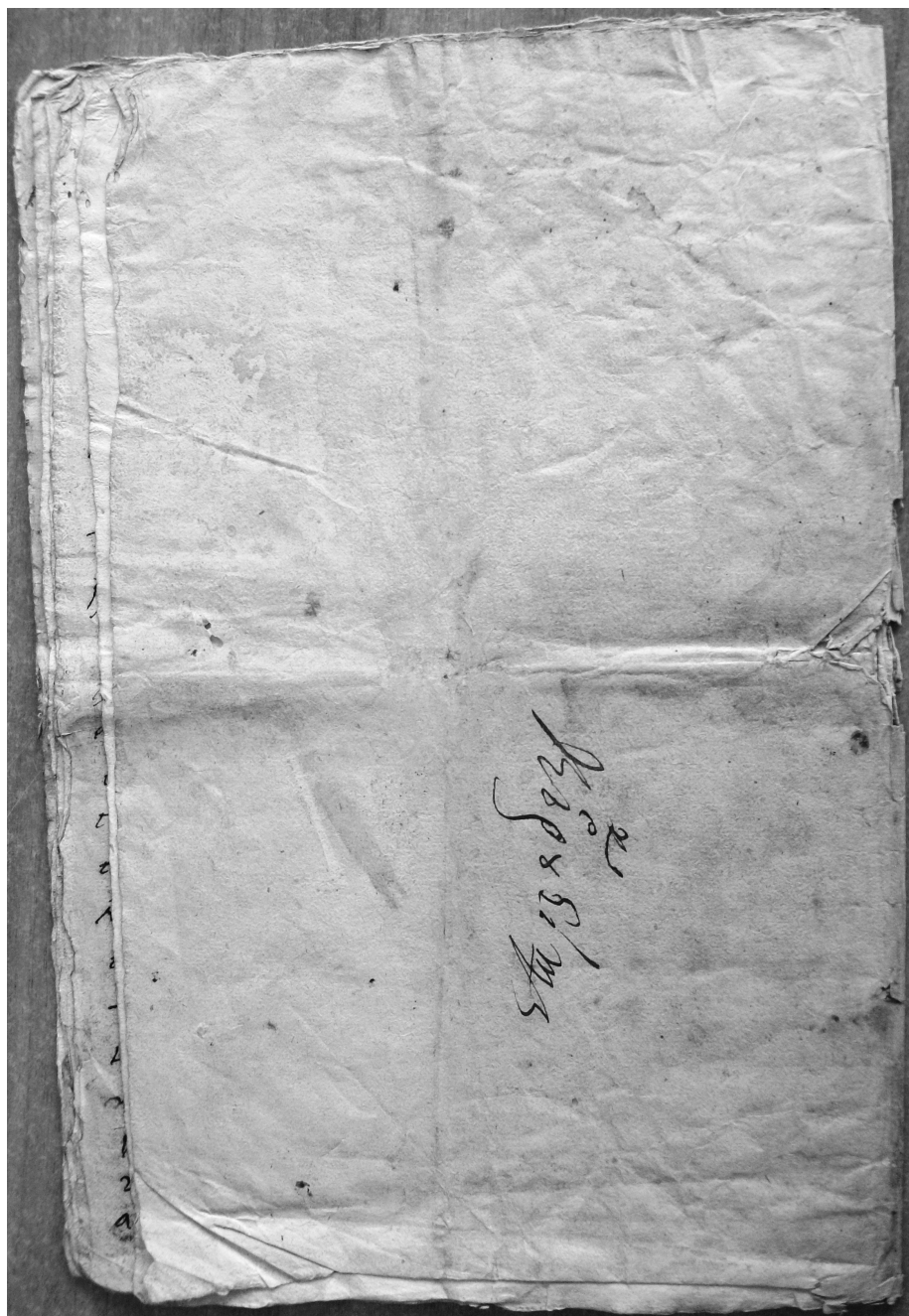
Toate astea 22 de zapise pentru Belcești s-au tălmăcit de Evloghie dascâl leat 7269 (1761), ianuarie 24.

Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale,
Documente, CDLXIV/29, f. 9^v-1^r.

¹⁵ Corect „fata”.

Fila 1^r a izvodului scris de Evloghie dascāl la 24 ianuarie 1761

Fila 11^v, cu însemnarea: „cărți rusești”

**A MANUSCRIPT OF DOCUMENTS REFERING TO THE
BELCEȘTI VILLAGE FROM THE NEAMȚ COUNTY,
WROTE BY EVLOGHIE THE MONK
(1761)**

Abstract

This article focuses on the genealogy of a noble family from the Neamț county, descending from Crăciun Belcescul, attested in a document dating from the 20th of December 1414. During a recent research at the National Archives from Iași, I discovered a manuscript containing a total of 22 translated documents, from the sixteenth and the seventeenth centuries. All documents refer to the descendants of Crăciun Belcescul. Out of the 22 documents, 16 are translations made after the, previously unknown originals.

The importance of this manuscript, compiled by Evloghie the monk, cannot be overstated, since some of Crăciun Belcescul's descendants are known only due to it. Moreover, these documents reveal the continuity of this family of landowners, who, starting from Crăciun Belcescul's time, from the fifteenth century, preserved the possession of the villages Belcești and Negoești, up to the first quarter of the seventeenth century.

Keywords: manuscript, documents, genealogy, family, Belcescul.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. *Siria și Egiptul în tratatele veneto-otomane.* Marco Minio a fost desemnat ambasador al Veneției pe lângă Poarta otomană îndată după ce s-a aflat de suirea pe tron a sultanului Soliman, în locul tatălui său, Selim, mort la 21 septembrie 1520. Misiunea lui era să-l felicite pe noul sultan și, totodată, să reînnoiască tratatul de pace turco-venețian. Cu toate că a fost numit la 7 noiembrie 1520, Marco Minio nu a părăsit Veneția decât la 21 mai anul următor și a sosit la Constantinopol în 27 septembrie. Între timp, Soliman a încheiat victorios prima lui mare campanie, care l-a făcut stăpân peste Belgrad (29 august 1521).

Ambasadorul venețian a fost primit în audiență la 29 octombrie, iar la 11 decembrie a fost semnată pacea¹. Marco Minio a plecat din Istanbul la 13 ianuarie 1522, iar în 13 februarie a ajuns în Creta, unde și-a redactat relația asupra misiunii abia încheiate, datată în „ultima zi” a aceleiași luni. Ea nu a fost, însă, citită în Senat decât la 8 aprilie 1522². Textul cu pricina este deosebit de prețios, deoarece ne arată în amănunt cum s-au desfășurat la Poartă discuțiile în vederea confirmării tratatului între cele două puteri. Examinarea atentă a relației lui Marco Minio este de natură să limpezească definitiv motivul pentru care în tratatul din 1540 este modificată și în parte dispăre așa-numita „clauză pontică”, care suna astfel: „negustorii și oamenii numiților principii care călătoresc în numele Veneției în țările mele bine protejate, pe apă și pe uscat, cu galere (*kadirga*), cu coci și cu alte corăbii mici, la Istanbul, la Galata, la Trabzon și la Kefe, să vină și să plece fără opreliști, în locurile care îmi aparțin, dinăuntrul și din afara Strâmtorii”³.

¹ A fost vorba, bineînțeles, de o ‘*ahd-name*, adică de un act unilateral al sultanului.

² Datele prezentate au fost extrase din introducerea la ediția textului, datorată lui Eugenio Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, Serie III, t. III, Firenze, 1855, p. 70.

³ Trad. Anca Popescu, *Anul 1540 și problema “închiderii” Mării Negre otomane*, în *SMIM*, XXIII, 2005, p. 190. Tot domnia sa a aplicat denumirea “clauză pontică” textului citat.

De la bun început Marco Minio subliniază că, dacă ar fi plecat mai curând și l-ar fi găsit pe sultan în Constantinopol, ar fi obținut „multe lucruri” care așa i-au fost refuzate. Deoarece sultanul îl aștepta cu nerăbdare pe trimisul venețian, dornic să reînnoiască pacea cu Serenissima înainte de a purcede la asediul Belgradului. Iar întârzierea i-a provocat multă nemulțumire. Numai că, după cum precizează tot Minio, această întârziere a fost „voluntară”, spre a aștepta tocmai rezultatul confruntării de la Belgrad⁴...

Insistențele ambasadorului pentru a dobândi restituirea prizonierilor făcuți de turci în cursul incursiunilor în teritoriile venețiene, precum și a două corăbii capturate, care se găseau în portul din Istanbul au fost zadarnice. În final, pașalele cu care a vorbit i-au spus că sultanul dorea să confirme pacea „cu această condiție, să nu se mai pomenească despre pagubele suferite de o parte și de cealaltă, așa cum s-a făcut la încheierea păcii cu predecesorii săi”⁵.

După ce Marco Minio trece în revistă și discută două clauze adăugate în tratat la cererea părții otomane, la rândul lui semnaleză clauzele modificate la insistențele sale. Era vorba mai întâi de chestiunea inspectării suplimentare a corăbiilor venețiene la Gallipoli, după ce acestea fuseseră cercetate odată în portul din Constantinopol. Această „rea obișnuință”, practică doar în ultima vreme, a fost eliminată, spre marea satisfacție a tuturor celor ce navigau în acele părți. A doua clauză privea faptul că, în caz de litigiu al bailului, el nu mai putea fi adus în fața cadiului, „cum se făcuse până acum” și era lucru de rușine (*cosa molto vergognosa*). Dacă cineva avea o pricină cu bailul, el trebuia chemat înaintea Porții, iar dacă sultanul era plecat, în fața loțiitorului său. Nu mai stăruia asupra altor clauze, ci voi cita în întregime pe cea care interesează nemijlocit problema „clauzei pontice”:

„... E perchè nelli altri capitoli delle paci per avanti concluse si dicea che li nostri mercadanti possano praticar a Costantinopoli, Pera, Trebisonda e Caffa ec., non facendo menzione alcuna della Soria né dell'Egitto, li ho fatto aggiunger: in Alessandria, Cairo e per tutte le scalosie [scali] della Soria, perchè mi è parso molto conveniente e sicuro per li mercadanti e robe che sono in quelle parti, che siccome sono particolarmente nominati li lochi detti di sopra, così *etiam* fossero nominati quelli che nuovamente sono stati conquistati per questo Signore, acciò che in ogni tempo fosse rimossa ogni cavillazione che si potesse fare”⁶.

⁴ E. Alberi, *op. cit.*, p. 80-81.

⁵ *Ibidem*, p. 81-85.

⁶ *Ibidem*, p. 88.

Aşadar, deoarece ultimele cuceriri otomane, Siria și Egiptul, nu figurau în precedentul tratat veneto-otoman, din vremea lui Selim, Marco Minio a cerut și obținut – spre a împiedica orice eventuală șicanare a negustorilor venețieni din acele părți – ca în tratat să se menționeze drept locuri accesibile pentru negoț și Alexandria și Cairo, pe lângă Constantinopol, Pera, Trebizonda și Caffa. Or, în tratatul veneto-otoman ulterior, din anul 1540, ultimele două toponime dispar. Iar pretutindeni, fie că era vorba de Constantinopol și Galata sau Alexandria Egiptului și celelalte „schele” din Siria și Egipt, fie de strâmtoarea Dardanele, corăbiile venețiene trebuiau să ceară o autorizație prealabilă de intrare de la comandantul otoman de la fața locului⁷. Interesant este că la Veneția, după ce a fost adusă forma preliminară a tratatului, din 28 iulie 1540, în care la acest articol se aminteau și în general toate cetățile cu porturi, s-a discutat și reacționat mai întâi prin propunerea ca ambasadorul Alvise Badoer să încerce să valideze „vechile capitulații”, știindu-se prea bine că acestea „au nevoie mai curând de o bună aplicare, decât de vreo schimbare sau inovație”⁸. Până la urmă s-a cerut ca permisul de intrare să fie limitat doar la porturile din Constantinopol, Alexandria și Lepanto⁹. Cu alte cuvinte, restul porturilor otomane ar fi trebuit să rămână libere pentru navele venețiene¹⁰. Dar, în forma finală a tratatului, din 2 octombrie 1540, această clauză a căpătat următoarea formă: „negustorii și oamenii principilor sus-amintiți [ai Serenissimei] când vor voi să vină în țările mele bine protejate, pe apă sau pe uscat, cu ale lor galere (*kadirga*), coci sau alte ambarcațiuni mici, să poată veni și pleca, în prietenie fiind, la Istanbul, Galata sau în alte porturi din Arabia sau la Alexandria Egiptului sau din strâmtoarea Gallipoli, sau la porturile Inebahti/Lepanto și Preveza și la portul Modon, pe neașteptate să nu meargă, ci mai întâi să informeze pe comandantul [cetății] (*dizdar*) pentru [obținerea unui] permis de

⁷ Vezi L. Bonelli, *Il trattato turco-veneto del 1540*, în volumul: *Centenario della nascita di Michele Amari*, Palermo, 1910, p. 337 și 343; vezi și Alessio Bombaci, *Ancora sul trattato turco-veneto del 2 ottobre 1540*, în „Rivista degli studi orientali”, vol. XX, 1943, p. 373-381.

⁸ L. Bonelli, *op. cit.*, p. 362.

⁹ *Ibidem*: „La domanda di permesso si limiti almeno ai porti di Costantinopoli, Alessandria e Lepanto”.

¹⁰ Într-o primă redactare a acestor instrucțiuni se solicita intrarea liberă în oricare port otoman: “Che non sia necessario alle navi veneziane che vogliono, anche se non spinte da forza maggiore, entrare in un porto turco chiedere permesso alle autorità” (*Ibidem*, p. 361).

intrare”¹¹. Era, într-adevăr, o schimbare majoră față de regimul anterior al navelor comerciale venețiene, inclusiv dispariția dintre destinații a cetăților-porturi din Marea Neagră (Caffa și Trebizonda). De acum încolo, așa cum a arătat d-na Anca Popescu, accesul în Marea Neagră nu era nici interzis, dar nici lăsat liber, ci rămânea la cheremul autorităților otomane.

Chipul în care s-a procedat la pregătirea tratatului din 1521, consemnat de Marco Minio, este deplin lămuritor și pentru modificarea „clauzei pontice” la 1540. Nu poate fi vorba într-adevăr în nici un caz de vreo neglijență în redactare, cu atât mai mult cu cât forma preliminară a textului a fost trimisă și examinată atent la Veneția.

2. Radu vodă cel Mare și mănăstirea Vatoped. Într-o pătrunzătoare exegeză asupra textului unui hrisov din 27 iulie 1533, emis de vodă Vlad Vintilă de la Slatina, dl. Petre Ș. Năsturel a demonstrat pentru prima oară că legăturile Țării Românești cu mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos datează din vremea voievozilor Vlad Călugărul și Radu cel Mare, mai exact din intervalul 1492-1495¹². În hrisovul cu pricina sunt amintiți drept ctitori ai mănăstirii athonite, fără a fi nominalizați, „sfânt răposatii bunici și părinți ai domniei mele”¹³, adică într-adevăr, așa cum a observat Petre Ș. Năsturel, tocmai Vlad vodă Călugărul și Radu vodă cel Mare. Pe de altă parte, același document pare să sugereze că ultimul chiar a „restaurat un paraclis al mănăstirii închinat Sfântului Ioan Botezătorul”¹⁴.

Descoperiri mai noi întăresc în chip substanțial concluzia referitoare la relația strânsă a lui Radu vodă cel Mare cu mănăstirea Vatoped (pentru Vlad Călugărul nu există deocamdată asemenea mărturii!). Este vorba mai întâi de o poruncă a sultanului Baiazid II din data de 5 decembrie 1508, în care se precizează că mănăstirea Vatoped „aparține” voievodului Radu al Țării Românești. De fapt, actul acesta se referă la o poruncă precedentă, din 22 mai 1504, care astfel constituie termenul *ante quem* al legăturii lui Radu vodă cu mănăstirea athonită¹⁵. Din punct de

¹¹ Am folosit traducerea după original a d-nei Anca Popescu, *op. cit.*, p. 191; vezi și L. Bonelli, p. 343.

¹² Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 89-90.

¹³ **DRH, B**, vol. III (1526-1535), întocmit în cadrul seminarului de paleografie slavă, condus de Damaschin Mioc, București, 1975, nr. 164, p. 265.

¹⁴ Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 90.

¹⁵ Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I.* Kritische Edition und Wissenschaftlicher Kommentar, Thessaloniki, 1995, doc.nr. 13, p. 73 și 83.

vedere cronologic ajungem în epoca în care și Ștefan cel Mare al Moldovei ajuta așezământul athonit, construind acolo „arsanaua” (portul mănăstirii), din care astăzi se păstrează o clădire – un adăpost pentru corăbii – cu binecunoscutul basorelief de pe fațadă, care-l înfățișează pe el însuși și are data 7004 (1496)¹⁶.

Într-o discuție cu colegul Radu Păun, domnia sa mi-a atras atenția și asupra unei alte mărturii revelatoare ieșite de curând la iveală: icoana păstrată în catedrala cu hramul Sf. Dimitrie din Bitola, cu imaginea Sf. Fecioare „Vatopedina”. Icoana deci provine fără doar și poate de la mănăstirea athonită. Așezată pe tron, cu pruncul Isus în brațe, Maica Domnului este încadrată de Sf. Ioan Botezătorul și de... Radu vodă al Țării Românești, reprezentat în mărime naturală. În dreptul capului, pe care poartă coroană, o inscripție în limba greacă atestă că avem de-a face cu „...credinciosul stăpân și autocrator al întregii Ungrovlahii Ioan Radul voievod și nou ctitor”. Iar o altă inscripție, tot în limba greacă, aflată la baza icoanei, în dreptul tronului Fecioarei, vădește că: „Acest iconostas a fost făcut în anul 1502, în luna noiembrie 28, în vremea egumenului Chir Neofit. Amin”¹⁷. Ceea ce trebuie reținut cu precădere este portretul neobișnuit al domnului Țării Românești. Silueta lui are practic înălțimea Sf. Ioan Botezătorul și nu cunosc vreun alt exemplu de portret domnesc de o asemenea dimensiune pe o icoană.

3. Averele lui Petru Cercel. Cu prilejul pregătirii textelor pentru cel dintâi volum suplimentar la seria veche a *Călătorilor străini despre țările române*, a fost tălmăcită în românește de către Dl. Marian Coman o bună parte din scrisoarea din 27 ianuarie 1584 a ambasadorului englez la Poartă, William Harborne. Aici putem citi, printre altele, că Petru vodă Cercel, domnul Țării Românești „i-a chemat dinaintea sa pe cei doisprezece baroni ai acelei provincii, ale căror venituri anuale se spune că depășesc suma de 100 000 de ducați. După ce le-a arătat acestora situația sa foarte grea, le-a cerut ca, pe o perioadă de patru ani, pentru a-și asigura nevoile, tot ceea ce va depăși 1 000 de ducați anual din venitul fiecăruia să îi revină lui, fără vreo obligație”. O asemenea măsură extraordinară, chiar dacă a fost aplicată, nu a avut o durată prea mare, deoarece domnia

¹⁶ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, ed. a II-a, cu o prefață de Mircea Păcurariu, Pitești, 2003, p. 119.

¹⁷ Mirjana M. Mašnić, *The icon of the Holy Virgin Vatopedini with a Portrait of vovoda Ioan Radul*, în “Zbornik radova Vizantološkog instituta”, XL, 2003, p. 313-314.

lui Petru Cercel s-a încheiat la 20 mai 1585, după „ani 2 fără de 3 luni”¹⁸. Totuși, domnul a trecut munții în Transilvania, unde a fost reținut, cu multe bunuri și o consistentă sumă de bani. Iar în cazul său este chiar posibil să stabilim despre ce sumă este vorba.

S-a păstrat o întreagă corespondență în legătură cu deposedarea fostului domn al Țării Românești. Dar din aceasta prezintă un deosebit interes doar scrisoarea pe care Petru Cercel a alcătuit-o probabil la 1 iunie 1588. Fiindcă aici prințul valah face o socoteală amănunțită a banilor confiscați. Astfel, el susține că la intrarea în Transilvania a avut nici mai mult, nici mai puțin decât 500 000 de ducăți. El știa că din aceștia au fost trimiși sultanului nu mai mult de 117 000 de ducăți¹⁹. Dacă autoritățile ardeleni ar fi pretins că boierii săi care s-au înapoiat în Țara Românească ar fi dus o „mare sumă de bani”, de asemenea se știa că aceștia nu au luat cu ei mai mult de șaptezeci de mii de ducăți.

Franco Sivori susține, în schimb, că fostul domn a împărțit „la zece boieri din cei mai credincioși” suma de 150 000 de ducăți, ca să-i „salveze”. Dar suma pare să fie exagerată, căci în 1632 fiii lui Teodosie Rudeanu au trebuit să restituie vistieriei doar șase mii de galbeni²⁰. Cu alte cuvinte, dacă a fost vorba, într-adevăr, de zece boieri credincioși, printre care s-a numărat și Teodosie Rudeanu, atunci suma de bani indicată de însuși fostul domn pare să fie cea reală.

Cât despre cheltuielile cu diferiți ceauși sau alți slujitori ai Porții, adaugă Petru Cercel, curtea princiară transilvăneană nu a putut cheltui mai mult de zece sau douăsprezece mii de ducăți. Așa încât din jumătatea de milion de ducăți cu care a părăsit Țara Românească mai rămâneau cel puțin 300 000. Dacă s-ar fi pretins, însă, că o serie de nobili ardeleni s-au înfruptat și ei din banii și bunurile sale, el era gata să admită că așa s-au pierdut încă vreo 100 000 de ducăți. Rămâneau deci 200 000 de ducăți,

¹⁸ Vezi discuția la Ștefan Andreescu, *Despre mănăstirea Plumbuita și un fragment din cronică Țării Românești*, în Idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori*, ediția a doua revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2007, p. 60-61.

¹⁹ S-a păstrat un inventar al banilor și bunurilor lui Petru vodă, din 21 iunie 1585, care însă a fost atribuit unui voievod al Moldovei (Hurmuzaki, III/1, București, 1880, nr. LXXV, p. 90-91). Dat fiind că la un moment dat este menționată o „perla grande, che portano nella orecchia” trebuie să ne gândim că este vorba desigur de Petru Cercel.

²⁰ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593-1601)*, București, 1997, p. 362. În act se spune limpede: „...c-au dat Pătru vodă tatei [Teodosie Rudeanu] galbeni șase mie” (**DRH, B**, vol. XXIII, întocmit de Damaschin Mioc, București, 1969, nr. 409, p. 610).

„oltre i miei mobili, che furono oro, argento, fodere pretiose e gioie, che valevano ancora fino a centocinquanta mila ducati”²¹.

Suma de jumătate de milion de ducăți cu care vodă Petru Cercel a trecut munții, după nici doi ani de domnie, este fără doar și poate uimitoare. Și trebuie să precizăm că el a achitat tributul datorat Porții pentru anul financiar 1583-1584²². Lăsând la o parte banii confiscați de la marii boieri, membri ai sfatului domnesc, această sumă ne arată cât de mari erau, încă, resursele Țării Românești în epocă.

4. „*Din principe fără grai a devenit bun vorbitor*”. Un izvor de seamă cu privire la criza politică din Moldova din anul 1523, de curând semnalat și examinat în forma sa integrală, este *jurnalul* cancelarului polon Cristofor Szydłowiecki despre misiunea lui, ca emisar al regelui Sigismund I, la reuniunile de la Wiener Neustadt și Bratislava. Acolo s-au discutat cu reprezentanții regelui Ungariei, printre altele, măsurile de luat împotriva domnului Moldovei, Ștefăniță, în urma conflictului său cu marii boieri și, apoi, cu însuși regele Poloniei. Pe lângă o delegație de boieri moldoveni, care pleda neconținut pentru înlăturarea și înlocuirea domnului, în data de 7 noiembrie 1523 la Bratislava a sosit, însă, un sol al lui vodă Ștefăniță, care a expus punctul de vedere oficial, al domniei, cu privire la cauza conflictului. Iată-l:

„Pe de altă parte solul spune că voievodul nu a ucis pe nimeni cu mâna lui, nu s-a dat la nici o faptă tiranică împotriva dreptății, deși a dat ordin pe drept să fie scurtat de cap Arbore din cauza necredinței și a neomeniei pe care <acesta> a arătat-o împreună cu fiul său față de el, de către care a fost tratat foarte rușinos. Auzind acestea Șarpe a fugit ca un vinovat; cât timp aceștia s-au aflat în țară se bucurau de toată autoritatea, iar voievodul nu a putut face nimic fără acordul lor. Pe unul l-a scurtat de cap și celălalt a fugit, din principe fără grai a devenit bun vorbitor, care a început în curând să rânduiască totul cu chibzuință, să aibă grija

²¹ Hurmuzaki, III/1, nr. XVII, p. 452; altă ediție, E. Šmurlo, *Rosiiia i Italiia*, II-2, Sanktpeterburg, 1913, p. 436-438.

²² C. Luca, *Il principe valacco Petru Cercel e Venezia. Documenti inediti [1588]*, în „Ateneo Veneto”, an. CLXXXVIII, vol. 39, 2001, p. 110. Același autor a cunoscut actul discutat în cele de față, însă doar l-a semnalat, cu unica precizare că este „un scurt memoriu asupra sumelor de bani aflate la Sigismund Báthory” (Idem, *Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească*, București, 2000, p. 99). Pe de altă parte, „memoriul” cu pricina nu a fost adresat cancelarului Jan Zamoyski, ci cardinalului legat Annibale Aldobrandini, pe punctul să plece în Polonia.

veniturilor sale și să dispună totul din autoritate proprie. Pe toți supușii și i-a făcut recunoscători astfel încât îl iubesc cu foarte mare înflăcărare, căci le-a micșorat birurile, sarcinile șerbilor și prețul sării. Arbore cum-părase din veniturile palatinului în toate ținuturile multe bunuri pe sume mari, le-a trecut pe numele său și al fiilor săi și unde a dat o mie pentru bunuri a scris două mii, unde a dat treizeci, a scris șaizeci, pentru ca în cazul în care ar fi fost silit vreodată să le dea înapoi bunurile vândute cu forța să primească măcar ca un fel de dobândă o sumă egală celei inițiale, iar voievodul de acum le iartă tuturora dobânzile amintite sau jumătate din toate sumele, le-a dat nobililor posibilitatea ca oricine ar vrea să dea jumătate din sumă să își recapete bunurile pe care le cumpărase Arbore și le-a făcut și le face zi de zi supușilor lui multe alte binefaceri, prin care le-a sporit dragostea pentru el”.

În plus, solul lui Ștefăniță vădea că acesta ar fi dispus să acorde o amnistie generală pentru boierii „fugari”, cu excepția lui „Șarpe”(Cozma), „Cărăbăț”(Petre) și „marele logofăt”, adică Gavril Troțușan²³.

Așa după cum a subliniat autoarea prezentării izvorului, datele despre prima parte a întrunirii erau în bună măsură cunoscute din corespondența lui Szydłowiecki, dar și din alte documente, mai demult publicate, însă dezbaterile cu privire la chestiunea moldoveană și mai ales această intervenție a solului moldovean, care redă versiunea oficială asupra celor întâmplate, au ieșit la iveală abia cu ocazia editării jurnalului cancelarului polon în anul 2004, la Budapesta²⁴. Dincolo, totuși, de acest aspect, mi se pare că însemnătatea majoră a documentului rezidă în faptul că aflăm că, până la urmă, în reuniunile de la Wiener Neustadt și Bratislava nu s-a luat nici o hotărâre de a acționa contra voievodului Moldovei. Și asta din teama aproape obsesivă ca nu cumva, profitând de împrejurări, „turcul să pună stăpânire pe pavăza nu de mică importanță a regatelor noastre laolaltă” (Polonia și Ungaria)²⁵. Deoarece, cum se spune în altă parte a documentului, „țara Moldovei este ca un zid protector al regatelor Ungariei și Poloniei”²⁶.

ȘTEFAN ANDREESCU

²³ Daniela Felicia Gheorghieș, *Moldova în sistemul politic internațional. Extrase din jurnalul cancelarului polon Cristofor Szydłowiecki din 1523*, în “Arhiva istorică a României”, serie nouă, I-2, 2004, p. 319-320.

²⁴ *Ibidem*, p. 308-309.

²⁵ *Ibidem*, p. 310.

²⁶ *Ibidem*, p. 311.

1. Clopotul lui Ștefan cel Mare de la Mănăstirea Neamțu.

Cu prilejul omagierii lui Ștefan cel Mare în 2004, am sperat că o (mică) parte din fondurile alocate de Stat va fi folosită pentru opere științifice ca acelea prilejuite de serbările din 1904 și 1957. Am sperat că se vor face ediții anastatice ale unor lucrări care au rămas de neînlocuit, în ciuda trecerii timpului: *Bisericile lui Ștefan cel Mare* de G. Balș²⁷ și *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*²⁸. Au fost speranțe deșarte. Ca urmare, am început să adun referințele despre obiecte și inscripții, manuscrise și însemnări cu care ar trebui completat *Repertoriul* din 1958. Publicarea studiului postum al cercetătoarei Valentina Pelin²⁹ mi-a ușurat misiunea, în sarcina mea rămânând inscripțiile de tot felul³⁰. Capitolul cel mai bogat în recuperări s-a dovedit cel despre clopote. Povestea unuia dintre ele mi se pare semnificativă din mai multe puncte de vedere.

Într-o broșură de popularizare, N. Iorga a scris despre un clopot pe care Ștefan cel Mare l-ar fi dăruit Mănăstirii Neamțului în **1485**, în vremea egumenului Pimen. Inscripția – dată numai în traducere românească – era luată dintr-o lucrare *necitată* a lui Jacimirskij³¹. După Iorga, G. Balș a dat informația ca sigură („La **mănăstirea Neamțului** e un clopot din 1485”³²); în același timp, dorind să copieze inscripția (după cum recomandase N. Iorga), Ioachim Crăciun a constatat cu surprindere că la Neamțu nu exista un asemenea clopot³³! Față de această absență, el a formulat un șir de întrebări foarte logice: „Între 1862³⁴ și 1925, Iațimirschi n-a putut să vadă deci acest clopot. Atunci, de unde a cules inscripția, care e atât de precisă, încât pare copiată de pe clopot? S-o fi

²⁷ A format anul XVIII, 1925, fasciculele 43-46 din **BCMI**. Volumul poartă anul 1926.

²⁸ Sub redacția lui M. Berza, București, 1958. Împreună cu acest volum, trebuia să apară și o culegere de studii, care, însă, a mai așteptat câțiva ani, ieșind de sub tipar abia în 1964: *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, îngrijită tot de M. Berza.

²⁹ *Manuscrise din domnia lui Ștefan cel Mare*, în **AP**, III, 2007, 2, p. 105-122 (I) și IV, 2008, 2, p. 249-325 (II).

³⁰ În curs de publicare în **AP**.

³¹ N. Iorga, *Mănăstirea Neamțului. Viață călugărească și muncă pentru cultură*, Vălenii de Munte, 1912, p. 16; în ediția a doua (*Monastirea Neamțului...*, M-rea Neamț, 1925), p. 22.

³² G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 266; inscripția, în traducere, la p. 266-267.

³³ Cf. Ioachim Crăciun, *Inscripții de la M-rea Neamțului*, în **AIINC**, IV, 1926-1927, p. 429-433.

³⁴ Anul unui mare incendiu: v. *infra*, nota 16.

găsit între scoarțele vreunei cărți vechi – din care și-a însușit atâtea! – și s-o fi transcris de-acii ? De altfel, dintre toți culegătorii de inscripții de la Mănăstirea Neamțului, *numai* Iațimirschi o cunoaște³⁵.

După încercarea și întrebările lui Ioachim Crăciun, problema n-a mai stârnit, se pare, curiozitatea nici unui cercetător. Dania lui Ștefan cel Mare a fost menționată în continuare sub anul 1485, după broșura lui N. Iorga³⁶.

O semnalare a lui Emil Turdeanu³⁷ mi-a atras, întâmplător, atenția asupra faptului că N. Iorga dăduse și textul slav al inscripției de pe clopot, într-o comunicare făcută la Academia Română în decembrie 1911 și tipărită în anul următor³⁸; o însoțise cu următoarea „trimitere” bibliografică: „Iațimirschi singur (p. 600) dă această inscripție a clopotului, pe care n-am putut-o controla”³⁹. Însă lucrarea lui A. I. Jacimirskij nu se află citată ca atare în note, cum ar fi fost de așteptat, ci titlul ei e doar parafrizat în textul comunicării: „Catalogul de manuscrise slavone al lui Iațimirschi (în *Sbornicul* Academiei din Petersburg, 1905)”⁴⁰.

În adevăr, în uriașa carte a lui Jacimirskij se află, la pagina indicată (într-un grupaj de informații despre Mănăstirea Neamțului), povestea clopotului, a cărui inscripție fusese copiată pe la 1857 de ieromonahul Andronic⁴¹; incendiul din 1862⁴², care a distrus și o parte din bibliotecă, a topit clopotul⁴³.

Numai că, în acest punct, au început alte nedumeriri. Jacimirskij datează clopotul în anul **1392**, interpretând astfel data din transcrierea ieromonahului Andronic: **6901 septembrie 1**. N. Iorga a vrut să corecteze

³⁵ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 430.

³⁶ Constantin N. Tomescu, *Scurtă povestire istorică despre Sfânta Mănăstire Neamțu și despre așezările monahale supuse ei*, Mănăstirea Neamțu, 1942, p. 18; Diacon Ioan Ivan și Preot Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 43, 154; Iulian Marcel Ciubotaru, *Stareți ai mănăstirilor Neamț și Putna din a doua jumătate a secolului XV*, în „Elanul”, nr. 106, decembrie 2010, p. 11, nota 64.

³⁷ Émile Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p. 133.

³⁸ N. Iorga, *Contribuții la istoria Bisericii noastre*, în **AARMSI**, s. II, t. XXXIV, 1911-1912, p. 458.

³⁹ *Ibidem*, p. 457.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 454.

⁴¹ Andronic Badea (Badenschi) din Lunganii de la Cârlișu: cf. Augustin Z. N. Pop, *Părintele Andronic cărturarul (1820-1893)*, în „Viața Basarabiei”, IX, 1940, 7-8, p. 27 (445) – 32 (450).

⁴² Duminică, 25 noiembrie 1862, a fost un incendiu la Neamț: „împreună cu biblioteca toată și clopotele s-au topit” (Olimpia Mitric, *Manuscrise românești din Moldova*. *Catalog*, I, Iași, 2006, p. 331; subl. mea).

⁴³ A. I. Jacimirskij, *Slavjanskije i ruskie rukopisi rumynskich bibliotek*, Sankt-Petersburg, 1905, p. 600 (textul slav) și nota 1.

datarea, dar a încurcat-o și mai mult, punând „anul 6093 (1485) luna lui septembrie 1”! Nu se poate înțelege cum s-a ajuns de la **6901** din textul slav la **6093** (care ar însemna A.D. 585 !) în traducerea românească... Nu se poate înțelege, de asemenea, de ce 6901 nu a fost îndreptat în **6991**, ci s-a optat pentru **6993** (devenit, însă, 6093). Grabei, desigur, și neatenției se datorează aceste erori derutante, care au dus la „întinerirea” daniei cu doi ani.

De fapt, ieromonahul Andronic a omis la copierea văleatului cifra zecilor (litera-cifră **ч** = 90). Astfel încât – ținând seama și de menționarea egumenului Pimen în mai 1482⁴⁴ – văleatul trebuie îndreptat în **6991**; și, întrucât la vremea aceea anul începea la 1 ianuarie, data corectă este **1 septembrie 1483**.

Povestea nu se oprește aici. Ieromonahul Andronic a transpus văleatul în A.D. 1392; cu un artificiu de logică, Jacimirskij a acceptat această datare, deși era deja cunoscut că la 1392 nu domnea nici un Ștefan voievod. Și încă nu a fost numai atât. Informația despre „egumenul kyr popa Pimen” de la 6901 a intrat și într-o listă de egumeni ai Mănăstirii Neamțului⁴⁵.

Îndepărtarea de informația primară (care trebuia folosită și ea cu îndreptările arătate !) a făcut ca „știrile” despre clopotul de la 1392–1393 și despre egumenia lui Pimen la acei ani să-și continue viața în chip separat⁴⁶, paralel cu știrile despre clopotul de la „1485” și egumenia „altui” Pimen, *Pimen III*, cel atestat documentar la 9 mai 1482⁴⁷. Și astfel, inexistentul personaj de la 1392–1393 a devenit unul dintre ... ucenicii lui Nicodim de la Tismana, care ar fi avut un rol fondator în istoria obștei nemțene⁴⁸.

În fapt, succesiunea vechilor egumeni ai Neamțului rămâne un subiect deschis pentru cercetări serioase.

Întâmplarea este pilduitoare pentru capcanele pe care le are de întâmpinat cercetătorul care vrea să reconstituie părți din istoria Bisericii noastre. Colportate de vechi scriitori – istorici eclesiastici cu mari merite,

⁴⁴ **DRH**, A, vol. II (1449-1486), întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 374, nr. 245.

⁴⁵ A. I. Jacimirskij, *op. cit.*, p. 597.

⁴⁶ Diacon Ioan Ivan și Preot Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 281 și nota 7.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 283 și nota 21.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 26-27 („Tradiția ... este atât de puternică, atât de vie, încât nu poate fi ignorată”). E de mirare că autorii n-au observat că satele Dvorenști, Buzăți și Fântânele – socotite a fi dăruite la 1397 de Ștefan I, donatorul clopotului la 1393 (*ibidem*, p. 281, nota 7, după Narcis Crețulescu) – se află în documentul din 9 mai 1482, care îl menționează pe egumenul Pimen. Anul 1397 a fost introdus în circuitul științific (pseudo-științific...) de Paisie Velicovschi, care a copiat documentul din 1482, schimbându-i văleatul, din 6990 în 6905 (**DRH**, cit., p. 375).

dar cu totul lipsiți de spirit critic, gata să accepte orice informație, scrisă sau orală, și doritori nu să elimine vreuna dintre ele, ci să le potrivească pentru a le păstra pe toate! –, preluate apoi de istorici, mai vechi sau mai noi, aceste așa-zise tradiții sufocă, de fapt, cercetarea științifică și împiedică restabilirea corectă a realităților și evoluțiilor istorice. Folosirea cu prudență a acelor vechi scrieri și strădania de a restabili legătura directă cu informația primară (izvorul istoric) ar trebui să se impună ca reguli de fier în asemenea cercetări.

Se vede, deopotrivă, ce înseamnă sistemul defectuos al trimiterilor bibliografice, lipsa de atenție a istoricului („păcate” în care putem cădea oricând, cu destul ușurință) și, încă o dată, îndepărtarea de izvorul istoric și orbecăirea printre „tradiții” și interpretări confuze.

Este, probabil, necesar să ne reamintim cuvintele lui N. Iorga despre „nevoia de a recurge întâi la izvoare, căutând pe urmă numai anumite corectări la interpretii lor”⁴⁹. În îmbulzeala scrisului istoric de astăzi, o observație ca aceasta nu poate fi decât un îndemn benefic.

Atât lucrarea lui A. I. Jacimirkij din 1905, cât și cea a lui N. Iorga din 1911 sunt, astăzi, mai greu accesibile (cea dintâi, chiar o raritate bibliografică); dau, de aceea, transcrierea inscripției de pe clopotul pierdut⁵⁰ de la Neamțu, împreună cu traducerea ei.

ИЗВОЛЕНІЕМЪ(Ъ) Ш(Т)ЦА И СЪ ПОСПѢШЕНІЕМЪ(Ъ) С(Ы)НА И СЪВРЪШЕНІЕМЪ С(ВѢ)Т(А)ГО Д(Ъ)Х(А), ІВАН(Ъ)⁵¹ СТЕФАН(Ъ)⁵² ВОЕВОДА, Б(О)ЖІЕЮ М(И)Л(О)СТІЮ, Г(О)СП(О)Д(А)РЬ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОЙ, С(Ы)НЬ БОГДАНА ВОЕВОДА, СЪТВОРИ СІИ ЗВОНЬ МОНАСТІРЮ НЕМЕЦКОМУ, ИДЕЖЕ ЕСТЬ ХРАМЪ СЛАВНАГО ВЪЗНЕСЕНІА ГОСПОДА БОГА И СПАСА НАШЕГО, ИСУСА ХРИСТОВА, ПРИ ИГУМЕНѢ КЪР ПОПЪ ПИМЕНЬ, В(Ъ) ЛѢТО „СЦА”⁵³, МЦА СЕНТЕРІА⁵⁴ А.

„Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Ioan Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a făcut acest clopot Mănăstirii Neamțului, unde este hramul Slăvitei Înălțări a Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru, Iisus Hristos, sub egumenul popa Pimen, în anul 69[<9>]1 luna septembrie 1”.

⁴⁹ N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*. Fragmente inedite publicate de Liliana N. Iorga, Cuvânt înainte de D. M. Pippidi, București, 1968, p. 5.

⁵⁰ Diacon Ioan Ivan și Preot Scarlat Porcescu, *op. cit.*, p. 154, afirmă că din materia acestui clopot s-ar fi turnat un altul, de 2000 kg.

⁵¹ În ediție: **ІВАНА**.

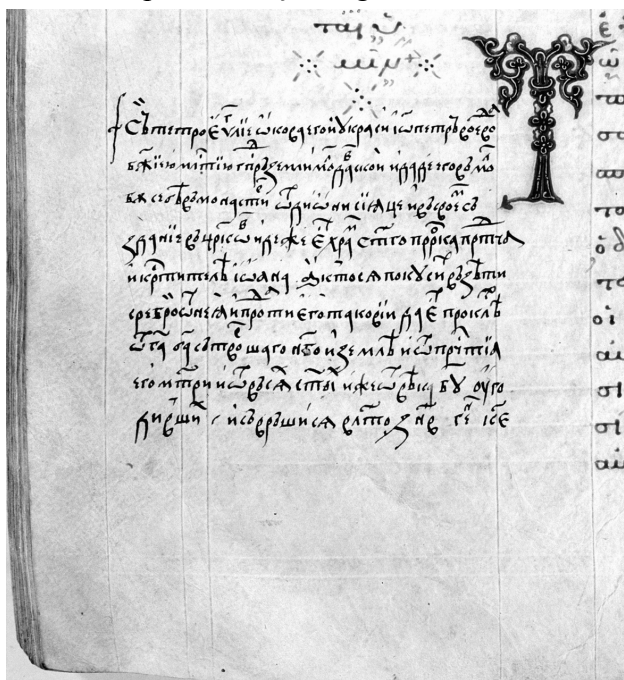
⁵² În ediție: **СТЕФАНА**.

⁵³ Așa în ediție. Corect: „СЦА” (6991).

⁵⁴ Sic (nota editorului).

2. Darul lui Petru Rareș la Mănăstirea Dionysiou.

Cu zece ani în urmă, în cursul unui scurt pelerinaj la Muntele Athos, întreprins sub călăuzirea d-lui Florin Marinescu, am avut bucuria să găsesc la Mănăstirea Dionysiou, pe o filă a unui *Tetraevanghel* grecesc, scris pe pergament în veacurile XI-XII, însemnarea de danie care atesta dăruirea lui la acea mănăstire de Petru vodă Rareș, la 25 ianuarie 1544. Am publicat textul acestei însemnări⁵⁵ fără o fotografie, așa cum s-ar fi convenit, nu numai pentru a permite specialiștilor verificarea și, eventual, îmbunătățirea transcrierii, dar și pentru a pune în circuitul științific o mărturie vizuală cu o anumită încărcătură emoțională. Datorită bunăvoinței amicale a d-lui Florin Marinescu, fotografia mi-a parvenit abia în martie a.c., după exact zece ani de la transcrierea însemnării în primitoarea bibliotecă a Mănăstirii Dionysiou. Pot, astfel, să-mi îndeplinesc vechea datorie, publicând și imaginea însemnării de danie.

Însemnarea dedicatorie (1544) de pe *Tetraevanghelul* de la Dionysiou

⁵⁵ Ștefan S. Gorovei, *Un dar uitat al lui Petru Rareș la Mănăstirea Dionisyu*, în *Omagiu lui Virgil Cândea la 75 de ani*, coord. Paul H. Stahl, I, București, 2002, p. 325 (text slav și traducere); retipărit în *De Potestate. Semne și expresii ale Puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006, p. 245. Din acest ultim loc, a fost preluată și de I. Caproșu și E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus editat de ~*, IV, Iași, 2009, p. 541.

3. Darul Elisabetei Movilă la Mănăstirea Cutlumus.

În același studiu, în legătură cu obiceiul de a se trimite la Athos manuscrise bizantine restaurate de domni sau boieri – cu „semnificația unei contribuții simbolice la restaurarea Imperiului însuși”⁵⁶ – a fost vorba și de *Tetraevanghelul* trimis la Cutlumus de Elisabeta doamna în iunie 1605, a cărei însemnare dedicatorie a fost rău chinuită de unii cercetători care s-au ocupat de ea⁵⁷. Această însemnare a fost publicată în 1895 și în 1910 de Spyridon Lambros, de la care a preluat-o N. Iorga în 1913⁵⁸, însoțind-o însă cu o traducere care o arăta pe donatoarea cărții ca fiind „răposata Doamna Elisaveta, a răposatului prea-luminatului și preacucernicului Domn a toată Moldovlahia, domnul Io Ieremia voievod”⁵⁹. Or, în iunie 1605 încă nu muriseră nici Ieremia vodă Movilă (îi mai era rezervat încă un an de viață !), și cu atât mai puțin Elisabeta doamna.

„Îndreptarea traducerii” acestei însemnări, pe care o socoteam necesară atunci, mi-a fost dăruită acum doi ani de d-l Ovidiu-Victor Olar⁶⁰. Cu binevoitoarea permisiune a d-sale, reproduc aici această traducere, realizată de d-sa împreună cu d-na Manuela Mihuț și care face parte dintr-o lucrare încă nepublicată:

„În anul 7113, la 5 ale lunii iunie. Acest *Tetraevanghel* este al Mănăstirii Mântuitorului, <cea> numită Cutlumus și l-a înfrumusețat doamna Elisavet(a), fie-i viața îndelungată, <soția> prea luminatului și prea evlaviosului domn a toată Moldovlahia, domnul Ioan Ieremia voievod – fie-i viața îndelungată –, cu ajutorul și osteneala sfântului între ieromonahi Paisie; a adăugat și un potir ca să slujească <cu el> Sfânta Liturghie preoții și două cruci, toate argintate și aurite, și le-a dat la mâna lui Kyrizti Ianachi ca să-l trimită la mănăstirea mai sus pomenită Cutlumus 1605”⁶¹.

⁵⁶ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 329 (respectiv, 250).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 327-328 (respectiv, 248-249), cu notele 25-28.

⁵⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXII, București, 1913, p. 87.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Cf. scrisoarea din 17 iunie 2009, trimisă prin poșta electronică. O traducere fără deosebiri esențiale, dar cu eliminarea unor formule, la Florin Marinescu, Nikolaos Mertzimekis, *Ieremia Movilă și ajutorul acordat unor mănăstiri de la Muntele Athos, în Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, II. *Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2006, p. 189.

⁶¹ Aș crede mai potrivite formulele „sfințitului între ieromonahi” (nu *sfântului*) și „toate de argint și aurite” (nu *argintate*).

Se vede ușor că vechea traducere, încă și azi folosită⁶², era eronată: în chip inexplicabil, formula „fie-i viața îndelungată”⁶³ fusese interpretată ca indicând persoane trecute în viața eternă...

Mulțumesc și aici d-lor Florin Marinescu și Ovidiu-Victor Olar pentru că mi-au îngăduit bucuria de a putea completa o cercetare mai veche.

4. *La studiul O doamnă a Moldovei care n-a existat...*

În continuarea unor preocupări mai vechi, m-am apropiat în ultimii ani de domnia succesorului imediat al lui Ștefan cel Mare, Bogdan al III-lea, domn al Moldovei în 1504-1517; au rezultat trei studii, publicate în diverse reviste⁶⁴, uneori cu concluzii care au displăcut unor colegi de breaslă. Viitorul va judeca în ce măsură am avut sau n-am avut dreptate formulând acele concluzii. Țin, însă, de a mea datorie să semnaliez o eroare care, la unul dintre studii, s-a produs în procesul redacțional, când s-a tradus în limba română rezumatul francez anexat conform cerințelor. Anume, fraza finală a suferit o modificare ușoară, dar care îi schimbă sensul: „Ce que suppose le devoir d'éliminer toutes les hypothèses fondées sur ce mariage princier qui n'a jamais existé” a devenit „Aceasta **nu** presupune eliminarea tuturor ipotezelor bazate pe această căsătorie princiară, care n-a existat niciodată”⁶⁵. Cuvântul subliniat, care schimbă sensul frazei, este de prisos: îi rog pe cititorii binevoitori să-l elimine!

5. *Despre comanditarul (sau copistul) traducerii românești a Florii darurilor.*

În cadrul activităților proiectate de Centrul de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna, mi-a revenit redactarea unei schițe de istorie a acestui așezământ monahal, pentru

⁶² Cf. I. Caproșu și E. Chiaburu, *op. cit.*, I, Iași, 2008, p. 134 (după N. Iorga, *Studii și documente*, XXII). Reproducerea prudentă doar a informațiilor din însemnare la Olimpia Mitric, *Tezaurul de manuscrise din timpul domniei lui Ieremia Movilă*, în *Movileștii*, II, p. 66, nr. 2.

⁶³ Sp. Lambros a dat, în ambele locuri unde a tipărit însemnarea, o formulă care încurcă traducerea și poate să îndrume cercetarea într-o direcție eronată; anume, el a transcris „ή τόμνα Ἐλησάβητ τοῦ Πολιχροῦνη Μανουήλ” (*Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, I, Cambridge, 1895, p. 280, nr. 3139; „Νέος Ἑλληνομνήμων”, VII, 1910, p. 184, nr. 242). De fapt, sub falsul nume *Polihroni Manuil* se ascunde aceeași urare de viață îndelungată („mulți ani să trăiască”), acum cu referire la Ieremia vodă.

⁶⁴ Ștefan S. Gorovei, *Contribuții pentru istoria domniei lui Bogdan al III-lea*, în *AP*, IV, 2008, 1, p. 279-294; idem, *O doamnă a Moldovei care n-a existat: Nastasia, soția lui Bogdan al III-lea*, în *AȘUI, Istorie*, tom. LIV-LV, 2008-2009, p. 37-49; idem, *O controversă: „doamnele” lui Bogdan al III-lea*, în *SMIM*, XXVII, 2009, p. 145-157.

⁶⁵ Idem, *O doamnă a Moldovei care n-a existat...*, p. 37 și 38.

albumul menit să omagieze sfințirea picturii interioare a bisericii. Cu mijloacele și timpul avute la îndemână și mai ales în împrejurări mai dificile pentru mine, am cercetat și am povestit din nou istoria mănăstirii până la intrarea Bucovinei în Sfântul Imperiu Romano-German (eveniment care aproape coincide cu moartea fostului mitropolit Iacov Putneanul, considerat, cu toată dreptatea, al doilea ctitor al Putnei: 1775 și, respectiv, 1778). În această încercare de sinteză⁶⁶ – pe care am scris-o nu fără nădejdea, mărturisită, de a o putea dezvolta în anii care (și câți) vor mai veni –, am întâmpinat felurite dificultăți, rezultând unele din perpetuarea nejustificată a unor pseudo-tradiții, altele din interpretarea greșită a unor informații istorice. Am socotit, în același timp, potrivit includerea unor fapte de istorie culturală, asupra cărora sintezele anterioare nu stăruiseră ori le omiseseră cu totul; între acestea, se află cele două lucrări care asigură Putnei „un loc deosebit în ceea ce P. P. Panaitescu a numit *biruința scrisului în limba română*”⁶⁷: *Pravila ritorului Lucaci și Floarea darurilor*.

Pentru istoria Mănăstirii Putna, cea de-a doua lucrare (cuprinsă în ms. rom. 4620 de la Biblioteca Academiei Române) prezintă un interes cu totul deosebit, datorită felului în care copistul sau comanditarul ei, ieromonahul Ioan, a numit acest așezământ în textul însemnării sale dedicatorii. Neavând la îndemână o fotografie a acestei însemnări, am folosit transcrierile date de slaviști⁶⁸; cu emoție am aflat aici formula **Ц(А)РСКАЯ ВБИТЪЛ(Ь) ... ЛАВРИ**, pe care am îndrăznit să o traduc *împărătescul locaș al lavrei* – în context: „de Dumnezeu păzita mănăstire a Sfintei Născătoare de Dumnezeu, împărătescul locaș al Lavrei Putnei” – și care mi-a deschis drumul și pentru o cercetare aparte⁶⁹. Am observat, mai apoi, că pentru această formulă, doi reputați filologi dăduseră, anterior, traduceri cu totul deosebite. La d-l Alexandru Mareș am găsit aceeași

⁶⁶ *Vârstele Putnei*, în *Sfânta Mănăstire Putna*, lucrare apărută cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Mănăstirea Putna, 2010, p. 41-61.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 52 (notele la p. 466).

⁶⁸ Nicolae N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărții „Floarea darurilor”*, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8, p. 722-723, nota 49; Pandele Olteanu, *Floarea darurilor sau Fiore di Virtù*, studiu, ediție critică pe versiuni, după manuscrise, traducere și glosar în context comparat, Timișoara, 1992, p. 187, nota 6 (în ambele locuri, fără traducere).

⁶⁹ Cf. *Movileștii. Contribuții la istoria familiei și a puterii*, comunicare în ședința organizată de Centrul de cercetări privind elitele sociale și ideologia puterii și de Programul de cercetări privind ideologia medievală a puterii (Iași, 7 aprilie 2011); sub tipar.

traducere⁷⁰, în timp ce la d-na Alexandra Moraru am găsit cu totul alta: „lăcașul *bisericesc* al lavrei Putna, *binepăstrătoare* a hramului Sfintei Fecioare”⁷¹. Era târziu pentru a mai marca în text această divergență, mai ales că încă nu avusesem puțința verificării pe original.

O imagine digitală a acestei lungi însemnări⁷², obținută ulterior prin stăruința Părintelui Ieromonah Marcu Petcu, mi-a confirmat corectitudinea lecturii și, implicit, a traducerii la care, în urma d-lui Mareș și independent de d-sa, ajunseseam și eu.

Am lăsat, de asemenea, deoparte și discuția privind identificarea copistului (sau comanditarului) *Florii darurilor*, ieromonahul putnean Ioan; este locul să revin și asupra ei. Opinia d-lui Alexandru Mareș era următoarea: „Ieromonahul Ioan [...] este o persoană relativ cunoscută. În anul 1600, el a fost împuternicit de către egumenul Putnei să strângă dajdie de la preoții și diaconii din toate satele mănăstirii. Ulterior, ajuns proegumen la aceeași mănăstire, Ioan copiază o *Psaltire* slavonă în anul 1612. A fost acest călugăr și copistul textelor din ms. rom. 4620 ? [...] Un răspuns precis nu va putea fi dat atâta vreme cât nu se va întreprinde o comparație, sub raportul scrierii, între acest manuscris și *Psaltirea* slavonă din anul 1612, **a cărei transcriere îi aparține în mod sigur**”⁷³.

Opinia că Ioan era un ieromonah putnean o împărtășea și d-na Alexandra Moraru: „Acest Ioan, ajuns ulterior proegumen al mănăstirii bucovinene, își revendica copierea în 1612 a unei psaltiri slavone”⁷⁴.

Folosesc prilejul oferit de aceste însemnări pentru a arăta că identificarea propusă este cu totul neîntemeiată.

În primul rând, documentul care îl menționează pe ieromonahul putnean Ioan trimis să adune dările „de la preoții și diaconii din toate satele mănăstirii” **nu datează din 1600**. În al doilea rând, ieromonahul Ioan care a scris *Psaltirea* din 1612 **nu a aparținut obștii putnene**.

⁷⁰ Alexandru Mareș, *Cea mai veche versiune românească a Florii Darurilor* (1983), în idem, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, București, 2006, p. 139.

⁷¹ *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, I. *Floarea darurilor*, text stabilit, studiu filologic și lingvistic, glosar de Alexandra Moraru, II. *Sindipa*, text stabilit, studiu filologic și lingvistic, glosar de Magdalena Georgescu, București, 1996, p. 21, nota 19. Sublinierile îmi aparțin.

⁷² Nu este cuprinsă în I. Caproșu și E. Chiaburu, *op. cit.* (nici în *Addenda* din vol. IV, Iași, 2009). Asupra ei, cf. Petronel Zahariuc, *O pagină din istoria bibliotecii Mănăstirii Putna*, comunicare la *Colocviile Putnei*, X (Iași, 24 februarie 2011).

⁷³ Alexandru Mareș, *op. cit.*, p. 139-140. Sublinierea îmi aparține.

⁷⁴ Alexandra Moraru, *loc. cit.*

Aceste negații categorice, care duc la concluzia că între cele două personaje omonime nu se poate pune semnul egalității, sunt ușor demonstrabile. Pentru cea dintâi, îmi îngădui să trimit la un studiu aflat acum în curs de tipărire⁷⁵; pentru cea de-a doua, prezint aici dovezile necesare.

Psaltirea zisă „de la Solca” a intrat foarte târziu în atenția cercetătorilor⁷⁶. Cel dintâi care a pus-o în valoare a fost părintele Paulin Popescu⁷⁷, pasionat și foarte merituos cercetător al manuscriselor Putnei. În 1962, el a publicat traducerea colofonului – *S-a scris această Psaltire, de mâna multpăcătosului ieromonah Ioan, proegumen al Mănăstirii Pantokrator, în zilele blagocestivului domn Io Stefan voevod, vleoato 7120 (1612) iulie 20* – împreună cu un scurt comentariu, care stă la baza confuziilor ulterioare. După opinia lui, *Psaltirea* „a fost scrisă la Mănăstirea Neamțu, denumită în vechime, din cauza hramului Înălțării Domnului, Pantokrator”, dar nu pentru această mănăstire ori pentru Putna, ci „pentru Mănăstirea Solca, ctitoria lui Ștefan Tomșa, potrivit unei notițe scrisă în limba română, pe mai multe pagini, la subsol, pe câte un rând”⁷⁸. În realitate, notița respectivă arată doar că în anul 1731 cartea se afla în posesia Solcăi.

În 1966, profesorul Victor Brătulescu a dat și el o scurtă descriere a manuscrisului și traducerea însemnării, fără alte comentarii⁷⁹. Traducerea lui Paulin Popescu a fost preluată de Claudiu Paradais⁸⁰, iar cea a lui Victor Brătulescu a fost inclusă în recentul *corpus* al însemnărilor de pe manuscrise și cărți vechi⁸¹.

După cum se vede, însemnarea de pe *Psaltirea* „de la Solca” a cunoscut, în răstimp de 46 de ani (1962-2008), patru ediții, însă nici una nu a

⁷⁵ Ștefan S. Gorovei, *Ghervasie de la Putna și Daniil de Strehaia*, în **AP**, VI, 2010, 1.

⁷⁶ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, o înregistrează foarte sumar (p. 79, nr. 27): „O psaltire în 4 tomuri; tomul III și IV n-are început. (Inventar No. 582, I-IV)”.

⁷⁷ Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mănăstirea Putna (I)*, în **BOR**, LXXX, 1962, 1-2, p. 138-140: „11. Psaltirea de la Solca (sec. XVII)”.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 139.

⁷⁹ Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Mănăstirea Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 7-8, p. 481: „21. – PSALTIREA nr.63/582/II/583”. Traducerea are mici diferențe față de cea a lui Paulin Popescu, iar data de zi este **2**, nu **20**.

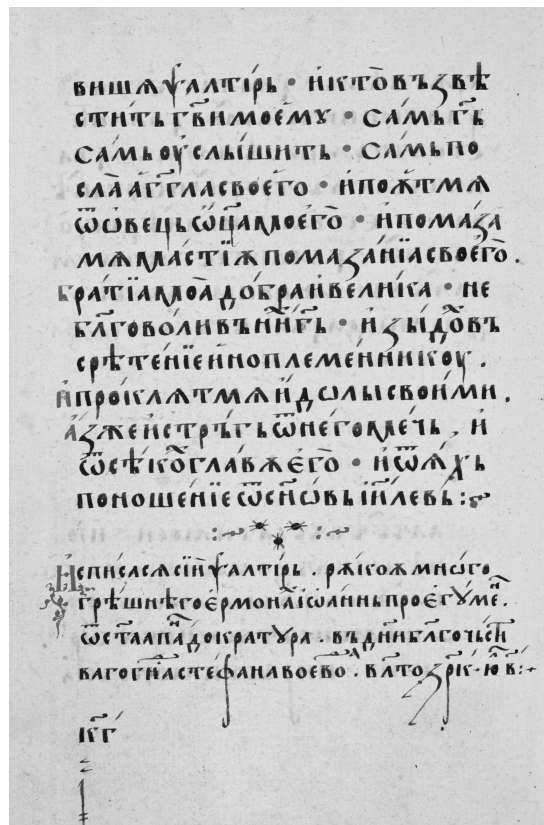
⁸⁰ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, colaboratoare la capitolele III. *Tezaur, catalog analitic* și IV. *Anexe* Maria Paradais, Iași, 1988, p. 431 (ambele însemnări); „istoricul circulației” (Neamțu – Solca – Suceava – Solca – Putna) la p. 430.

⁸¹ I. Caproșu și E. Chiaburu, *op. cit.*, I, p. 152-153 (însemnarea din 1731 la p. 454).

dat textul slav, ci numai traduceri, între care singura deosebite esențială privește data de zi. Pentru a elimina variantele produse de aceste ediții, dau aici nu numai transcrierea textului slav, dar și imaginea fotografică a însemnării, obținută cu binecuvântarea Părintelui Arhimandrit Melchisedec Velnic, starețul Sfintei Mănăstiri Putna și cu efortul și îndemnarea Părintelui Timotei Tiron. Partea superioară a paginii conține o mostră suplimentară a scrisului acestui ieromonah Ioan, necesară, poate, pentru viitoare comparații.

Исписася сѣи Псалтырь ржкож многорѣшнѣго ермонах(ь)
 Іуаннь проегумен(ь) шт(ь) Ст(ѣ)таа Пандократѣра, въ д(ь)ни
 бл(а)гочьстиваго г(о)с(по)д(и)на Стѣфана воєвода, в(ъ) л(ѣ)то 7120
 юл(іе) вѣ.

S-a scris această *Psaltire* cu mâna multpăcătosului ieromonah Ioan proegumen de la Sfânta <Mănăstire a> Pantocratorului, în zilele binecredinciosului domn Ștefan voievod, în anul 7120 iulie 2.

Pagina cu colofonul *Psaltirii* „de la Solca” (1612)

Identificarea copistului ca fost egumen *al Neamțului* a fost o ipoteză nefericită, „validată” ulterior de Claudiu Paradais, care a introdus-o chiar în textul însemnării⁸². Ea se întemeiază, la rândul ei, pe o altă identificare ipotetică și ea, a Mănăstirii Neamțului ca fiind *Sfânta<Mănăstire a> Pantocratorului*. În adevăr, marele așezământ monahal de la Neamțu a fost cunoscut și sub acest hram, folosit în paralel cu acela hărăzit de ctitori, și anume Înălțarea. Se știe că această realitate a contribuit la crearea „falsei biografii” a lui Grigore Țamblac, în a cărei calitate de *egumen al Mănăstirii Pantocratorului* s-a văzut o dovadă a prezenței sale în Moldova, ca egumen la Neamțu – deși, cum a arătat chiar Jacimirskij, marele susținător al lui Țamblac, existau în lumea ortodoxă mai multe mănăstiri numite *Pantocrator*: la Constantinopol, la Athos, la Dečani, în insula Lemnos, în Tessalia⁸³. Optând pentru Neamțu, Jacimirskij a citat zece cazuri în care această mănăstire e indicată cu hramul Pantocratorului⁸⁴. Însă, în *șirul egumenilor de la Neamțu cel dintâi cunoscut cu numele Ioan este abia pe la 1629–1630*⁸⁵. Faptul în sine n-ar putea constitui, totuși, un solid argument împotriva respectivei identificări, întrucât șirul egumenilor nu a putut fi reconstituit cu maximă precizie și fără goluri⁸⁶. Însă la această constatare se mai adaugă una: Neamțul nu era, în Moldova acelei vremi, singura mănăstire cunoscută ca fiind a Pantocratorului. Mănăstirea Doamnei de lângă Botoșani, cu o istorie foarte nebuloasă, e numită tot așa în însemnarea de pe manuscrisul pe care i l-a dăruit în 1550 ieromonahul Chiprian, egumen și stareț: „Sfânta Mănăstire a Doamnei, numită Pantocrator”⁸⁷. După un document din 1632, hramul ei era Învierea⁸⁸. În prima sa domnie (1630-1631), Moise

⁸² Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 431: „... cu mâna mult păcătosului ieromonah Ioan, proegumenul de la Sfântul Pantocrator (adică de la Mănăstirea Neamțu), în zilele binecinstitorului domn...”.

⁸³ A. I. Jacimirskij, *Slavjanskije i ruskije rukopisi rumynskich bibliotek*, p. 591-593.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 594–596. Valoarea unora dintre aceste mărturii a fost contestată de Emil Turdeanu, *Grégoire Camblak: faux arguments d'une biographie*, în **RES**, XXII, 1946, p. 57–58; retipărit în idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines* (aici, la p. 61-62).

⁸⁵ Diacon Ioan Ivan și Preot Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 285 și nota 41.

⁸⁶ V. și *supra*, primul punct.

⁸⁷ Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei, București, 1997, p. 324.

⁸⁸ D. Agache, *Addenda et corrigenda <la> Documenta Romaniae Historica*, în **AHAI**, XX, 1983, p. 438: document de la Alexandru vodă Iliș din 25 aprilie 1632 pentru satul Costești din ocolul târgului Botoșani.

vodă Movilă a închinat-o mănăstirii rusești (Rossikon) de la Athos⁸⁹, al cărei hram era Sf. Pantelimon; ca urmare, și Mănăstirea Doamnei a început a fi cunoscută sub acest nume.

Mai nouă decât precedentele, ctitoria lui Toader Movilă de lângă Suceava, cunoscută și ca Todireni (sau Burdujeni), cu hramul Înălțării, a fost și ea numită *a Pantocratorului*. În 1664, urmașii ctitorului (Miron Costin și soția sa, Ileana Movilă) au închinat-o Mănăstirii Sf. Pavel din Muntele Athos⁹⁰.

Cred că, pentru o identificare credibilă (dacă nu certă) a locului de unde provenea copistul *Psaltirii* din 1612, mărturiile contemporane trebuie examinate mai îndeaproape. Vom observa, mai întâi, că, dintre cele trei mănăstiri, numai Todireni apar în documente în mod curent sub numele Pantocratorului. Iată, în acest sens, o serie de documente: **1605 octombrie 25** („mănăstirii ce se chiamă Pandocrator, unde iaste hramul Slăvita Înălțare a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos”⁹¹), **1615 martie 8** („Pantocrator, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeu”⁹²), **1616 septembrie 1** („Pandocrator a răposatului Toader Moghila”⁹³), **1617 ianuarie 12**⁹⁴, **1617 martie 13** (ieromonahul Prohor și tot soborul „de la sfânta mănăstire de iznoavă zidită de Toader Moghilă, aproape di târgul Sucevii, ci să numești Pandocrator”⁹⁵), **1617**

⁸⁹ La 10 iulie 1631, era deja metoc al mănăstirii athonite: N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p. 217, nr. 30.

⁹⁰ Cf. Petronel Zahariuc, *Contribuții la istoria Movileștilor. Mănăstirea Todireni*, în *Movileștii*, II, p. 193-214 (actul de închinare la p. 211-212). Documentele Todirenilor, păstrate la Sf. Pavel, au fost publicate, sub formă de rezumate, de d-l Florin Marinescu: Φλορίν Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Παύλου*, Atena, 2002.

⁹¹ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 209-210 (trad. rom.); Florin Marinescu, *op. cit.*, p. 56, nr. 12 (rez. grec. după orig. slav).

⁹² **DIR**, A, XVII/3, București, 1954, p. 195, nr. 294 (trad. după o copie slavă); Florin Marinescu, *op. cit.*, p. 59, nr. 18 (rez. grec. după copia unei traduceri din slavă).

⁹³ Constantin N. Velichi, *Documente moldovenești (1607-1673) din arhiva Metohului Sfântului Mormânt din Constantinopol, culese și publicate de ~*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1, 1941, p. 256-258, nr. 21 (orig. slav și trad. rom.); Paul Mihail, *Documente și zapise moldovenești de la Constantinopol (1607-1806)*, Iași, 1948, p. 25-26, nr. 16 (trad. rom. din 1794; vâleatul 7125 transpus greșit, 1617).

⁹⁴ Dan Livezeanu, *Documente de la Athos privitoare la câteva mănăstiri din Moldova (1617-1755)*, în **BOR**, XCVIII, 1980, 5-6, p. 630 (rez., cu data de zi 2); Florin Marinescu, *op. cit.*, p. 60-61, nr. 20 (rez. grec. după orig. slav).

⁹⁵ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 23, nr. 13 (trad. rom. din 1794).

aprilie 25⁹⁶, **1619 iunie 15** („Sfânta Mănăstire Pantocrator”⁹⁷), **1620 aprilie 21** („Sfânta Mănăstire numită Pantocrator, unde este hramul Sfânta Înălțare”⁹⁸), **1621 ianuarie 11** („Sfintei Mănăstiri numită Pantocrator, unde este hramul Sfânta Înălțare a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos”⁹⁹), **1622 ianuarie 14** („Sfintei Mănăstiri numită Pantocrator, unde este hramul Sfânta Înălțare a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos”¹⁰⁰).

Alături de aceste documente, a căror autenticitate nu a fost contestată, mai stă unul, socotit îndoielnic. În forma păstrată, el are data **1598 (7106) mai 12** și este o mărturie pe care „Ioan egumen și Theodosie proegumen de la m-rea Pandocrator” au dat-o cu privire la stăpânirea satului Napadova de pe Nistru, pentru care au avut pricină cu călugării de la Dragomirna¹⁰¹. Oricât ar fi de ispititoare apropierea dintre egumenul Ioan de la 1598 și proegumenul Ioan de la 1612, nu este posibilă păstrarea documentului la data pe care o are copia. La 1598, Mănăstirea Dragomirna nu exista nici măcar în intenția vreunui dintre ctitorii ei, iar Anastasie Crimca nu se „născuse” întru monahism: era încă Ilie Crimcovici¹⁰²! Însă pricina dintre cele două mănăstiri a existat cu adevărat, după cum se vede dintr-un document de la Vasile vodă Lupu, din 1649, pentru acel sat Napadova, „pentru care mai înainte egumenul Iorest [al Dragomirnei – *n. mea*] avusese pâră cu Ioan, egumenul de la Mănăstirea Pantocrator”¹⁰³. Despre acest proces mai vorbesc două

⁹⁶ *Ibidem*, p. 23-24, nr. 14 (trad. rom. din 1794); **CDM**, S.1, București, 1975, p. 131, nr. 332 (rez. după orig. slav la ANIC, Colecția *Documente Moldovenești*, XIX/1).

⁹⁷ Constantin N. Velichi, *op. cit.* (II), în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 2, p. 507-509, nr. 31 (text slav și trad. rom.); **DIR**, A, XVII/4, București, 1956, p. 368, nr. 469 (trad. după orig. slav la BAR, CCCC/114).

⁹⁸ **DIR**, A, XVII/4, p. 465, nr. 585 (trad. după orig. slav la BAR, DLXXXIX/18); N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1906, p. 49, nr. 10 (rez. după orig. în colecția Al. Cantacuzino-Pașcanu).

⁹⁹ **DIR**, A, XVII/5, București, 1957, p. 4, nr. 6 (trad. după orig. slav la BAR, DLXXXIX/19); N. Iorga, *op. cit.*, p. 49, nr. 11 (rez. după orig. în colecția Al. Cantacuzino-Pașcanu).

¹⁰⁰ **DIR**, A, XVII/5, p. 99, nr. 138 (trad. după orig. slav la BAR, DLXXXIX/21); N. Iorga, *op. cit.*, p. 49, nr. 12 (rez. după orig. în colecția Al. Cantacuzino-Pașcanu).

¹⁰¹ **CDM**, I, București, 1957, p. 245, nr. 1020.

¹⁰² Ștefan S. Gorovei, *Anastasie Crimca. Noi contribuții*, în **MMS**, LV, 1979, 1-2, p. 146-147; idem, *Cunoscutele și necunoscutele unei biografii de ctitor. Anastasie Crimca* (comunicare la Simpozionul *Dragomirna și ctitorii ei*, Mănăstirea Dragomirna, 20–23 iulie 2009, în curs de publicare).

¹⁰³ **CDM**, II, București, 1959, p. 405, nr. 2081.

documente din 1642: unul din 15 aprilie, emis de mitropolitul Varlaam și cei trei episcopi¹⁰⁴, iar celălalt, din 25 iunie, emis de Vasile vodă Lupu¹⁰⁵; în ambele se descriu cauzele neînțelegerii (egumenul Ioan ajunsese chiar să falsifice un document vechi !) și ambele vorbesc despre împăcarea celor doi egumeni și a celor două obști monahale („ș-au făcut și zapise unul altuia”¹⁰⁶). În lumina acestor precizări, cred că documentului din „1598” i se poate atribui o datare mai apropiată de realitate: **71<50> (16<42>) mai 12.**

Astfel, Ioan proegumenul Pantocratorului, care a copiat *Psaltirea* la 1612, nu poate fi identificat cu omonimul de la 1642.

Și totuși, tot în direcția aceea cred că trebuie să ne îndreptăm.

În 1900, Simeon Florea Marian a semnalat existența, la Câmpulung Moldovenesc, a unui *Minei* pentru octombrie, dăruit de Teodor Movilă „mănăstirii numită Pantocrator, unde este hramul Sfintei Înălțări a Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos” în vremea egumenului Ioasaf, „în anii 7114” (1 septembrie 1605 – 31 august 1606). Colofonul se încheie cu următoarele cuvinte: „Și a fost scrisă această carte de multpăcătosul ierodiacon Ioan de la această sfântă mănăstire”¹⁰⁷. **Avem, astfel, atestat la 1605-1606, la Mănăstirea Pantocrator, un monah Ioan care copia cărți.** Ierodiacon la acea vreme, a avut, până la 1612, tot timpul să devină ieromonah, apoi egumen și să și părăsească egumenia, continuându-și însă ocupația predilectă, pe care, poate, i-a fixat-o ctitorul însuși: copiatul cărților. E de presupus că din mâinile lui au ieșit mai multe cărți decât un singur *Minei* (au trebuit să fie 12) și o *Psaltire*. Opera lui de copist rămâne încă de cercetat.

Nu am îndoială că *Psaltirea* a fost scrisă pentru Mănăstirea Pantocratorului, adică Todireni. Răzlețirea ei de la locul de baștină poate fi ușor înțeleasă prin însemnările de pe *Mineiul* lunii octombrie. Prima însemnare, din 18 februarie 1630, arată că, „robită” de tătari, cartea ajunsese la Galați, unde a fost răscumpărată de fostul șoltuz Mușat, care a

¹⁰⁴ DRH, A, vol. XXVI (1641-1642), întocmit de I. Caproșu, București, 2003, p. 366-367, nr. 426.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 425, nr. 503.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ Simeon Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscrise și cărți vechi din Bucovina*, adunate și publicate de ~, Suceava 1900, p. 49-50. Însemnarea se află și la I. Caproșu și E. Chiaburu, *op. cit.*, I, p. 135-136, dar cu precizările că s-ar afla pe un manuscris al *Cărții celor patru împărați* de la Bistrița și că ar fi fost publicată de Episcopul Melchisedec; ambele indicații sunt greșite, ele referindu-se la însemnarea următoare.

restituit-o Todirenilor, adăugând și un dar (un morun pe an)¹⁰⁸. Ceva mai târziu, cartea a fost „robită” din nou, de data aceasta de cazaci; din nou răscumpărată (de un anume Dumitru cu toată familia sa), a fost trimisă iarăși la Todireni¹⁰⁹. Răpită și a treia oară, cartea nu s-a mai înapoiat acasă, ci a fost încredințată unei biserici nenumite („la popa Simion”), urmând să fie restituită la vreme de pace („de a da Dumnădzău să să-mpațe țara, iar s-or da de unde au fostu”)¹¹⁰. Așa a ajuns *Mineiul* lui Toader Movilă la Câmpulung. În împrejurări similare, s-a putut răzleți și *Psaltirea* din 1612, ajungând la Mănăstirea Solca, unde se afla în 1731¹¹¹. De acolo, în împrejurări cunoscute, a ajuns în biblioteca Mănăstirii Putna.

Sper a fi dovedit că identificarea propusă pentru copistul (comanditarul) manuscrisului care cuprinde *Floarea darurilor* este cu totul nepotrivită. Acesta, un ieromonah Ioan, trebuie căutat în obștea Putnei de la sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui următor.

ȘTEFAN S. GOROVEI

1. Scurte însemnări despre Antonio Pandolfi.

În urmă cu câțiva ani Andrei Pippidi¹¹² și Gianluca Masi¹¹³ au publicat aproape concomitent o scrisoare a lui Antonio Pandolfi către Piero Machiavelli, document extrem de prețios pentru istoria politică a Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Despre biografia personajului nu au putut fi deslușite foarte multe lucruri. Profesorul

¹⁰⁸ Simeon Fl. Marian, *op. cit.*, p. 46-47. În adevăr, la 1630 *Mineiul* se afla din nou la Todireni, cum arată însemnarea ieromonahului Veniamin, rus din ținutul Cameniței, venit în Moldova din Țara Muntenească (*ibidem*, p. 50).

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 47-48; însemnare nedată (poate este vorba de marile prădăciuni căzăcești din 1653). Aceste două mențiuni despre „robirea” unei cărți se adaugă aceloră semnalate de profesorul Turdeanu în frumosul său studiu despre manuscrisele robite de cazaci.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 48; însemnare nedată.

¹¹¹ După cum spune însemnarea din josul unor pagini, „începând cu catisma 14, psalmul 101” (Paulin Popescu, *op. cit.*, p. 140): „† Această sf(â)ntă cartă ce să chiamă *Psaltăre* mi-au dăruit-o părintele starețul Partenie ot Solca mie, lui ieromonah Varnava, dichiu ot Mitropolie u Ias, în annii 7239 avgust 15, въ д(ъ)ни Григоріе воевод(а). La cine a rămânea după moartea mea, să ne pomianească ducându-o la mănăstiré la Solca”. Însemnarea a fost publicată de Paulin Popescu (*op. cit.*, p. 140), Claudiu Paradais (*op. cit.*, p. 430) și I. Caproșu și E. Chiaburu (*op. cit.*, p. 454). Am transcris-o după manuscris.

¹¹² Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată*, **RI**, XVI, 2005, 1-2, p. 153-168.

¹¹³ Gianluca Masi, *La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (Cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)*, în **AIRCROV**, VI-VII, 2004-2005, p. 363-386.

Andrei Pippidi a putut schița doar contactele cu familia Machiavelli și a subliniat amănuntul că Pandolfi se înapoiase la Florența, potrivit propriei mărturii, după o absență de 22 de ani, în timp ce Gianluca Masi a propus identificarea cu pictorul Giovanni Antonio Pandolfi (1540-1581/1582) care și-a desfășurat activitatea mai ales la Perugia, oraș din care era expedită în 1564 scrisoarea către Piero Machiavelli¹¹⁴. Această ipoteză pare însă pusă sub semnul întrebării de câteva rapoarte redactate la Constantinopol în 1548 de Giovanni Maria Malvezzi, ambasador al lui Ferdinand I de Habsburg la Poartă¹¹⁵.

Sub data de 20 septembrie¹¹⁶ Malvezzi își informa stăpânul că, din cauza unor cheltuieli neprevăzute (*spese straordinarie*), a fost obligat să se împrumute cu 3000 de ducați de aur de la negustorul și bancherul florentin Guglielmo Sumaglia (ortografiat în diferite forme precum Somaya, Sumaia, Sumaglia, Sumallia)¹¹⁷ care dăduse dovadă de bunăvoință față de Casa de Habsburg¹¹⁸ și refuzase să ceară dobândă pentru suma dată cu împrumut. Ambasadorul preciza, în continuare, că doi agenți ai bancherului, **Antonio Pandolfi** (subl.m.) și Hesau Martellini „gentilhuomini fiorentini” urmau să plece spre Austria în interesul băncii pe care o reprezentau. Pare greu de acceptat ca un copil de 8 ani (vârsta pe care o avea pictorul Giovanni Antonio Pandolfi în 1548) ar fi putut îndeplini o asemenea sarcină. În consecință, identificarea propusă de Gianluca Masi nu se confirmă, între autorul scrisorii către Piero Machiavelli și pictorul marchegian existând doar o simplă coincidență de nume. Textul lui Malvezzi precizează și detaliul că Pandolfi era florentin ceea ce ar îndreptăți supoziția că între familia sa și cea a lui Piero Machiavelli existau contacte mai vechi.

Raportul din 20 septembrie redactat de Malvezzi adaugă amănuntul potrivit căruia datoria față de banca florentină trebuia înmânată la Viena celor doi emisari ai lui Sumaia, iar în cazul în care – din cauza unui motiv oarecare – cei doi nu erau împreună, suma urma să fie încredințată fie lui Pandolfi, fie lui Martellini.

¹¹⁴ G. Masi, *La lettera*, p. 367.

¹¹⁵ *Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatiscche Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prachtigen*, bearbeitet von Srecko M. Dzaja unter Mitarbeit von Günther Weiss, München, 1995.

¹¹⁶ *Austro-Turcica*, p. 282-284.

¹¹⁷ În privința variantei corecte este interesant de semnalat că într-o scrisoare adresată lui Ferdinand I la 29 martie 1548 florentinul se iscălea „*Ghuglielmo di Fondaco da Ssomnaia*” v. *Austro-Turcica*, doc. 78, p. 237. Într-o altă epistolă expedită la 15 ianuarie 1549 negustorul semna Ghuelmo da Ssomnaia (*ibidem*, doc. 117, p. 333).

¹¹⁸ Așa cum o atestă instrucțiunile trimise de Ferdinand I lui Malvezzi la 23 ianuarie 1548, ambasadorul putea împrumuta, în caz de necesitate, până la 3000 de ducați doar de la Guglielmo Sumaglia v. *Austro-Turcica*, doc. 62, p. 204.

Șase zile mai târziu Malvezzi reînnoia rugămintea adresată suveranului său ca datoria față de bancherul Summaia să fie achitată lui Pandolfi (în text Pandegli) și Martellini¹¹⁹. În sfârșit, la finalul aceluiași raport, Malvezzi adăuga că încredințase lui Pandolfi (ortografiat corect de această dată) unul sau doi baloți dintr-un tip de țesătură moscovită ușoară și impermeabilă (*un par o doi de certi feltri fatti in Moscovia, chiamati japongy, li quali sonno ligerissimi, né mai sorte de aqua alchuna gli puol trapassare*)¹²⁰. Florentinul îi promisese să ia cu sine măcar unul dintre baloți „se a lui sarà possibile”¹²¹. Această precizare este și ultima care îl menționează pe Pandolfi. Nu știm, din păcate, cum a decurs misiunea sa la Viena, nici dacă a revenit la Constantinopol sau dacă interesele de afaceri l-au purtat și către alte meleaguri. Putem doar remarca amănuntul că Guglielmo Sumaglia pare să fi fost un om de afaceri destul de influent din capitala otomană el împrumutând cu bani, deopotrivă, pe ambasadorii Franței și ai Habsburgilor. Se pare că dispariția lui puțin înainte de 18 septembrie 1550¹²² a însemnat o lovitură serioasă pentru solul francez care nu a mai avut de unde să împrumute banii și stofele necesare îndeplinirii misiunii. Malvezzi chiar pretindea într-un raport din 7 octombrie 1550 că avusese un oarecare rol în blocarea împrumuturilor către emisarul lui Henric al II-lea de Valois după moartea lui Sumaglia¹²³.

Este greu de spus dacă, odată cu dispariția acestuia, au luat sfârșit și afacerile lui Antonio Pandolfi la Constantinopol. Colonia florentină a rămas activă în capitala otomană până cel puțin în jurul anului 1558¹²⁴ și investigații de arhivă ar putea eventual completa dosarul chestiunii. Oricum, potrivit scrisorii trimise lui Piero Machiavelli el s-ar fi întors la Florența după 22 de ani (ceea ce înseamnă că plecase din orașul natal în 1541) și putem presupune că a continuat să-și desfășoare activitatea într-o zonă din care a putut culege numeroasele date despre istoria Moldovei incluse în epistola sa.

OVIDIU CRISTEA

¹¹⁹ *Austro-Turcica*, p. 290.

¹²⁰ *Austro-Turcica*, p. 293.

¹²¹ *ibidem*.

¹²² *Austro-Turcica*, doc. 190, p. 508. Malvezzi menționa plecarea precipitată a solului francez care nu mai avea mijloace să se întrețină întrucât „*m. Guglielmo Sumaia è morto e sepulto*”

¹²³ *Austro-Turcica*, doc. 194, p. 517: „*Io non cesso quanto posso per amotinarli tutti li mercanti contra questi Franzosi acioché non ritrovino chi li daga né dinari né robbe a credito; et fin hora el disegno me va riussito doppo la morte de m. Gulielmo Sumaglia*”

¹²⁴ Andrei Pippidi, *The End of the Florentine Colony in Constantinople*, în „*Il Mar Nero*”, V, 2001-2003, p. 277.

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Evul Mediu românesc. Dicționar biografic. Coordonator Vasile Mărculeț, Edit. Meronia, București, 2010, 411 [+ 25] p.

„Un instrument de lucru și o sursă de informare de neocolit” – momește coperta a IV-a a volumului. Mai departe „opt secole de istorie românească”, „pentru elevi, studenți, profesori, pentru cei interesați de moștenirea trecutului”.

Ei bine, secolele medievale ale autorilor se opresc și chiar depășesc ușor bariera cea alb-roșie a Revoluției lui Tudor Vladimirescu. Mai jos de secolul al XI-lea, nu există nimic; nici o biografie, probabil nici *Ev Mediu*. O atât de crasă și anacronică devoalare a medievalității nici că se putea concepe, redacta și tipări. Iată-l pe Aaron Vasile în vecinătatea de rudenie socio-istorică a lui Achtum, a lui Miron Costin cronicarul umanist, lângă Gheorghe Crișan răsculatul, pe Litovoi, lângă Paisios Ligaridis, pe Seneslau, lângă Simion Silaghi-Sălăjeanu, pe Ștefan cel Mare, lângă Simion Ștefan. Această aglomerare de nume s-a dorit „frescă a societății medievale din spațiul românesc” (p. 5). Este de neînțeles ce anume mecanism i-a constrâns pe autori să-și rîdă astfel de segmentarea istoriei, după canoanele „succesiunii modurilor de producție”, a dezvoltărilor „materialist-istorice” care au guvernat istoriografia după icurile de fier bătute în talpa ei de către Mihail Roller și cozile de topor din tagma istoricilor. În baza lecturilor de altă natură, avem ferma convingere că Vasile Mărculeț, coordonatorul, știe ce-i aceea „modernitate”. Că a lăsat-o deoparte, de dragul acestei încropeli, este poate dovada că nu are lucrurile limpezite complet.

„520 de biografii de personalități, autohtone și străine” sunt introduse după o selecție particulară, demnă de un prim secol de enciclopedism. Trebuie să cumpănești suplimentar la sentința potrivit căreia s-au făcut intrările, pentru că autorii s-au blindat, propunându-ne nu *personalități*, ci biografii. Dar, alt gen de probleme s-au născut astfel: un unic atestat (ex. Mercurius, princeps) are dreptul la o bibliografie? Dar a avut el,

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 343-451

cu-adevărat una ce se poate scrie? După acest volum, răspunsul ar fi unul afirmativ. Fără să-și facă vreo prealabilă pregătire de abordare conceptuală, vehiculată în cultură deja de la „Enciclopedia” lui Diderot, autorii s-au apucat de lucru. Nu i-a împiedicat nimic să ne reverse un *șir*, un *mult*, un *ceva*, o *carte*, poate un contract editorial, poate o ambiție personală, poate pur și simplu materializarea dorinței de a scrie și apare pe coperti. La final, a ieșit un oarecare dicționar biografic zis al Evului Mediu românesc, pe care ne-am străduit să-l vedem cu dreaptă înțelegere, îngăduință și nevoie de judecare.

Autorii sunt demn de devoalat: Vasile Mărculeț (profesor gimnazial la Mediaș), Ioan Mărculeț (geograf, om de cultură, de TV etc.), Gabriel Roman (?), Gherghina Boda (modernist, curator Muzeul Deva), Stănel Ion (profesor gimnazial la Focșani), Răzvan Mihai Neagu (?), Alexandru Valentin Ștefănescu (modernist, bibliotecar Târgoviște), Gheorghe Marcu (enciclopedist?), Elena Gabriela Maximciuc (profesor Copșa Mică), Mihai Chiriac (?). Nimic de comentat la adresa dispersiei, recrutării și prestațiilor anterioare: doar finalitatea cărții care ne stă în față contează.

Ar fi greu de știut de ce există inclus în volum cineva și nu altul, de ce există unii din categoriile de „mari” (ex. selecția voievozilor ori principilor), alții nu (ex. Ioan și Farcaș, contemporanii lui Litovoi, Leustachius, Nicolae Ujlaki, Cristofor Báthori, Mihail Apafi al II-lea, Sigismund Rákoczi etc.). De ce, alături de româno-vlahii Asănești ori un principe tătar de la Dunăre (Nogai), nu-și găsea locul și un Matia Corvin? Ce să ne facem cu regii maghiari care zac înhumați în pământul cetății Oradea? Ori cel al mănăstirii bănățene Igrîș? Îi radem din orice biografii care privesc România? Au săvârșit păcatul capital de a se îngropa într-o „țară românească”? Ce rațiune complicată ni-l oferă oare pe un Ștefan, „regele cel tânăr”, fiu al regelui Bela al IV-lea, în lipsa tuturor celorlalți principii ori urmași la tronul maghiar? Dacă dintre șefii Dobrogei despotale vom afla doi, pe ultimul, care a încheiat șirul, nu-l vom afla.

De ce dintre șefii Răscoalei de la Bobâlna a dobândit respect numai Anton Budai? De ce doar Doja a bine-meritat includerea, nu și preotul Laurențiu? Trebuie să reflectezi la insensibilitatea autorilor în fața unui Danciu Huru și Onufrie Barbovschi, învingătorii moldavi de la Feldioara, la „tăierea” istoriografică a românilor medievali, cu cariere strălucite, din familia Căndeștilor de Râu de Mori ori a (măcar!) celui care a fost Filip More de Ciula. Au fost ei mai puțin importanți decât Elisabeta Szilágyi, soția lui Ioan de Hunedoara?

De ce toată grexitatea țărilor extracarpatiche umple pagini întregi, în schimb nu există decât doi primari de orașe săsești, un singur jude regal –

Albert Huet, niciun vicevoievod, vreun abate de mănăstire mai răsărit; de ce figurează aici un Ladislau de Hunedoara, numai pentru că ar fi fost fiul neîncoronat al lui Ioan?

De ce pictorul Ștefan de la Densuș nu ar fi mai important decât „modernistul” pictor Eustatie Altini, de exemplu? Gheorghe și Martin din Cluj, creatorii statuii Sf. Gheorghe omorâtorul de balaur, Gheorghe Schleinig, marele preot ctitor de la Sf. Mihail din Cluj, Grigore Țamblac, omul de cultură al Moldovei, Ioan Mezerzius, pionier la epigrafiei latine a Daciei, Martin Opitz, profesor la Colegiul Academic al Albei Iulia, Simion Dascălul, colportorul și glosatorul cronicarilor moldoveni ar fi toți de ocolit? Dacă un reformator religios ca Blandrata și-a găsit o poziție, trebuie să-l cauți degeaba pe Francisc David, întemeietorul religiei unitariene. Noroc că fratele său, Gaspar Heltai a avut noroc. Pe lângă Coresi nu avea loc oare și Filip Moldoveanu ori diacul Lorinț? Pe lângă ei, au fost mai importanți pictorașii de icoane din secolele XVIII-XIX, ușor de cules din alte dicționare recente?

Capriciul de clasare după al doilea nume ori cognomen, fără trimeri încrucișate decât foarte economice (Baba Novac, Gheorghe Ștefan, Radu Mihnea, Radu Șerban), lasă dreptul cititorilor la căutări asidui. Pe un vodă Ștefan Tomșa trebuie să-l căutăm doar la Tomșa, pe un Efreim, la Trufășel etc.

Gustul neterminatului și-l oferă șirul de personaje care au cognomen cifric „I” (Basarab, Mihail), „II” (Calinic, Daniil, Tomșa Ștefan), „III” (Mihnea), pentru care nu există continuare ori antecedente care să le motiveze apelativele ori situația în care apare și „I” și „III” (Ștefan Báthory), lăsându-te siderat de lipsa totală a personalității-biografiei intermediarului.

Listele de selecții subiective ar fi de continuat pe pagini întregi. Noi nu putem însă *întregi*, ci doar semnală absențe. Ele nu sunt neapărat categoriale, ci particular subiective. Șirul de absențe, selectarea aleatoare și contrastele de tratare ne indică lipsa unei concepții sistematice, dublate printr-o coordonare inefficientă, poate și prezența unor canoane de paginație care au trebuit birocratic respectate. Este aici o joacă fără limite cu calitatea de „termen” de dicționar, de la nețârmurire („libertate deplină”, p. 5), la o cenzură tainică.

Abia dacă mai merită să ne oprim la conținutul termenilor. Și acolo ar fi de glosat destul. Să lăsăm însă impresia că ar fi partea cea mai puțin vulnerabilă a paginației.

La capăt, un șir de hărți; nu inedite pentru că autorii le-au transferat simplu, fără nici un fel de modificări și fără remușcări din mai vechea lor

lucrare, privitoare la domnitori și principii¹. Repetiția grafică este menită să osifice o falsă Transilvanie în afara regatului Ungariei (cu granițe identice unor state), dar exclusă chiar și din Imperiul Habsburgic, o Țară a Oașului mai mare decât Țara Maramureșului, un Partium separat de cele două amintite imediat anterior, o Țară a Hațegului de dimensiunile comitatului Hunedoarei, o Secuime complet ștearsă, o Universitate săsească inexistentă, o Crișană născută pe la finele secolului al XVII-lea. Acestea nici măcar copiere simplă nu se mai numesc, ci de-a dreptul intoxicare cu falsuri.

Iar s-a „bifat” o „operă”, un „instrument de lucru”, ceva de vândut la librărie, ceva de dat unor copilași ori pensionari avizi de cunoaștere istorică. Reacția la lectura acestor rânduri se va lăsa cu supărări: e „gelozie”, e „răutate”, e „lipsă de făcut altceva”, în loc de sănătoasele: ai comis ceva, asumă-ți greșelile, vezi-ți limitele și ponderează-ți ambițiile, ai fost băgat în seamă până la urmă de către cine trebuie, nu poți scrie chiar oricum.

Majoritatea răbdătorilor lectori de recenzii va trebui însă să ia și lecții de frământat cadouri istoriografice doar aparent generoase.

Adrian Andrei Rusu

Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor*, ediție bilingvă, traducere, notă introductivă, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel Grosu, Edit. Polirom, Iași, 2011, 431 p. (*Biblioteca medievală*).

Ediție binevenită, care trezește speranța că, într-o zi, când, prin efortul unor tineri filologi clasici precum Emanuel Grosu, va fi tălmăcită și *Historia Francorum* a lui Gregorius Turonensis, cultura română va dispune de traducerea integrală a ceea ce Walter A. Goffart numea „narratorii istoriei barbare” (*The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800): Jordanes, Gregory of Tours, Bedo and Paul the Deacon*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1988)². Importanța *Istoriei longobarzilor* rezidă atât în faptul că este printre puținele surse literare care permit cunoașterea originii, migrației, organizării și evoluției politice a acestui

¹ *Dicționarul domnilor Țării Românești și ai Moldovei*. Coordonator Vasile Mărculeț, Edit. Meronia, București, 2009.

² Lucrarea nu e citată de traducător.

neam germanic până în secolul al VIII-lea, cât și în bogata și complexa ideatică pe care o degajă – identitatea etnică germanică, germanismul și romanitatea, romanitatea și grecoitatea, creștinismul și păgânismul, catolicismul și erezia ș.a.³ În egală măsură, ea este reprezentativă pentru scrisul istoriografic la răscrucea dintre Antichitate și Evul Mediu. Unele dintre aceste aspecte au fost amintite de editor în notele la cele șapte cărți ale scrierii (p. 327-372) și în postfața intitulată *Istoria longobarzilor: de la origini la triumful regalității* (p. 373-423). Modalitatea în care a făcut-o, respectiv prin apelul la alte surse latine (coduri de legi, *Historia Francorum* a lui Gregorius Turonensis, opera lui Gregorius Magnus, *Liber pontificalis* ș.a.), prin utilizarea comparativă a mai multor ediții ale lui Paulus Diaconus și prin apelul la o bibliografie rezonabilă, recentă, îi face cinste. Deși nu e istoric, ceea ce explică unele deficiențe pe care le vom semnala îndată, el poate fi un exemplu de urmat pentru acei universitari fără nici o contribuție serioasă la cercetarea istoriei medievale universale, care n-au editat și e puțin probabil că vor edita vreodată vreun izvor occidental, dar alcătuiesc, fie câte o crestomație de texte medievale traduse însă din limbile moderne, fie câte o istorie a Europei de Apus în Evul Mediu realizată doar după literatura secundară, sau figurează de formă în tot felul de „consilii științifice” ale editurilor, fără să verifice acuratețea științifică a lucrărilor propuse spre editare, cum e și cazul celei de față.

Ne vom opri în cele ce urmează asupra unor aspecte legate de traducere. Astfel, unii termeni tehnici din domeniul politico-militar, administrativ sau religios au fost traduși greșit sau inconsecvent. *Dux* a fost redat total eronat prin *duca*, inexistent în limba română, el fiind termenul italian pentru „duce”. Emanuel Grosu formulează o explicație la p. 337, nota 4: a pornit de la observația lui Antonio Zanella din ediția *Storia dei Longobardi* (Milano, 2000, p. 231, nota 12), conform căreia pentru societățile germanice *dux* avea „o conotație diferită de aceea de general, comandant, din limba latină”. Nici chiar dacă ne-ar fi spus în ce constă această „conotație diferită”, care, de fapt, nu există, o asemenea opțiune nu se justifică sub nici o formă. În Antichitatea clasică *dux* avea atât o conotație militară, cât și una politică (*dux senatus*, *dux populi Romani*

³ Câteva contribuții ale Ecaterinei Lung care ating aceste idei n-ar fi trebuit să lipsească din bibliografie: *Istorie și politică la începutul Evului Mediu european*, Edit. Universității din București, 2001; *Le monde romain dans l'Historia Longobardorum de Paul Diacon*, în *Annuario*, Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, 4, 2002, p. 9-18; *L'idéal moral dans l'Historia Longobardorum de Paul Diacon*, în *ibidem*, 5, 2003, p. 407-495.

etc.), în perioada târzie, o dată cu reformele dioclețiene, desemnând exclusiv comandantul militar. De aceea, în toată literatura de specialitate dedicată Antichității târzii traducerea corectă a termenului este „duce”, fără ca prin aceasta să se facă vreo confuzie cu titlul nobiliar din vremurile medievale și moderne. În cel mai acceptabil caz, traducătorul trebuia să păstreze termenul tehnic *dux*, având în vedere că opera a fost redactată de un scriitor de limbă latină, care înțelegea corect semnificația reală a noțiunii, sau să-l traducă prin „comandant, căpetenie”, cum a făcut, de exemplu, în II, 22 (p. 94-95). Nu aceeași problemă și-a pus în ceea ce privește pe *comes*, tradus corect prin calcul „comite”. *Patricius* a fost păstrat în multe locuri ca *terminus technicus* (p. 73, 113, 123, 133, 139, 141, 173 etc.); când, totuși, l-a tălmăcit, Emanuel Grosu a făcut-o greșit – „patrician” – p. 49: „patricianului Belisar (sic!)” pentru *Belisarium patricium* (p. 48); p. 107, 293: „patricieni” pentru *patricos* (p. 106, 292); corect ar fi fost „patriciu”, respectiv „patricii”. După editor, titlatura *patricius* a fost „preluată de la romani”, ajungând în societatea francă una decorativă (p. 344, nota 6); greșit: *patricius* era un titlu onorific utilizat începând de la Constantin, în vechea Romă având o cu totul altă semnificație – respectiv membru al nucleului cel mai elevat al Senatului (patricienii) – foști consuli, dictatori și tribuni cu putere consulară. *Maiores domui regalis* din VI, 16 (p. 280) a fost echivalat cu „mai-marii casei regale” (p. 281), dar în IV, 23 expresia *maioris domui* (p. 284) e tălmăcită prin „majordom” (p. 285) (traducerea nu e completă) (vezi și p. 9, 419 etc.); cunoscută în literatura de specialitate e cea din urmă formă. *Vestiarius* (p. 218, 220, 222, 224) a fost tradus prin „slujitor” (p. 219, 221, 223, 225), la p. 362 făcându-se precizarea că termenul latin desemnează pe cel „care își ajută stăpânul să se îmbrace” (p. 362); neîndoielnic, *vestiarius* avea grijă de garderobă. *Belli iure* (p. 50) a fost echivalat cu „dreptul învingătorului” (p. 51), deși mai corect ar fi fost „dreptul războiului”. La p. 69 apare „noblețe” pentru *liberalitas* (p. 68), dar la p. 83 cel din urmă termen e tradus corect prin „generozitate”. „*Basileus*-ul de la Constantinopol” (p. 380)? desigur că suna mai bine „basileul de la Constantinopol”.

Castrum (castra) a fost tradus uneori prin „castru” („castre”) (ex.: p. 75, 81: „castrul friulan” pentru *castri Foroiulani*) iar alteori prin „fortăreață” (ex.: p. 53: „în fortăreața de la Cassino (sic!)” pentru *in castro Casini* (p. 52); p. 119: „fortăreața Anagnis” pentru *Anagnis castrum* (p. 118); „fortăreața Ferruge” (p. 151) pentru *Ferruge... castro* (p. 150)). Cea din urmă variantă este de preferat, pentru că în Antichitatea târzie

castrum nu mai avea înțelesul din epoca clasică, acela de lagăr (tabără) militar(ă), incinta fortificată fiind unul dintre criteriile de definire a unui oraș. De aceea, credem că *civitas vel potius castrum Foroiulani terminos* de la p. 80, tradus prin „în regiunea cetății sau a castrului friulan (sic!)” (p. 81), ar fi trebuit redat prin „în regiunea orașului sau a fortificației Forum Iuliani”; varianta „cetate” nu e, totuși, greșită, pentru că, în epocă, *civitas* însemna atât „oraș”, cât și „cetate”. Paulus Diaconus folosește pentru oraș și termenul *urbs* (II, 20, 32; III, 5 etc.), pe care îngrijitorul ediției îl traduce – uneori, neadecvat – prin „cetate” (vezi, de exemplu, *urbes Tiburium, Carsolim, Reate, Furcorum et Amiternum* (p. 92) – „cetățile Tivoli, Carsoli, Rieti, Furcona și Amiterno” (p. 93); *per Niceam urbem* (p. 114) – „cetatea Nyssa” (p. 115); *urbi Massiliensi* (p. 116) – „cetatea Marsilia” (p. 117); *apud urbem... Metensem* (p. 82) – „în cetatea Metz” (p. 83); *pontificem urbis* (p. 124) – „pontiful cetății” (p. 125); *regiam urbem* (p. 126) – „cetatea imperială (sic!)” (p. 127)). De asemenea, autorul utilizează *oppidum*, tradus de Grosu tot prin „fortăreață” (p. 157: „la fortăreața Lomello” – *ad Laumellum oppidum* – p. 156); poate că era mai nimerit cuvântul „oraș” sau „târg”. De asemenea, folosește *castellum*, tradus corect prin „fortăreață” (*ex castellis Tridentinis* (p. 158) – „din fortărețele trentine” (p. 159). Termenul *villae* e redat prin „așezări” (p. 75), bazându-și alegerea pe o apreciere a unui nespecialist în istoria Antichității târzii, apreciere care nici nu se potrivește Italiei secolului al VI-lea (vezi trimiterea la p. 338, nota 8); corect ar fi fost „sate, gospodării, ferme, moșii, domenii (eventual, așezări) rurale”, cum traduce corect în III, 5 – *per villas* (p. 112) – „prin satele” (p. 113) și *uillarum* (p. 126) – „moșiile” (p. 137). Urmând același așa-zis medievist pe care nici un medievist serios din țară și cu atât mai puțin din Occident nu l-ar lua în seamă (vezi p. 346, nota 29), a tradus *ad villam* (p. 126) prin „în provincie” (p. 127), transferând realitățile economico-sociale din Europa occidentală în Imperiul oriental; mult mai nimerit era să se traducă „la țară” (eventual, „la (pe) domeniul rural, într-o așezare (zonă) rurală”), că doar acolo se culeg viile cu voie bună, cum scria Paulus!

In locum sanctum din VI, 6 (p. 274) a fost tradus prin „într-un loc sacru” (p. 275); corect ar fi fost „într-un loc sfânt”, cum a tradus *sanctus* și în alte părți (cf. IV, 8: *cum eodem sanctissimo papa Gregorio* – „cu același preasfânt papă Grigore”) (p. 162-163); pentru „sacru”, Paulus Diaconus folosește termenul corespunzător *sacrum* (cf. IV, 37: *ad campum quem Sacrum nominant*) (p. 186) tradus corect prin „în câmpia pe care ei o numesc Sacră” (p. 187)). *Aruspex* din III, 30 (*aruspitem puerum*) (p. 146)

a fost tălmăcit prin „ghicitor” (p. 147), dar mai nimerit era „haruspice”, existent în română, pentru a sublinia mai bine semantica termenului, așa cum reiese și din context: în păgânismul roman, preoții-haruspici interpretau semnificația trăsnetelor. *Beatus* a fost tradus, uneori, prin „sfânt” (225, 247, 273, 279 etc.), dar, din punct de vedere semantic și teologic, termenii *beatus* și *sanctus* nu sunt sinonimi. *Basilica* a fost redată atât prin „bazilică” (*passim*), cât și prin „biserică” (*passim*). *Fautor catholicae fidei* din VI, 34 (p. 296) a fost tradus prin „fautor (!) al credinței catolice” (p. 297). „Fautor” e un cuvânt italian însemnând „suporter”; traducerea ar trebui să fie „apărător al credinței catolice”, care se potrivește perfect contextului. Un alt lexem latin, *inclausus* din III, 1 (*Hospitius, qui apud Niceam erat inclausus*) (p. 108), a fost redat printr-o expresie stranie – „în clauzură” („Hospitius, care trăia în clauzură (!) undeva lângă Nyssa (!)”) (p. 109). Cum arată traducătorul la p. 343, nota 1, Paulus Diaconus s-a inspirat din Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, VI, 6, care folosește termenul *reclausus*. Ambele cuvinte provin din adj. *clausus* – „închis” și semnifică, în cazul de față, „pustnic” – deci traducerea ar fi trebuit să fie „Hospitius, care trăia ca pustnic undeva lângă Nyssa”.

O problemă care apare frecvent în traducerile recente este modalitatea de redare a etnonimelor, toponimelor și hidronimelor. În ceea ce ne privește, am pledat întotdeauna pentru păstrarea formelor existente în izvorul tradus, întrucât ele corespund modului în care oamenii acelei epoci le-au înțeles, pronunțat și scris și evoluției latinei de la aspectul ei clasic la cel romanic. O dovadă, în acest sens, o găsim chiar la Paulus Diaconus: V, 22: *fugit ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum* (p. 240) – „a fugit la neamul slavilor (sic!) la Carnuntum, pe care aceștia îl numesc stâlcit Carantanum” (p. 241). Excepție pot face formele cele mai cunoscute (Rin, goți, Ioan etc.). De ce Baudolinus (p. 323), când în original e *Baodolinus* (p. 322), de ce Cassino (p. 53), când în latină e *Casinus* (p. 52), de ce Odoacru (p. 37), când Paulus scrie *Odoacar* (p. 36), de ce Calixt (p. 307, 311, 313), când e *Calistus* (p. 306, 310, 312), de ce Hildbert (p. 121, 135, 137, 161 etc.), când în text e *Childebertus* (p. 120, 134, 136, 160 etc.). Tot astfel, corect ar fi fost *Illyricum*, nu Iliria (p. 15), *Brittania*, nu Britania (p. 23, 139, 245, 247, 249, 301 etc.), *Gallicia*, nu Galia (p. 23) (e vorba de o provincie hispanică, nu de cea de pe teritoriul actual al Franței), *Histria*, nu Istria (p. 25), *Belisarius*, eventual Belisarie (forma mai cunoscută), nu Belisar (p. 49) (la p. 338, nota 5 apare Belisarius), *Thracia*, nu Tracia (p. 175),

Turingia, nu Thuringia (p. 83) (la p. 167 apare forma corectă), *Retia*, nu Raetia (p. 89) ș.a. Dacă păstrezi grafiile Ravenna (*passim*), „ravennați” (p. 105, unde e redactat greșit „revennați”, 133) (< *Ravennati*) (p. 104, 132) sau „brutti (sic!)” (p. 173) (< *Britti*) (p. 172), de ce să nu le menții și pe Gallia și galli, Pannonia (vezi p. 79, unde apare Pannonia – II, 5, dar și Panonia – II, 7) și panoni, Britannia și brittani, alamanni etc.? Uneori, traducătorul a folosit denumirile italiene sau franceze ale unor localități. De exemplu, pentru *Forum Iulii* (*Forum Iuliani*) apar toponimele Cividale del Friuli (p. 89), Cividale (p. 173, 241, 259, 357 etc.) și Friuli (p. 195), care nu existau pe vremea lui Paulus Diaconus. La fel, Veneto (p. 311, 317) pentru *Venetia* (vezi p. 87, 89, 137 etc.: Veneția), Orléans (p. 83, 267) pentru *civitas Aurelianensis* (p. 82), Poitiers (p. 87) pentru *Pictavium*, Bobbio (p. 89, 199) pentru *Bobium*, Bruzia (p. 91) pentru *Britia*, Nyssa (p. 109, 115) pentru *Nicea*, Chalon-sur-Saône (p. 155) pentru *civitas Caballonus*, San Giulio (sic!) (p. 159) pentru *Sanctus Iulianus* (eventual, *San Giuliano* sau Sf. Iulian), Arles pentru *Arelate*, *capta Arelate* (p. 314) fiind tălmăcit prin „au cucerit Arlesul” (p. 315); n-ar fi sunat mai bine „au cucerit Arelate (eventual, Arles)”!? Cum poți spune că Toscana e „numită astfel de la *tus*, tămâie” (p. 89), când radicalul se găsește în *Tuscia*, cum e în original (p. 88)? Din punctul nostru de vedere, credem că în traducere trebuiau păstrate formele originale din scrierea lui Paulus Diaconus, actualizările fiind făcute în *Note*, cum, de altfel, se și întâmplă pe alocuri (vezi nota 19 la II, 9, nota 43 la II, 18, nota 2 la III, 1, notele 11 și 12 la III, 8, nota 3 la V, 5, nota 23 la V, 23 ș.a.). Culturi precum cea franceză sau italiană, unde continuitatea topografică de la Antichitate la timpurile moderne nu ridică mari probleme și unde tradiția editării textelor are o vârstă seculară, își pot permite să opereze în surse antice sau postantice cu denumiri actualizate; nu credem că e cazul celei române.

Unele forme antroponimice sunt redade greșit sau inconsecvent: Donus (p. 247) pentru Domnus (p. 246), Iustin al II-lea (!) (p. 77, 121) (de ce nu al VIII-lea?) pentru Iustinus *minor* (p. 76, 120), Christos (*passim*) și Christ (p. 281) pentru Hristos sau Cristos, Constantin (*passim*), dar și Constantinus (p. 207, 369 etc.).

În ceea ce privește etnonimele, se întâlnește, de exemplu, atât forma „eruli” (p. 37, 39, 41, 43), cât și „heruli” (p. 73). Poate era mai potrivit „bavarezi” în loc de „bavari” (*passim*) (doar așa poți scrie la p. 363, nota 6: „originea bavareză”, nu „originea bavară”!), „beneventini” în loc de „beneventani” (p. 197, 209, 215, 229, 267 etc.), „friulini” în loc

de „friulani” (p. 81, 197, 209, 237, 241, 362 etc.) (precum „trentini”, „spoletini”, nu „trentani”, „spoletani”). Ce înseamnă „duca (sic!) bergamascilor (!)” (p. 159)? Nu suna mai bine pe românește „ducele (comandantul, căpetenia) bergamezilor”? De asemenea, traducerea prin „sarazini” a etnonimului *Sarraceni* e complet greșită (vezi p. 235, 277, 299, 307, 309, 315), denumirea „sarazini” apărând în timpul cruciadelor; corect ar fi fost „sarraceni”.

În traducere au fost omise unele lexeme – *urbe* din expresia *urbe Roma* (p. 52), *patricio* din *Mummulo patricio* (p. 116), *Romanae ecclesiae* din *papa Romanae ecclesiae* (p. 246), numele împăratului Constantin din propoziția *exsequente ac residente Constantino principe* (p. 270). În mod curios, inscripția latină din III, 13 (p. 126) a fost păstrată ca atare și în textul românesc (p. 127); ea ar fi trebuit tradusă.

Un aspect destul de neplăcut îl constituie utilizarea, cu prețiozitate, a unor calcuri italiene care sună anapoda în română. În afară de *duca* și *fautor*, amintite deja, iată și aceste construcții ciudate: „regate romano-*barbarice*” (p. 6, 419, 423, subl. n.), „regatul romano-*barbaric* al longobarzilor” (p. 423, subl. n.), „limba... *barbarică*” (p. 39, subl. n.) în loc de, respectiv, „regate romano-barbare”, „regatul romano-barbar al longobarzilor” și „limba... barbară”, cum e corect pe românește. Ne mirăm cum la p. 279 n-a scris „*furia barbarică*” în loc de „*furia barbară*”, iar la p. 299 – „*timpurile... barbarice*” în loc de „*timpurile... barbare*”! Tot astfel se explică și următoarea exprimare: „și-a trimis în convent toate surorile” (p. 379); desigur, „convent” există în limba română, însemnând, în *ultimul rând*, și „mănăstire”, dar propoziția editorului ne duce cu gândul la it. *convento*, care desemnează mai ales mănăstirea de maici.

Alte câteva erori: în 490 î.Chr. nu a fost nici o invazie a gallilor asupra Romei, cum scrie Grosu la p. 342, nota 49, evenimentul petrecându-se exact un secol mai târziu; corect este Grigore *de* Tours, nu Grigore *din* Tours (vezi *Note, passim*), precum Isidor *de* Sevilla (vezi *Note, passim*), Teodor *de* Mopsuestia (p. 348), Teodoret *de* Cir (*ibidem*), particula *de* semnificând faptul că a fost episcop *de* Tours, nu că provenea *din* Tours; Theophilact Simocatta, nu „Theophilact din Simocatta” (p. 337) (provenea din Alexandria); nu „orto-doxie” (p. 349, nota 62), „filo-bizantin”, „filo-longobard” (p. 356, nota 41) sau „realitate socioculturală” (p. 422), ci „ortodoxie”, „filobizantin”, „filolongobard” și „realitate socioculturală”, căci așa e regula în limba română; nu Alpii Cotici (p. 69, 91, 199, 291, 305, 408), ci Alpii Cotii, precum Alpii Apenini (p. 91, 93), nu Alpii Apeninici, așa cum nu spunem pe românește Alpii Iulici, ci Alpii

Iulii < *Alpes Iuliae*, nici Alpii Graici, ci Alpii Graii < *Alpes Graiae*, nici Alpii Maritimici, ci Alpii Maritimi < *Alpes Maritimae*; la p. 177, un fragment din IV, 27 e redactat defectuos: „Tot atunci a fost botezat sus-numitul Adaloald, fiul regelui Agilulf, în bazilica Sfântului Ioan din Monza, fiind scos din cristelniță de Secundus, slujitorul, despre care am pomenit adesea, din Trento al lui Christos”; corect este: „Tot atunci a fost botezat sus-numitul Adaloald, fiul regelui Agilulf, în bazilica Sfântului Ioan din Monza, fiind scos din cristelniță de Secundus, slujitorul lui Hristos din Trento, despre care am pomenit adesea” (cf. IV, 40: *Secundus servus Christi*) (p. 198); în II, 18, Paulus Diaconus nu citează *De Caesaribus*, 5, 4 a lui Sextus Aurelius Victor (cf. p. 341, nota 40; 420, nota 1), ci *Epitome de Caesaribus* a lui Pseudo-Aurelius Victor, așa cum rezultă din corelarea informațiilor din II, 18 (provincia *Alpes Cottiae* – cf. Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, V, 4) și II, 19 (Marea Adriatică își trage numele de la *Adria*, localitate din *Picenum* – cf. Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XIV, 1).

Emanuel Grosu a realizat, neîndoielnic, o ediție meritorie. Pregătirea filologică îi va sluji pe viitor pentru a oferi și alte traduceri, la fel de valoroase ca și cea de față. Cât privește aspectul științific, respectiv cel de natură istorică, acesta rămâne un deziderat.

Nelu Zugravu

Diplome maramureșene din secolele XVI-XVIII, provenite din colecția lui Ioan Mihaly de Apșa, volum întocmit de Mihai Dăncuș, Adinel Ciprian Dincă, Andreea Mârza, Ioan Aurel Pop (coord.), Edit. Academiei Române, București, 2010, 224 p.

Istoricilor dedicați studiului evului mediu românesc le este îndeobște cunoscută culegerea de documente maramureșene editată de Ioan Mihalyi de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV*, atât de bogată în știri de interes primordial cu privire la trecutul puternicei entități românești din Maramureș, dar și pentru cunoașterea unor aspecte esențiale ale evoluției Moldovei în direcția organizării statale, cu concursul hotărâtor al elementului românesc maramureșean. Toți cei care au abordat această etapă însemnată a istoriei românești au fost în chip necesar tributari culegerii întocmite cu asiduitate și competență de Ioan Mihalyi de Apșa; „mai puțină lume știe însă că, pe lângă cele 366 de documente publicate la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea, Ioan Mihalyi de

Apșa mai pregătise circa 350, referitoare la perioada următoare, adică la secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea” (Ioan Aurel Pop, prefața la actuala ediție). E meritul editorilor actualului volum de a fi adus în circuitul cercetării masa de informație istorică nouă adunată de Ioan Mihaly după volumul său publicat dar rămasă nevalorificată până în zilele noastre.

Majoritatea covârșitoare a documentelor cuprinse în noul volum sunt, cum era de așteptat, acte de punere în posesie sau de confirmare de stăpânire de pământ, punere în posesie, zălogiri, litigii pentru moșii, chemări în judecată, procedura judiciară, hotărnicii, succesiuni etc. Ocazional apar documente referitoare la situația iobagilor, la statutul evreilor din provincie, la minele de sare și la regimul lor fiscal.

De departe cele mai numeroase documente provin din secolul al XVI-lea, după care, în număr considerabil mai redus sunt cele din secolul al XVII-lea. Ocazional apar și documente anterioare acestui răstimp, anume din secolele al XIV-lea și al XV-lea, și deasemeni foarte rar din secolul al XVIII-lea.

Materia volumului, sumar indicată în rândurile de mai sus, e foarte bogată, cercetarea ei sistematică va lărgi considerabil cunoașterea trecutului acestei puternice formațiuni social-politice românești între evul mediu și modernitatea incipientă.

Șerban Papacostea

Documenta Romaniae Historica, B, *Țara Românească*, vol. XXXIX (1654), vol. întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu, Oana Mădălina Popescu, Edit. Academiei Române, București, 2010, 815 p.

În anul 2010, Colectivul de cercetare: *Surse, instrumente de lucru si istorie socială*, din cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga” a scos la lumină, după o muncă susținută, un nou volum din colecția națională de izvoare istorice interne, *Documenta Romaniae Historica*; la întocmirea acestui masiv volum, care cuprinde 524 de documente (păstrate în forme diferite, la care se adaugă 10 documente false sau îndoielnice) din anul 1654 a lucrat un grup de cercetători cu mare experiență în editarea documentelor medievale: Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu și Oana Mădălina Popescu.

Numărul neobișnuit de mare de documente se datorează, potrivit Violetei Barbu, autoarea *studiului introductiv*, „schimbării de domnie”, întâmplată în urma morții, la 9 aprilie 1654, a lui Matei Basarab, și prin urcarea în scaunul domnesc a lui Constantin Șerban. Această constatare ne duce cu gândul la situația din Moldova anului 1653, unde datorită schimbării violente a domnilor și a prezenței oștilor străine în țară, numărul documentelor păstrate este foarte mic.

Studiul introductiv cuprinde, așa cum ne-a obișnuit Violeta Barbu și în cazul altor volume din această colecție, o interesantă și atentă prezentare a lucrării, prin care sunt înștiințați specialiștii despre „comorile” ascunse între copertile acestuia. Astfel, după ce prezintă cauzele pentru care un număr de 10 acte au fost declarate false sau îndoielnice, Violeta Barbu ne înfățișează, grupate în nouă compartimente, câteva informații despre felul în care au fost judecate documentele interne ale anului 1654, și anume: dificultățile și soluțiile alese pentru *datarea* unora dintre documentele mai „năbădăioase”; *locul de emitere al actelor*, prin evidențierea „marii schimbări între cele două domnii, în privința cancelariei domnești”, deoarece Constantin vodă Șerban mută curtea domnească la București; *nomenclatura documentelor*, exemplificând printr-o carte de jurământ; *emitenții documentelor*, reliefând activitatea intensă a cancelariei și a domnului în a doua parte a anului 1654; *scribii documentelor*, scoțând în evidență „o inovație a cancelariei domnești, la începutul domniei lui Constantin Șerban”, anume că „pe unele hrisoave, semnătura logofătului este așternută în colțul din dreapta, jos, al documentului, ca o semnătură autografă, neînsoțită de formula obișnuită «am scris», «s-a scris»” (foarte rar, această inovație am întâlnit-o și în Moldova, în cancelaria lui Vasile Lupu); *elementele materiale ale documentelor*, arătând că doar 30 de documente sunt scrise pe pergament; *sigiliile*, grupate după gen; *formularul documentelor*, cu evidențierea arengii documentului din 30 mai 1654 și a intitulățiilor ierarhilor, români și străini; *conținutul documentelor*, unde găsim o importantă constatare de ordin general: „Oricine răsfoiește paginile cronicilor țării și ale martorilor străini sau parcurge monografiile și studiile pe care istoriografia le-a dedicat atât domniei lui Matei Basarab, cât și celei a lui Constantin Șerban, rămâne cu convingerea că anul 1654 a fost un an tulburat de evenimente dramatice. Moartea tristă a voievodului bolnav și bătrân, alegerea intempestivă a lui Constantin Șerban, ravagiile, abuzurile și haosul produse în continuare de seimeni în toată țara par să domine fundalul acestui răstimp. În schimb, lectura documentelor ne arată o lume

aproape paralelă cu aceste evenimente, mult mai aproape de pasajele așternute de logofătul Stoica Ludescu, în *Letopisețul Cantacuzinesc*. După părerea slujitorului familiei Cantacuzino, domnul «a început a face milă mare țării, iertându-le toate năpăștile. Și au plăzit pe slujitori cu un haraci deplin. Și au iertat țara de bir trei luni. etc»”.

Dacă am rămâne doar la această constatare și tot ar reieși importanța covârșitoare a publicării volumelor următoare din această colecție, pentru scrierea unei solide monografii, privitoare la domnia lui Constantin Șerban. Totodată, doamna Violeta Barbu atrage atenția asupra unor documente cuprinse în volum, prin care spusele cronicarului familiei Cantacuzino sunt întărite. Mai reținem din acest „compartiment” al *studiului introductiv*, alte două importante concluzii, desprinse din cercetarea materialului documentar adunat în volum: „nu se poate vorbi despre o largă nemulțumire «populară», extinsă la scara întregii țări, așa cum s-a considerat în istoriografia românească mai veche, dispusă să vadă latura ideologică «a luptei de clasă», acolo unde în mod clar a fost vorba de o răzvrătire militară” și faptul că noul domn, Constantin Șerban, nu a avut „o slăbiciune specială pentru vreuna din mănăstirile” țării, „întărind cu imparțialitate daniile înaintașilor săi sau adăugând, după puteri, altele noi”. O dată cu publicarea acestui volum, toți cei interesați de istoria Țării Românești (pentru studii generale sau pentru istoria locală) vor putea adăuga încă un an – 1654 – la șirul anilor pentru care un număr mare de documente de primă importanță, care nu se pot găsi nicăieri în altă parte, au fost scoase la lumină. Sper să le caute, să le găsească și să le folosească!

După cuprinzătorul *studiu introductiv*, editorii au inserat o *notă asupra ediției*, în care sunt clar arătate părțile de contribuție ale fiecăruia la încheierea acestui volum. Apoi, volumul continuă cu *bibliografia și lista rezumatelor* (în limba română și în limba franceză), după care sunt transcrise și traduse cele peste 500 de documente. Dintre acestea, 69 sunt în limba slavonă (10%), iar transcrierea și traducerea lor a fost efectuată de Gheorghe Lazăr, unul dintre cei mai buni paleografi ai acestei limbi a izvoarelor istorice românești. Totodată, remarcăm corectitudinea și consecvența criteriilor de transcriere a documentelor românești cu grafie chirilică, calitatea și exactitatea indicilor de nume și de materii, la care a muncit întreaga echipă de editori, dovedind excelenta cunoaștere a principiilor editării critice a documentelor vechi și a istoriei românești în ansamblul ei.

Înalta valoare științifică a întregului volum, arată că, în cazul în care colegele și colegul nostru vor continua pe drumul editării izvoarelor medievale, seria B a colecției *DRH* va avea un destin norocos și vor intra astfel în circuitul științific noi volume de documente, pe temeiul cărora se va putea scrie în mod profesionist istoria românilor.

Petronel Zahariuc

Documente românești din arhiva mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos, editat de Petronel Zahariuc și Florin Marinescu, Edit. Universității «Al. I. Cuza», Iași, 2010, 377 p.

În urmă cu câțiva ani, în paginile aceleași reviste, aveam bucuria de a semnala cititorilor și specialiștilor apariția unui volum în care erau publicate integral documentele românești aflate în arhiva mănăstirii athonite Xiropotam⁴. Cu aceeași ocazie, pe lângă aprecierile pe care le făceam pe marginea publicației, ne exprimam și speranța că editorii nu vor renunța la această inițiativă, a cărei importanță pentru istoria românilor credem că nu mai este cazul să o prezentăm, și vor continua seria acestor volume pentru o mai bună valorificare a bogatului fond de documente aflat la Muntele Athos. Chiar dacă condițiile de lucru de astăzi sunt mult mai grele decât erau acum cinci ani, iar modul de valorificare și recunoaștere a muncii de editare a documentelor medievale românești (și nu numai) de către comisiile și comitetele apărute pe lângă diversele instituții de abilitare nu fac decât să descurajeze asemenea preocupări, iată că doi dintre inițiatorii acestei serii – colegul ieșean Petronel Zahariuc, profesor universitar la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Al. I. Cuza” (Iași) și Florin Marinescu, fost cercetător în cadrul Institutului de Studii Neaelene (Atena) și totodată un excelent cunoscător al arhivelor athonite – au continuat munca lor, reușind într-un final să publice încă un volum de documente românești, păstrate de această dată în tainițele mănăstirii Xenofon.

Deși atât sub aspectul conținutului, cât și sub cel al numărului, cele 98 de acte publicate în volum sunt mai puțin spectaculoase, ele ne

⁴ *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog*, vol. I, întocmit de Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2005, 484 p. [în *SMIM*, XXIV, 2006, p. 277-278].

oferă totuși informații importante asupra relațiilor pe care țările române le-au avut cu Sfântul Munte Athos, în general, și cu mănăstirea Xenofon, în special. Cu toate că primul document inclus în volum are data 20 septembrie 1614 (ultimul datează din 15 decembrie 1862), se pare că relațiile dintre români și această importantă mănăstire athonită, ctitorită cândva la sfârșitul primului mileniu al epocii creștine, sunt mai vechi, ele coborând spre începutul secolului al XVI-lea. Astfel, dacă în ceea ce privește posibilitatea unui prim contact între mănăstirea Xenofon și voievodul Radu cel Mare al Țării Românești există încă anumite semne de întrebare, aceste legături (după cum aflăm din eruditul *studiu introductiv* semnat de Petronel Zahariuc; asupra acestuia vom reveni ceva mai jos) sunt sigure o dată cu urcarea pe tronul muntean a „*marelui și împărătescul Neagoe*”, nimeni altul decât Neagoe Basarab, din partea căruia mănăstirea a primit un dar bănesc, dar și un minunat epitrahil pe care sunt redată chipurile domnului și ale soției sale de obârșie sârbă, Despina-Milița (la p. 302 se găsește o reușită fotografie a acestuia). O dată deschis drumul, sfinții părinți trăitori între zidurile mănăstirii vor mai beneficia și de alte daruri, în bani, moșii sau odoare scumpe, atât din partea domnilor munteni sau al familiilor de boieri (cum este cazul membrilor familiei Craiovescu, care i-au dăruit satul Recica și seliștea Plopului, ambele în județul Dolj), cât și din partea domnilor din țara vecină, Moldova. Astfel, cel dintâi domn moldav care a ascultat rugile călugărilor și și-a îndreptat ochii spre acest lăcaș monastic a fost Alexandru Lăpușneanu, împreună cu soția sa Ruxandra (prin ale cărei vine curgea și ceva sânge sârbesc), care i-a dăruit nu numai o importantă sumă de bani, dar și un splendid *Tetraevangheliar* ferecat în argint (chiar în data de 23 aprilie 1554, ziua prăznuirii Sfântului Gheorghe) „*pentru cinstirea și pentru pomenirea domniei mele și pentru mântuire și curățirea de păcate a sfântrăposaților părinți ai domniei mele, veșnică pomenire*” (textul slavon al colofonului și traducerea în limba română sunt redată în *studiul introductiv* la p. 13-14, iar fotografiile ale acestui manuscris se găsesc la p. 306-307).

Pentru cunoscătorii documentelor medievale românești nu credem că este o noutate dacă menționăm faptul că în ceea mai mare parte a lor actele păstrate în arhiva mănăstirii și incluse în volum oferă informații asupra unora din moșiile și bunuri imobiliare pe care mănăstirea Xenofon le-a deținut (sau se considerase îndreptățită să le stăpânească) în Țara Românească, precum și asupra schitului Roaba (jud. Dolj). De altfel, cea

mai mare parte din zestrea imobiliară stăpânită de mănăstirea Xenofon în Țara Românească i-a parvenit prin intermediul actelor de danie în favoarea acestui schit, închinat ei ca metoh în anul 1624 de un anume monah Pahomie. Destul de darnic cu schitul Roaba (sau Jdreala) s-a arătat și domnul Matei Basarab din timpul căruia se cunosc până în prezent șase asemenea acte de danie sau de confirmare a unor danii mai vechi (trei dintre acestea se păstrează în arhiva mănăstirii și conținutul lor este redat în volum – doc. nr. 5, 6, 7 –, iar trei se regăsesc la Arhivele Naționale), dar și Duca voievod (doc. nr. 9) și Constantin Brâncoveanu (doc. nr. 11 și 12).

Merită subliniată aici erudiția (pentru cei neavizați sau mai puțin știutori, facem precizarea că transcrierea unui document aflat în diverse fonduri de arhive, interne sau externe, reprezintă numai o parte din munca pe care o depune un editor pentru realizarea unui volum de documente) cu care colegul ieșean Petronel Zahariuc analizează două documente – unul din 23 iunie 1636 (păstrat la Arhivele Naționale, în copie), iar celălalt din 1 mai 1658 (aflat în arhiva mănăstirii; doc. nr. 8) –, pe baza cărora călugării de la Xenofon au revendicat de-a lungul vremurilor, în fața domnilor munteni, acordarea unor ajutoare bănești. Analiza comparativă și convingătoare a celor două acte și absența unor elemente pe baza cărora în general un document este/nu este considerat veridic (absența semnăturii autografe a domnului; locurile albe din cuprinsul documentului, inadvertențele în ceea ce privește „lista” documentelor invocate în cuprinsul acestora, etc.) l-a determina pe acesta să le considere îndoielnice, cel mai probabil „fabricate” la o dată mult mai târzie în scopul de care aminteam mai sus.

Pentru perioada secolului al XVIII-lea merită semnalate hrisoavele emise de cancelariile domnilor Alexandru Ipsilanti (doc. nr. 22 din 1 iunie 1778, prin care mănăstirii îi erau hotărnicite unele moșii), Constantin Moruzi al Moldovei (doc. nr. 26 din 21 octombrie 1792, emis la Iași, prin care oferea mănăstirii un ajutor anual de 300 lei din venitul ocnelor și 200 lei din vama domnească; dania a cunoscut mai multe confirmări din partea domnilor ce i-au urmat la tron).

Volumul mai cuprinde, de asemenea, și o serie de rubrici – *listă de abrevieri* (p. 242), o *bibliografie* (p. 245-253), un *rezumat în limba franceză* (de fapt este vorba de textul studiului introductiv; p. 255-276), un *indice de nume* (p. 277-298), precum și o bogată *anexă de ilustrații* în care sunt redată imagini ale mănăstirii, precum și ale unora din obiectele și documentele românești ce se păstrează astăzi în arhiva Xenofonului sau au legătură cu istoria acestui așezământ athonit (p. 301-377) –, care ușurează într-o foarte mare măsură consultarea volumului.

Ca și în cazul prezentării precedentului volum, încheiem scurta noastră prezentare prin a-i felicita pe cei doi editori ce au reușit să ne ofere un volum frumos (din punct de vedere al condițiilor grafice) și interesant (sub aspectul informației), exprimându-ne totodată speranța că vor continua acest efort de scoatere la lumină a importantei arhive românești aflată în mănăstirile Muntelui Athos. De asemenea, un cuvânt de prețuire se cuvine la adresa conducerii Editurii Universității „Al. I. Cuza” (Iași) care și-a asumat, în aceste momente deloc propice, publicarea acestui volum.

Gheorghe Lazăr

Tipărituri din Țara Românească în Biblioteca Sfântului Sinod, coord. Arhimandrit Policarp Chițulescu, Edit. Basilica, București, 2009, 155 p.

După publicarea în 2008 a unei lucrări dedicate manuscriselor conservate în Biblioteca Sfântului Sinod, o nouă valoroasă apariție editorială pune la îndemâna publicului detalii despre tipărituri aflate în amintita bibliotecă. Coordonată tot de Arhim. Policarp Chițulescu, cel care întocmise și albumul de manuscrise, lucrarea de față, apărută în 2009, este dedicată împlinirii a 650 de ani de la întemeierea Mitropoliei Țării Românești.

Fără a-și propune o prezentare exhaustivă a tuturor tipăriturilor din biblioteca sinodală, cartea prezintă câteva dintre ele, pe cele mai importante. Dorind o integrare a tipăriturilor propriu-zise în contextul istoric în care acestea au apărut, pe de o parte, și ținând cont de faptul că traducătorii și copiiștii aparțineau de regulă mediului clerical și monahal, pe de altă parte, lucrarea pune în evidență, într-o manieră elegantă, nu doar cărțile ci și personalitățile care contribuit la tipărirea acestora. Sunt prezentați pe rând domnii și ierarhii care au sprijinit înființarea tipografiilor și editarea unor opere ce aveau să se bucure de o circulație largă, nu doar în Țările Române, ci și în afara acestora. Sunt creionate, așadar, portretele unor domni, precum Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu și ale unor ierarhi ca mitropoliții Ștefan, Varlaam, Antim Ivireanul, Neofit Cretanul, Grigorie Dascălul sau episcopii Mitrofan al Buzăului ori Climent și Chesarie ai Râmnicului. Din viața și activitatea acestora sunt reținute și punctate aici acele elemente legate de susținerea tiparului în Țara

Românească și de ajutorarea ortodoxiei în ansamblul ei, căci lucrările erau destinate și a sprijini populația ortodoxă din zone aflate sub dominație otomană sau sub puternică propagandă protestantă sau catolică.

Lucrarea se deschide cu un Cuvânt înainte în care este prezentată viziunea de ansamblu a elaborării ei, urmat de o scurtă expunere a contextului întemeierii Mitropoliei Ungrovlahiei. Sunt amintiți apoi domnii și ierarhii din Țara Românească care s-au implicat cel mai mult în activitatea de tipărire și difuzare a cărților, pentru ca în final să se prezinte câteva aspecte ale circulației cărții, precum și concluzii.

Lucrările, în majoritatea lor religioase, sunt fie liturgice, fie apologetice, omiletice sau hagiografice. În albumul de față sunt redată câteva detalii specifice, anume titlul lucrării, anul și locul apariției, menționarea ei, dacă este cazul, în *Bibliografia Românească Veche*. Sunt specificate apoi elementele de decor, miniaturi și ornamente, precum și date despre suportul de scris sau cerneala folosită. Toate acestea sunt exemplificate printr-o imagine în facsimil a tipăriturii analizate, realizată în condiții grafice deosebite. Între exponatele prezentate apar unele mai rare și chiar unicate. Astfel, este menționat un Proschinitar al Sfântului Munte Athos, tipărit în timpul lui Constantin Brâncoveanu, la Târgoviște, în 1710, de către mitropolitul Antim Ivireanul și corectat de Mitrofan Gregoras. Între textele cu valoare de unicat, se pomenește *Acatistul Preasfintei Născătoare de Dumnezeu*, editat la Snagov în 1698, lucrare neamintită în catalogul lui N. Hodoș și I. Bianu. Acatistul este tipărit de către Antim Ivireanul în timpul aceluiași domn, dar în vremea păstoririi mitropolitului Teodosie. Importanța operei este clară, ea dovedind continuarea activității tipografice la Snagov, până la mutarea lui Antim Ivireanul la București. Textul este scris în limba română, pe 154 file, cu cerneală neagră și roșie.

Sunt enumerate câteva dintre cele mai importante și mai frumos decorate cărți de cult, dintre care menționăm doar un *Liturghier* (Buzău, 1702), care are și miniatură cu Sf. Vasile cel Mare, un *Antologhion* (Râmnic, 1705), o *Evangelie* (București, 1742). Biblioteca conține și lucrări de istorie, ca de pildă opera lui Nicolae Mavrocordat, *Despre îndatoriri*, scrisă în limba greacă și editată la București în 1719. De asemenea, sunt prezentate lucrări juridice, ca *Îndreptarea Legii*.

În final, se accentuează rolul domniei și al bisericii în păstrarea ortodoxiei, precum și rolul cheie al tiparului în apărarea dreptei credințe, prin editarea și difuzarea cărților de cult și apologetice în spații unde

populația era înconjurată de musulmani, catolici sau protestanți. De asemenea, se atrage atenția asupra frumuseții și bogăției literaturii române vechi, cu rol nu doar duhovnicesc, dar și de consolidare a unității de neam și limbă a românilor.

Oana-Mădălina Popescu

Emanuela Timotin, *Descântecul manuscris românesc (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, Edit. Academiei Române, București, 2010, 388 p.

Descântecul a preocupat folcloriștii și etnograful, dar destul de puțin istoricii, și mai puțin lingviștii. O temă predilectă pentru istoriografia începutului de secol XX, ea a căzut în abandon în anii ce au urmat pentru a fi cu totul abandonată astăzi. Mă gândesc aici la ultimii 20 de ani de cercetare, când istoriografia românească s-a îndreptat spre teme atât de diverse. Dar credințele populare și practicile magice au trecut un pic pe lângă noua generație de cercetători, aplecată și grăbită să cerceteze un trecut recent care cere prea puține abilități lingvistice și prea multă, mult prea multă, eseistică. Chirilica și lucrul cu dicționarele par să fie un inconvenient greu de acceptat pentru toți cei care vor să devină „celebri” peste noapte, redactând pagini fără a scrie cărți. Emanuela Timotin oferă un instrument de lucru esențial pentru toți cei care se vor gândi să se îndrepte spre o epocă mai puțin „accesibilă” din punct de vedere lingvistic. Cartea *Descântecul manuscris românesc (secolele al XVII-lea – al XIX-lea)*, apărută la Editura Academiei Române, 2010, analizează cu acribie „textele curative, menite să îndepărteze o influență nefastă”. Autoarea precizează că arhivele „ascund” multe alte texte, conținând descântecuri cu privire la „găsirea comorilor”, a „obiectelor pierdute”, la „prinderea evadaților”, la „trezirea dragostei persoanei iubite”. Iată așadar teme și arhive care ar putea să elucideze multe dintre rațiunile gesturilor noastre de astăzi.

Amestecate printre rugăciuni, rețete și amulete, descântecurile au populat manuscrisele și implicit trebuințele oamenilor în secolele trecute. Filolog de formație, Emanuela Timotin s-a aplecat asupra acestora din perspectiva lingvistică, dar încercând și o abordare antropologică ori de câte ori a fost nevoie. Astfel, descântecurile sunt puse în legătură cu tradiția lor orală și cu echivalentele lor din alte civilizații.

Expresie a fricilor care ne domină, descântecurile aveau, au încă, menirea de a îmblânzi întrucâtva natura atât de „răzbunătoare”. De pildă, grindina nu este decât efectul diavolului ce tulbură apele și „sfărâmă” viile, holdele și „țarinele noastre”. Or, acest diavol ar putea fi îmblânzit sau măcar „izolat” printr-un descântec. Multe dintre acestea, prin „creștinarea” lor, vor intra în practica religioasă. Chiar mai sus, se poate observa că fidelul, creștinul își asociază, ca ajutor în combaterea răului, divinitatea. Pasul următor, integrarea într-o „molvă de ploaie înfri-coșată”. De altminteri, autoarea precizează că distincția dintre descântecuri și rugăciuni este foarte greu de realizat datorită faptului că „în tradiția manuscrisă, uneori acestea sunt extrem de asemănătoare”. Cernerea unora de altele, a descântecurilor de rugăciuni sau a de „amulete” este legată de maniera în care ele au fost menționate: manuscrise de mici dimensiuni, note marginale, copertele interioare, codice, uneori aflate într-un stadiu avansat de degradare. Așadar un corpus de texte destul de divers, la care se adaugă o serie de probleme lingvistice. Multe dintre aceste texte sunt păstrate astăzi la Biblioteca Academiei Române, din București, dar și la filiala sa din Cluj, adăugându-se alte două biblioteci, cea a Institutului de lingvistică „Sextil Pușcariu” și Biblioteca Centrală Universitară, ambele din Cluj. Cercetările pentru această carte au exploatat manuscrisele deținute de aceste biblioteci: un corpus de o sută douăzeci și două de texte din care șaptezeci sunt inedite.

Cartea se organizează în funcție de temele predilecte ale descântecurilor: „rugăciuni pentru holde și vii” (capitolul II), „descântecul dă năjât” (capitolul III), „molvă a sfântului Petru de măseale” (capitolul IV), „pentru didiochi” (capitolul V), „descântecul șarpelui” (VI), „descântecul când mursecă lupul” (capitolul VII), „descântec de ciură” (capitolul VIII), „frigurile” (capitolul IX), „molvă de mărice” (capitolul X), „pentru strigoii” (capitolul XI), „pentru dânsule” (capitolul XII), „pentru cei cu zburători” (capitolul XIII), „di desfăcut pentru faptu” (capitolul XIV), „descântecul de bubă rea” (capitolul XV), „de izdat” (capitolul XVI), „de apucat de copii descântecul” (capitolul XVII), „pentru desfăcut de dragu” (capitolul XVIII), „descântec pentru cel perit” (capitolul XIX), „de cei răi la dobitoc” (capitolul XX), „descântec de cuțit” (capitolul XXI). Titlurile identifică, de fapt o mare parte din temerile semenilor noștri, iar lecurile se dovedesc o continuă căutare a protecției divine pentru a face accesibilă ziua de mâine. Fiecare temă este în detaliu analizată mai degrabă din perspectivă filologică, punctându-se filiația manuscrisului, modalitatea în care a fost preluat în alte manuscrise, la ce

epocă și de către cine, conținutul acestor texte, funcția, structura, maniera în care ele pot fi regăsite în celelalte culturi. Poate, pentru a cercetare viitoare, autoarea s-ar putea apleca și asupra utilității lor practice. Să luăm ca exemplu sarcina. Nașterea, cu întreg universul de interdicții, frici, spaime, păcate presupuse, aduce și produce practici spectaculoase în care descântecul ocupă un rol principal. Și ce își dorește orice femeie: o naștere ușoară. Iată soluția: „Când nu poate muierea să facă copilul scrie pe hârtie așa: „Ușile ceriului s-au deschis, și tu cocoane, ieși că te cheamă Dumnezeu.” Și să ții hârtia în spatele ei.” Or, a scrie și a citi la 1800 nu este la îndemâna oricui. Cum se folosea o femeie de acest îndemn? Cum transpunea în practică acest descântec? Unde se termină copierea într-un manuscris a unui descântec și unde începe folosirea lui în practica cotidiană? Cum integrează Biserica toate aceste practici la granița dintre permis și nepermis? Toate acestea nu știrbesc cu nimic buna analiză, sunt doar câteva sugestii în perspectiva unei alte cercetări.

Și sunt apoi farmece ce ar trebui desfăcute, vrăji ce ar trebui anulate, meșteșuguri ce ar trebui oprite. Pentru fiecare există un leac: „carte di desfăcut orici fapt ar fi de făcut” sau „desfacire faptului celui ce Ț-au făcut, să fie la dânsul” și „să mături casa de trei ori și să gândești: „nu mătur casa di pai, di gunoi, și o mătur de fapt, di dat, di căscare, di strigare, di toate urâciunile, di toate bolâciunile. Și după ce-i strânge gunoiul la ușă să pui trei cărbuni aprinși în gunoiul într-un sac și sacul să fii spartu la fundu și să le duci la pârâu și să zâci: Cine mi-au dat c-o mână, eu îi dau cu doî”. În carte veți găsi de toate, de boli și iubiri, de ploi și furi, de făcut și desfăcut. Nu-mi rămâne decât să-i mulțumesc Emanuelei Timotin pentru carte și să-i doresc să aibă răbdarea, motivația, perseverența necesare pentru a duce la bun sfârșit această anchetă atât de vastă, dar atât de necesară.

Constanța Vintilă-Ghițulescu

Scurtă istorie a Slovaciei. Elena Manova, coordonator. Traducere din limba slovacă și indice de Eva Mârza, Radu Mârza, Edit. Enciclopedică, București, 2011, 475 p.

O inițiativă bine inspirată pune la îndemâna istoricilor români o introducere în istoria Slovaciei, realitate istorică de seamă a Europei Centrale, cuprinsă vreme îndelungată în aria de dominație a coroanei

ungare și având, deci, inevitabile corespondențe și prezentând paralelisme cu propria noastră istorie, la rândul ei prinsă vreme îndelungată în aria de dominație și hegemonie a aceleiași puteri. Apariția în limba română a acestei sinteze lărgeste orizontul de înțelegere a trecutului întregului spațiu dominat sau măcar influențat de politica regalității ungare. Desigur, principalii interesați dintre istoricii români de materia cuprinsă în volum sunt medievistii, așadar cercetătorii vremii când puterea Regatului Ungar s-a desfășurat cel mai puternic atât în direcția Europei Centrale cât și a Sud-estului european, situație care a generat similitudini și uneori chiar contacte între diversele zone ale acestei arii de hegemonie.

După primul capitol închinat antichității, migrațiilor – așezarea slavilor în Bazinul Carpatic –, Moraviei Mari și misiunii bizantine de evanghelizare a slavilor din regiune, urmează un capitol substanțial intitulat *Slovacia în Ungaria arpadiană* care tratează aspectele esențiale ale dezvoltării vieții statale a slovacilor și ale subordonării față de regalitatea ungară, cu constatări însemnate referitoare la invazia tătarilor și la anarhia din timpul ultimilor arpadieni, la viața și organizarea social-economică și ecleziastică a țării până la sfârșitul secolului al XIII-lea. Tot atât de instructiv este pentru medievistii noștri termenul de comparație oferit de capitolul următor, *Slovacia în perioada Evului Mediu dezvoltat și târziu*, cu substanțiale referiri la criza politică de la începutul secolului al XIV-lea, la lupta pentru tronul Ungariei și apoi la cea a lui Carol Robert împotriva oligarhilor, la reformele introduse de regii angevini, la vremea lui Sigismund de Luxemburg și a lui Matia Corvin, în sfârșit la vremea regilor Jagelloni, până la înfrângerea dela Mohacs.

Prăbușirea Regatului Ungar sub loviturile Imperiului Otoman a adus Slovacia în sfera de putere a Habsburgilor, cu toate consecințele și reverberațiile asupra evoluției social-politice a societății slovace. Titluri precum *Reforma, recatolicizarea și conflictele politice ale vremii* încadrează istoria țării în secolele XVI și XVII. Vremea reformelor e cuprinsă în capitolul *Slovacia în perioada schimbărilor structurale (1711-1848)*, urmat de cel intitulat *Pe calea modernizării (1848-1918)* și de un substanțial capitol dedicat istoriei contemporane.

Cu titlu de *Înceiere* sunt prezentate vederi de ansamblu asupra problemelor fundamentale ale istoriei și istoriografiei slovace: *Istoria Slovaciei în context ungar*; *Istoria Slovaciei în context central-european*; *Izvoare istorice și literatură de specialitate*.

Un indice bine alcătuit și un grup de hărți reprezentative pentru diversele etape ale istoriei Slovaciei înlesnesc considerabil înțelegerea

materiei tratate în volum și utilizarea ei. Sinteze asemănătoare privitoare la celelalte state din Europa Centrală și din cea Sud-estică, traduse în limba română, ar fi de cea mai mare utilitate istoricilor noștri pentru efortul de încadrare a istoriei noastre în istoria universală.

Șerban Papacostea

Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon, în colaborare cu Elena Adam, Ionuț Acrudoaie și Anca Ancuța, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2010, 423 p.

Doi istorici ieșeni a căror activitate cinstește Universitatea din Iași au adus prin volumul prezentat în rândurile de față cel mai demn omagiu unui dintre istoricii care au ilustrat Facultatea de Istorie a Universității din Iași – Gheorghe I. Brătianu – pe care ei înșiși o reprezintă cu demnitate în zilele noastre. Readucerea în actualitate a lucrărilor lui Gheorghe I. Brătianu este nu numai un act de memorie dar și o autentică contribuție științifică dată fiind atât abundența informației documentare pe care se întemeiază scrierile sale cât și originalitatea gândirii sale științifice care îi conferă actualitate chiar după îndelungate decenii dela scrierea lor.

Volumul se deschide cu studiile închinată personalității și operei istoricului omagiat datorate celor doi inițiatori și alcătuitori ai volumului: Victor Spinei, *Florilegiu polivalent: Gheorghe I. Brătianu și Alexandru-Florin Platon*, *Gheorghe I. Brătianu: actualitatea unui model științific și uman*.

Culegerea de studii se deschide cu o contribuție teoretică, din domeniul problematicei istoriografice generale, anume : *Teorii nouă în domeniul istoriei. Cu prilejul unui studiu al domnului Șt. Zeletin*. Gheorghe Brătianu opune viziunii sociologului de inegalabilă profunzime de gândire, înclinat spre investigarea factorilor profunzi ai evoluției societății, dincolo de „accidentele” istorice individuale, „evenimentele”, concepția istoricului care nu sacrifică individualul de dragul generalizării. Textul lui Ștefan Zeletin și replica lui Gheorghe I. Brătianu ar merita să fie readuse împreună în lumea gândirii științifice românești.

A doua subdiviziune a culegerii reeditează sub titlul *Epoca veche și medie* scrieri valoroase referitoare la Bizanțul timpuriu, la istoria Mării Negre și a Dunării, a războaielor dintre venețieni și genovezi, la originile

Țării Românești. Sub titlul *Epoca modernă și contemporană* – a treia subdiviziune – sunt editate câteva scrieri referitoare la acțiunea politică a lui Ion. I. C. Brătianu. A patra subdiviziune *Informare și propagandă asupra trecutului românesc și a situației politice contemporane* cuprinde contribuții din domeniul actualității politice, care a reținut neîntrerupt atenția istoricului. A cincea subdiviziune – *Evocări și comemorări de evenimente istorice și personalități* – prezintă situații din trecutul medieval și schițează portrete ale unor însemnate personalități istorice și istoriografice. Volumul se încheie cu două contribuții cuprinse sub titlul *Varia*.

Culegerea de studii ale lui Gheorghe I. Brătianu datorată domnilor Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon este un omagiu adus atât ilustrului istoric cât și Universității din Iași.

Șerban Papacostea

Pompiliu Teodor, *Cu fața la vânt*. Ediție îngrijită de Corina Teodor, prefață de Ovidiu Pecican, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2011, 372 p.

Un act de pietate și, în același timp, de interes științific, readuce în atenția publicului din țara noastră, un mănunchiu din scrierile unui cărturar de seamă, îndrumat spre domeniul istoriei de o puternică vocație timpuriu manifestată. Alcătuită cu devotament și competență, culegerea e reprezentativă pentru câteva din preocupările istoriografice ale istoricului clujean, al cărui interes științific s-a orientat atât spre studiile de istorie – cea a Transilvaniei în primul rând, cu specială privire asupra *Iluminismului* și a momentului despărțitor de epoci care a fost marcat de *Unirea bisericească cu Roma* – cât și spre investigațiile din domeniul istoriei istoriografiei, tot mai intens prezente în scrisul său în etapa avansată a carierei sale didactice și științifice.

Iluminismul și impactul său asupra societății transilvane, atât a românilor cât și a raporturilor lor cu sașii și ungurii din provincie, constituie obiectul uneia dintre cele patru subdiviziuni ale culegerii, – *Paradigma iluministă*. Sub titlul bine ales, *Ideile la origini, Mișcarea națională în secolul al XVIII-lea*, e analizată influența ideilor luminate novatoare asupra noului curent de afirmare a spiritului național la românii din Transilvania. În chip firesc, această evoluție s-a repercutat asupra raporturilor dintre etniile din provincie, repercuție analizată în studiul *Contacte, convergențe româno-maghiare-săsești în epoca luminilor*,

studiu care aduce înțelesuri noi în cunoașterea acestei etape însemnate a istoriei Transilvaniei sub dominația habsburgică. În aceeași ordine de idei se situează contribuția dedicată *Supplex*-ului, discutat între istorie și politică. Preiluminismul în opera lui Dimitrie Cantemir, viziunea lui Nicolae Iorga și a lui Lucian Blaga despre iluminism sunt aspecte abordate în câteva contribuții care întregesc, din optică istoriografică modernă, acest ciclu tematic.

Altă grupare, sub titlul *Fragmentarium ecclesiasticum*, readuce în actualitate câteva dintre cercetările autorului consacrate istoriei bisericii unite din Transilvania, politiciii confesionale habsburgice față de românii din Transilvania, tradițiilor confesionale care s-au înfruntat în Principat în vremea Reformei și a Contrareformei. Semnalare deosebită se cuvine studiului *Politica ecclesiastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*.

Gruparea intitulată *Atelier istoriografic* reunește patru studii, dintre care cel dintâi e consacrat curentului istoriografic francez novator dela revista „Annales”, care a revoluționat știința istorică în secolul al XX-lea, al doilea istoricului român Gheorghe I. Brătianu și afinității sale intelectuale cu noua viziune istorică franceză reprezentată de Marc Bloch și Lucien Febvre. Urmează două studii dedicate istoriografiei la Universitatea din Cluj și istoricului David Prodan, căruia Pompiliu Teodor i-a fost devotat până la capăt.

Ultima subdiviziune, sub titlul *În oglinda timpului: evocări și restituiri*, cuprinde cuvinte ocazionale rostite cu diverse prilejuri de salutări și comemorări ale unor istorici străini și români.

Un fost elev devotat și competent, domnul Ovidiu Pecican, a reconstituit sub titlul *Pompiliu Teodor. O efigie*, personalitatea științifică și general umană a istoricului din opera căruia este oferită astăzi publicului o valoroasă culegere de studii.

Șerban Papacostea

Florin Curta, *Text, Context, History and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. Victor Spinei, Edit. Academiei Române-Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 475 p.

Într-o lume științifică în care specializările sunt din ce în ce mai înguste și mai rigide, Florin Curta impresionează prin ușurința cu care abordează spații geografice și perioade istorice diferite, ignorând cu

dezinvoltură și, câteodată, cu ironie, frontierele academice artificiale care îi separă pe istorici de arheologi, pe specialiștii Antichității târzii de cei ai Evului Mediu clasic, sau pe cercetătorii Europei Răsăritene de cei ai Occidentului medieval. Subtitlul unuia dintre articolele sale, *Note lingvistice ale unui arheolog devenit istoric* ilustrează refuzul de a rămâne captiv în limitele înguste ale unei singure discipline. Evitarea sistematică a decupării cunoașterii istorice după contururi formale, prestabilite, este unul din principiile metodologice după care Curta se ghidează. Prin urmare, fie că discută despre conceptul de elenism al împăratului Iulian, despre atribuirea etnică a unui tip de ceramică, despre concepția regalității a abatelui Suger sau despre medievalismul din muzica rock a anilor 1970, Florin Curta își duce analiza până la capăt, indiferent de direcțiile către care aceasta îl poartă. Această remarcabilă performanță, în care cunoașterea istorică nu pare a fi în nici un moment mărginită de limitele istoricului, presupune, în egală măsură, stăpânirea unei game impresionante de instrumente analitice, istorice, arheologice și filologice, dar și o permanentă deschidere intelectuală. Florin Curta nu cultivă cu prețiozitate pluri-, trans- sau inter- disciplinaritatea, termeni care, de altfel, lipsesc din scrierile sale, ci o practică pur și simplă.

Volumul *Text, Context, History and Archaeology*, editat de Victor Spinei în colecția *Florilegium Magistrorum Historiae Archaeologiaeque Antiquitatis Et Medii Aevi*, cuprinde 14 studii publicate de Curta în intervalul 1994-2007. Volumul este structurat în cinci secțiuni: 1) *Limbă, filozofie și religie*; 2) *Medievalisme și naționalisme*; 3) *Economie și Societate, Est și Vest*; 3) *Etnicitate, limbă și cultură materială*; 5) *Putere în evul mediu timpuriu*. Gruparea în secțiuni tematice a celor paisprezece articole, treisprezece în limba engleză și unul în germană, a fost probabil motivată de rațiuni editoriale. Deși, fără îndoială, utilă, circumscrierea articolelor unei anumite tematici este deopotrivă înșelătoare. Tocmai pentru că Florin Curta evită delimitarea artificială a subiectelor pe care le analizează, multe dintre articolele cuprinse în volum ar fi putut fi incluse, cu egală îndreptățire, în două sau chiar mai multe secțiuni. De pildă, articolul *Merovingian and Carolingian gift giving* este inclus în secțiunea a III-a a volumului, intitulată *Economy and Society, East and West*. Opțiunea este justificată de analiza detaliată a diferitelor interpretări socio-antropologice sau economice propuse de medievisti, majoritatea inspirate de sociologia lui Mauss și de antropologia lui Malinowski. La fel de îndreptățită ar fi fost însă includerea articolului în ultima secțiune a volumului, *Power in the early Middle Ages*, deoarece concluzia lui Curta

este că darurile merovingiene sau carolingiene nu aveau rolul de a întări legăturile sociale sau de a asigura redistribuirea surplusului economic, ci erau o formă de înfruntare pentru putere între aristocrații franci, pe care o denumește chiar „surrogate warfare”. În mod asemănător, pentru a da doar un alt exemplu, articolul *Color perception, dyestuffs, and color terms in twelfth-century French literature*, din prima secțiune, ar fi putut fi la fel de bine inclus în cea de-a treia. Analiza vocabularului culorilor în literatura franceză din secolul al XII-lea, pe care Curta o întreprinde în acest articol, nu se limitează la problema limbajului, ci se extinde deopotrivă asupra aspectelor practice, precum coloranții și vopselurile utilizate în postăvărit, asupra celor teoretice medievale, precum discuțiile din tratatele medievale medicale despre diagnosticarea bolilor prin observarea culorilor corpului bolnavului, sau celor moderne, precum teoriile cognitive despre percepția cromatică. Argumente similare ar putea fi invocate cu privire la toate celelalte contribuții din volum, pentru că articolele lui Florin Curta, întocmai ca și autorul lor, refuză să se încadreze unei taxonomii formale. Prin urmare, sarcina editorului de a structura tematic contribuțiile publicate în volum – presupunând că aceasta a fost contribuția sa și nu a autorului, aspect, din păcate, neelucidat în prefață – a fost una cum nu se poate mai dificilă. Soluția găsită reușește însă să transmită cititorului principalele direcții de cercetare ale lui Florin Curta, lăsându-i totodată acestuia plăcerea și surpriza de a descoperi că substanța fiecărui articol depășește limitele sugerate de titlul secțiunilor.

Articolele cuprinse în *Text, Context, History and Archaeology* sunt binecunoscute medievistilor, majoritatea fiind publicate în reviste prestigioase (*Speculum, Viator, Medium Aevum, Südost-Forschungen*) și, de aceea, recenzarea lor nu-și are rostul aici. Mai mult, interpretările lui Curta, chiar și cele mai recente, s-au impus deja în istoriografie, fiind de cele mai multe ori îmbrățișate cu entuziasm sau stârnind, în unele cazuri, dezbateri. Ar fi fost poate util ca în volumul *Text, Context, History and Archaeology* editorul să fi inclus scurte note bibliografice, în care să urmărească ecoul istoriografic al articolelor lui Curta republicate aici. Cum astfel de referințe sunt absente din volum, voi include în această recenzie și câteva succinte mențiuni privind impactul istoriografic al articolelor publicate în *Text, Context, History and Archaeology*, atingând, inevitabil, și problema selecției acestora. Acest ultim aspect nu este, din păcate, lămurit în prefață, prin urmare nu știm care au fost criteriile de

selecție a articolelor cuprinse în volum, nici dacă alegerea i-a aparținut autorului sau editorului.

Primele articole din *Text, Context, History and Archaeology* analizează scrierile împăratului Iulian, un subiect care l-a interesat în mod special pe Curta. Primul articol, singurul în germană din întreg volumul (*Kaiserliche Lobrede und politisches Programm: die dritte Rede des Julianus Caesars*), analizează programul politic al celui de-al treilea discurs al împăratului. Cel de-al doilea se oprește asupra conceptului de elenism la Iulian, multă vreme receptat exclusiv, și eronat după cum arată Curta, din perspectiva criticii lui Grigore din Nazianz (*Language, Ethne, and National Gods: A Note on Emperor Julian's Concept of Hellenism*). Acest din urmă articol a fost excelent primit de istoricii Antichității târzii, cea mai bună dovada fiind preluarea concluziilor lui Curta în două importante sinteze, recent publicate la Cambridge University Press (Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 2007 și Lloyd P. Gerson, ed., *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, 2010). Nedumerește puțin neinclusiunea în volum a unui alt articol scris de Curta despre împăratul Iulian – *Atticism, Homer, Neoplatonism, and Fürstenspiegel: Julians' Second Panegyric on Constantius* publicat în 1995 în *Greek, Roman, and Byzantine Studies* - de asemenea foarte bine receptat în istoriografie (vezi de pildă lucrările lui Peter Van Nuffelen, Hans-Ulrich Wiemer, Shaun Tougher, Stefan Schorn sau Jan Stenger, pentru a cita doar câteva nume). Prima secțiune se încheie cu articolul pe care l-am amintit deja, despre culori în literatura franceză din secolul al XII-lea, publicat inițial în *Medium Aevum* din 2004.

A doua secțiune, *Medievalisme și naționalisme*, este cea mai voluminoasă din întregul volum, fiind însă, din punctul meu de vedere, cea mai puțin inspirată ca selecție a articolelor. Primul articol discută problemele pe care le pune atribuirea etnică a unei categorii ceramice, centrată pe studiul de caz al ceramicii de „tip Praga.” O bună parte din ideile expuse aici se regăsesc în cartea lui Curta *The Making of the Slavs* (apărută și în traducerea românească a lui Eugen S. Teodor sub titlul de *Apariția slavilor*). Cred că volumul ar fi avut de câștigat dacă în locul acestui articol, care se concentrează asupra unei probleme punctuale, ar fi fost publicată o contribuție mai teoretică despre arheologie și etnicitate, dintre cele scrise de Curta, precum *Pots, Slavs, and 'imagined communities': Slavic archaeology and the history of the early Slavs*, apărut în *European Journal of Archaeology* din 2001. Al doilea articol din secțiune este o analiză amănunțită a imaginii slavilor timpurii în

istoriografia română. Articolul a fost inițial publicat în 1994 în *Südost-Forschungen*, însă, amănunt care ar fi trebuit poate precizat de editor, prima parte a studiului a apărut în același an și în *RESEE*. Privit ca o etapă a cercetării care a precedat scrierea cărții *The Making of the Slavs* sau ca un moment din biografia lui Florin Curta și a definirii identității sale intelectuale în raport cu școala arheologică românească, studiul este, fără îndoială, interesant. Recitit însă la o distanță de 17 ani de la prima publicare, articolul surprinde prin discrepanța dintre exhaustivitatea analizei istoriografice și previzibilitatea concluziei. Merită însă subliniat că discuția asupra condiționărilor ideologice ale istoriografiei române era abia la început în 1994, cartea lui Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, urmând să apară abia trei ani după aceea. Ultimul articol al celei de-a doua secțiuni este o analiză fascinantă a medievalismului în muzica rock românească din anii 1970. Plecând de la câteva dintre cântecele interpretate de Phoenix și Sfinx, Curta discută nu doar despre rolul motivelor medievale în muzica rock din regimurile comuniste est-europene, ci și despre oscilarea acestui gen muzical între formă de protest și instrumentalizare ideologică.

Cea de-a treia secțiune a volumului, intitulată *Economie și Societate, Est și Vest* cuprinde două articole, ambele având drept temă schimbul de daruri în evul mediu timpuriu. *The Amber Trail in Early Medieval Eastern Europe* propune o provocatoare reinterpretare a originii obiectelor de chihlibar baltic descoperite în siturile arheologice din regiunile de la nordul Mării Negre. Curta opune interpretării clasice, potrivit căreia simpla prezență a acestor obiecte atestă existența unei rute comerciale Marea Baltică-Marea Neagră, funcțională în secolul al VI-lea, ipoteza obținerii acestor bunuri prin schimbul de daruri la care participau elitele locale. Implicațiile tezei lui Curta asupra reconstituirii comerțului european în evului mediu timpuriu sunt majore, de unde, probabil, și rezervele cu care aceasta a fost întâmpinată de unii istorici (vezi, de pildă, recenzia lui Roger Collins din *English Historical Review* nr. 508/2009 sau controversa Florin Curta-Michael McCormick despre originile economiei europene din *Early Medieval Europe* 2003, în care Curta anunța deja ideile pe care le va dezvolta apoi în articolul *The Amber Trail* publicat în 2007). Cel de-al doilea articol, despre schimbul de daruri în lumea merovingiană și carolingiană a devenit rapid o contribuție clasică asupra temei. Într-un volum colectiv publicat recent, intitulat *The Languages of Gift in the Early Middle Ages* (Cambridge, 2010), articolul lui Curta este citat frecvent, interpretarea propusă de el fiind preluată, printre alții, de Janet Nelson și de Chris Wickham.

Următoarea secțiune a volumului, *Etnicitate, limbă și cultură materială*, cuprinde patru articole, tratând subiecte care abordează, din unghiuri diferite, tema etnicității medievale. Primul dintre ele, *Some Remarks on Ethnicity in Medieval Archaeology*, este o critică a tendinței manifestate recent de a nega posibilitatea abordării problemei etnicității prin prisma arheologiei. Cel de-al doilea articol, *Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi*, analizează critic pasajele din Iordanes în care sunt amintiți *Venethi*, demonstrând convingător originea cartografică a acestora. Tabloul etnografic al lumii de la frontierele Imperiului Roman din *Getica*, departe de a surprinde realitățile secolului al VI-lea, înfățișează mai degrabă o imagine anistorică, fundamentată pe autorii clasici. *Furor Teutonicus. A Note on Ethnic Stereotypes in Suger's Deeds of Louis the Fat* reconstituie contextul în care abatele Suger a invocat un stereotip etnic pentru a scoate în evidență protecția generoasă oferită de Ludovic al VI-lea pontifilor în contrast cu „furor Teutonicus.” Ultimul articol din această secțiune *The Slavic Lingua Franca (Linguistic Notes of an Archaeologist Turned Historian)* dezvoltă ipoteza utilizării limbii slave comune drept lingua franca în kaganatul avar. Poate că în această secțiune și-ar fi găsit locul și un alt articol al lui Curta, din păcate neinclus în volum: *Slavs in Fredegar and Paul the Deacon: medieval gens or 'scourge of God*, publicat în *Early Medieval Europe* în 1997.

Ultima secțiune, *Puterea în evul mediu timpuriu*, cuprinde două articole, *Qagan, Khan, or King? Power in Early Medieval Bulgaria (seventh to ninth century)* și *Iron and Potlatch: Early Medieval Hoards of Implements and Weapons in Eastern Europe*. Cel dintâi articol este o foarte convingătoare analiză a reprezentărilor puterii țărilor bulgari, din vremea primului țarat. Contextualizarea analizei construite de Curta în sprijinul argumentului central - „the power of the Bulgar rulers was less a matter of titles and more a matter of action”- constituie un model interpretativ pentru toți istoricii interesați de titulaturile medievale. Ultimul articol din volum tratează problema tezaurilor medievale timpurii de unelte și arme din fier descoperite în Europa răsăriteană, pe care Curta le interpretează drept simboluri ale bogăției, puterii și prestigiului, îngropate în cursul unor ritualuri de „potlatch.”

Publicarea volumului *Text, Context, History and Archaeology* este un foarte bun prilej de a reciti studiile unuia dintre cei mai importanți medievisti ai generației sale. Ar fi fost însă de dorit ca editarea unui astfel de volum să se facă cu mai multă grijă. Lăsând la o parte problema selecției articolelor, inevitabil subiectivă, ceea ce deranjează cel mai mult

sunt greșelile frecvente de tipar. De asemenea, caracterele italice, care au un rol important în articolele lui Curta, sunt redade neglijent. De pildă, în articolul *Qagan, Khan, or King?*, publicat inițial în *Viator*, Curta folosea italicele fie pentru termeni preluați din surse, cărora nu le dădea un echivalent în engleză (e.g. *boilades*, *archon*), fie pentru concepte moderne, exprimându-și rezervele față de folosirea lor în înțelegerea Bulgariei medievale (e.g. *state*, *étatisme*, *Verfassungsgeschichte*). Din păcate, în versiunea inclusă în volumul *Text, Context, History and Archaeology*, doar unii dintre acești termeni sunt redați în italice, ceea ce face ca unele din subtilitățile inițiale ale articolului să fie pierdute. Aceste neglijențe sunt cu atât mai supărătoare cu cât ele contrastează cu rigoarea științifică a autorului care, după cum precizează editorul în prefață, a ținut să revizuiască articolele înainte de a fi republicate.

În încheiere, aș dori să revin asupra „ambiguității” amplasării intelectuale a lui Florin Curta, pe care autorii celor două introduceri ale volumului, Patrick Geary și Victor Spinei, par fiecare a-l revendica istoriografiei pe care o reprezintă. Dacă Patrick Geary subliniază importanța perioadei americane în formarea intelectuală a lui Florin Curta, Victor Spinei îl consideră încă de la plecarea din România un istoric deplin format, care a ales să-și construiască o carieră într-un alt mediu academic. Evident, Curta eludează și această distincție artificială, după cum face cu toate celelalte. Temele cercetării sale par a le continua pe cele ale istoriografiei românești din anii 1980 – remarcabilă în parcursul intelectual al lui Florin Curta mi se pare puterea de a-și păstra intact interesul pentru etnicitatea medievală într-un mediu sufocat de manipularea ideologică a acestei teme – însă instrumentele analitice pe care le folosește sunt cele anglo-saxone. Ponderea perioadei „românești” sau a celei „americane” în formarea lui Curta este imposibil de apreciat din exterior. Ceea ce se poate însă afirma cu destulă siguranță este că ideile sale au găsit în anii 1990 o audiență mult mai deschisă în lumea academică anglo-saxonă decât în cea românească. Publicarea acestui volum în colecția inițiată de Victor Spinei este un demers important și binevenit pentru a înlesni difuzarea ideilor lui Florin Curta, medievaliștii și arheologii români constituind acum o audiență mai receptivă decât erau cu un deceniu sau două în urmă.

Marian Coman

Mihailo St. Popovic, *Mara Brankovic. Eine Frau zwischen dem kristlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert*, Mainz und Ruhpolding, Verlag franz Philipp Rutzen, 2010, 234 p. (Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, hrsg. von Reinhard Stupperich und Heinz A. Richter, Band 45)

From the 14th – 15th centuries until the national resurrections of the 19th century, the Balkan Peninsula was dominated by the Ottoman Empire. However, the people of the South-Eastern Europe preserved their identity and manifested it, albeit under diminished political forms and according to the various degrees of dependence imposed by this last imperial formula in the Balkan world. Within the vast historiographical bibliography produced by research in this half millennium – syntheses, monographs, biographies, local studies, etc. – the present book stands apart. It addresses the relations between the Ottoman power in full rise and vassal Serbia, not yet annihilated as a state until the second half of the 15th century. The starting point is the personality of an influential descendant of the Serbian dynasty of the Branković. However, the research does not follow the traditional biographical path, but rather the line of the gender studies, aiming to identify the role played by women in the public life.

Mara Branković (cca. 1418-1487), the daughter of the Serbian despot George Branković, related to the Byzantine dynasties of the Kantakouzenos and the Palaiologoi, was since her teenage years in the focus of the Ottoman-Serbian political and dynastic relations, with the scales tilting increasingly in favor of the Islamic power. Her birth into a ruling family fallen under the domination of the Sublime Porte marked her destiny as a wife of the suzerain sultan, Murad II, in agreement with the matrimonial diplomacy and the doctrine of the family of princes subordinating to the supreme leader – the “emperor” – by real or fictitious affiliation, all the dynasts in the area of his power. In May 1428, during the Turkish-Serbian peace negotiations, Despot George Branković, who had recently ascended the throne after the death of Stefan Lazarević, offered his daughter Mara as a fiancée to Sultan Murad II. As the girl was too young, the marriage was postponed for the second half of 1436, at Adrianople. After entering Murad II’s harem, Mara Branković was able to influence to a certain degree, at important moments, the policy of the Sublime Porte. Princess Mara’s biography and her role in the political relations of the time are reconstructed by the author through an

outstanding effort of documentation and by application of historical criticism to the identified documentary materials.

The monograph has four subdivisions. The first one – the Introduction – outlines the purpose and the structure of the book, as well as the sources employed, and lists other historiographical works on the role of the woman and gender studies (*Geschlechterforschung*) in Byzantinistics. The main information on the Serbian princess' biography are to be found in the Byzantine sources, in the works of the great historians of the 15th century – Gheorghios Sphrantzes, Michael Doukas, Laonikos Chalkokondyles, Michael Kritoboulos – and in the short chronicles. Other sources employed and wielding important information were the Serbian annals and genealogies, and the Ottoman chronicles. Additional information was taken from the western sources such as Paolo Giovio, Marco Orбини, Theodoro Spandugino, Pero Tafur, Jacopo de Promontorio, etc. Mihailo Popovic also paid attention to from epistolary sources, among which figure five letters written by Mara Branković herself. Research undertaken by the author in the Venetian archives produced new and valuable material for a better understanding of Mara Branković and of her life and activity (the documents can be found in the appendix).

The second subdivision, *Mara Branković im traditionellen Bezugsfeld des Vaters und des Ehemannes*, follows the biography of the Serbian princess from her birth – the scarce available information on her childhood, illness and miraculous healing is presented – until her engagement and marriage to Sultan Murad II, when her biography integrated into what the author terms the field of relations between her father and her husband. The beginning of these relations is reconstructed based on information from the Byzantine historian Doukas. Therefore, upon hearing of Gheorghe Branković's succession to the throne of Despot Stefan Lazarević, the sultan summoned the former to submit to conditions he would impose and asked to marry his daughter. The name of the girl is not mentioned, but it could only be Mara Branković. By corroboration of the history of Doukas with the Turkish chronicle of Ashik pascha-zade, the author concludes that the agreement between the two and the matrimonial pact must have taken place in 1428. Exceptions conceded by the Islamic law allowed Mara to preserve her Christian Orthodox faith. Because of the Orthodox Church rules concerning the marriageable age, the wedding had to be postponed for eight years, and could only take place in 1436. Through thorough investigation of sources, the author was able to identify new biographical information dating to the time when the

daughter of the Serbian despot came out of anonymity. The wedding took place between the end of August and beginning of September 1436, most likely on 4 September. Multiple sources are quoted on Mara's takeover by the sultan's men and her entering the harem. Biographical data under these circumstances are related to political developments in the Balkans, to the general perspective of the Ottoman offensive and of the crusade, and especially to Sigismund of Luxemburg's initiatives. During the long years between Mara's engagement and her wedding to Murad II, sources do not attribute any initiative to her, and one can assume that no such initiative ever existed. No doubt, the political game then was in the hands of her father and future husband. The author makes a review of sources speaking of the wedding and of the considerable dowry provided to the sultan by Mara's father, including important territorial concessions.

Under the title "Mara Branković Wife of Murad II, 1436-1451," the author presents the little existing information on the life of the Serbian princess when, shortly after the celebration of the wedding, she was sent to the harem of Bursa. Her long stay there – however, not as a concubine but as a wife, and preserving her Christian faith – gives the author the opportunity to investigate into the organization and functioning of the harem. He also mentions the possible intervention of Mara in the events leading to the conclusion of the peace between the sultan and the king of Hungary in early 1444, a prelude to the crusade of Varna.

The accession of Mehmed II to the throne of the Ottoman sultans brought a major change in the life of Mara. Owing to the good relations established with the new sultan even before 1451, Mara became part of his political plans. With the sultan's leave, she returned to Serbia in the summer of 1451 at the latest. According to the author, Mehmed II was aware of the benefits he could obtain by using Mara as an instrument of his diplomacy in South-Eastern Europe, when preparations for the conquest of Constantinople were under way. His intuition would be proven right. On this background, a discussion is made of the failed project of marriage between Mara and Constantine XI Palaiologos. The project of marriage to the Czech mercenary commander Jan Jiskra, whom George Brancović was hoping to employ against the new Ottoman expansionist wave of the beginning of Mehmed II's reign, is also mentioned. Internal conflicts in the Serbian despotate after the death of George Brancović eventually determined Mara to flee to the Ottoman Empire in 1457 and seek the protection of Mehmed II, her step-son with whom she had always had good relations. This turn of fate inaugurated

her most active presence in the political realities of the time, and this topic is analyzed in the chapter “Mara Branković, an Independent Woman and a Mediator between Political and Ideological Camps.”

The Serbian princess, the widow of a sultan, was received with great generosity by Mehmed II. She was given landed properties in Greece, three among which are known by their name – Ezeba, Marabintzion, and Doxompus –, and she held court, surrounded by Serbian clerics and laymen. In 1459, she purchased the Monastery Aghia Moni of Thessaloniki, and this purchase was confirmed by the sultan in an official document. The author lists Mara’s main initiatives of public interest and her activities as a mediator in the Turkish-Ragusan and Turkish-Venetian relations, all occurring from her return to the Ottoman Empire and until her death.

Quite significant for Mara’s position in the external relations of the Ottoman Empire during Mehmed II’s reign was her mediation, on certain occasions, of the relations between the Ottoman Empire and Venice, especially during their long war of 1463-1479. From 1470 until 1475 the Serbian princess was contacted and visited by several Venetian ambassadors (Francesco Capello, Niccolò Cocco, Marco Aurelio, Geronimo Zorzi) who were sent by the Republic of St. Mark to the sultan’s court. In this respect the author gives an important contribution not only to the evolution of the diplomatic negotiations but, more important, to the social network of Mara Branković and her court. Domenico Malipiero’s *Annals* speak of the initiative of Mara and of her sister Catarina Kantakouzenos, to mediate in 1470 a peace between the sultan and the Republic of Venice before the decisive conquest of the isle of Negroponte by the Turks. The two sisters’ efforts to patch up diplomatic relations between the Ottomans and the Venetians are addressed in detail. The Venetian diplomacy continued negotiations along this line, with rightful concessions to the superiority of the Ottoman power, until 1473, when the odds seemed to favor the Venetians, after the *Ak Koyunlu* khan, Uzun Hassan, had turned against Sultan Mehmed II. But not even then did Venice give up the project of a profitable understanding with Mehmed II, for which reason the Venetians turned one more time to Mara, whose cordial relations with the sultan were well-known, as she was “*la marregna del Turco*.” Based on thorough investigation of the Venetian sources, the author was able to reconstruct minutely the evolution of the contacts and exchanges of information. In 1475, the Venetian Senate, acknowledging Mara’s capacity as a mediator,

secretly sent to her patrician Geronimo Zorzi with the purpose to ascertain if there were any real prospects for peace. Zorzi found out from Mara about the defeat of the Turkish troops in Wallachia (Moldavia), „a defeat greater than any other defeat suffered by the Turkish troops.” The Venetian information on Mara Branković's role of mediator in the diplomatic contacts between Venice and the Ottoman Empire ends with the Turkish-Venetian negotiations of 1475-1476. The fact that her name or her activity as a diplomatic mediator are not mentioned anymore in the Venetian documents is attributed by the author to the fact that Mara had stopped acting as such because of old age, according the criteria of the time.

A continuator of the Nemanides tradition, Mara assumed from 1457 the role of protector of the monasteries of Chilandar and Aghios Paulos of Mount Athos. She had a great influence on church life in the Ottoman Empire, and in 1466 she was able to place on the patriarchal see her own candidate, Dionysus I. In 1469, with the consent of the sultan, she had the relics of St. Ivan Rilski transported from the Monastery of Târnovo to the Monastery of Rila. To ensure the protection of the monasteries of Chilandar and of Aghios Paulos after her death, she transferred the patronage of these monasteries to the voivode of Wallachia, Vlad IV the Monk, and his descendants.

Several texts preserved from Mara Branković refer to the relations with Ragusa. Some of her letters deal with family matters, namely deposits in material values made by her brothers in the Adriatic Republic; other letters enclose information sent to her on the Ragusan missions to the Sultan's court, some of these missions being received at her court in Ezeba. Although these diplomatic actions are only briefly mentioned, it is certain that Mara had played the part of a “useful mediator” in the Turkish - Ragusan relations. One should note that in her letters Mara assumed the appellation of “Lady Empress.”

In the light of the Ragusan and Venetian archive documents, Mara appears to the author in three hypostases. A first one is the “Lady Empress,” a title by which she asserts her affiliation to the sultans' family; the second defines her affiliation to the family of the Serbian despots, as the daughter of George Branković (these two hypostases establish the link between her Serbian past and her Ottoman present); and, the third marks her integration into the dynasty of the Ottoman sultans, as the “step-mother” of Mehmet II. “Basically”, says the author, “one may retrace the evolution and diversification of Mara Brankovic's personality from daughter of an Ottoman vassal to woman at the cultural crossroads

of the Serbians, the Byzantines and the Ottomans, through a combination of instruments of prosopography and gender studies.”

The book ends with a rich collection of Venetian archive documents and an exhaustive bibliography on Mara Brankovic's life and activity. To sum up the work of Mihailo Popovic is a very important contribution not only to the life of a Serbian princess but to the political and social history of the South-Eastern Europe in the 15th century.

Ovidiu Cristea

La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du Colloque international de Szeged, Visegrad, Budapest 13-16 septembre 2007, sous la direction de Zoltán Kordé et István Petrovics (Accademia d'Ungheria in Roma, Istituto Storico Fraknoi, Dipartimento di Storia Ungherese del Medioevo e della prima età moderna, Università degli studi di Szeged), Roma-Szeged, Jatep Press, 2010, 354 p.

Volumul reunește 27 de comunicări ale celui de-al șaptelea colocviu organizat în jurul istoriei comune și a remarcabilei diversități a țărilor guvernate de dinastia regală cea mai internațională din tot Evul Mediu european, cea a Angevinilor. Cele două instituții organizatoare, Academia Maghiară de la Roma și Departamentul de Istorie al Universității din Szeged au primit sprijinul Universităților din Angers și Provence, cărora li s-a adăugat Institut Universitaire de France.

Analizele politice comparative ce constituie obiectul celor șase volume care l-au precedat sunt întregite acum, în cel de-al șaptelea volum, de explorarea istoriei diplomației Casei de Anjou în Europa Centrală, de Est și de Sud-Est. Cele trei axe tematice ale volumului sunt trasate de patru întreprinderi politice și diplomatice de mare anvergură, unele izbutite, altele zadarnice: succesiunea Angevinilor la tronul vacant al regatului de Neapole la cumpăna dintre secolul al XIII-lea și al XIV-lea, tentativele de extindere a dominației angevine asupra Balcanilor și alianțele politice și dinastice dintre cele trei mari puteri ale Europei Centrale, regatul Ungariei, al Poloniei și al Boemiei. Abordarea acestor puncte majore de interes a fost o ocazie pentru contributori de a pune în lumină complexitatea rolului diplomaților de profesie, cum sunt legații papali, dar și al actorilor politici angrenați în manevrele diplomatice, alcătuind rețele personale, familiale, dinastice, de clientelă, comerciale,

ecleziastice care au traversat Europa. Nu lipsesc nici falșii pretendenți, precum “Re Giannino”, un fiu de modest negustor sienez, convins de Cola di Rienzo că este mezinul regelui Ludovic al X-lea, a cărui biografie este reconstituită în acest volum de Tommaso Carpegna Falconieri. Damien Carraz prezintă însemnătatea serviciului diplomatic adus de cavalerii templieri și ospitalieri diplomației regilor angevini Carol I și Carol al II-lea. De ordinele cerșetoare, ca agenți ai expansiunii angevine în Balcani, se ocupă Marie-Madeleine de Cevins. László Szende evocă rolul Elisabetei Piașt în diplomația maghiară, Thierry Pecout analizează și publică sumarul registrului diplomatic *Cartularium magnum* al lui Jean de Revest, procuror al reginei Ioana a Neapolelui.

Diplomația are nu numai agenți privilegiați, ci și modalități specifice, precum corespondența diplomatică, jurnalul diplomatic, ambasadetele, congresele sau instrumente neașteptate, ca de pildă predicile, devoțiunile religioase (pelerinajul, patronajul), intrigile și comploturile politice sau cronicile de propagandă. Jean-Paul Boyer publică și analizează omilia ținută de Bartolomeo de Capua, rostită în fața papei Bonifaciu al VIII-lea în 1303 asupra succesiunii la tronul Ungariei. Cei doi trimiși pontificali care au jucat un rol ulterior în această afacere, Niccolo Boccasini și Gentile da Montefiore, sunt evocați, în activitatea lor diplomatică, de către Gergely Kiss.

Dincolo de interesul pe care îl prezintă fiecare studiu în parte pentru originalitatea unghiului de abordare, pentru istoriografia românească o însemnătate aparte o prezintă un mănunchi de articole ce s-ar putea grupa tematic în jurul temei expansiunii militare a Angevinilor în Balcani. Contribuția românească la acest volum (*Transylvania against Charles Robert: Voivode Ladislaus Kán and his Position in the Contest for the Hungarian Crown (1301-1310)*) este datorată lui Teodor Sălăgean, cu un studiu privitor la acțiunile politice ale voievodului Transilvaniei, Ladislau Kán, susținător, împreună cu toate stările transilvănene al ducelui Bavariei, Otto III von Wittelsbach. Situată la limita dintre intrigă politică și diplomație, în primul deceniu al secolului al XIV-lea, orientarea voievodului împotriva lui Carol Robert a cunoscut o schimbare radicală, ce a condus chiar la arestarea pretendentului bavarez și a jucat un rol decisiv în alegerea lui Carol Robert de către nobilimea maghiară în 1307, ca rege al Ungariei. Într-un studiu amplu, Elisabeth Malamut abordează mai întâi aspecte ale politicii matrimoniale dinastice a regatului maghiar în regiunea Balcanilor, în secolul al XIII-lea. Căsătoria fiicelor lui Ștefan al V-lea, regele Ungariei, a unit regatul cu dinastia balcanică și

chiar cu Paleologii bizantini: Anna a devenit soția împăratului Andronic al II-lea Paleologul, Ecaterina a fost căsătorită cu Dragutin, moștenitorul tronului Serbiei, iar Maria cu Carol Robert al II-lea de Anjou. Partea a doua a studiului Elisabetei Malamut reparcurge etapele prin care Ungaria angevină își impune supremația asupra Serbiei și Bulgariei, devenind, după călătoria lui Ioan al V-lea Paleologul la Buda și după victoria de la Gallipoli (23 august 1366) a principelui Amedeo di Savoia asupra turcilor, singura putere în Europa Orientală.

Nada Zečević descrie tehnicile diplomatice aduse de la Napoli în regiunea Balcanilor de către familia Tocco, la sfârșitul secolului al XIV-lea, iar Damir Karbić examinează misiunile diplomatice ale conților croați Šubić, desfășurate între Veneția, Roma, Napoli și Buda. În sfârșit, aspectele religioase ale pătrunderii Angevinilor în Balcani, prin vectorul convertirilor “eretice schismatice” îndeplinite de franciscanii observanți în Bosnia, apoi în Bulgaria, în orașul Vidin, formează subiectul studiilor a doi istorici, Marie-Madeleine de Cevins și György Golomb. Cercetătorul maghiar se apleacă cu precădere asupra politicii religioase a regelui Ludovic I, adevărată strategie de suport pentru puterea politică: fondarea episcopioșilor misionare ale franciscanilor (custodiile Bosniei, Bulgariei și de Kövesd), fondarea mănăstirilor franciscane la frontiera de nord-est a Ungariei, combaterea ereziilor și a schismaticilor.

Volumul capătă un loc important în cercetarea sistematică, la scară europeană, a rolului dinastiei Angevine în Evul Mediu, pornită încă din 1995, cu primul colocviu dedicat acestei teme și atestă cu puterea evidenței valoarea inițiativelor academice ce pun la contribuție instituții prestigioase și cercetători talentați, reuniți în jurul a ceea ce s-ar putea numi “Europa angevină”.

Violeta Barbu

Jonathan Walker, *Pistols! Treason! Murder! The Rise and Fall of a Master Spy*, Melbourne University Press, 2007, 271 p.

La o răsfoire rapidă cartea lui Jonathan Walker ar putea stârni nedumerire. Titlul⁵ și ilustrațiile ar putea sugera o lucrare de ficțiune (și încă una destul de bizară), impresie ce ar fi întărită și de cuprins (citorul

⁵ Titlul preia în fapt pe cel al unui studiu publicat anterior de Jonathan Walker, *Pistols! Murder! Treason!*, în „Rethinking History”, VII, 2003, p. 139-167.

ar putea ridica din sprâncene în fața unor titluri de capitol precum *Dissection/Resurrection; Idiolect; Caffè Rosso, 7.00 p.m; Desire; Fiddler's Elbow Irish Pub; I Spy, with My Little Eye* ș.a.m.d.). O privire mai atentă ar sugera că este vorba totuși de o lucrare de istorie, iar lectura ne-ar lămuri pe deplin că ne aflăm în fața unei asemenea cărți, dar una cu totul excentrică. Scepticii ar putea considera că este o tentativă de a șoca și de a atrage atenția cu orice preț, în timp ce voci mai îngăduitoare ar sugera că este doar o încercare de a vinde cât mai bine subiectul propus. În ceea ce mă privește cred că ne aflăm în fața unei cărți care, în ciuda caracterului aparent restrâns al temei – spionajul la Veneția în primele decenii ale secolului al XVII-lea – merită a fi citită pentru că, din punct de vedere metodologic, chestiunile puse pot fi aplicate unei largi categorii de subiecte, unor epoci și unor spații geografice care nu au nimic în comun cu spionajul, veacul al XVII-lea și istoria Veneției. Este și principalul motiv pentru care am considerat că lucrarea merită a fi semnalată deși au trecut patru ani de la publicarea ei. Un altul ar fi acela că lucrarea este incomodă deopotrivă pentru pasionatul de istorie, cât și pentru specialist. Cel dintâi se va simți probabil dezarmat în fața lipsei de repere și a unui context abia schițat (cadru general în care se desfășoară „acțiunea” este prezentat abia în capitolul al VII-lea sub forma unui dialog între autor și alți doi istorici Filippo De Vivo și James Shaw), în timp ce istoricului de profesie i se adresează în mod indirect, în permanență, întrebări privind modul în care ne selectăm sursele, felul în care le interpretăm și maniera în care ne redactăm concluziile.

Una dintre ideile de bază exprimate de Jonathan Walker este aceea potrivit căreia opera unui istoric este rezultatul unui proces de cercetare care, pe lângă concluziile transmise către public, poate cuprinde un număr important de piste false, întrebări fără răspuns (autorul le numește pur și simplu „fundături” – *dead ends*) și chiar înțelegeri greșite. Această viziune, inspirată de o carte a lui Carlo Ginzburg și Adriano Prosperi⁶, consideră munca istoricului drept o „călătorie” în decursul căreia slujitorii muzei Clio par mai conștienți de capcanele documentelor pe care le analizează, decât de cele pe care le presupune munca de cercetare. Altfel spus, riscăm să ne transformăm în prizonierii propriilor noastre deprinderi în efectuarea unei anchete istoriografice și riscăm să distorsionăm concluziile nu atât din cauza lipsei unei critici a surselor, ci în urma reflexelor căpătate

⁶ C. Ginzburg, A. Prosperi, *Giochi di Pazienza: un seminario sul 'Beneficio di Cristo'*, Torino, 1975.

în exercitarea meseriei. Pe scurt, pentru a da cuvântul lui Jonathan Walker „*Telling the story is an intervention in the story*” (p. 13).

Cartea propusă este întruparea ideală a acestei viziuni. Avem expuse, încă din primele pagini, limitele impuse istoricului în abordarea subiectului. Personajul principal este Gerolamo Vano, nume care, cu excepția câtorva specialiști, nu spune mai nimic nici unor buni cunoscători ai istoriei Venețiene. Vano a fost – folosind un anacronism – șeful spionajului *Serenissimei* Republici în anii 1620-1623, iar numele său este strâns legat de condamnarea la moarte a nobilului venețian Antonio Foscarini, personaj de vază al *Serenissimei* care a îndeplinit o serie de funcții importante, între care și aceea de ambasador la Londra între 1611-1615⁷.

Narațiunea propusă nu este câtuși de puțin o tentativă de a elabora o biografie; este, cel mult, o biografie despre care autorul recunoaște că știe „*almost nothing*”. Cartea pare să fie, mai degrabă, o poveste cu spioni, dar o poveste specială în care nu există personaje pozitive sau negative, iar acțiunea nu curge liniar de la apariția unei crize la un final fericit, ci este frântă de autor într-o multitudine de clișee/instantanee disecate până în cele mai mici detalii. De-a lungul acestui itinerariu Jonathan Walker prezintă cititorului nu numai concluziile capitolului respectiv, dar și felul în care a ajuns la acestea, dificultățile presupuse de documentele cu care a venit în contact, contextul în care au fost elaborate, destinatarul lor, limba în care au fost scrise etc. Din loc în loc firul povestirii este întretăiat de dialogurile întreținute de Jonathan Walker cu doi colegi de breaslă, dialoguri ce ar putea produce perplexitate, dar care sunt perfect justificate de modul în care a fost gândită lucrarea. Pentru neinițiați este o ocazie de a intra în contact cu partea nevăzută, cu culisele muncii de istoric, în timp ce pentru specialiști este o invitație la reflecție pe marginea a ceea ce François Furet a numit „Atelierul istoricului”.

Nu cred că o prezentare detaliată a cărții și-ar avea rostul, pentru că fiecare capitol ar merita o discuție amplă și pentru că – parafrazându-l chiar pe Jonathan Walker – procedând astfel aș risca să distorsionez conțutul operei. Mă voi limita la a spune că ni se propune o istorie scrisă pe baza unui dosar – *filza* 636 din arhiva Inchizitorilor Statului păstrată la *Archivio di Stato* din Veneția – care începe *in medias res* și se încheie fără a avea sfârșit. Este un dosar constituit din rapoartele lui

⁷ Problema este doar tangențial atinsă în lucrare, dar autorul i-a consacrat un studiu special. Vezi Jonathan Walker, *Antonio Foscarini in the city of Crossed Destinies*, în „*Rethinking History*”, V, 2001, 2, p. 305-334.

Gerolamo Vano către superiorii săi, în care personajele care apar în scenă sunt înfățișate potrivit judecății, preocupărilor și intereselor lui Vano. Avem așadar doar o fațetă a povestirii, istoricul neavând acces la alte interpretări ale aceluiași eveniment. În plus, nu există nici posibilitatea de a evalua impactul produs de Vano asupra superiorilor săi, singura sugestie fiind sugerată de măsurile luate de instituția Inchizitorilor Statului în privința unor personaje menționate de Vano. În chip suplimentar putem aprecia că, vorbind despre cei pe care îi ținea sub observație, Gerolamo Vano ne spune mai puțin despre țintele spionate și mai multe despre propria persoană. Personajul conturat de Jonathan Walker pare să fi fost conștient de valoarea informațiilor (știrea a fost mereu o „marfă de lux în Cetatea Sfântului Marcu”) și de faptul că o frază abil ticluită putea fi la fel de letală ca o împunsătură de stilet. Ascensiunea sa a fost datorată unui context special – dezvăluirea așa-zisei conspirații spaniole împotriva Veneției în mai 1618 – la care personajul principal al cărții s-a adaptat, pe termen scurt, extrem de bine. Succesul în demascarea unui colaborator al ambasadei Spaniei la Veneția în septembrie 1620 i-au sporit credibilitatea ca „șef al contraspionajului”, dar, în egală măsură, i-au pregătit prăbușirea. Aceasta pentru că potrivit unei ipoteze imposibil de demonstrat, Vano a fost nevoit să continue munca de identificare și de demascare a unor trădători și, implicit, să inventeze conspirații. Chiar dacă am putea avea îndoieli în privința acestei concluzii, „disecția” rapoartelor lui Vano este extrem de incitantă oferind spre reflecție o întreagă paletă de probleme.

Ovidiu Cristea

La politica, la scienza e le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa, a cura di Raffaella Gherardi, Bologna, CLUEB, 2010, 286 p.

Prodigioasa personalitate a contelui Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730), general în serviciul imperial, diplomat, geograf, istoric, etnograf, mineralog, cartograf și colecționar continuă să atragă atenția cercetătorilor (istorici, filologi, lingviști, etnografi) după trei secole, pe măsură ce imensa lui arhivă, depusă la Bologna, își dezvăluie misterele.

Printre cei mai perseverenți cercetători ai acestui personaj fascinant, Raffaella Gherardi a reunit în jurul lui și al unei teme frecvent abordate în ultima vreme, cea a frontierei, un mănunchi de istorici italieni,

maghiari și francezi, interesați fie de reconfigurarea hărții Europei în epoca războaielor habsburgo-otomane, fie de figura de savant și om politic a lui Marsili. Rolul său de comisar imperial plenipotențiar în negocierea frontierelor după Carlowitz, proces care a durat din 1699 până în 1701, a fost pus în evidență în introducerea semnată de coordonatoarea volumului: *Sul confine dell'Impero e dell'Europa: la „prudenza politica” e la scienza di Luigi Ferdinando Marsili*. Or, acest proces îndelungat de negociere este însoțit de o reflecție profundă asupra guvernării, asupra naturii statului, asupra reglării conflictelor, asupra „prudenței politice”. Buna ordine, stabilitatea și apărarea eficace a granițelor de sud-est ale Imperiului depind, în viziunea lui Marsili, de o politică de „germanizare” a acestor zone, de pacificare a populațiilor cu potențial de rebeliune și de întărire a dominației administrative. În acest proiect de reglementare a frontierelor, politica, armele și știința sunt aliate de necesitate.

Contribuția Monikăi Molnár, *Luigi Marsili e gli Ottomani. La frontiera absburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz* adâncește studiul muncii depuse de Marsili și de omologul său turc, Ibrahim Effendi, în ducerea la îndeplinire a articolelor prevăzute în pacea din 1699. Întemeindu-se pe o largă bază documentară, în care s-au integrat corespondența inedită dintre Marsili și Ibrahim Effendi, notele din jurnalele lui Marsili, manuscrisul intitulat *Acta executionis pacis*, pregătit de acesta spre a conserva memoria acestui eveniment prin minutele și rapoartele discuțiilor bilaterale, autoarea reconstituie procesul lung și meticulos de marcarea a frontierelor cisdanubiană și transdanubiană, precedat de dărâ-marea fortificațiilor turcești. De asemenea, este dezvăluită în chip convingător profunda cunoaștere de către Marsili a guvernării, istoriei militare, a obiceiurilor Porții, dovedită de colecția de manuscrise orientale și de propriile sale lucrări, elaborate pe cale savantă sau prin observația *de visu*.

Cadrele generale ale politicii împăratului Leopold față de Imperiul Otoman în deceniile 1679-1699 sunt trasate de studiul lui Jean Bérenger, *La politique de l'Empereur Léopold Ier face à l'Empire ottoman (1679-1699)*. Istoricul francez, reputat specialist al istoriei maghiare în secolul al XVII-lea, distinge trei etape, ce separă tratatul de la Nimègue de cel de la Carlowitz. După o perioadă în care împăratul a căutat pacea cu orice preț (1679-1683), a urmat faza de recucerire a teritoriilor pierdute, în urma campaniei care îi adusese pe turci sub zidurile Vienei. Această a doua perioadă se întinde de la despresurarea capitalei cu ajutorul polonezilor, al papei Inocențiu al XI-lea și al germanilor din Imperiu, până la redobândirea Belgradului. Deschiderea a două fronturi, decizia riscantă a împăratului

Leopold, care caracterizează a treia etapă a perioadei examinate, a dus la consolidarea recuceririi Ungariei și la alungarea turcilor din posesiunile deținute în Europa Centrală (Ungaria de sud și Transilvania). Pentru prima dată, de la Carol al V-lea, Imperiul Habsburgic a fost în poziția de a negocia o pace solidă și nu una de compromis.

Două studii sunt dedicate „elementului” italian din Imperiul habsburgic: Jean Michel Thiriet, *Les Italiens de Vienne sous le règne de Léopold I (1655-1705)* și Fabio Martelli, *Generali italiani a Vienna tra scienza nuova, empirismo e ideali assolutistici*. Piero del Negro pune în valoare contribuția lui Marsili la știința războiului, „les armes savantes”, prin publicarea catalogului celor 124 de tipărituri de artă militară, colecționate și donate de Marsili Institutului de Știință din orașul său natal (*Instituto delle Scienze*), fondat de el în 1711.

Tot despre frontieră, bună guvernare și armonie a lumii tratează și istoricul maghiar Nagy Levente. De data aceasta ne aflăm în fața unei abordări teoretice a felului în care contele bolognez a construit propria sa concepție despre linia de demarcație dintre două state. Analizând cu atenție izvoarele antice ale lui Marsili (Herodot, Hippocrate), Nagy Levente scoate în evidență efortul acestuia de a neutraliza toate acele elemente care fac din frontieră o sursă de instabilitate, un izvor al răului, al emigrării incontroleabile, al incidentelor de tot felul, într-un cuvânt, granița dintre barbarie și civilizație. Pe de altă parte, frontiera este aceea care definește, în oarecare măsură, identitatea unor colectivități și popoare, aflate în diverse forme de organizare: orașe, cetăți, regate, imperii. O altă sursă a concepției lui Marsili asupra frontierelor a fost *Pax Romana*. Extrem de interesantă apare adaptarea la noile circumstanțe a manierei otomane de a trasa granița (*sinur*) provinciilor *memlek* (Transilvania, Țara Românească, Moldova), regiuni constitutive ale Imperiului Otoman plătitoare de tribut, dar păstrătoare ale granițelor lor istorice. În legătură cu aceasta, Nagy Levente face o observație foarte interesantă, care merită toată atenția și o ulterioară aprofundare: prin consolidarea unei granițe militare securizate (*Militärgrenze*), închiderea graniței Imperiului Otoman cu monarhia habsburgică, adică între Europa acelei vremi și Asia, a avut drept urmare o micșorare a importanței frontierelor regionale și faptul că aceste frontiere nu au coincis cu cele etnice sau lingvistice. În interiorul acestor noi granițe ale Imperiului Habsburgic, conviețuiau o diversitate de popoare și etnii, de religii și confesiuni, de limbi și dialecte, de forme de guvernare, de obiceiuri juridice, de structuri sociale etc. Acestui mozaic aproape haotic, Marsili îi găsește doi vectori de omogenitate: comerțul,

purtat de negustori „nomazi”, dinspre Asia spre Europa, mai ales pe axele fluviale și concepția utopică a „armoniei și păcii universale”, prin unirea celor două Imperii și a celor două religii, creștinismul și Islamul.

Un studiu deosebit de original tratează despre formarea ethosului patriotic în Balcani, cu privire specială asupra Croației, în epoca imediat următoare tratatului din 1699 (Sandor Bene, *Questions of the New Settlement after 1699: L. F. Marsili and the Local Tradition*). Un loc aparte este rezervat figurii inspiratoare a nobilului croat Pavao Vitezović, precursor al mișcării de renaștere croate și a celei, și mai puțin cunoscute, a lui György Ráttkay, canonic de Zagreb. Autor al operei istorice *Memoria regum et banorum Dalmatiae, Sloveniae et Croatiae*, publicată la Viena în 1652, György Ráttkay a fost promotorul unei concepții politice asupra legăturilor constituționale dintre diferitele provincii istorice ce compuneau Illyria (Croatia, Slovenia, Dalmația, Bosnia, Serbia) și împăratul Ferdinand al III-lea, pe baza diverselor lor grade de autonomie istorică față de Coroana Sf. Ștefan și în temeiul instituției banului Croației, pe care o dorește reînviată.

Din uriașa arhivă marsiliană, Stefano Magnani prezintă dosarul 1044.51, în care se află adunate schițele preliminarilor ale unor scrisori trimise de Marsili în timpul primei sale șederi la Constantinopol unor reprezentanți ai aristocrației bologneze: Rinero Marescotti, Marcello Malpighi, Germiniano Montanari, Silvestro Bonfiglioli și Alberto Fabbri. Grijă meticuloasă cu care sunt culese, ordonate, clasificate și redactate informațiile din timpul călătoriei și al șederii constantinopolitane lasă să se vadă intenția unei construcții autobiografice sau, cum o pune în lumină un alt studiu din volum, dorința de a organiza propria memorie istorică. Andrea Gardi, autorul acestui studiu (*Luigi Ferdinando Marsili: come si organizza la propria memoria storica*), deconstruiește cele trei nuclee ale arhivei personale lăsate în custodia diferite de contele Marsili, spre a ilustra, împreună cu un alt instrument producător de imagine, *Autobiografia*, cei trei pilastri ai biografiei sale, așa cum și-a dorit-o el reconstituită de posteritate: viața, faima și onoarea.

De bună seamă, cercetările viitoare vor mai scoate la iveală numeroase aspecte inedite, informații și perspective noi de abordare a biografiei și activității de savant, om de litere, militar și diplomat a generalului conte Luigi Ferdinando Marsili. Volumul de studii coordonat de Raffaella Gherardi culege și dăruiește pe deplin roadele unei proiect de echipă, a cărui principală provocare a fost aceea de a interoga materialul inedit și edit prin mijlocirea unei problematice extrem de actuale:

construcția frontierelor și a identităților colective, dar și deconstrucția unei biografii, ale cărei secrete sunt încă departe de a fi epuizate și al cărei impact istoric nu încetează să ne uimească.

Violeta Barbu

Andreea Mârza, *Enea Silvio Piccolomini și cruciada târzie*, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2009, 308 p.

Istoria cruciadelor a constituit, fără îndoială, un domeniu de excelență al istoriografiei românești în perioada sa de aur. De numele lui Nicolae Iorga, Constantin Marinescu, Francisc Pall și Gheorghe Brătianu se leagă numeroase documente și studii publicate, cele mai multe dintre acestea constituind încă repere bibliografice obligatorii pentru orice lucrare respectabilă. Perioada comunistă a înregistrat, în ciuda eforturilor depuse de Francisc Pall și Șerban Papacostea, un recul semnificativ al acestei teme de cercetare pe de o parte datorită dificultății accesului la arhivele și bibliotecile occidentale, iar pe de altă parte datorită concentrării excesive, împinse până dincolo de limitele absurdului, asupra luptei antiotomane a Țărilor Române și a „frontului comun anti-otoman”. În chip fericit, cartea d-nei Andreea Mârza încearcă și reușește să reînnoade tradiția istoriografică interbelică abordând o temă de istorie universală pe baza unei documentații ample pornind de la scrisorile umanistului Enea Silvio Piccolomini reunite în *Epistolae familiares*. Faptul merită a fi subliniat pentru că, de obicei, medievistii care au abordat subiectul cruciadei în scrierile lui Pius al II-lea s-au raportat fie la lucrările de istorie și de geografie ale acestuia, fie la scrisoarea către Mehmed al II-lea, fie în sfârșit la deciziile pe care le-a luat în timpul pontificatului său. Abordarea producției epistolare a lui Enea Silvio Piccolomini este importantă nu numai prin faptul că a fost mai puțin cercetată de istorici, dar și pentru că sursele de acest gen prezintă serioase dificultăți metodologice. Pentru a evita înțelegerea eronată a informațiilor ajunse până la noi, fiecare scrisoare trebuie plasată în contextul în care a fost redactată. În funcție de destinatar, un autor poate prezenta o temă oarecare – în cazul de față, cruciada – într-un anumit fel. Totodată un autor își poate modifica în timp concepția asupra temei în discuție. Un exemplu interesant în acest sens îl constituie Francesco Filelfo, umanist care a consacrat numeroase scrisori problemei cruciadei. Astfel într-o epistolă adresată cardinalului Jacobo Ammannati Piccolomini, la 26 ianuarie 1464, Filelfo își oferea

disponibilitatea de a sprijini cruciada anti-otomană proiectată de papa Pius al II-lea⁸. Unsprezece ani mai devreme același personaj invoca cunoașterea realităților orientale pentru a obține din partea lui Francesco Sforza, ducele Milanului, misiunea de a încheia un acord secret cu sultanul Mehmed al II-lea⁹.

Exemplul prezentat ilustrează importanța contextualizării fiecărei scrisori, obiectiv nu întotdeauna ușor de atins. De multe ori nu știm foarte multe lucruri despre persoana căreia îi este adresat un mesaj sau nu cunoaștem în detaliu natura raporturilor dintre corespondenți. În plus, în analiza conținutului ar trebui să ținem cont de particularitățile genului epistolar într-o anumită epocă; foarte probabil expeditorul trebuia să anticipeze așteptările destinatarului și, în funcție de natura relațiilor existente (prietenie, subordonare etc.), să aleagă artificiile retorice cele mai potrivite pentru a asigura succesul demersului său. Pe bună dreptate Andreea Mârza a acordat o atenție specială limbii folosite în epistole autoarea subliniind că „analiza stilului epistolar (...) ne-ar permite să delimităm un anumit tip de vocabular folosit în corespondență”(p. 24). Astfel fiecare scrisoare a lui Piccolomini urmează modelul oratoriei clasice, precursorii săi fiind Cicero și Seneca (p. 145). Toate aceste precizări au ținut să sublinieze dificultatea cercetării întreprinse de autoare și importanța contribuției sale.

Lucrarea poate fi împărțită în trei secțiuni. Prima include o introducere și un capitol consacrat problemelor istoriografice și metodologice (ar fi meritat poate discutat mai pe larg conceptul de cruciadă târzie); a doua este consacrată vieții lui Enea Silvio Piccolomini, iar ultima epistolelor și cruciadei târzii. Analiza surselor și stăpânirea bibliografiei de specialitate i-au permis autoarei să pună la dispoziția cititorului o cantitate apreciabilă de informații, lucrările lui Enea Silvio Piccolomini fiind corelate în permanență cu activitatea politică a acestuia. În fapt „disecția” scrisorilor redactate de personajul principal al lucrării i-a permis autoarei

⁸ Pentru rolul lui Filelfo în planurile de cruciadă târzie vezi Lucia Gualdo Rosa, *Il Filelfo e i Turchi*, în „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia”, XI, 1964-1965, p. 109-130 și Margaret Meserve, *Nestor Denied: Francesco Filelfo's Advice to Princes on the Crusade against the Turks*, „Osiris”, 25, 2010, 1, p. 47-65. Pentru atitudinea lui Filelfo față de turci v. Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humansim and the Ottoman Turks*, Pennsylvania, 2006, p. 126-132.

⁹ Carlo De Rosmini, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, II, Milano, 1808, p. 88-91; Lucia Gualdo Rosa, *Il Filelfo*, p. 112; Margaret Meserve, *Nestor Denied*, p. 57.

să urmărească felul în care anumite probleme au fost tratate de umanistul italian de-a lungul timpului. Deopotrivă sunt analizate subiectele de interes pentru Piccolomini și corespondenții săi, precum și cărțile citite, comentate, schimbate între umaniștii din epocă.

Tema cruciadei, cum era de așteptat, a făcut obiectul unei analize aparte. Autoarea a preferat să analizeze separat perioada premergătoare anului 1458, de anii pontificatului lui Pius al II-lea (1458-1464). Analiza scrisorilor arată nu numai interesul de care cruciada s-a bucurat în activitatea cardinalului, dar și faptul că Piccolomini era la curent cu toate noutățile referitoare la acest subiect, informația cuprinsă în scrisori fiind de foarte bună calitate. Un exemplu în acest sens îl constituie epistolele redactate în anii 1443-1444 din care se desprinde limpede faptul că Piccolomini știa că expediția împotriva otomanilor avea să cuprindă atât un corp expediționar terestru, cât și o flotă burgundo-venețiano-papală (p. 165-167). Strategia cruciadei, așa cum a arătat profesorul Șerban Papacostea, a vizat utilizarea superiorității maritime creștine. Flota ar fi trebuit să blocheze Strâmtoarea pentru a permite trupelor terestre să profite de deplasarea celei mai mari părți din trupele lui Murad al II-lea în Asia Mică¹⁰. Din păcate strategia a eșuat pentru că nu a ținut cont de interesele divergente dintre Veneția și Genova, rivalitatea dintre cele două republici (problemă sesizată, de altfel de autoare p. 169-170) și interesele divergente în zona Mării Negre determinându-i pe genezezi să intervină în sprijinul Imperiului Otoman. Portretul întunecat creat ligurilor de Piccolomini este explicat de colaborarea acestora cu Murad al II-lea, dar trebuie avut în vedere și faptul că această imagine negativă a genezezilor avea deja o lungă istorie. Un secol mai devreme Philippe de Mézières pusese în contrast în lucrarea *Songe du Vieil Pelerin* atitudinea divergentă a Veneției și Genezei în raport cu cruciada.

Față de abundența de informație oferită în privința cruciadei de la Varna aș avea o interpretare diferită în privința instrucțiunilor trimise comandantului flotei venețiene, Alvise Loredan. Prudența recomandată de doge era într-adevăr animată de dorința de a nu provoca un conflict cu sultanul înainte de declanșarea ostilităților pe uscat (p.167), dar recomandarea ca navele să nu se apropie de insula Rhodos nu avea legătură cu

¹⁰ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în „Balcanica Posnaniensia”, VIII, 1977, p. 27-37; republicat în Idem, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, București, 2006, p. 276-289.

otomanii, ci relațiile tensionate care au existat, de foarte multe ori, între Veneția și Ordinul Ospitalier care stăpânea insula¹¹.

După eșecul cruciadei de la Varna cruciada a rămas o temă permanent prezentă în scrisorile lui Piccolomini așa cum o ilustrează analiza întreprinsă pentru anii 1445-1453. Pe bună dreptate Andreea Mârza insistă asupra luptei de la Kossovopolje (17-19 octombrie 1448), căderii Constantinopolului (ultimul eveniment având ample ecouri în întreaga creștinătate) și situației din Ungaria după bătălia de la Belgrad.

Odată cu alegerea sa ca papă, Pius al II-lea s-a implicat în organizarea unei noi expediții împotriva turcilor problemă analizată cu meticulozitate în lucrare pe baza unei ample documentații. Eforturile suveranului pontif au fost studiate în strânsă corelație cu programul politic anunțat la urcarea pe tron (pacificarea creștinătății și reformarea Bisericii vz. p. 199-200) cercetarea punând în paralel demersurile întreprinse pentru organizarea unui congres al creștinătății la care să se decidă plecarea în expediție, cu evoluția situației pe frontul oriental. Eșecul declanșării acțiunii ofensive împotriva Imperiului Otoman s-a datorat unui complex de factori de la lipsa de concordie între suveranii creștin, până la dificultățile apreciabile presupuse de lansarea unui atac conjugat împotriva otomanilor. Capitolul reușește să domine nu numai o masă de informație apreciabilă, dar și diferitele puncte de vedere pe care suveranii creștini le-au avut în privința felului în care trebuia întreprinsă „sfânta expediție”. Concluzia autoarei potrivit căreia „Pius al II-lea a conștientizat, în cele din urmă, eșecul strădaniilor sale” (p. 243) este îndreptățită mai ales dacă ținem cont că din epistolele scrise de-a lungul întregii sale vieți se desprinde imaginea unui observator atent al realităților vremii. În opinia d-nei Andreea Mârza, eșecul lansării unei cruciade anti-otomane nu s-a datorat papei ci „mentalității europene care nu vedea în otomanii secolului al XV-lea niște dușmani suficient de periculoși, în stare să le amenințe teritoriile” (p. 248). Desigur față de acest punct de vedere fiecare istoric al cruciadelor ar putea să introducă o serie de nuanțe, dar acest fapt nu ar diminua cu nimic meritele unei foarte solide lucrări consacrate cruciadei târzii. Cartea este completată de o bibliografie, un indice și un consistent rezumat în limba engleză.

Ovidiu Cristea

¹¹ Pentru această problemă v. Anthony Luttrell, *Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the 14th century*, în Idem, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291-1440*, London, 1978, p. 195-212; pentru secolul al XV-lea v. în același volum *Emmanuele Piloti and Criticism of the Knights Hospitallers of Rhodes 1306-1444*, p. 1-20.

Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în regatul Ungariei medievale (sec. XIII-XIV)*, Edit. Litera, Chișinău, 380 p.

Rândurile de față ar putea stârni perplexitate dat fiind faptul că nu aparțin unui specialist în istoria Transilvaniei. În ciuda acestui risc am considerat că lucrarea profesorului Ioan-Aurel Pop merită a fi semnalată într-o revistă care se străduiește, an de an, să prezinte ce a apărut semnificativ în medievistica românească. În plus, am îndrăznit să fac această prezentare și pentru faptul că, obsesia „specialistului” poate avea efecte periculoase. Cunoșcătorii unui domeniu se feresc de multe ori să abordeze critic o apariție recentă. O recenzie favorabilă poate atrage zâmbete malițioase (x vrea să câștige bunăvoința lui y; x a făcut o recenzie lui y, dar la cartea mea nu a făcut etc.), în timp ce o critică acidă, oricât de îndreptățită ar fi, poate stârni furtuni de o intensitate inimaginabilă, autorul riscând să indisună nu numai pe cel recenzat, ci o întreagă încrângătură de colegi de breaslă. În plus – fapt extrem de nociv – mulți medieviști consideră că nu are rost să îți bați capul cu prezentarea unei cărți cât timp recenziile „nu aduc puncte” (limbajul sportiv a pătruns adânc în conștiința istoricilor români), iar timpul alocat unui astfel de demers poate fi folosit mai cu folos pentru un studiu (daca se poate în revistă ISI), o comunicare, în fine ceva care oricum „se punctează”.

Revenind la lucrarea ce face obiectul acestor rânduri merită evidențiat capitolul introductiv. Pare banal, dar multe lucrări de istorie încep cu introduceri formale în care problematica lucrării este expedită în grabă, autorul sau autorii fiind mai preocupați să aducă mulțumiri unor colegi de breaslă și unor instituții. În contrast, cartea de față face precizările necesare în legătură cu titlul, perioada și aria geografică ce au făcut obiectul analizei și consacră o parte semnificativă problemelor de metodă și raporturilor cu alte discipline umaniste. Chiar dacă autorul se declară mai degrabă sceptic („un arsenal teoretic prea sofisticat tinde să conducă uneori la construcții laborioase, dar departe de realitatea medievală, mai ales atunci când (...) sursele sunt foarte parcimonioase și nu transmit date suficiente” – p. 7) simpla menționare a unor noi căi de investigare a trecutului dovedește contactul cu tendințe istoriografice curente spre deosebire de situații regretabile când istorici cu pretenții resping aprioric orice demers înnoitor în plan teoretic. Argumentele academicianului Ioan-Aurel Pop în defavoarea existenței unei „strategii de grup” la românii din regatul Ungariei în secolele XIII-XIV, deși foarte convingătoare, nu anulează în totalitate aplicabilitatea acestei teorii la alte

situații din trecut¹². În afara justeței folosirii metodelor împrumutate din științele sociale, problemă care a stârnit dezbateri aprinse chiar și în istoriografia occidentală¹³, capitolul introductiv atrage atenția asupra caracterului devastator pe care îl poate avea intervenția unor diletanți asupra cercetării Evului Mediu și subscriem la concluzia potrivit căreia „mulți intelectuali de bună-credință confundă pasiunea pentru istorie cu meseria de istoric și speculațiile infinite pe seama trecutului cu cercetarea istorică de specialitate” (p.7).

Cartea, în ansamblul ei, urmărește istoria românilor din regatul Ungariei, dar și din teritoriile învecinate (Halici, Țara Românească, Moldova) cu Arpadienii și succesorii acestora pe tronul Sf. Ștefan, iar tema centrală o constituie modificarea de statut – excluderea românilor din rândul stărilor privilegiate – petrecută într-un interval de aproximativ de două veacuri.

Cartea reunește o informație abundentă ce invită la reflecții pe marginea reconstituirilor propuse. Nu ar fi exclus ca, sub pana altui istoric, aceleași documente să ducă și la alte tipuri de interpretări, dar, de fiecare dată, soluțiile oferite sunt solid argumentate, în unele cazuri făcându-se chiar risipă de argumente. Un exemplu îl poate constitui capitolul al doilea *O precizare: de ce au românii și țara (țările) lor două nume* care s-a dorit o reacție la unele afirmații potrivit cărora valahii nord-dunăreni și românii ar fi două popoare diferite. Personal am ignorat și voi continua să ignor astfel de absurdități; în logica celor care le susțin, la răsărit de Carpați ar fi existat concomitent două dacă nu chiar trei entități statale *Valahia* (termen folosit de cancelaria polonă), *Moldova* (denumire utilizată de cancelaria Ungariei și nu numai) și *Carabogdania* (nume folosit de turci, dar preluat adeseori și de emisari occidentali prezenți la

¹² Un exemplu poate fi întâlnit chiar în cazul studiului lui Andrei Timotin, *Eunuci paflagonieni în Constantinopol (secolele X-XI). Realități și ideologie*, publicat în prezentul număr al revistei **SMIM**.

¹³ Philippe Buc, *The Dangers of Ritual: Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*, Princeton University Press, 2002; Idem, *The Monster and the Critics. A Ritual Reply*, în „Early Medieval Europe”, XV, 2007, 4, p. 441-452. Geoffrey Koziol, *The dangers of polemic: is ritual still an interesting topic of historical study?* în „Early Medieval Europe”, XI, 2002, 4, p. 367-388; în medievistica românească problemele puse de cartea lui Philippe Buc au fost analizate de Ovidiu Cristea, „*Cu acest feliu de pompă i-au dus*”: un „spectacol” pentru un caz de hiclentie în veacul al XVII-lea, în vol. *Spectacolul public între tradiție și modernitate*, Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 184-187 și mai pe larg de Marian Coman în recenzia publicată la cartea lui Philippe Buc [**SMIM**, XXV, 2007, p. 261-266].

Constantinopol). Și mai interesant este faptul că, uneori, același personaj folosește în contexte diverse nume diferite pentru aceeași realitate politică. De exemplu atunci când a fost trimis în misiune în Polonia la încoronarea lui Henric de Valois, venețianul Girolamo Lippomano a folosit constant în rapoartele sale *Valahia* pentru Moldova și *Moldova* (sic!) pentru Țara Românească; când după câțiva ani a fost trimis ca bail la Constantinopol a numit, potrivit cutumei otomane, principatul sud-carpatic *Valahia*, iar pe cel est-carpatic *Carabogdania*. Toată această prea-lungă paranteză a încercat să argumenteze inutilitatea dialogului cu „specialiști” ale căror păreri sunt fundamentate nu pe critica izvoarelor, ci pe corectitudinea politică. Opinii de genul celor care au dat naștere capitoului al doilea provin fie din ignoranță, fie din rea-voință. Paradoxal este că cu cât de înverșunezi mai mult să demonstrezi respectivilor contrariul, cu atât riști să devii mai puțin credibil în ochii unor terți. În ciuda acestor rezerve, cred că demersul întreprins de profesorul Pop sugerează cât de importantă ar fi întocmirea unui dicționar de terminologie politică. Cercetări aflate în desfășurare au arătat că termenul de Țară Românească pentru principatul sud-carpatic este cvasi-inexistent în documentele moldovenești și că cele câteva apariții se datorează unor contexte cu totul neobișnuite¹⁴. Explicația acestei aparente ciudățenii se datorează rivalității dintre cele două principate și a revendicării concomitente de către domnii de la București și Suceava a titlului de stăpân al Valahiei Mari¹⁵.

Din mâinile valahilor schismatici se remarcă și prin faptul – marcat de subtitlu – că ni se propune o istorie a puterii în Evul Mediu, fapt de apreciat atâta timp cât multe dintre lucrările medievistilor români consideră acest concept de la sine înțeles, fără nici o încercare de definire, fără niciun efort de a înțelege modul în care oamenii din trecut l-au perceput. Cartea arată cum sub dinastia Angevină regalitatea a încercat să suprapună realităților regatului un sistem instituțional de natură occidentală menit să ducă la o sporire considerabilă a puterii monarhului. Lucrarea urmărește, în primul rând, felul în care măsurile lui Carol Robert și Ludovic cel Mare au influențat soarta românilor din regatul Ungariei, făcând în permanență trimitere la contextul politic general al regatului.

¹⁴ Vezi de ex. comunicarea susținută de Marian Coman în anul 2010 la Institutul „Nicolae Iorga” în cadrul programului *Europa Centrală, Țările Române și Marea Neagră*.

¹⁵ Analiza întregii probleme la Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, *SMIM*, XXV, 2007, în special p. 22-24

Deși pe tema relațiilor româno-maghiare s-a scris foarte mult, cele peste 350 de pagini demonstrează convingător că mai sunt încă multe lucruri de reluat și cercetat, fiecare capitol fiind un argument în sprijinul afirmației de mai sus. Desigur, există chestiuni de detaliu asupra cărora se pot emite judecăți diferite. Bunăoară definirea cruciadei a IV-a drept cruciadă deviată ar trebui nuanțată. „Deviată” fusese și cruciada a II-a ce avusese drept scop recuperarea Edessei, dar sfârșise printr-un eșec de proporții în fața Damascului¹⁶. Cu aceeași ocazie, expediții dirijate în ținuturile baltice sau împotriva regatelor musulmane din Peninsula Iberică fuseseră legitimate de Bernard de Clairvaux drept acțiuni cruciate, deși nu avuseseră în nici un chip un impact asupra situației creștinilor din Țara Sfântă. Oricum, cruciada a IV-a fusese din capul locului „deviată” pentru că ținta expediției fusese Egiptul și nu regatul Ierusalimului. Această deplasare de obiectiv se poate constata în urma cruciadei a III-a când eșecul lui Richard Inimă de leu de a recuceri Ierusalimul a impus concluzia potrivit căreia cheile Ierusalimului se află în Egipt nu în Țara Sfântă. Aș fi totodată de părere că prăbușirea Bizanțului la 1204 a fost rezultatul unui lung proces de disoluție internă căreia cruciada a IV-a i-a dat doar lovitura decisivă. Desigur, autorul subliniază că expediția s-a îndreptat spre Constantinopol în urma solicitării fiului lui Isaac al II-lea Anghelos, dar – cu riscul de a greși – impresia este că succesul cruciaților este perceput într-o nuanță ușor întunecată. În sfârșit, se subliniază politica mai tolerantă a împăratului latin Henric I de Flandra, dar aș adăuga că această atitudine a fost datorată unei politici realiste și pragmatice a celui de-al doilea suveran latin, care a încercat să se prezinte în ochii supușilor săi – deopotrivă greci și latini – drept succesori deplin al *basileilor*¹⁷. Aceste observații privesc chestiuni tangențiale la tema principală a cărții și ele țin poate de încercarea obișnuită a unui recenzent de a vorbi despre

¹⁶ Problema este discutată de Giles Constable, *The Second Crusade as seen by contemporaries*, în „Traditio”, IX, 1953, p. 213-279.

¹⁷ Filip van Tricht, *La gloire de l'Empire. L'idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206-1216)*, în „Byzantion”, LXX, 2000, 1, p. 211-241. Autorul combate părerea exprimată de Antonio Carile și Peter Lock potrivit căreia modelul bizantin a fost adoptat de Henric I într-o manieră pur formală fără a-i fi pătruns semnificația. Istoricul citat aduce în discuție, în sprijinul părerii contrare sigiliile cu legenda în limba greacă utilizate de împăratul latin (*ibidem*, 216-220) precum și alte însemne care făceau trimitere explicită la împărații bizantini. Aceste puncte de vedere au fost recent dezvoltate de Filip van Tricht în monografia *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Brill, Leiden-Boston, 2011.

subiecte la îndemână. Important de subliniat și în cazul acestui capitol este impactul pe care cucerirea latină a Constantinopolului l-a avut asupra întregii Europe orientale și din acest punct de vedere subscriu concluziilor formulate de d-l Ioan-Aurel Pop.

Cartea se citește asemenea unui roman ceea ce este îmbucurător pentru că, de multe ori, publicul pasionat de istorie s-a plâns de stilul greoi, greu de urmărit și, uneori, greu de înțeles al istoricilor români. Nu pledez în nici un caz pentru renunțarea la aparatul critic, nici pentru abordarea unui stil facil de roman polițist și nici pentru căutarea cu orice preț a succesului de public. Cred însă că medievistii români ar trebui să scrie nu numai pentru colegii lor de breaslă (cu atât mai mult cu cât în vârtoarea evaluărilor mulți nu își mai citesc decât propriile creații), ci și pentru un public mai larg. În sfârșit bibliografia nu lipsește la sfârșitul lucrării (cum din păcate de atâtea ori se întâmplă), iar în cuprinsul ei putem identifica atât lucrări clasice, cât și contribuții ale unor istorici din noile generații. Faptul se cuvine salutat cu atât mai mult cu cât mulți istorici consacrați consideră că „tinerii istorici” (formulă aparent prietenoasă, dar, în realitate, puternic peiorativă) sunt incapabili să producă lucrări de substanță.

Ovidiu Cristea

Ivan Biliarsky, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Leiden-Boston, Brill, 2011, 582 p.

One can only admire Ivan Biliarsky's determination to complete a research project that would have been difficult to fulfil by an entire team of researchers. The result of his effort is the impressive volume, almost 600-page long, entitled *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, a historical and philological study of the medieval Bulgarian legal vocabulary. From now on, Biliarsky's study will undoubtedly become an indispensable working tool for all the scholars dealing with Old Church Slavonic sources and a major reference for historians interested in the legal history of the Byzantine Commonwealth.

Word and Power is structured in six chapters, but the cornerstone of the entire book and, arguably, the most important part of it, is the first one, a glossary of mediaeval Bulgarian legal vocabulary. The glossary, covering 150 pages, comprises almost 1000 word-entries, extracted from

a variety of primary sources. In the introduction Biliarsky comments, rather briefly, on the corpus his glossary is built on, acknowledging the difficulties raised both by the limited number of the extant medieval Bulgarian charters, as well as by the absence of critical editions of most medieval Bulgarian legal text. Nonetheless, Biliarsky manages to overcome these shortcomings by using the entire range of available sources: all seven extant medieval Bulgarian charters (including the so-called Virgino Charter, which is a fake, but, nevertheless, a medieval one), the treaty between Michael II Asen and Dubrovnik, the letter to the city of Kronstadt by John Stratsimir, all the known medieval inscriptions on stone, mural paintings, seals or coins (more than a 100), all the known medieval marginal notes and colophons (also more than a 100), as well as several narrative texts, such as the homily from the *Codex Clozianus*, the *Oration on Heresy* by presbyter Cosmas, Tsar Boril's *Synodicon* and the *Law for Judging the People*. Evidently, the corpus does not include all extant medieval Bulgarian sources, mostly leaving aside unedited manuscript texts. Considering the vast material Biliarsky had to cope with, it would be unreasonable to raise any objections with regard to the exclusion of one text or another. However, his decision to include almost no legal text in a study of the medieval legal terminology deserves a further word of elaboration. Biliarsky argues in the introduction that he has decided to exclude Bulgarian legal texts because they were simply translations of the Byzantines ones. Consistent with his decision, he listed the terminology from the *Law for Judging the People*, the only legal text from his corpus, in a distinct glossary. However, comparing the legal terminology of the Bulgarian version with the Byzantine original, the seventeenth title of the *Ecloga*, one can notice that the *Law for Judging the People* does not simply translate the Greek text. Although most of the Bulgarian legal terms faithfully translate the Byzantine ones, sometimes by a calque or even by a transliteration, this is not always the case. Occasionally, the Bulgarian translation makes use of terms that have no exact counterparts in the *Ecloga* or simply departs from the Greek original. Biliarsky is definitely right when asserting that including the translated legal texts in his analysis will only endorse his main contention, namely that "the mediaeval Bulgarian legal language was strongly dependent on the Greek language of the Empire" (p.5). Nevertheless, by adding such texts to his corpus, Biliarsky would have been able to scrutinize more closely the reception and the adjustment of the Byzantine law into Bulgarian medieval society.

Each entry of Biliarsky's glossary consists not only of the word itself and its translation, but also of the primary sources which attest it, of its etymology, of its legal meaning and, most important, of a bibliography that includes references not only to the scholarship on medieval Bulgaria, but also on other medieval Slavonic societies, such as Serbia, Russia, Moldavia or Wallachia. I regard this comparative dimension to be one of the most significant contributions of Biliarsky's book to the field of legal history of the Byzantine Commonwealth. Furthermore, the glossary he so meticulously compiled could be a nucleus around which an entire direction of comparative studies might develop¹⁸. Biliarsky makes use of an extensive bibliography and some of his glossary entries could be rightfully considered condensed articles (see the entries for *жѡпанъ*, *потъка* or *приселица*, to give only a few examples). In the view of its author, this glossary needs to be further expanded, mostly by including terminology related to civil and penal law, as well as to legal procedures. Nevertheless, the glossary as it was published is a remarkable piece of scholarship and it will provide a most useful working tool for all the medievalists interested in Slavonic sources. This is probably the reason why Biliarsky chose to compile it by giving the broadest possible meaning to the word legal. Undoubtedly, from the viewpoint of all historians that will use the glossary, me included, Biliarsky's decision was well inspired. However, considering the book itself, the author's ambiguity with regard to the concept of legal vocabulary might be viewed as a significant deficiency. Thus, as I will immediately argue, due to the absence of a clear theoretical and terminological approach, as well as to

¹⁸ As a minor contribution to this comparative approach I list bellow a few references, taken from Romanian and Serbian scholarship, not listed in Biliarsky's bibliography, which otherwise is highly impressive. With regard to the Romanian scholarship, instead of the historical dictionary edited by Ovid Sachelarie and Nicolae Stoicescu, not always reliable, it would be preferable to use the writings of philologists such as Lucia Djamo-Diaconiță (for the Slavonic vocabulary of medieval Moldavian and Wallachian charters), George Mihăilă (mostly for Moldavian and Wallachian narrative texts, chronicles, as well as for the translated Byzantine legal text such as the *Syntagma* of Matthew Blastares) or H. Mihăescu (for the influence of the Greek language). All extant Moldavian and Wallachian legal manuscripts, both Greek and Slavonic, had been included in the repertoire published by Radu Constantinescu in 1985. As for the Serbian scholarship, the most notable absences are that of Srđan Šarkić and Biljana Marković. Šarkić has published extensively in the last two decades, in Serbian, English and French, on the reception of the Byzantine law in medieval Serbia. More recently, Biljana Marković has published several articles, all in Serbian, on Dušan's Code.

the lack of a well defined criteria for the selection of the corpus on which his analysis is founded, Biliarsky's interpretations are not always convincing. Biliarsky was fully aware of these drawbacks of his research, as he clearly states in the introduction of the book and in the prologue of the glossary, and he strived to counterbalance them. However, placing from the very beginning the weight of his research on the glossary, Biliarsky has left the interpretative chapters of his book more open to criticism.

The second chapter of *Word and Power* consists of an analysis of the relationship between law, language and identity. The chapter is a rather long, and to a certain degree, disappointing, introduction on the normative power of law in forging ethnic identity, on the connections between particular medieval laws and the Bible and on the reception of Byzantine law in Bulgaria. Unfortunately, none of these issues is treated systematically and Biliarsky leaves more than one question unaddressed. How the reception of the Byzantine law in medieval Bulgaria was used, if indeed this was the case, as an ethnic "identity marker"? Were there any ethnic customary laws in medieval Bulgaria as in most of the neighboring countries? (see for instance the Wallachian customary law mentioned in Serbian or Hungarian sources). Were the Byzantine origins of *the Law for Judging People* known in medieval Bulgaria or was it simply viewed as the oldest Slavic code? (although Biliarsky refutes some of Josef Vašica's contentions, he does not pronounce himself on the issue of the Moravian origin of this code law). I fully realized that, due to the scarcity of the sources, it is impossible to give definite answers to most of these questions. Nonetheless, they should be addressed in the larger framework of a comparative approach. With respect to this particular topic, law and ethnic identity, I think that it would have been to Biliarsky's advantage to include in his analysis some comparisons with early medieval German code laws in Western Europe.

The third chapter, entitled *Legal Vocabulary related to the Supreme State Power*, is undeniably more consistent, mostly because is directly based on the glossary. One of the strongest points of Biliarsky's analysis is his concern to carefully distinguish among all terms in use those which actually indicate Bulgarian titles and institutions. For instance, Biliarsky argues that of the five different titles of rulers listed in the glossary – **кѣнѣзь**/prince, **царь**/emperor, **краль**/king, **самодръжьць**/autocrat, **господинъ**/lord – only two have been assigned to medieval

Bulgarian rulers (царь and самодръжць). In contrast, кѣнѣзь was just a Slavic translation for the Old Bulgarian title of “khan,” кралъ was designating foreign rulers, usually Serbians, while господинъ, although extensively used in the Moldavian and Wallachian titles, was never ascribed to Bulgarian rulers. Moreover, even when the same title is attested by several medieval Slavonic chanceries, Biliarsky carefully distinguishes between its different connotations. Thus, the meaning of самодръжць in medieval Bulgaria was much closer to the original Byzantine term αυτοκράτωρ, than in Serbia, Wallachia and Moldavia. This kind of thorough contextualization is one of the strongest points of Biliarsky’s analysis, making his arguments highly convincing. For instance, his contention against the existence of medieval estates of the realms is compellingly argued not only by identifying the context in which the word вѣче is attested in documents, but also by discussing the political events invoked by several Bulgarian scholars to support this thesis.

The fourth chapter is dedicated to the administrative vocabulary, continuing thus one of Biliarsky’s previous directions of research¹⁹. This is the longest of all the five interpretative chapters and, arguably, the most well elaborated. After a short discussion on the origin of the medieval Bulgarian administrative terminology, Biliarsky systematically discusses all the glossary words pertaining to this topic. The terms are divided in five different categories: honorary titles (*despot, Sebastocrator, Caesar, protosebastos, sebastos*), court dignitaries (*curopalates, protovestiaros, primicerius, cupbearer, stolnik, comes*), chancery officials (*logothetes, tainik, grammatik*), military dignitaries (*protospatharios/chigot/ mechenosha, protostrator, great dux, protokelliotin*) and local administration (*chora, kleisoura, zemlya, strana, predel, mesto, oblast, voevoda, zhupan, kephalia, dux, katepano, kastrophylax, desetnik, alagators, comes, strator, serdar, vatah, topshtikal*). The enumeration is impressive enough, but one should add a thorough scrutiny of each of these terms to gain an image of Biliarsky’s painstaking study. To give only one example, when analyzing the title of despot, Biliarsky refers not only to the Byzantine origins of the term, but also to the so called “despotates” controversy, to the particular Bulgarian lords and rulers bearing this title, to despots’

¹⁹ See Biliarsky’s book *Hierarchia. L’Ordre sacré* (Fribourg, 1997) and his articles on despots in medieval Bulgaria (*Byzantinobulgaria*, 1995), on bans (*Bulgarian Historical Review*, 1992), or on the administrative terminology of the second Bulgarian Empire (*Byzantine and Modern Greek Studies*, 2001) to cite only a few.

insignia, to the ceremony in which they were given and to despots' titles, acts and coin minting. In the conclusions of this chapter, Biliarsky emphasizes the two-level administrative terminology of medieval Bulgaria. The first one is that of the highest titles, including the court dignitaries, which are directly borrowed and transliterated from the Byzantine vocabulary. The second level, of local lower-ranking titles, had mostly Slavic designations. Biliarsky also notices a certain "Slavicisation" of administrative terminology during the fourteenth century, indicating a certain degree of assimilation of the Byzantine influence.

The fifth chapter of Biliarsky's book is focused on the issue of taxation and fiscal terminology, which, due to the nature of extant medieval Bulgarian sources, is a peculiarly difficult problem. Nevertheless, Biliarsky overcomes most of the difficulties through a comparative approach, displaying a remarkable knowledge of the Byzantine, the Wallachian and the Serbian fiscal systems. The parallels with the Byzantine vocabulary, evidently better documented, are particularly useful, as in discussing the meaning of the *komod/oikomodion* tax or in suggesting the similarity between the social status of *otroks* in Bulgaria with that of *douloparoikoi* in Byzantium.

The last chapter of the book, a rather brief one, refers to the ecclesiastical terms included in the glossary. Considering both the purpose of the glossary, dedicated to the legal terminology, and the corpus used for compiling it, the ecclesiastical vocabulary is not wholly representative. In fact, Biliarsky acknowledges this by stating that the high number of canon law terms of Slavic and Latin origins in the glossary, compared to the low proportion of Byzantine ones, is due to the "choice of texts on which the glossary is based". Even so, the medieval Bulgarian ecclesiastical terminology included in the glossary reveals some interesting features. Thus, the only purely Slavic name for a high ranking clergy, *Дѣди*, refers to the heretics' hierarchy. However, the overall image of this last chapter is rather unimpressive, partially due to the imprecise relationship between the legal terminology and the ecclesiastical one, and partially to a rather unfocused writing.

In the conclusions, Biliarsky emphasizes his main thesis, that the medieval Bulgarian legal vocabulary derived from the Byzantine model, without however reviewing all the arguments supporting this contention, developed throughout his book. Besides this general conclusion, convincingly argued, Biliarsky succeeded in persuasively reconstructing the context in which the Byzantine model was adopted in medieval

Bulgaria. In this view, almost each of almost the thousand words carefully analyzed by Biliarsky might be considered a case study, illustrating his main thesis. As a result, *Word and Power in Mediaeval Bulgaria* is an appealing and thought-provoking book. Thorough a meticulous and intense analysis, in an overwhelming display of scholarship, Biliarsky contributes to a better understanding of the Byzantine Commonwealth.

Marian Coman

Sfântul Ierotei, episcop de Alba Iulia (sec. X). Editori Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 335 p.

Moto

(variantă de a scrie istorie): „hotărâm și ordonăm în duhul sfânt ca...”

Știm că istorie se poate scrie în multe feluri. Produsul istoriografic este similar cu orice elaborat uman: „bun”, „amar”, „trist”, „înălțător”, „revoltător” etc. Asemenea calificative se obțin instantaneu la lectură și rămân cuibărite în mințile consumatorilor simpli. „Inspectorii” activităților umane ar trebui, din obligație socială remunerată, să spună cât de „amar” ar fi un anume paragraf și dacă amestecul cu „bun” este bine dozat. Pentru că, dacă aceiași „inspectori” ar fi lichidați, ne-am alege în continuare cu torente de produse din care n-am ști ce să mai distingem. Ne-am sufoca încet într-o mare fără colorit anume și fără să știm măcar dacă ne-a terminat o undă „mare” ori doar o simplă zbatere de apă.

Cu o seninătate incredibilă, teologii de la Alba Iulia calcă peste decretul sinodal al patriarhiei ecumenice de Constantinopol, măsluindu-l pe Ierotei „episcop al Turciei (Ungariei)”, în „episcop de Alba Iulia”. Sau în altă interpretare a termenilor, dacă personajul de la mijlocul secolului al X-lea fusese episcop al Turciei, atunci aceasta țară a fost în Transilvania. Ambele ilare situații clar făptuite sunt măiestru ocolite de editori inconștienți și autori neștiutori ori îngăduitori.

Același nou sfânt (din aprilie 2000) are una dintre cele mai vagi motivații de canonizare care se poate imagina și poate fi acceptată de vreo critică sănătoasă de natură teologică, nu istorică. Pe baza mărturiei unui cronicar bizantin târziu, compilator de texte ceva mai vechi, ar fi fost extrem de evlavios și... atât. Desigur, mai pare a avea uriașa calitate de a

fi *primul*. Tomosul de sfințire mai adaugă că ar fi făcut și minuni (vezi p. 301, în traducere), dar nici una nu i-a fost nominalizată. El a fost „inventat” pentru a apropia bisericile tradiționale majore (catolici și ortodocși). Arhiepiscopul catolic de Alba, o și recunoaște, numindu-l tranșant „greco-catolic avant la lettre” (p. 20). Să o mai spunem încă pe-a dreaptă: ai noștri ierarhi nu au fost niciodată întrebați dacă sunt ori nu de acord sau dacă au ceva de revendicat la noul sfânt. Ceea ce ar trebui tradus prin aceea că sinodul grecesc i-a servit direct pe unguri, socotindu-ne deplin în afara problemei.

Mai putem comenta „seriozitatea” cu care istoricul bisericesc Irineos Delidimos din Thessalonic a construit noua și obligatorie hagiografie. Ierotei stă deja alături de sfinți consacrați, fără ca cei din urmă să o fi știut-o în răstimp de un mileniu, până când un laic neamț, inspirat ori poruncit, a reușit să-i deslușească simpla existență. Desigur că alăturarea la sfinții vechi de câteva sute de ani, adaosul cel nou s-a împlinit doar prin rugăciuni și revelație, nu prin vreo metodologie pozitivă ori materialistă.

Iată cum arată traiectoria rezumată a noului sfânt. „Tânărul” a fost plin de șanse, dar le-a lepădat (cu la fel de mare îndreptățire, noi – care tot de la Dumnezeu ne tragem judecata, iar de la părinți ortodoxia – susținem că a fost fiu de olar sărac și a fost dat de mic să slujească la un locaș vecin bordeiului părintesc), s-a școlit pe undeva, nu se știe precis unde (noi optăm pentru Athos, care pe atunci deja începea să-și câștige faima), remarcat de împărat dintr-o întâmplare (după noi, salvându-l de la moarte, după ce fusese rănit într-o vânătoare de lângă mănăstirea sa), a avut un îndelung succes în convertirea ungarilor (noi susținem că a decedat la 13 luni după ce a ajuns la corturile lui Gyula), a întemeiat o mulțime de mănăstiri (noi spunem că a apucat să sfințească doar șapte la număr), a întemeiat mănăstirile de la Veszprem și Tihany din Ungaria centrală (desigur plecând doar temporar de la Gyula, dar a ajuns și în Rusia, într-o scurtă vizită la lavra Kievului și avea gânduri mari și pe seama triburilor păgâne ale pomeranilor), a murit probabil pe la 972 (noi avem altă opinie, vezi mai sus – „după 13 luni”, pentru că sunt rari episcopii care păstoresc atât de mult, presupunând că sunt deja de cel puțin 40 de ani la hirotonisire). Se mai adaugă o perlă de sinceritate istorico-religioasă: „cu timpul numele și amintirea lui au fost date uitării”. Desigur, până în secolul al XVIII-lea, când s-a scris despre el ca despre o curiozitate, un accident istoric oarecare. Apoi alte două secole, toată lumea a avut orbul găinii, și nu i-a recunoscut sfințenia. Au venit apoi ungurii, foarte buni

prieteni cu patriarhia ecumenică, și l-au făcut împreună sfânt, în anul 2000, laolaltă cu recunoașterea de sfânt ortodox a regelui maghiar Ștefan I. A mai trebuit de trecut apoi încă un deceniu ca localnicii ortodocși ai Transilvaniei să-și dea seama că „iar au fost trași în piept” și personajul „lor” le-a fost „furat”. Și repede, au pornit la operațiunea de recuperare. Unul dintre editori ne face chiar confesiunea după care „partida de tenis” urma să se joace: „în acest an, Eparhia Catolică de Alba Iulia și-a aniversat mileniul, ne-am simțit obligați să alegem o temă mai largă... fiind provocați pozitiv...” (p. 25). În afara „reverului” la ceea ce întreprindeau catolicii maghiari, simpozionul ortodox aproape nu mai avea niciun sens: sfântul era sfânt, trebuia doar să-l „recuperăm” pentru români și, mai ales, pentru Alba Iulia. Tâlcul era abia disimulat: „de voi, ungurii vreți să arătați că v-ați făcut episcopie de la 1009, noi românii vă arătăm că l-am avut de la 950, pe ortodoxul Ierotei!” Din punct de vedere strict istoric, nicio biserică nu avea deplină dreptate, ba cu cronologia, ba cu localizarea, dar „meciul” trebuia continuat cu „subtilitatea” tocmai dată în vileag.

Înainte de simpozion, Florin Țifrea (bietul, singurul cu nume așezat ca în registrele Cazierului judiciar, atât la contribuție, cât și în sumar, p. 325, 335), preot ortodox de caritate din Târgu Mureș visează un moș care se contopește cu imaginea înalt prea sfințitului Andrei Andreicuț de Alba Iulia, care-i promite 30 de milioane lei și în consecință se face schitul de la Fărăgău! Nu se știe prea sigur, dar pare că 20 august ori 15 octombrie a devenit ziua de prăznuire. Nu avem nici știință de ce se va picta pe pereți primului lăcaș de închinare dedicat lui Ierotei. Poate un chip depersonalizat, în spate cu o vedută de secol XVII-XVIII a Albei Iulia. Dar ciclul trebuie să mai conțină, obligatoriu, *scene din viața sfântului*. Cum se va evita pictarea ungurului Gyula? Se va adăuga și moșul cu cele 30 de milioane? Un scenariu frumos și evlavios, demn de citat ca model de spiritualitate religioasă românească de la începutul mileniului III. Numai bun de prăfuit ochi de naivi care stau în coada Europei. Opinia noastră este aceea că sfântul visat (de o fi fost chiar el, dacă nu chiar arhiepiscopul) i s-a adresat lui Florin Țifrea pentru a-i face cadou de bani în plus pentru caritate și nu pentru a construi un hârb de schit, de factură pseudo-medievală.

Cu alte cuvinte Ierotei este un fel de abur, care se adaugă acum vechiul Ghelasie de la Râmeți, a cărei sfințenie este la fel de îndoielnică pentru oricare minte rațională. Pentru a crede în el *mai ales* la Alba Iulia, ni se aduc „argumente” care frizează orice normalitate. Dacă nu are o „vita” (= hagiografie) străveche, se compensează prin aceea că apare în

enciclopedii maghiare (p. 21), o facem pentru că înainte vreme – desigur uitând particula de „sfânt” – așa și-ar fi dat cu presupusul unul ori altul dintre istorici (Ioan Lupaș, Radu Robert Heitel, Ioan Aurel Pop). Bieții istorici, nici nu au știut vreo clipă cât de aproape fuseseră de atingerea sfinților, iar expresia modestă a penelor lor va înlocui minunile ori parfumul care îndeobște ne atrag atenția asupra sfinților veritabili! Și se tot plusează, de la Ierotei, la „episcopie transilvăneană” (p. 163), la sute de mănăstirii grecești vechi care stârnesc până și mirarea editorilor (p. 10), care, se presupune, au făcut totuși studii serioase de istoria bisericii române ortodoxe, fără să fi cunoscut „amănuntul”. Cu alte cuvinte sfântul „crește” la fiecare frază care i se dedică.

O intelectualitate sănătoasă la minte nu poate accepta asemenea „manevre” de introducere de noi altare în biserica *ei*. Clericii se dovedesc confecționeri care au scăpat decența de sub control. Vremea în care sfinții au trăit pe pământ a fost, prin excelență, Evul Mediu. Atunci și evlavia și contextele le-au dat izvor. După același moment, o biserică normală s-ar gândi nu la proliferarea lor după scenariu ca acela al lui Ierotei, ci la o prudență și o exigență exemplare. Noii sfinți nu înobilează biserica, nici nu o spală de eventualele ei păcate pentru depărtarea de enoriași ori supunerea față de lideri politici aiuriți. Dacă un sfânt se „poruncește”, nu vom simți automat mirosul său divin. De obicei, procesul este tocmai invers și... durează!

Antrepriza se însoțește prin traduceri românești de texte maghiare dintre cele mai pline de păcate. A face din toți șefii păgâni maghiari, voievozi, este una dintre culmile acestei ciudate formule livrești. Mai se pare că nu se prea cunoaște nici grafia arhiepiscopului catolic de la Alba Iulia (Jakubinyi, dar Jakubini – p. 43, tot în text scris de către editori). Oricum se dovedește că absolut toți partizanii lui Ierotei Bălgrădeanul nu cunosc limba maghiară. Deci citează doar din salata istoriografică neoașă și pretind că ar fi dispuși să recupereze prin noul sfânt, toată ortodoxia maghiară, până acum crunt neglijată ori de ei necunoscută, dar descoperită prin intermediul patriarhiei ecumenice.

Formula „frumoasă și luminoasă” de veșnicire livrească este preluată de mai multe introduceri. Prima o semnează „editorii”. Foarte sincer, ne îndoim că Ioan Aurel Pop a văzut acest volum într-o formă pretipărită ori a contribuit anume cu ceva la editarea sa. Bănuim doar că, în stilul deja exersat în România cea buimacă, personalitatea sa, foarte bine titrată, a fost simplu acaparată și pusă în fruntea lucrurilor, ca să sperie pe eventualii observatori laici, din „tagma cea nesigură” a

istoricilor serioși, potrivnici ori imuni la amenințarea afuriseniei provocate de opinii istoriografice. Imediat de la a doua introducere („Simpozionul național ...”), s-au strecurat „nevinovate neînțelegeri de concepție”. La p. 10 se tipărește „subsemnatul, pr. lect. dr. Jan Nicolae”, în pagina următoare același se prezintă la persoana a treia, iar la final, nimeni nu se semnează. Dar, surprinzător, „editorii” cei reali nu au învățat încă cum să-l grafieze unitar pe sfântul cel nou. Îi spun „Ierotei”, dar și „Hierotheosz” (p.18), „Hierotheos” (p. 26, 96 etc. – chiar unul dintre editori). După ce am văzut cum s-au purtat cu numele autorilor, tragem concluzia că onomastica nu le-a stat în atenție.

În acest volum este o falie monumentală între opiniile laicilor și cele ale clericilor. Ultimii sunt aliniați cumiți la eveniment, „aplaudă puternic”, „plusează”, se citează reciproc ori aleg să citeze doar ce le convine, fără să producă în fapt decât niște texte conformiste și fără vreo șansă de a fi ținute minte. De aceea nici măcar nu vom face diligența de a-i cita pe acei autori. Par a fi „lupii tineri” ai istoriei bisericești naționale. Chiar ei o scriu „în contra” autorităților din propria ogradă, care dețin totuși o oarecare sonoritate și au scris temeinic: Milan Șesan, Ion Rămureanu, Mircea Păcurariu, Nicolae Dănilă (citarea lor ca adversari ai localizării la Alba Iulia, la p. 176). Sub regula ascultării din biserică ortodoxă, dacă ierarhul locului „vrea” ca adevărul să fie exprimat după propria sa judecată ori inspirație, atunci, toți ceilalți sunt chemați să facă corul pentru vocea solistului. Și tabla cuprinsului o arată fără greș: „coriștii” sunt aproape toți de lângă centrul eparhial. Unul dintre ei este plagiator notoriu, dar bine „orientat” în mediul juridic local și rămas nedespărțit în funcții de responsabilitate intelectuală. Dintre glasurile celelalte, doar unul singur mai are oarecare ținută și originalitate. Este același care bănuiește ori i-ar conveni, pentru concilierea opiniilor, o translație de „scaun episcopal”, de la Alba Iulia, către Ungaria propriu-zisă. Li se asociază un glas de București care îl duce efectiv, dar puțin, pe Ierotei în mănăstirea maicilor din Veszprém, pentru că nu este tocmai convins de rezidarea sa la Alba Iulia, și un „economist, pasionat de istorie” care tropăie câmpii cu seninătatea și inconștiența unui scriitorăș obscur de la începutul secolului al XIX-lea.

Autorii laici de la muzeul local din Alba Iulia se remarcă prin prestația slabă în care ne-au obișnuit de decenii. Gheorghe Anghel se mai face odată de rușine publicând un text scurt, care seamănă a amintiri directoriale și nu conține absolut nicio referință bibliografică. A-l capacita în volum nu este o înțelepciune, ci o dovadă de lipsă de discernământ

aplecat în favoarea unui laic care, deși o viață întreagă a fost membru al Sfântului Sinod, a prăpădit cu senină inconștiență și complicitatea tuturor interesaților din loc ori de istoria românilor, urmele arheologice ale bisericii vechii episcopii românești de secol XVI-XVII din Alba Iulia. Deci a venit „să povestească” și tot așa i s-a imprimat „contribuția”. Nici Mihai Blăjan nu trece dincolo de publicarea dezlănată a unor engolpioane, care au contextele valabile pentru orice fel de interpretare și, în fapt, pentru nici una. Și un pigmeu african ar purta o cruce episcopală pe pieptul gol, dacă cineva i-ar da-o. În alt context al volumului, decât propriul său text, rezultă că Mihai Blăjan afirmase la un moment imprecis că ar fi dat chiar de mormântul lui Ierotei (p. 37). Noroc că nici măcar preoții atât de bine intenționați în fixarea cultului de sfânt nou la Mureșul Mijlociu nu l-au luat în serios.

Să mai adăugăm că există contribuții care nu exprimă nimic la temă. Ele scriu despre o Albă Iulie integrată istoric, în care prea puțini istorici ori arheologi pot să-i găsească pe „turcii” țintiți de misionarismul bizantin, în care păgânii sunt predominanți, iar dintre etnici, românii sunt cel mai dificil de identificat. Marea biserică a Constantinoplei cel înfloritor al cezarilor Macedoneni nu pune niciun preț pe micuții valahi creștini care se strecurau printre picioarele cailor triburilor de războinici. Culmea este că și *acum* moștenitoarea Bizanțului, patriarhia ecumenică, nu inserează nici măcar în hagiografia lui Ierotei vreun scenariu ori vreo *aluzie* la creștini înmulțiți pe loc de la Constantin cel Mare. O fi oarbă cu totul? O fi fost cumpărată de inamicii noștri (știm noi cine!)? Nicio biserică parohială ori vreo zecime dintre „sutele” de mănăstiri ortodoxe (destinate „monahismului ungro-grecesc” – cum *nu* zice exegetul Delidimos, ci cum se traduce în românește, la p. 322; vezi p. 313 „görög ajkú szerzetesség”) atât de repetitiv promovate la noi (dar care în exegeză poartă nume ca Tihany, Pentele, Somogyvár etc.), nu se află prin jur. Ierotei cel sfânt le-a făcut probabil *numai pe toate cele din Transilvania* din lemn ori după moartea sa majoritatea călugărilor s-au mutat, iar convertiții au mai savurat odată din deliciale politeismului, înainte ca religia creștină să triumfe definitiv, impusă cu armele ungurești ale regilor Arpadieni.

Să mai remarcăm că reluarea unor pagini din alte părți publicate îngroașă această încropire istoriografică. Textele lui Răzvan Theodorescu, Ioan Aurel Pop, Alexandru Madgearu, Nicolae Dănilă, Daniela Marcu Istrate, Aurel Dragotă și Irineos Delidimos au fost transferate din alte lucrări. Contabil aceasta înseamnă 40% din întregimea volumului. Iarși o

greșeală de concepție: „strânsura” nu a înnobilit cartea, nici nu a făcut-o mai convingătoare. Dimpotrivă a făcut-o mai contradictorie, tăindu-i și din originalitate.

Între laici, opiniile sunt împărțite între cei care afirmă pur și simplu că cred în *Ierotei de Alba Iulia*, fără să aibă niciun fel de argumentări, ci, eventual, doar speculații deloc inedite, alții care citează opinii contrarii și nu se raliază niciuneia, și în final cei care o exprimă clar și foarte argumentat că *nu cred în Ierotei de Alba Iulia*. Se întâmplă ca și cu manevrarea lui „Iancu de Hunedoara”: majorității *nu le pasă*, alții *sunt comozi*, și trec peste subiect, ocupându-se de alte subiecte, alții *refuză să aibă vreo gândire proprie*, încăpățânându-se să creadă că dacă alții mai vechi au spus-o într-un anume fel, este ireverențios să nu accepți asta. Cele mai sănătoase opinii vin de la Răzvan Theodorescu și Alexandru Madgearu (la unison cu decedatul preot Nicolae Dănilă). Primul își contrazice direct colegul de Academie, atunci când i se cere opinia despre episcopia lui *Ierotei de Alba Iulia* (p. 33), dar, paradoxal, mai departe, socoate că episcopul era totuși la Alba (p. 36). Încurcătura provine din faptul că a fost prea „înconjurat” într-un interviu, fără să aibă șansa ulterioară de a se pune de acord cu sine însuși. Dar, ce minunată șansă pentru noii exegeți: „uite, până și academicianul Răzvan Theodorescu, crede!”

În fapt, *singurul* care dezvoltă subiectul în toată regula, cu întregul arsenal presupus de un text de istorie reconstituită este cel de-al doilea autor. Este interesant însă câte manevre se fac pentru a-l ocoli, pentru a-i folosi parțial concluziile. Dar, până la urmă, *nimeni* nu îl combate sistematic, cu același „arme”. Și totuși, paratextual, istoricul Alexandru Madgearu nu este nici măcar ardelean să-l putem bănuși de greco-catolicism ori de rude de alt neam, cum fuseseră înainte vreme eparhul (fost greco-catolic) ori Radu R. Heitel (evreu, moldovean). Deci nu un „antiromân” ori „antiortodox” spune alte adevăruri, ci un profesionist al meseriei de istoric, cu foarte bune apropieri la scriitura și limba izvoarelor. Să cumpănim doar dacă „economistul pasionat de istorie” ori chiar Irineos Delidimos, pot avea păreri echivalente ca valoare. Părerea noastră este că nici pe departe!

Deși este absolut limpede că nu avem a aștepta minuni de izvoare scrise noi, arheologiei i se rezervă un rost ambiguu. Să o recunoaștem cu sinceritate că o mare parte dintre încâlcelile și bâlbâielile de astăzi se datorează prestațiilor arheologului Radu R. Heitel. El nu ar trebui venerat simplu, ca orice decedat, ci ar trebui pus la colț din singulare motive istoriografice. Arheologul, în loc să ofere vreo demonstrație solidă despre

sucesiunea catedralelor de la Alba Iulia, în baza săpăturilor efectuate direct, a amestecat o istoriografie întreagă, prin datările oscilante ale rotondei, prin socotirea lor ba turn roman refolosit, ba construcție medievală nouă, inventând o altă catedrală, în fața celei actuale. *Nimeni* nu l-a pus la punct tranșant și punctual. Acum non-combatul istoriografic de atunci se răzbună aspru. Opiniile sale incorecte și nedemonstrate sunt citate încontinuu ca și când sunt câștiguri istoriografice sigure. La fel cum se va face și dacă povestea lui Ierotei la Alba Iulia va ieși din paginile lucrărilor de istorie și va deveni prapure religios ori armă naționalistă. Se trece ușor peste felul solid în care Alexandru Madgearu demonstrează cu arheologia că nu Alba Iulia este pământul de misiune creștină în care trebuie căutat Ierotei. Nu mai este loc de speculație de altă natură. Doar arheologia va aduce noi elemente. Dar, în niciun caz, moaște ale sfântului Ierotei!

Dacă cineva ar folosi un cântar, ar observa de departe că cei care *nu cred în „Ierotei de Alba Iulia” sunt mai numeroși și cu pagini mai bine construite*. Procentual, statistica ar fi și mai catastrofală, dacă s-ar asocia și alte opinii, din afara volumului. Dacă am fi fost mai scrupuloși cu numărătoarea partizanilor de localizare care depășesc starea de simpli citanți de bibliografie, ar fi rezultat că am avea o proporție egală de pro și contra. Atunci de ce titlul și introducerea spun că dreptatea este doar a unei jumătăți? Ce fel de metodologie se cheamă a fi aceasta?

Judecata cea dreaptă ar fi aceea că opusculul *vrea să inducă*, dacă nu de-a dreptul, *un fals istoric*, măcar cimentarea unei simple ipoteze, *acoperindu-o prin titlul care sugerează o certitudine*. Doar că, așa cum se indică în această recenzie, anume declarații tranșante contrazic acest concept istorico-bisericesc chiar prin părți din propriul său volum dedicat.

Nodul interpretativ conține elemente care amestecă câteva date într-un tot nesigure. Deci este o construcție ce nu se bazează pe nimic temeinic. Să vedem pe scurt care ar fi esența problemei:

„Gyula” a fost un principe electiv-ereditar, care avea, probabil un alt nume de purtat, fiind ceva de felul „gyula X” ori „gyula Y”. Absolut nici unul dintre șefii unguri din secolul al X-lea, nu avea ceea ce se repetă la sașietate a fi o „reședință” de adus, pus ori întreținut vreun ierarh creștin. Nu stăteau în palate, nici în orașe, ci eventual, pe lângă ruine romane, în *iurte*. Până târziu, către secolele XIII-XIV, chiar nici regii nu aveau vreo „capitală”. Centrele religioase se dezvoltau independent și nu se mișcau după principii seminomazi care erau legați zdravăn de creșterea animalelor ori incursiuni de pradă.

Cazul lui Ierotei este însă clar numit de izvorul cronicăresc și consfințit de teologii greci contemporani: el fusese trimis în *misiune*, nu să ocupe un scaun anume (vezi și opiniile preotului Nicolae Dănilă). Teritoriul de activitate nu poate deveni din „Turkia”, Transilvania.

Rotonda de la Alba Iulia este o construcție improprie pentru un episcop. Orice slujbă de acolo ar fi fost fatal condamnată la ascultarea unui număr de mai puțin de 20 de credincioși. Ruinele aceleiași rotonde sunt astăzi *deplin vizibile și tangibile*, desigur doar pentru cei care „îndrăznesc” să pășească într-o catedrală catolică. Îi invităm pe cei care mai doresc scenarii cu rotonde să călătorească scurt, în județul învecinat, al Hunedoarei, și să observe cum ar putea rotonda de la Geoagiu (aflată în picioare, din secolul al XII-lea) deservi exigențe episcopale. Dacă detaliul nu ajunge, să o mai scriem că datarea rotondei bălgrădene nu se poate asocia cu secolul al X-lea. Pentru că în jurul ei, pe teren, nu există decât morminte păgâne, pentru că ea era o realitate vie, de care catedrala de secol XI-XII (prima dintre cele catolice), a ținut seama. Că mai a prins-o în picioare (*post quem*) și a integrat-o în zidul ei de sud (contemporane) este o chestiune ce nu se poate prelungi pe lungimea a două secole. Așa se face că până și datarea sa în secolul al XI-lea este destul de incertă. De aici și necesitatea de a o încadra tot în secolele XI-XII.

Ea nu a fost nici „turn roman”, cum mai cred unii contributori la volum, pentru că o astfel de construcție în miezul unui castru roman de legiune ar fi *unică* și în afara oricăror practici romane de arhitectură militară.

Singurul lucru insolit pe care cartea îl aduce la lumină este felul în care Răzvan Theodorescu a aflat că rotonda îi fusese dedicată Sfântului Ioan Botezătorul (instructiv de citit, la p. 29). Dacă *documentarea* celor atât de dispuși a răstălmăci ar fi mai serioasă, fenomenele de „uimire” presărate prin volum ar fi mai rare și ar demonstra că trebuie să luăm seama la mesajul concluziilor deja formulate.

Într-o logică elementară, pe care o refuză cei ce fals socotesc că rațiunea nu face parte dintre instrumentele de folos teologic, când deții două teorii nesigure (un „sfânt” ne convingător și o „Turkie” de transfer), nu poți ridica o a treia construcție, clădită pe cele dinainte, fără ca ea să nu fie „dublu-nesigură”.

Nu putem încheia cu vreo distincție acordată acestei noi publicații. Dimpotrivă, ea trebuie evitată ori arătată ca exemplu negativ de istorie care se manevrează către ținte deloc productive. În acest caz, se dovedește că cel puțin o parte dintre istoricii bisericii își doresc o istorie „a lor”, fără

să pună preț real pe ceea ce spun istorii profesioniști laici. Or, și mai simplu, istoria trebuie redusă la o simplă „coajă” de ambalat ce și cum ne convine, în maniera cu care comunismul a dat cu bidineaua spoitoare peste întreaga istorie a românilor. Cei din urmă, adică istoricii din afara bisericii, le-au lăsat prea multă libertate de mișcare celor dintâi, fără să le reamintească constant că profesionalismul nu poate fi cenzurat prin interese de altă natură. Rezultatul va evolua în timp: se vor construi istorii paralele, din care cel puțin una dintre părțile implicate se va face de râs. În cazul lui Ieorotei se va râde pe-nfundate în toate vecinătățile geografice, ajungându-se până la patriarhia ecumenică, iar diplomatic, „episodul” va ajunge sub un preș.

Adrian Andrei Rusu

Corbii de Piatră. Studiu interdisciplinar, Edit. UNARTE, București, 2010, 176 p.

Vechea biserică rupestră de la Corbii de Piatră a făcut de curând pentru prima oară obiectul unei ample cercetări interdisciplinare. Situat pe malul stâng al râului Doamnei, în satul Jgheaburi (jud. Argeș), acest monument spectaculos și misterios a fost în lungul timpului mult discutat și controversat de către istoricii de artă. De astă dată s-au obținut unele elemente și concluzii sigure, menite mai ales să pregătească viitoarele operațiuni de salvare și restaurare absolut necesare.

După un scurt *Cuvânt înainte*, întocmit de către profesorul Dan Mohanu, volumul se deschide cu consistent capitol de *Prezentare a monumentului*, semnat de Ecaterina Cincheza-Buculei, asupra căruia voi reveni ceva mai jos. Urmează un capitol intitulat *Caracterizarea geologică a sitului*, alcătuit de un grup de specialiști de la Facultatea de geologie și Geofizică a Universității București (Marin Șeclăman, Sorin-Constantin Bărzoi, Anca Luca, Relu Roban). Alt capitol, scris de Marinela Onete, de la Institutul de Biologie din București al Academiei Române, se ocupă de *Influența structurii covorului vegetal asupra bisericii Corbii de Piatră*. Următorul capitol, semnat de mai mulți specialiști (Ileana Mohanu, Elias Chatzitheodoridis, Olimpia-Hinamatsuri Barbu, Gheorghe Niculescu, Migdonia Georgescu etc.), privește o chestiune deosebit de însemnată legată de pictura interioară a lăcașului:

Studiul tehnologic al materialelor constitutive ale picturii murale. Dan Mohanu se ocupă apoi de *Repere tehnologice privind execuția picturilor murale de la Corbii de piatră*. Tot domnia sa, împreună cu Marin Șeclăman, Sorin-Constantin Bărzoș, Anca Luca, Relu Roban și Ileana Mohanu descriu în chip foarte amănunțit *Cauzele și formele specifice de degradare* de la Corbii de Piatră. Penultimul capitol, complementar celui precedent, tratează *Biodeteriorarea și biodeteriogenii* (Ioana Gomoiu, Elias Chatzitheodoridis). În fine, concluziile desprinse din cercetarea întreprinsă în răstimpul 2008-2010 sunt sintetizate, în ultimul capitol, sub titlul *Repere pentru o strategie de conservare a sitului medieval Corbii de Piatră* (Dan Mohanu, Ioana Gomoiu, Marin Șeclăman).

Atestat documentar abia de la începutul secolului al XVI-lea, așezământul de la Corbii de Piatră este neîndoielnic mult mai vechi. O particularitate a bisericii de aici este aceea că, pe lângă naosul dreptunghiular, prezintă la răsărit nu una, ci două abside în formă de potcoavă, la origine despărțite printr-un perete de piatră. Această particularitate este pe larg discutată de Ecaterina Cincheza-Buculei. Domnia sa combate argumentat ipoteza atribuirii diferite a celor două abside, una confesiunii ortodoxe, cealaltă confesiunii catolice. S-ar părea, într-adevăr, potrivit opiniei sale, că a fost vorba de fapt de o funcție dublă a acestui lăcaș de mănăstire, una liturgică, cealaltă funerară (p. 16). Cât privește pictura, mult deteriorată, E. C.-B., pe urmele lui I.D. Ștefănescu și Carmen Laura Dumitrescu, reconstituie cu minuțiozitate programul iconografic, insistând cu precădere asupra a ceea ce crede a fi tabloul votiv. Foarte greu de descifrat, plasat sub o arcadă alipită peretelui sudic al naosului, în centrul său tabloul cu pricina l-ar înfățișa nici mai mult, nici mai puțin decât pe Basarab I cu fiii săi. Concluzia: „Pictarea bisericii de la Corbi ar fi databilă astfel în deceniul al doilea al secolului al XIV-lea sau imediat după 1330, autorul ei fiind format în ambianța picturii bizantine provinciale de sfârșit de veac XIII” (p. 53). Sigur, ispita atribuirii pomenite a portretului principal din tablou este foarte mare, însă există după părerea mea mult prea puține elemente care să o susțină.

Numeroasele ilustrații, în cea mai mare parte cu caracter „tehnic”, oferă un suport trainic demonstrațiilor și ipotezelor formulate de autorii cărții.

Ștefan Andreescu

Arhim. Luca Diaconu, *Icoana bizantină a Maicii Domnului de la Mănăstirea Neamț. Considerații istorice, artistice și teologice*, Edit. Doxologia, Iași, 2010, 368 p.

Faimoasa icoană dublă, păstrată în biserica mare a mănăstirii Neamț, a făcut în sfârșit obiectul unei monografii, împodobită cu splendide ilustrații. Prefațată de către prof. Emilian Popescu, cartea începe, așa cum se și cuvenea, cu o trecere în revistă bibliografică a edițiilor de izvoare și a studiilor despre raporturile bizantino-române, inclusiv a celor referitoare nemijlocit la icoana de la Neamț.

De o atenție specială din partea autorului s-a bucurat evoluția reprezentărilor Maicii Domnului de tip Hodighitria (*Cea care arată calea, Îndrumătoarea, Călăuzitoarea*), de la începuturi până în secolul al XV-lea, deoarece icoana de la Neamț face parte din acest tip. Alături de icoanele bizantine de la Bistrița (Sf. Ana) și de la Agapia (tot o Maică a Domnului Hodighitria), ea intră de asemenea în categoria icoanelor de mari dimensiuni pentru procesiuni (103,3/72,6 cm). Un obstacol major în calea cercetării adecvate a icoanei de la Neamț l-a constituit multă vreme îmbrăcăminte de argint aurit de pe ambele fețe, datând din anii 1844 și 1845.

Dintre observațiile părintelui Luca Diaconu rețin pe cea potrivit căreia avem de-a face cu “*singura icoană bilaterală, dintre cele cunoscute, care are pe revers imaginea Sfântului Gheorghe pe tron*”. Iar rugăciunea dedicatorie care o însoțește “*este o dovadă că icoana de la Neamț a fost pictată pentru o biserică cu hramul Sfântul Gheorghe*”. Și, probabil, aceasta pare a fi fost a vestitei mănăstiri a Manganelor din Constantinopol, întemeiată de împăratul Constantin Monomahul (p. 195). De aici decurge o altă presupunere, anume că icoana de la Neamț “*a putut fi pictată în Mănăstirea Manganelor, după indicațiile teologice ale mariologului Grigorie Palama, în perioada 1341-1347*” (p. 199). Apoi, icoana ar fi fost dăruită lui Alexandru vodă cel Bun în anul 1401 – dată propusă inițial de Ștefan S. Gorovei –, ca răspuns la darurile trimise de către domnul Moldovei “*în scopul ridicării anatemei și recunoașterii Mitropoliei Moldovei*” (p. 203).

Ultima parte a cărții tratează cultul icoanei de la Neamț, socotită de timpuriu drept “*făcătoare de minuni*”. Această icoană rămâne deocamdată “*cea mai veche din câte se cunosc în țară, donată de Bizanț Moldovei și, totodată, cea mai importantă icoană din România, în ceea ce privește*

frumusețea teologică, estetică și a cultului de venerare de care se bucură” (p. 250).

Un rezumat englez extins, un glosar, o bibliografie selectivă și un indice încheie lucrarea de față.

Ștefan Andreescu

Zenovie Pâclișanu, *Relatio Rumenorum e terris Coronae Sancti Stephani ad Reformationem saec[ulis] XVI et XVII. Legătura românilor de pe pământurile Coroanei Sfântului Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, Viena, 1912, traducere din limba latină: Andreea Mârza. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice: Andreea Mârza, Iacob Mârza, Edit. Tehno Media, Sibiu, 2010, 324 p.

Inițiativa doamnei Andreea Mârza și a domnului Iacob Mârza de a readuce în actualitatea istoriografiei române pe unul dintre fruntașii scrisului istoric românesc din vremea luptelor pentru drepturile naționale ale românilor din Transilvania și din cea a României întregite în 1918, Zenovie Pâclișanu. E introdusă acum în circuitul istoriografiei noastre lucrarea care i-a asigurat titlul de doctor în teologie, obținut la Viena în 1916, cercetare consacrată impactului Reformei asupra românilor în secolul în care și-a făcut apariția curentul reformator și în cel următor. Rod al unui vast efort de documentare, lucrarea, păstrată în manuscris la Viena, surprinde – în limitele documentației cunoscute la data întocmirii ei – aspectele esențiale ale contactului dintre Reforma luterană și cea calvină, de o parte, și români, de altă parte, în secolul al XVI-lea și al XVII-lea.

Lucrarea se deschide cu indicarea surselor documentare, edite și inedite, pe care s-a întemeiat cercetarea istoricului. Urmează o introducere consacrată situației bisericii catolice în Regatul Ungar în preziua Reformei, după care urmează materia însăși a lucrării, grupată în șase capitole: *Relațiile Românilor cu Luteranismul*, *Relațiile Românilor cu Calvinismul în timpul principelui Ioan Sigismund (1556-1571)*, *Relațiile Românilor cu Reforma de la moartea lui Ioan Sigismund până la Gabriel Bethlen (1517-1613)*, *Relațiile Românilor cu Reforma în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629)*, *Relațiile Românilor cu Calvinismul de la moartea lui Gabriel Bethlen până la Unire*, *Părțile Românilor din Moldova și Țara Românească în lupta transilvănenilor contra Reformei*.

După o scurtă *Încheiere* urmează o anexă alcătuită din lista episcopilor români transilvăneni și două documente: Diploma din 10 octombrie 1643 a lui Gheorghe Rakoczi I și Diplomă din 20 februarie 1669 a principelui Mihai Apafi.

Ediția scrierii lui Zenovie Pâclișanu e precedată de un studiu temeinic consacrat biografiei și operei sale istorice. Celor interesați de opera cuprinzătoare a istoricului ardelean, consacrată covârșitor istoriei bisericesti și luptelor pentru drepturi ale românilor transilvăneni, introducerea bio-bibliografică le oferă un material abundent, temeinic prezentat, care înlesnește încadrarea operei lui Zenovie Pâclișanu în evoluția generală a istoriografiei române. Cititorii din generațiile post-comuniste vor afla din paginile introducerii și împrejurările triste care au pus capăt existenței sale, parte nu neînsemnată a tributului de sânge plătit de istoricimea română ocupației străine și instrumentului ei intern.

Șerban Papacostea

Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar, patriot, coord. de Jan Nicolae, Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, 397 p.

Un mănunchi de studii, de inegală importanță și valoare științifică, sunt reunite în jurul unui ierarh transilvănean de al cărui nume sunt legate prima traducere tipărită a Noului Testament (Alba Iulia, 1648) și Psaltirea (Alba Iulia, 1651). Alături de materiale de circumstanță și de o *laudatio*, prilejuită de o ceremonie academică fără nici o legătură cu personalitatea istorică a mitropolitului de Bălgrad, câteva studii rețin totuși atenția, prin contribuția lor la evaluarea operei culturale și religioase a lui Simion Ștefan, precum și la evoluția limbii literare românești. Evaluarea importanței istorice și culturale a traducerilor textelor biblice în limba română a constituit de altfel tema unui colocviu istoric recent internațional organizat de Institutul Român de la Veneția, ale cărui acte au fost publicate în numărul VII din 2010 al publicației periodice *Quaderni della Casa Romana di Venezia, Atti del Congresso Internazionale La tradizione biblica romana nel contesto europeo (Venezia, 22-23 aprile 2010)*.

Dacă informațiile biografice nu sunt îmbogățite cu contribuții noi, în schimb cercetătorul poate beneficia de câteva sugestii semnificative privitoare la geneza și posteritatea imediată a operei mitropolitului ardelean. Este cazul cu studiile semnate de filologi consacrați precum

Mihai Moraru de la București și Alin Gherman de la Cluj și de istoricul Ana Dumitran. Cel dintâi examinează locul *Psaltirii* din 1651 între traduceri românești ale Cărții Psalmilor. Cu un mănunchi de exemple convingătoare, Mihai Moraru ajunge la două concluzii însemnate privind raportul dintre ediția din 1651 și traducerea psalmilor din *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), pe de-o parte și relația acestei versiuni cu cele anterioare (Psaltirile manuscrise din secolul al XVI-lea și cea slavo-română editată de Coressi în 1577) și cu cele care au urmat-o (Dosoței 1680, *Biblia* de la București 1688 și ediția din 1694 a lui Antim Ivireanul care reproduce de fapt psalmii din *Biblia* lui Șerban Cantacuzino). Raportat la textul publicat cu doar trei ani înainte sub același patronaj, *Psaltirea* din 1651 prezintă unele diferențe, care îl fac pe Mihai Moraru să se gândească la existența unui protograf, din care au provenit cele două versiuni din 1648 și 1651. Acest protograf vedește o traducere diferită de toate celelalte puse în circulație prin tipar în secolele al XVI-lea și al XVII-lea pe teritoriul țărilor române și în Transilvania. Modelul ei ar fi o ediție bilingvă ebraico-latină. Anumite soluții de traducere, diferite de cele din *Septuaginta* și din *Vulgata vetera* îl îndeamnă pe autor să caute sursa lor în ceea ce Mihai Moraru numește „*Vulgata Nova*”, înțelegând prin aceasta una din versiunile tipărite în Occident după 1517 și până la jumătatea secolului al XVII-lea. Studiul nu ia în considerația raportul dintre această traducere și manuscrisele conținând așa-zisele *Psaltiri calvine*: *Ms. rom. BAR Cluj Napoca R1813*, traducerea ediției lui Albert Molnar 1607 *Psalterium Hungaricum* cu litere latine și grafie ungurească, conservată în copiile numite după autorul lor: *Psaltirea Viski Ms. rom. BAR Cluj Napoca R1831* (1697) și *Psaltirea Istvánházi* (1703) *Ms. rom. BAR Cluj-Napoca, Fondul unitarian 379a-b*, toate derivând dintr-un original anterior anului 1640.

Cercul supozițiilor ar putea fi restrâns în ceea ce privește izvoarele *Psaltirii* din 1651, dacă admitem ipoteza propusă de Alin Gherman, în articolul *Mitropolitul Simion Ștefan și cultura timpului său*. Scoliile propuse de mitropolitul Ștefan (*șumele*) la *Noul Testament de la Bălgrad* sunt preluate după ediția protestantă a Bibliei sacra, cunoscută sub numele de Tremmelius-Beza-Junius.

Cunoscătoare temeinică a influenței calvine asupra ortodoxiei ardeleni în secolul al XVII-lea, Ana Dumitran trece în revistă *Moștenirea mitropolitului Simion Ștefan*, însoțind-o de „comentarii, ipoteze, reevaluări”. Cu răbdare și spirit critic, cercetătoarea deconstruiește imaginea negativă desenată de istoriografia greco-catolică, prin exponentul ei

Augustin Bunea și pe aceea, nu mai puțin favorabilă, ieșită de sub pana avântat-naționalistă a lui Nicolae Iorga. Ambele portrete se disting prin acuzele de „calvinism” și obediență față de principii Rákoczy, tatăl și fiul, ca și față de omniprezentul intendent calvin Gelej. Reevaluarea propusă de Ana Dumitran pleacă de la inventarierea puținelor informații biografice sigure, înconjurate și subminate de adăugiri și supoziții lipsite de temei documentar. La acestea, autoarea adaugă mai multe ipoteze biografice interesante. O însemnare din 1639-1640 aflată pe un manuscris slav, dăruit „preotului său” Mihai de la mănăstirea Cătălui din Țara Românească și aflat actualmente în biblioteca Lavrei Sf. Pavel de la Muntele Athos ni-l indică pe viitorul mitropolit Simion Ștefan drept posibil copist și cunoscător al limbii slavone. Partea cea mai valoroasă a studiului Anei Dumitran rămâne un laborios și meticolos repertoriu al tuturor exemplarelor cunoscute sau menționate bibliografic din *Noul Testament de la Bălgrad* (330 cunoscute până acum, dintre care 76 cu însemnări) și din *Psaltirea* din 1651 (80 de exemplare). Inventarele sunt însoțite de numeroase tabele privind circulația acestor două tipărituri. În dorința de a „reabilita” memoria mitropolitului ardelean, multă vreme acuzat de istoriografia naționalistă de colaboraționism calvinism, chiar și studiul Anei Dumitran proiectează asupra acestui personaj istoric comentarii străbătute de accente patetice, menite să-l restituie culturii române cu reputația dacă nu „nepătată” de calvinism, măcar restaurată de măreția operei de traducere și imprimare a celor două ediții.

Dezbrăcate de prejudecățile confesionale care umbresc în ansamblul ei această culegere și a căror persistență în secolul al XXI-lea este uimitoare, cele trei studii asupra cărora ne-am aplecat pun în lumină cu toată evidența influența netăgăduită a Reformei asupra celor două traduceri ale celor mai citite texte ale Bibliei: *Psaltirea* și *Noul Testament*, atât în ceea ce privește izvoarele, maniera de lucru „savantă”, natura explicită a scopului pentru care cei doi principii Rákoczy le-au patronat, cât și în ceea ce privește roadele aduse în comunitățile care și le-au procurat. Promovarea limbii române în forma ei literară și introducerea ei masivă și sistematică în cultul public și în pietatea privată în Ardeal la jumătatea secolului al XVII-lea nu pot fi despărțite de activitatea publică a mitropolitului Simion Ștefan. Dramele lui personale, reale sau imaginate, capătă o importanță cu totul secundară în raport cu această revoluție culturală, începută, tot în condițiile înrâuririi Reformei, în vremea lui Coressi și continuată, de abia patru decenii mai târziu, la București, prin tipărirea integrală a Bibliei în românește. În acest sens,

colaborarea lui la un proiect princiar, legitimată de autoritatea funcției de întâistătător al Bisericii românilor ardeleni, împreună cu tot ceea ce aceste traduceri îi datorează în chip vădit sau tainic ar trebui să îl așeze în panteonul acestei țări, așa cum germanii sau englezii, de orice confesiune, sunt deopotrivă mândri de Martin Luther sau de William Tindale pentru faptul de a fi dăruit cuvântul inspirat în limba poporului.

Violeta Barbu

Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre țările române și bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX, ed. de Petronel Zahariuc, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 450 p.

Precedat de un bilanț al cercetărilor românești și străine, volumul coordonat de Petronel Zahariuc duce mai departe un proiect coerent, căruia editorul îi consacră în ultimii ani o bună parte din timpul și talentul său: modul în care țările române s-au integrat în spațiul ortodox aflat sub turcogație. Că este vorba de edițiile prețioase de documente ale lavrelor athonite sau de studii de interpretare, aproape întotdeauna înrădăcinate în pământul proaspăt și fertil al surselor inedite, Petronel Zahariuc se recomandă drept continuatorul cel mai autorizat al acestei direcții de cercetare trasate de înaintași iluștri precum Nicolae Iorga, Marcu Beza, Teodor Bodogae, Paul Mihail, Emil Turdeanu, Petre Ș. Năsturel, Ariadna Camariano Cioran, Dumitru Năstase, Virgil Căndea etc. și slujită și în prezent de generațiile mai tinere. Cercetătorul ieșean a reunit câțiva reprezentanți ai acestei generații în jurul unui proiect generos, care acoperă incursiuni pe parcursul a nu mai puțin de șase secole.

Volumul debutează cu o introducere în statutul juridic al mănăstirilor închinată în secolul al XVIII-lea și în veacul următor până la secularizare. Autoarea, Mariana Lazăr, a trecut în revistă încercările domnilor fanarioți de a împiedica, cu ajutorul unor comisii de supraveghere și control financiar, ruinarea metohurilor din Țara Românească, înglodate în datorii, mai ales după instituirea sistemului embaticului. Cele mai multe studii privesc contribuții noi documentare la istoria, deja vastă, a legăturilor religioase ale țărilor române cu lăcașuri din sudul Dunării. Moldova apare ca privilegiată, iar capitala ei concentrează atenția mai multor cercetători. Maria-Magdalena Székely aduce precizări noi despre două categorii de ctitori (mari și mici) ai bisericii Sf. Dimitrie (Balș) din

Iași, iar Sorin Iftimi descurcă, pe baza unei lecturi critice a conținutului pisaniilor și a stemelor, împrejurările ctitoririi mănăstirii Sfântul Sava din Iași, de către postelnicul Iane Caragea, nepotul lui Skarlat gelebașa din Constantinopol. Un mănunchi de documente din fosta Arhivă a Patriarhiei de Ierusalim, actualmente păstrate în colecțiile fundației ELIA din Atena, îi prilejuiesc lui Ștefan S. Gorovei punerea laolaltă a unor informații noi privitoare la ctitorii, daniile și mormintele din două mănăstiri importante ale orașului Iași, Barnovschi și Cetățuia, dar și a unor judicioase considerații ce întregesc, sub aspectul normelor și practicilor, cunoașterea evoluției dreptului ctitoricesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în prima jumătate a veacului următor. Articolul este însoțit de transcrierea celor patru documente după original, ele fiind cunoscute până acum doar indirect, prin intermediul unor regeste sau al traducerilor germane din Arhivele de la Cernăuți. Cătălina și Marius Chelcu au transcris *O condică a documentelor moșiilor mănăstirii Doamnei de lângă Botoșani, închinată la Mănăstirea Sfântul Pantelimon de la Muntele Athos*, după un manuscris păstrat la Arhivele Naționale din Iași. Conținutul condicii nu aduce lămuriri legate de tradiția care a făurit numele de „mănăstirea Doamnei”, sub care este cunoscută mănăstirea cu hramul Învierea de lângă Botoșani.

Diverse aspecte de istorie socială sau de istorie a mentalităților aplicate vieții religioase din Moldova sunt abordate de Bogdan-Petru Maleon (*În drum spre „lumea de dincolo”. Ierarhii urbane reflectate de înmormântare din Iașii secolelor XV-XVIII*), Ioan-Augustin Guriță (*Personalul auxiliar al bisericilor ieșene în secolul al XVII-lea*), Mihai-Bogdan Atanasiu (*Mănăstirea Barnovschi din Iași – necropolă a Cantacuzinilor moldoveni*). Două studii semnate de Liviu Pilat și Oana Mădălina Popescu evocă figurile a doi patriarhi răsăriteni care au avut raporturi cu țările române: Ioachim I al Constantinopolului în vizită în Moldova și Dositei al Ierusalimului, explorator al tărâmurilor și istoriei Caucazului.

Legăturile Țării Românești cu ortodoxia orientală formează obiectul a două dosare: cel al negustorilor „hagii” la Locurile Sfinte (Gheorghe Lazăr, *Negustori din Țara Românească și Locurile Sfinte, secolul XVII-începutul secolului al XIX-lea*) și cel, extrem de bogat, al binefăcătorilor moldoveni și valahi ai diocezei de Dryinoupolis, unitate ecleziastică corespunzând Epirului istoric (Lidia Cotovanu, *Le Diocèse de Dryinoupolis et ses bienfaiteurs de Valachie et de Moldavie. Solidarités de famille et traits identitaires multiples, XVe-XVIIe siècle*). Nu numai dimensiunile considerabile ale acestui studiu redactat în limba franceză,

de aproape 150 de pagini, incluzând bibliografie, ilustrații și un glosar de termeni rari, merită o atenție specială în această succintă prezentare, ci mai ales calitatea excepțională a metodei critice, ambiția exhaustivă, bogăția izvoarelor și nu în ultimul rând, valoarea analizei unei teme atât de delicate, complexe și greu de sesizat cum este aceea a construcției identităților multiple.

Culegerea de studii coordonată de Petronel Zahariuc aduce împreună cercetători, în mare parte exponenți ai tinerei generații de medievști ieșeni, care alături de profesorii lor, mărturisesc atașamentul față de o tradiție istoriografică deja constituită. Acest sens al continuității unui câmp de cercetare generos în continuare cu cei care îl explorează este un motiv de optimism și un semn pentru cristalizarea unei adevărate „școli”.

Violeta Barbu

Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei. Vol. I De la începuturi până în anul 1701, editat de Johann Marte împreună cu Viorel Ioniță, Iacob Mârza, Laura Stanciu și Ernst Christoph Suttner, Edit. Enciclopedică, București, 2010, 335 p. (Colectivul de studiu al Fundației PRO ORIENTE pentru cercetarea Unirii bisericești din Transilvania).

Problematika Unirii unei părți a românilor din Transilvania cu Biserica Romei cunoaște în timpul din urmă un remarcabil spor de interes și un corespunzător progres, datorită atât acumulării din ce în ce mai abundente de material inedit din arhivele europene cât și opticii istoriografice noi, eliberată tot mai mult de intoleranțele confesionale ale trecutului. Rezultatul acestei înnoiri e volumul de față, rod al colaborării unui grup numeros de cunoscători ai domeniului.

Volumul e alcătuit din douăzeci și unu de contribuții individuale și câteva de grup, un cuvânt înainte și o postfață. Tematica volumului e cât se poate de vastă. Ea cuprinde ansamblul frământărilor care au însoțit Unirea, dela „demararea” procesului până la încheierea lui la începutul secolului al XVIII-lea. Inițiativele care au declanșat procesul Unirii și reacțiile care le-au întâmpinat alcătuiesc materia primei contribuții (autori V. Ioniță, I. Mârza, L. Stanciu și E. Chr. Suttner). Urmează necesara prezentare a regimului tradițional constituit în Transilvania în secolele precedente, anume cel al celor trei națiuni privilegiate și al celor patru religii recepte (autor Vasile Leb). Contribuțiile consacrate presiunilor

exercitate de calvinism asupra bisericii române (autor E. Chr. Suttner) și relațiilor „status”-ului catolic cu confesiunile protestante (autor P. Brusanowski) largesc considerabil cunoașterea preliminarilor și contextului Unirii, revenirea progresivă a catolicismului în situația anterioară îngrădirilor la care fusese supus de regimul dominat de calvini. Personalitățile conducătoare ale bisericii române implicate în dialogul cu celelalte confesiuni, episcopii Teofil și Atanasie, constituie obiectul a două contribuții (autor I. Mârza). Un loc însemnat e rezervat în lucrare aspectului esențial al corelației dintre acceptarea Unirii și avantajele social-economice scontate și parțial obținute de negociatorii bisericii tradiționale a românilor (autor K. Hitchins). Problema informațiilor, a izvoarelor disponibile pentru cercetarea negocierilor dintre iezuiți și partea română face deasemenea obiectul unui studiu temeinic documentat (autor L. Stanciu). Sunt analizate și instrucțiunile patriarhului Dositei pentru conducerea bisericii ortodoxe din Transilvania (autor M. Săsăujan). Motivele Unirii bisericești, din optica Curții imperiale pentru care religia era un *instrumentum regni* și din cea a clerului român alcătuiesc obiectul altei cercetări (autor Gr.-M. Miron). Unele contribuții discută Unirea sub raport conceptual (autori E. Chr. Suttner, G. Sipos, D. Dumitran, O. Ghitta). Problema atât de delicată în epocă a „teologului” – paznic al aplicării înțelegerii – face la rândul ei obiectul unei contribuții aparte (N. Chifăr).

Simpla înșiruire, care nu e exhaustivă, a contribuțiilor cuprinse în volum revelă însemnătatea întreprinderii istoricilor care s-au angajat în acest efort de înțelegere a unui aspect de primă însemnătate al istoriei Transilvaniei și a românilor din Principat în vremea instaurării dominației habsburgice. E începutul unei înnoiri istoriografice dela care se așteaptă întemeiat rezultate însemnate.

Șerban Papacostea

André Burguière, *La mariage et l'amour en France, de la Renaissance à la Révolution*, Seuil, Paris, 2011, 386 p.

Din moștenirea care doarme în arhive, dar dăinuiește încă vie în practicile noastre sociale și de familie, André Burguière, istoric aflat de ceva timp la conducerea revistei „Annales”, a ales demult să studieze logica legăturilor de rudenie, care iese la iveală, în durata lungă, din norme și practici domestice, constituite în cea mai mare parte în reguli

succesorale, din apartenența la un grup, din afilierea la obiceiuri de coabitare domestică. Prezentul studiu se înscrie într-o temporalitate diferită, cea a vieții de cuplu, a cărui compunere o urmărește în străfundul intim al relațiilor de afecțiune și într-o metodologie diversă, cea a singularității, nu a modelelor comportamentale colective.

O astfel de istorie nu are evenimente și date cheie, nu progresează într-o cadență regulată. Este în primul rând istoria unei presiuni convergente din partea Bisericii și a Statului asupra familiei, începute în epoca Renașterii, a statului monarhic modern și a Contrareforme. În intervalul ales ca și limite cronologice, Renașterea și Revoluția, cu alte cuvinte, cel numit de Tocqueville „L’Ancien Régime” iar de istoriografia actuală, „prima modernitate”, se făurește, potrivit lui André Burguière, „un nou cadru etic, legal și emoțional al familiei”. Acesta înlocuiește treptat și în proporție diferită de la o regiune la alta, vechile legături de sânge medievale, de neam (*lignage*), specifice clasei nobiliare, dar și modelul numit de André Burguière al „familiei comunitare”, apărut la sfârșitul Evului Mediu (secolele XIV-XV), răspândit în mediul rural. Acest model, care nu concepe rudenii ca fiind raportată la un trecut și la un strămoș, ci la corezidență, mână de lucru, muncă și resurse împărțite, permite, prin contracte de înfrățire, instituirea unei axe de rudenie naturală și artificială, consolidată pe linie orizontală.

Acestor două modele, Biserica atât cea catolică, cât și cea protestantă, le-a opus cuplul, comunitatea conjugală. Pe baza acestei celule, Biserica a repornit, sprijinită de Stat, recucerirea religioasă a societății și normalizarea moralei. Detașat de rețeaua complexă de relații și obligații presupuse de legăturile de rudenie și vecinătate, cuplul a devenit interlocutorul privilegiat al puterilor religioase și politice. Al doilea și al treilea capitol sunt dedicate remodelării cuplului de către cei doi factori, Statul și Biserica.

Între familie și Stat, André Burguière așează cuvântul *pact*, plasat în titlul părții a doua a cărții sale. Angajat într-un proces de restructurare a societății, extrem de diferită în particularismele ei regionale, cutumiare și economice, Statul avea la dispoziție instrumentul cel mai eficace, cel al dreptului pozitiv al familiei, opozabil cutumiarelor locale. Numai că egalizarea normelor prin abolirea diferențelor s-a dovedit un proces mult mai anevoios și mai îndelungat. În prima fază, cea a secolului al XVI-lea, tipărirea cutumiarelor, atât în regiunile numite „pays de droit”, cât și în cele ale orălității „pays de coutume”, a avut ca și rezultat nu unificarea dorită, ci consolidarea diferențelor, în măsura în care regalitatea lăsa la latitudinea consultării parlamentelor locale reforma cutumelor. Dar, în

același timp, mai ales în condamnarea căsătoriilor clandestine, a sarcinilor și nașterilor ilegite (decretul din 1556), statul monarhic a conferit parlamentelor competența exclusivă în problemele matrimoniale, sustrăgând-o forurilor ecleziastice. Pe de altă parte, noul sistem de recrutare în demnitățile publice, pe baze venale, a ruinat treptat supremația marilor familii aristocratice, care își îndreptăteau autoritatea pe baza legăturilor de sânge, de alianțe și clientele. Prin marea transformare a naturii puterii în veacul al XVII-lea, de la clanurile feudale, la clanurile familiale ale nobilimii recente de robă sau de finanțe, statul monarhic centralizat a creat o nouă clasă a serviciului public, dependentă de favorurile regale, dar tot atât de dispusă în investirea puterii în familia apropiată. Colbert, Sully, Richelieu sunt astfel de exemple de împletire a simțului familiei cu rațiunea de Stat. În interiorul familiei, întărirea puterii paterne, lipsirea femeii de capacitate juridică oglindesc, în această epocă, aceeași ideologie a puterii, care făcea din rege un părinte autoritar al poporului său.

Cât despre Biserică, aceasta duce, cu forța noilor prevederi ale Conciliului Contrareforme de la Trento (1543-1568) o mare luptă pentru a închide sexualitatea în sfera conjugală, a extinde impedimentele căsătoriei între rude, a întări caracterul sacru și indisolubil al sacramentului căsătoriei, obligând ca validitatea mariajului să fie recunoscută numai în condițiile binecuvântării ei de către preot. Regimul dispenselor, din ce în ce mai restrictiv, împiedică marile neamuri, de secole instalate în patrimoniul largi, să își perpetueze prin endogamie puterea și bogăția. O mare activitate de educație este pusă în șantier de către reprezentanții Bisericii: manuale de îndreptare pentru cei căsătoriți, catehisme, cărți de pietate familială, literatură de colportaj.

„Inventarea cuplului”, titlul capitolului al patrulea al cărții lui André Burguière, este probabil cea mai mare revoluție pe care Biserica a produs-o în evoluția familiei și una din cele mai semnificative schimbări aduse societății. În procesul de apariție și înflorire a acestei „civilizații a cuplului”, specifică creștinătății Europei Occidentale, punerea sexualității în discurs, în termeni de interdicție și impedimente a jucat un rol decisiv, ca și definirea, din ce în ce mai insistentă și mai laborioasă a iubirii conjugale. Căsătoria din dragoste, acest model majoritar împărtășit de societățile noastre, este o invenție a sfârșitului secolului al XVII-lea, încă timidă, dar a cărei biruință rapidă a fost înlesnită de insistența Bisericii pe consimțământul individual, ca și pe avântul unui model de împlinirea personală armonioasă, bazată pe sinceritate, afecțiune dăruită și primită, proprie veacului al XVII-lea.

Violeta Barbu

Famiiliile boierești din Țara Românească și Moldova. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică, vol. II, coordonator Mihai Dim. Sturdza, Edit. Simetria, 2010, 724 p.

Semnalăm prin rândurile de față o apariție editorială deosebită, referitoare la familiile boierești din Țările Române. Concepută, așa cum aflăm din titlu, ca o enciclopedie, lucrarea coordonată de Mihai Dim. Sturdza reunește studii anterioare ale unor renumiți autori, care au în vedere aspecte privind genealogia și istoria unor neamuri boierești, prezentate alfabetic, urmărite din perioada medievală până în prezent. Împreună cu volumul anterior, apărut în 2004, care acoperea, alfabetic, litera A și o parte din B, acesta se oprește asupra unor familii boierești dintre care exemplificăm câteva, anume Brăiloiu, Brătianu, Brâncoveanu, Budișteanu, Buicescu, Buzescu.

Cu competență și acribie sunt analizate diverse probleme din istoria acestora, pe baza unei bibliografii bogate și a izvoarelor istorice edite și inedite, autorii selectați de către coordonator pentru a întocmi prezenta lucrare fiind renumiți pentru profesionalismul lor. De pildă, Mihai Dim. Sturdza a adunat studii ale lui N. Iorga, I. Ionașcu, C. Erbiceanu, C. Giurescu, E. Vîrtosu, P. P. Panaitescu și ale unor cercetători contemporani, precum Șt. Andreescu, C. Bălăceanu-Stolnici, P. Năsturel, P. Zahariuc. Cercetările au fost făcute în principal la Biblioteca Academiei Române, la departamentul de manuscrise-carte rară, la cabinetul de stampe, la Biblioteca Universitară Iași, la Muzeul Național de Istoria Artei din București și la alte instituții cărora coordonatorul le mulțumește pentru bunăvoință în prefața ediției.

Studiile au în vedere persoane aparținând acestor familii, aspecte genealogice, biserici și mănăstiri ctitorite de aceștia, case și conace sau lămuresc probleme privind sfârșitul acestora și mormintele lor. Nu sunt uitate nici diversele obiecte de cult donate, implicarea boierilor în evenimente politice, moșiile deținute sau diate scrise de aceștia. La finalul articolelor apar de regulă tabele genealogice. Informațiile propriu-zise sunt completate de imagini cu fresce sau fotografii în care apar boieri renumiți din aceste familii, sunt redată hrisoave și zapise semnate sau emise de ei și sunt prezentate steme și blazoane ale acestora. Dincolo de rigoarea științifică cu care au fost scrise articolele, reținem și forma grafică deosebită a cărților de față.

Cele două volume, primele dintr-o monumentală operă ce-și propune o minuțioasă analiză a familiilor boierești din Țările Române,

prezentate alfabetic, constituie un valoros instrument de lucru pentru istoria medie, modernă și contemporană a românilor, pe baza căruia se pot iniția numeroase lucrări de specialitate.

Oana-Mădălina Popescu

Florin Marinescu, *Η Τραπεζουντιακή οικογένεια Μουρούζη. Γενεαλογική μελέτη* [Familia Moruzi, originară din Trapezunt], Edit. Afoi Kyriakidis, Salonic, 2011, 490 p. + tabel genealogic.

Autorul, Florin Marinescu, fost cercetător la Institutul de Studii Neelene din cadrul Fundației Naționale de Cercetare, s-a ocupat vreme de decenii de relațiile politice și culturale româno-elene, de manuscrisele românești de la Muntele Athos și de genealogia familiilor fanariote.

Monografia de față, rodul unei munci îndelungate de cercetare, este varianta revizuită și îmbogățită a ediției în limba franceză, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, apărută la Atena în 1987 în seria de monografii a Institutului de Studii Neelene din Atena. În anul 1994, contribuția lui Florin Marinescu în domeniul genealogiei familiilor fanariote a fost răsplătită prin decernarea Premiului Comnène al Confederației Internaționale de Heraldică și Genealogie.

În paginile acestei lucrări autorul derulează istoria unei familii care vreme de peste trei sute de ani a avut o prezență remarcabilă în viața politică, economică și culturală a Europei de Sud-Est. Cartea include biografiile succinte ale membrilor marcanți ai familiei, cu deosebire ale celor care au ocupat funcții administrative în statul otoman, în țările române, Grecia și în Rusia. Spre deosebire de ediția din 1987, cartea de față prezintă informații noi care întregesc profilul social, politic și cultural al fiecărui membru al familiei. De asemenea, autorul adaugă opt biografii care nu se regăsesc în ediția inițială (privesc cu deosebire membrii familiei din secolul XX).

Autorul valorifică o gamă largă de fonduri arhivistice din Grecia, România, Republica Moldova și Franța, acordând o pondere însemnată fondului „Trasyvoulos Zaimis” aparținând colecției particulare a lui Andreas Zaimis, un descendent al Moruzeștilor din Grecia. Tot din acest corpus au fost selectate și documentele publicate în 1991 de către o echipă de cercetători greci și români de la Institutul de Studii Neelene și respectiv Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”.

În seria genealogică sunt prezentați scoborătorii pe linie masculină. Ultimii descendenți direcți trăiesc astăzi în Canada și Franța. În cuvântul introductiv, autorul apreciază contribuția lor la îmbogățirea documentară a studiului. De pildă, George Moruzi din Canada i-a pus la dispoziție arhiva sa de familie.

Seria de biografii este precedată de trei studii ample referitoare la începuturile bizantine sau postbizantine ale Moruzeștilor, la ascensiunea socială și comportamentul lor public în cadrul comunității creștinilor ortodocși din Fanar, și nu în ultimul rând la angajarea lor în treburile statului otoman. Deși autorul nu își propune să analizeze mecanismele prin care fanarioții și-au câștigat prestigiul și autoritatea în rândul coreligionarilor, studiul „Familia Moruzi și spitalele din Constantinopol” este edificator în acest sens. Fanarioții nu au fost doar filantropi, ci și mari promotori ai culturii. Autorul evidențiază însușirile intelectuale ale membrilor familiei, unii dintre ei remarcându-se și ca autori de opere literare originale.

Proveniența geografică a familiei Moruzi și presupusa filiație bizantină a acesteia reiese chiar din titlul cărții, care este prefațată de profesorul Alexios G. K. Savvidis, autor al monografiei dinastiei Comnenilor din Trapezunt. Din această perspectivă, această carte răspunde interesului tot mai mare al opiniei publice din Grecia față de istoria elenismului pontic, adică a comunităților grecești de pe litoralul de răsărit al Mării Negre.

Autorul împarte istoria familiei Moruzi în două perioade, luând ca reper anul 1821. Perioada de dinaintea mișcării eteriste este dominată de personalitatea lui Constantin și a lui Alexandru Moruzi, domnitori ai principatelor dunărene. Dar în vâltoarea evenimentelor din 1821 întreaga familie va fi constrânsă să părăsească capitala Imperiului Otoman. Fuga Moruzeștilor la Odesa este urmată la scurt timp de emigrarea și satornicirea lor în diferite centre administrative și culturale din Rusia, principatele dunărene, Grecia, Franța. Indiferent de țara în care s-au așezat, membrii familiei Moruzi s-au integrat în elitele politice și intelectuale autohtone. În special în ceea ce privește România și Grecia, autorul remarcă contribuția membrilor acestei familii la procesul de edificare a celor două state-națiuni în cursul secolului al XIX-lea. Este evocată exhaustiv personalitatea ofițerilor greci Constantin (1821-1878) și Gheorghe (1836-1907), a economistului român Alexandru (1815-1878) și a prefectului de poliție român, Dimitrie Moruzi (1847-1916). Din galeria de personaje nu lipsesc nici câteva figuri feminine, cum este cea a Mariei Moruzi (1902-1990), șefa direcției pentru protecția copilului din cadrul Crucii Roșii.

Monografia este întregită de arborele genealogic al familiei Moruzi. De asemenea, autorul a realizat o listă bibliografică completă a cărților și studiilor despre fanarioți. Cu ajutorul indicelui de nume proprii și localități, cititorul poate identifica ușor problemele sale de interes.

Cele peste 170 de ilustrații (scene de viață cotidiană, certificate de stare civilă, diplome, manuscrise, publicații și o galerie de portrete), multe inedite, dau o notă de culoare cărții lui Florin Marinescu.

Ștefan Petrescu

Patrice Poujade, *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes*, Presses Universitaires du Mirail, 2008, 474 p.

Preocupările privind istoria comerțului și a actorilor sociali implicați în derularea acestui fenomen economic, după o perioadă destul de îndelungată în care au fost marginalizate (ca să nu spunem chiar *abandonate*) în favoarea unor teme considerate mai «actuale/ moderne», au cunoscut în ultimul timp în istoriografia occidentală, dar și în cea românească, o reconsiderare și reevaluare. În acest nou context se înscrie și lucrarea istoricului Patrice Poujade care analizează problematica negustorimii și a rolului acesteia în derularea comerțului, în intervalul cronologic plasat între a doua jumătate a secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVII-lea, într-un spațiu geografic ce acoperea sudul Franței și Nord-Estul Spaniei, având ca „*axe de symetrie*” Munții Pirinei.

Motivele ce au stat la baza deciziei de a aborda o asemenea cercetare – potențialul economic al acestui teritoriu transfrontalier cu toate implicațiile în plan socio-demografic; aspectul politic, dacă se are în vedere că cele două state amintite mai sus, al căror rol jucat în schimbul de mărfuri la nivel european nu mai trebuie precizat, și-au disputat dreptul de control asupra zonei –, sursele documentare mobilizate pentru a duce la bun sfârșit cercetarea – acte notariale, registre parohiale, acte cadastrale, fie acte emise de diverse autorități ale vremii (autorul deplânge totuși faptul că lipsesc arhivele familiale și registrele vamale) –, metodele utilizate, precum și obiectivele urmărite în urma demersului său științific sunt prezentate de autor într-o scurtă, dar foarte densă, documentată și bine articulată *introducere* (p. 11-17). Pe scurt, obiectivul major al cercetării, și pe care considerăm că autorul l-a atins în mod strălucit, a fost acela de a realiza un „*portrait du groupe*” al acestei categorii socio-profesionale,

în care însă studiile de caz („*quelques trajectoires plus ou moins individuelle*”) au avut rolul să evidențieze modul de desfășurare a activității economice, a alianțelor și a strategiilor familiale utilizate pentru realizarea unei ascensiuni în plan social, modul de transmitere a profesiei în interiorul grupului și rolul acordat educației, importanța mediului familial în reușita sau eșecul unor asemenea negustori, etc.

În prima parte a lucrării, intitulată în mod sugestiv *À dos de mulet: la montagne et le commerce* și împărțită în mai multe capitole, autorul analizează aspectele ce țin mai degrabă de mediul geo-economic în care actorii sociali din această zonă și-au desfășurat activitatea comercială. Astfel, după ce într-un prim capitol (*Un pays de passages et de relations commerciales de longue durée*) autorul prezintă *les moyens des échanges* aflate la îndemâna negustorilor și care și-au pus în mare măsură amprenta asupra activității acestora (atât cele fizice: drumurile și rețele comerciale, cât și cele juridice: tratate politice și comerciale, privilegii economice etc.), în următoarele două capitole sunt trecute în revistă variatele produse – mai întâi cele agricole și animaliere (cap. II: *La circulation des marchandises: les produits de l'agriculture et de l'élevage*), iar mai apoi materiile prime și cele incluse de autor în categoria „*les produits transformés*” (cap. III: *La circulation des marchandises: matières premières et produits transformés*) – vehiculate și comercializate de-a lungul perioadei cercetate. În susținerea celor afirmate, în cazul anumitor produse (de exemplu, animalele și produsele animaliere, fierul), autorul oferă cititorului adevărate „serii statistice” ce au avut la bază informațiilor extrase din sursele vremii, reușindu-se în felul acesta o mai bună „vizualizare”, înțelegere și surprindere a fluxurilor comerciale, a momentelor de continuitate sau discontinuitate, precum și a cauzelor ce au determinat aceste evoluții.

Partea a doua a lucrării (*Des marchands à la montagne*) este destinată definirii și stabilirii elementelor definitorii ale categoriei celor implicați în negoț. Încercând să surprindă și totodată să înțeleagă care sunt contururile acestui grup profesional, având ca reper anumite elemente definitorii (activitatea desfășurată, modul în care aceștia sunt denumiți în documente, etc.), autorul constată caracterul mai mult decât heterogen și lax al acestuia, atât în ceea ce privește modul de definire în raport cu alte categorii socio-profesionale apropiate (autorul constată, de exemplu, că negustorul poate fi plasat „*entre l'artisanat et la bourgeoisie, comme une sorte d'étape entre les deux catégories*”, situație întâlnită de altfel și în țările române), cât și în interiorul categoriei negustorilor (cap. *Les marchands: la mesure d'un monde hétérogène*). Așa cum de altfel s-a

demonstrat și în alte cazuri, implicarea în plan economic a negustorilor din zona geografică cercetată de D-nul Patrice Poujde nu s-a redus doar la cumpărarea/vânzarea anumitor produse, ci de cele mai multe ori îi găsim implicați și în alte activități „complementare” – achiziția sau închirierea unor proprietăți funciare sau acordarea de bani cu camătă – aducătoare însă de mari câștiguri. Activitatea propriu-zisă de comerț, diferența (sesizabilă și la nivel documentar) între cei ce făceau negoț *en gros* și *en detail*, „specializările” vizibile la nivelul grupului (cel mai adesea în funcție de tipul de produse comercializate), diversele practici și tehnici comerciale utilizate de negustori, modul practic în care se realiza comerțul la mare distanță, rolul pe care târgurile organizate în orașele importante ale zonei (cum era cel organizat la Toulouse), precum și rolul rețelelor comerciale constituite de negustori (din dorința și totodată din nevoia de a diminua piedicile pe care desfășurarea acestui comerț le presupunea) sunt tot atâtea aspecte analizate pe larg în ultimele două capitole ale secțiunii (*L'activité marchande*, p. 169-197; *L'ouverture extérieure*, p. 199-229).

Stabilirea originii sociale, economice și geografice a celor implicați în comerțul din zona Munților Pirinei, modul în care acest tip de activitate se transmitea în interiorul unei familii de-a lungul a mai multor generații și a cauzelor ce au determinat/împiedicat un asemenea atașament, mecanismele prin care un anume individ se putea insera în această categorie profesională, modul în care se implicau acești negustori în viața comunităților unde își desfășurau activitatea profesională etc., sunt tot atâtea probleme pe care Patrice Poujade le-a analizat în cea de-a treia parte a lucrării sale, numită în mod sugestiv *Être et paraître*. Tot aici sunt analizate o serie de aspecte pe care formal le putem considera că aparțin mai degrabă vieții personale a negustorilor, dar care în realitate s-au dovedit a avea o mare importanță în modul de identificare și raportare a individului, atât în interiorul grupului, cât și în afara lui: patrimoniul imobiliar și locul de plasare al acestuia în geografia orașului, confortul domestic pe care și-l putea oferi lui și familie sale (în această categorie intrau piesele de mobilier, veșmintele etc.), nivelul de cultură și educație, precum și aspecte ce țin de sensibilitatea religioasă (credința împărtășită, alegerea locului de înmormântare, donațiile pioase etc).

În ultima parte a cărții, intitulată *Familles et „réseaux”*, autorul reconstituie cu minuțiozitate diverse aspecte ale familiei în mediul negustoresc, dintre care reținem: raporturile dintre membrii acesteia (soț/soție; părinți/copii), diversele strategii matrimoniale și economice puse în

aplicare pentru a-și asigura promovarea în plan social, alegerea viitorilor parteneri de viață, modul cum erau desemnați cei ce urmau să asigure continuitatea familiei (biologic și economic), statutul soțiilor de negustori rămase văduve, rețelele sociale organizate în jurul unui actor important, etc. Dat fiind faptul că documentele nu sunt foarte generoase în informații în acest sens, recurgerea la metoda prosopografică s-a dovedit a fi una fericită, căci, plecând de la recurențele specifice unor familii de negustori, autorul a reușit să identifice acele elemente și comportamente specifice întregului grup socio-profesional.

Rezultatele cele mai importante ale cercetării sunt trecute în revistă de autor într-o consistentă rubrică de *concluzii* (p. 401-411), urmată de un *glosar* de termeni (p. 413-45), o prezentare a surselor arhivistice folosite (p. 417-426), o bogată *bibliografie* (p. 427-449), precum și un *index* onomastic și geografic (p. 457-469), ceea ce facilitează fără îndoială consultarea lucrării.

În finalul acestor rânduri nu ne rămâne decât să subliniem încă o dată profesionalismul și calitatea de excepție a lucrării întocmite de Patrice Poujade; totodată, suntem convingși că modul de analiză, direcțiile de cercetare și concluziile desprinse de autor în urma unui efort considerabil de documentare vor oferi perspective pentru o mai bună cunoaștere a negustorimii ca o categorie socio-profesională distinctă în peisajul social al Europei din secolele XVI-XVII.

Gheorghe Lazăr

Andrea Fara, *La formazione de un'economia di frontiera. La Transilvania tra il XII e il XIV secolo*, seria *Economia e storia* 11, Napoli, Editoriale Scientifica, 2010, 424 p. + hărți + indici.

Monografia lui Andrea Fara dedicată economiei Transilvaniei în secolele XII-XIV este o reușită sinteză a istoriei voievodatului medieval central-european. Introducerea, în două subcapitole, expune obiectivele și metodele istoricului italian și oferă publicului mai puțin familiarizat cu istoria Europei central-răsăritene câteva repere istorice, socio-demografice și geografice despre Transilvania medievală ca provincie a regatului maghiar.

În *introducere*, autorul prezintă liniile directoare ale demersului său privind Transilvania ca "economie de frontieră" și evoluțiile istorice privind "structurile de producție, schimb și distribuție" (p. 19). Este evident

din capul locului că Andrea Fara privilegiază istoria sașilor ardeleni în cadrul voievodatului Transilvaniei și este preocupat în special de instituțiile medievale ale sașilor și de economiile celor trei centre urbane importante: Sibiu, Brașov și Bistrița. În subcapitolul "Che cos'è la Transilvania? Aspetti geographici, storici e antropologici di una terra di frontiera" autorul face o succintă prezentare a situației geografice și istorice a Transilvaniei, punând accentul pe multitudinea etnică și pe particularitățile instituționale (scaune, cnezate).

Prima parte a cărții, sub titlul "*Originile*", discută Transilvania și Ungaria sub regii arpadieni. Având la dispoziție surse documentare puține, este de înțeles de ce Andrea Fara a inclus în analiza sa și evoluțiile politice și instituționale din regatul maghiar. Autorul prezintă momentele colonizării germane în Transilvania și regiunile extracarpatică, precum și formarea rețelei de orașe. Privilegiile primite de coloniștii veniți din Vestul Europei, culminând cu "Andreanum"-ul sunt prezentate și discutate în detaliu. Sursele documentare nefiind numeroase, aprecierile privind economia Transilvaniei în secolele XII-XIII nu pot fi decât generale: agricultura și creșterea animalelor, păstoritul "au reprezentat întotdeauna componente economice esențiale" (p. 135) ale voievodatului. Autorul a adunat cu minuțiozitate informațiile documentare timpurii privind apicultura, pomicultura, viticultura și pe cele privind activitatea breslelor. Andrea Fara include pe bună dreptate în analiza domniei sale și construcțiile, subliniind importanța construcțiilor în piatră pentru care diferite comunități au primit privilegiile regale. Mineritul și comerțul cu sare sunt de asemenea amintite de autor. Domnia sa sugerează și că primele contacte comerciale ale Transilvaniei cu Occidentul, prin intermedierea orașelor italiene, au fost stabilite în secolul al XII-lea. Perioadei de cezură în devenirea istorică a Transilvaniei pe care l-au reprezentat invaziile mongolă începând cu 1241 îi este dedicat un subcapitol întreg. Urmările atacurilor mongole asupra Transilvaniei nu s-au soldat cu o ocupație directă a teritoriului ei, ci s-au concretizat în schimbări politice la nivelul regalității maghiare, în eforturile de centralizare politică ale ultimilor regi arpadieni. În acest punct al cărții autorul dedică foarte mult din efortul său de sinteză evenimentelor politice, aspectele economice, în speță cele privind comerțul și negustorii, ieșind astfel din prim planul lucrării.

Narațiunea se concentrează foarte mult pe evoluțiile politice și instituționale din Transilvania și regatul maghiar și în partea a doua a lucrării, "*Creșterea și dezvoltarea*". Autorul este atât de implicat în reconstituirea evenimentelor politice din timpul crizei monarhiei ungare, rezolvate cu

venirea lui Carol Robert pe tronul de la Buda, încât țelul inițial al cărții de a urmări formarea unei "economii de frontieră" se diluează întrucâtva. Cu toate acestea, sinteza lui Andrea Fara privind evoluțiile comerțului și meșteșugurilor, în special în orașele săsești, din secolul al XIV-lea este bine încheată și convingătoare. Analiza privind rolul greavilor în formarea capitalurilor mercantile și a patriciatului urban în comunitățile sașilor din Transilvania este o contribuție importantă a acestei cărți.

Lucrarea istoricului italian este fără îndoială rezultatul unei cercetări serioase, ce a inclus cu acribie sursele istorice și bibliografice ce ne stau la dispoziție privind istoria Transilvaniei medievale. Andrea Fara s-a format și la școala istoriografică de la Cluj și este un bun cunoscător al bibliografiei privind Transilvania medievală. Anexele cuprind liste cronologice ale regilor Ungariei, ale voievozilor Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei între secolele XII-XIV, hărți ilustrând colonizările săsești în Transilvania și drumurile comerciale, *Andreanum*-ul și corespondențele toponimice în limbile română, maghiară și germană ale principalelor localități din Transilvania.

I-am putea reproșa autorului abordarea teleologică a temei. Deși introducerea și concluziile discută faptul că Transilvania s-a aflat la frontiera Europei occidentale, corpul propriu-zis al cărții nu ne prezintă argumente în această direcție și nu abordează deloc miza pe care această circumstanță geo-politică a avut-o în istoria Transilvaniei. Probabil că și un titlu mai general, nu atât de circumscris istoriei economice, ar fi fost mai potrivit cu sinteza elaborată de autor. Andrea Fara este fascinat de istoria sașilor, pe care o reconstruiește cu ajutorul surselor istorice primare. Rolul orașelor săsești la dezvoltarea comerțului internațional al Transilvaniei și numărul mare de bresle din aceste centre urbane este neîndoieșnică, însă neglijarea activităților economice ale celorlalte comunități și zone geografice ale voievodatului medieval reprezintă un punct slab al cărții lui Andrea Fara. Ar fi putut fi discutată de exemplu chestiunea decalajelor economice și instituționale care s-au creat între diversele regiuni ale Transilvaniei de-a lungul Evului Mediu. Disjunția dintre titlu și conținut în această privință este dictată în mare măsură și de disponibilitatea izvoarelor și a literaturii secundare greu accesibile din punct de vedere lingvistic. Iar întrebarea cea mai importantă, neridicată și deci rămasă fără răspuns, ar fi, după părerea mea: ce rol a avut oare statutul Transilvaniei de regiune-frontieră în evoluția economică și instituțională a voievodatului?

Măria Pakucs-Willcocks

Vasile Mărculeț, Ioan Mărculeț, *Mediaș. Istorie, demografie, personalități. Studii, comunicări și articole*. Edit. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2011, 134 p.

Din acest volum ne vom ocupa doar de materialele medievale și premoderne. Cu excepția primului capitolaș, ele sunt semnate exclusiv de către Vasile Mărculeț.

Motivația pentru debutul istoriei mărculețiene a Mediașului, doar de la anul 1283 („*Terra Medies*”. *Noi considerații asupra localizării, originii și semnificației numelui*), ar fi aceea că doar de atunci s-ar fi putut imagina (pentru că nu este o atestare explicită!) existența unității administrative. Numai că actul de primă atestare a locului provine din 3 iunie [1267]. Socotindu-l nerelevant, din moment ce se referă la un personaj (*Jula Mediesy*), s-a trecut peste o etapă foarte importantă pe care istoria locului a cunoscut-o. Personajul nu putea fi decât un nobil local ori deja un administrator regal. Spre deosebire de alte microzone locuite de sași, Mediașul și Șeica s-au atașat ceva mai târziu „comitatului” Sibiu, respectiv la ceea ce, mai târziu, avea să fie denumit „Universitatea Săsească”.

Același debut s-a redus la o lămurire personală, dar parțială, în legătură cu noțiunea de „terra” în care se mișcau ceva parohi catolici. Toate citările sunt legate însă de *unitatea ecleziastică*, care, la 1289 avea în frunte un decan (cu preot paroh de la Biertan). Drept urmare, autorii ne povestesc despre începuturile funcționării *decanatului* Mediaș ori al Biertanului! Precum se cunoaște, cele două localități au concurat acerb la calitatea de centru de district/scaun, soluția tranșându-se definitiv, în favoarea Mediașului, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. „Extinderea” locului („terrae”-i) poate avea prozaică interpretare de obținere a titlului de nouă parohie a unei localități mai leneșe în dezvoltare și, nicidecum, întemeierea sa.

Introducându-se conceptul de „ținut”, ni se sugerează că am avea o vapoasă delimitare, similară, poate, Maramureșului ori Hațegului timpurii. Ca lucrurile să fie și mai complicate, un astfel de ținut, cu nume maghiar identic, era deja prezent în actualul județ Satu Mare, la Mediașu Aurit (= Mediașul de pe Arieș). Nimic din istoria „comitatului” Mediaș, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu le sunt ori nu par a fi familiare autorilor. Nici decizia regelui angevin Carol Robert de a-l desființa și a atașa „cele două scaune” autorității comitelui de la Sibiu, nu pare a fi remarcată ori socotită esențială pentru evoluția „orașului” (= târgului) și a „ținutului său”.

A fost nevoie de două zăboviri, repetitive ca informație și mod de a judeca lucrurile, asupra relației Mediașului cu Ioan de Hunedoara. Toate raporturile lui Ioan de Hunedoara sunt privite prin itinerariile sale. Doar că, tocmai aceste itinerarii, publicate relativ recent²⁰, nu sunt cunoscute autorului. În eșafodaj, nu voi putea afla niciodată cum a fost utilă doar partea din cartea mea, dedicată slujbașilor români din vremea hunedoareanului (p. 41). Personal sunt convins că citarea bibliografică este absolut întâmplătoare și inutilă, preluată din arsenalul de practici în care cu cât mai mare este lista, cu cât ea aduce mai mare „respectabilitate”. Repetarea sintagmei de luptă împotriva „marilor nobili” din Transilvania (p. 29, 37), relevă persistența unui ruginit clișeu marxist, și cât de puțin se cunosc cu adevărat calitățile stării nobiliare din provincie, unde, real, categoria „mare” abia de există; în orice caz, deloc lângă hotarele Mediașului. Singurul mare stăpân din preajmă va fi stăpânul domeniului Cetății de Baltă. Și dacă acolo vor fi, de la un anumit moment istoric, voievozii Moldovei, tragem concluzia că iobagii care se refugiau la Mediaș, fugeau de răul lor. Acest detaliu ar fi suficient, poate, în a indica ce efecte de interpretare poate avea o „buturugă mică”, pentru istoria „mare”.

Prezența personajului la Mediaș nu are absolut nici o relevanță majoră pentru istoria locului, atât timp cât cancelaria sa funcționează întâmplător/continuu pe tot drumurile sale, dar emite acte pentru oricine altcineva, de oriunde. Dar, la reluare, îngroșarea inconsistentului se obține prin supralicitare: Mediașul „devine, practic, reședința sa” (p. 35), comenziile de acolo trebuiau să fie foarte importante, entuziasmul locuitorilor pentru bătaia cu turcii era ieșit din comun (p. 36)! Partenerul adevărat al voievodului și guvernatorului este Brașovul, numai pentru că, în contradicție cu Sibiul, de pildă, arhiva sa a fost mai bine transmisă. Oprirea sa repetată, la Mediaș, nu demonstrează nici un fel de comenzi similare ori diferite față de cele cunoscute din alte orizonturi. Crudul laconism al actelor ne lasă doar să pricepem că se aduseseră „mult lăudate servicii”. Nici măcar cel mai fierbinte patriot local nu poate scoate din formulare vreo particularizare demnă de a fi acceptată fără murmure. Concluzia: toate paginile dedicate falsei relații nu sunt necesare nimănui. Artificial, oricare punct de traseu voievodal ar putea reclama „raporturi” ideal asemănătoare. Autorul nici nu pare a băga de seamă că actul din 1455 al

²⁰ Adrian A. Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în **AHIXI**, XXVII, 1990, p. 171-185. Titlul este suficient de relevant pentru a indica un adaos la ceva deja existent.

regelui Ladislau al V-lea Postumul (p. 39), survine ca urmare a disperării locuitorilor Mediașului pentru că participaseră prea mult la oaste și se *abuzase de găzduirea* lor! Cu doar un pic de relaxare științifică, toată demonstrația se poate răsturna, invocându-se lehamitea față de mult prea deasa zăbovire a lui Ioan de Hunedoara la Mediaș.

Toate prezențele lui Vlad Țepeș la Mediaș se bazează pe itinerariile regelui Matia. Superficialitatea face ca să-l detectăm pe regele Matia Corvin „la 18 decembrie ... la Baia de Criș, pentru ca în aceeași zi el să fie deja la Buda” (p. 43). Problema traversării este, pe cât de minoră, pe atât de „în sac”. A te juca cu ideea că Matia l-a purtat sau nu în bagaje pe Vlad Țepeș, este nesperioasă. Doar niște personaje care nu prea au ce face ori urmăresc cu dinadinsul să dobândească cununițe de la primari, pot zăbovi atât de aplicat pe acest subiect.

Să remarcăm doar în treacăt eroarea cu care „Belogradul” este identificat doar cu *Bălgradul* (= Alba Iulia). Pentru toată lumea: Alba Iulia era o cetate care aparținea episcopilor transilvani; drept urmare, nici o detenție politică regală nu se putea localiza acolo. Deci, trebuie ales între Belgradul sârbesc, Székesfehérvár ori Visegrád.

Nu prea se pune temei pe decorul medieval al localității, unde trebuie să fi fost zăvorât utilizatorul de țepe. Ea este ba oraș ante și în jurul lui 1450, ba are o cetate (castel) (p. 48), însă detalii mai multe cad în alt loc (p. 63). Or, pentru cititor ar fi fost foarte important de ce sunt atât de multe opriri la Mediaș ori unde se puteau caza ori închide, fie și provizoriu, personaje de marcă.

O joacă de-a „hai să numărăm” este din jurul cifrelor de efective militare trecute la 1595 în sprijinul lui vodă Mihai. Nici cel mai mic detaliu al practicilor vremurilor nu se cunoaște: de ce și cum se mergea la luptă, cine participa efectiv. Autorul știe că Mediașul nu se putea compara cu Sighișoara din punct de vedere al calibrelor de dezvoltare, totuși împarte egal numărul oștenilor consemnați împreună de un izvor. Autorul nu știe însă că între idealii săi 500 trabași medieșeni, ar fi trebuit să-i accepte și pe cei din Biertan, Bratei, Dârlos și Moșna, adică pe toți cei care făceau parte din *scaumul* Mediaș. Altfel, de unde naivitatea că doar orășenii se duceau să se bată cu turcii, mai fricoși ori mai conștienți de cât de grav ar fi fost să fluture tuiuri din cozi de cal la Târgoviște și București? În lipsa unui asemenea „detaliu” de cunoaștere, paginile dedicate finalului de secol XVI, sunt pur și simplu de domeniul intervențiilor fără rost.

Alt context, altă provocare: Evlia Celebi la și despre Mediaș. Dacă ar fi citit cât de cât ceva relativ personaj și scriitura sa, ar fi pus în context stilul oriental, înclinat către apropierea de decorul celor 1001 de nopți. Altfel, imaginea din secolul al XVII-lea se poate reface mult mai aplicat, cu implicarea unor izvoare multiple.

Ultima noastră consemnare privește „fortificarea orașului – factor de dispută între români și sași” (p. 62-63). Lectorul acestei pete de cerneală ordonată de stilou și-ar putea imagina o realitate frapantă, cu români care fac politici de cetăți în mijlocul Transilvaniei. Se deduce doar că românii care trăiau în perimetru se eschivau doar de la lucrul la fortificații, fiind, de pe atunci, evazionști și fără vreo conștiință civică, lăsându-se, dacă era posibil, găzduiți și apărați gratuit de către sași.

Cu program de afirmare ori doar cu o prestație de benedictin izolat, autorul principal ne-a lăsat deja la contemplare și lectură, „267 de lucrări”²¹. Să o recunoaștem, nu este deloc puțin, în așa fel încât, în formule formale, practicate asiduu de mediul cultural și profesional românesc, ar fi deplin îndreptățit să treacă dincolo de catedra sa de profesor de școală provincială, robită unui solicitator de profesioniști mai mult ori mai puțin manuali. I s-ar cuveni, un post universitar, dacă nu chiar și o conducere de doctorat; măcar conducerea muzeului local de istorie și științe naturale.

Un asemenea fenomen istoriografic nu se poate trece cu vederea. El există, se zbate, dorește să fie citit; probabil să fie și apreciat. Tematic, aria de istorie dobrogeană pe care a acoperit-o fără să aibă suficiente satisfacții, din lipsa vreunui posibil dialog, fără combatanți pe același ogor, i se pare acum epuizată. Din acest motiv traversează Dunărea și se angajează curajos într-o arie geografică și cronologică amețitoare, care ocupă întregul spațiu românesc actual și aproape două milenii (sec. X-XX). Până unde se poate oare concepe ambiția de prestație istoriografică a unui autor? Desigur, ea poate să nu aibă nici un fel de bariere impuse. Are în schimb limitări de calitate firești. Și ele se lasă, fatal, remarcate.

Autorul nostru împletește deja câteva tehnici de redactare, pe care le-a sudat într-un stil personal. Ceea ce pretinde discursul său, încă de la început, este forma critică, științificitatea, extirparea poveștilor²², adică tot

²¹ <http://sites.google.com/site/drvasilemarculet/activitate-stiintifica/titluri-publicate>.

²² „intruziuni în știința istorică a unor personaje lipsite de studiile de specialitate necesare, autodidacți și diletanți, care au preluat și perpetuat teze și opinii aparținând unor istorici locali sau străini din secolele XVI-XVIII, neverificate documentar sau arheologic”, „pseudo-istorici”, „pretinși specialiști... [care] vehiculează la nesfârșit teza

ceea ce, în mod normal, nu trebuie proclamat *viva voce*, ci doar urmat ca metodă impregnată în codul genetic al unui istoric veritabil. Clamarea ar avea un rost, dacă s-ar orienta precis către nefăcătorii de bine ori de istorie corectă, care l-au nemulțumit într-atât, încât să reia subiectele scrise de el însuși. Dar, nemulțumirile i se îndreaptă către un neant anonim, probabil ca să nu supere pe cineva. O asemenea manieră devine deci sterilă.

Mai departe, intervențiile sale (des auto-denumite, parcă bagatelizant și invocând modeste scuze, „considerații”) devin scurte aliniate care pornesc de la răsucirea a trei-patru izvoare. Din nou, aparențele îi dau cumplită dreptate: așa ar trebui să scriem istoria, cu documentele în față. Numai că, doar în fața terenului cel nou, extra-dobrogean, autorul pare să uite ceva esențial: lectura generală și de amănunt, de specialitate, îi lipsește. Cu mare seninătate sunt scoase din informare literatura germană transilvană și cea maghiară. Neînțelegerea detaliilor ori prezența unor aparente „ciudățenii”, îl conduce sigur către concluzii speculative de nereținut.

Rețeta de succes istoriografic cere ca locul ales pentru scriitură să fie raportat la mari evenimente de manual de istorie. De aici rezultă Mediașul și Ioan de Hunedoara, Mediașul și Vlad Țepeș, Mediașul și Matia Corvin, Mediașul și Mihai Viteazul etc. Nu există decât accidente intermediare, în care trebuie obligatoriu să descoperim alte predilecții: ceva cu români, ceva cu biserica, ceva cu povești etc.

O altă manevră pare a fi diseminarea textelor în reviste periferice, de istorie în salată fără rețete (de tip „Prutodava”), în care nici un membru de colegiu de redacție nu ar fi în măsură să obiecteze la vreo aserțiune a medievistului. Bun-bucuroși că acoperă sectoare și parcele nevizitate de către alți istorici, aceleași colegii înserează încântați „considerațiile” doveditoare ale deschiderii sumarului și a atractivității revistelor. Cum nici goana după punctaje de acreditare nu este un moft, simbioza de publicare pare a funcționa perfect.

Foamea de texte tipărite pare a fi devenit de nestăvilat. Este destul să constăți cum se reușește convingerea unei direcții de cultură și turism municipal, ca să publice nu o revistă de muzeu, ci o „bibliotecă muzeală”, ca apoi să o umpli indecent numai cu propriile tale producții de autor²³,

unui Mediaș ezoteric”, „agresivitatea acestui discurs, pretins istoric”, p. 13; „mistificare și falsificare a istoriei locale”, „pasivitatea cu care istoricii locali acceptă acest tip de discurs istoric”, p. 14; „diferiți istorici ... au preluat total necritic aceste informații și le-au perpetuat”, p. 20.

²³ Toate cele opt volume ale colecției „Bibliotheca Mvsei Mediensis”, apărute până în prezent, sunt ocupate de lucrările sale.

până la un punct cărți cu cap-coadă, apoi tot reuniuni mai pastelate tematic și cronologic, după adunarea unui număr de apariții calitativ socotite egale, chiar dacă una este dintr-o revistă de muzeu, alta aparține unui periodic de cultură, iar o a treia văzuse lumina într-o glorioasă revistă de liceu. Parcă am avea un fenomen de „foame care vine mâncând”. De ce și mai ales cum este obligat, determinat sau motivat autorul să continue asemenea prestații? În lipsa unei motivații formulate explicit ori detectabile, explicația este doar de psihologie personală.

Din acest ultim punct de vedere, Vasile Mărculeț are deja rude contemporane notorii; după știința mea, toți ardeleni ori lucrând în Ardeal, și toți din afara unor cadre stabile de cărți de muncă din „sistem” (universitate, Academie, muzeu). La fel ca el, parcă angajați într-o cursă sportivă ori fugăreală din urmă de către un zbir neștiut, confrății emană sute de pagini care blochează până și apetitul de lectură ai unuia minimal binevoitor. Cu șocul cifric se astâmpără orice figură nedumerită. În definitiv, bogăția timpului este dată de *mult* (bani, case, pământ, ... cărți), nu de *calitate* (erudiție, subtilitate, logica demonstrațiilor, insolitul ori perspectivele nebănuite ale vreunei teme). Ajungem astfel la un fel de „capitaliști ai medievisticii”, motivați în oricare fel, numai după criteriile de prestație verificate, nu. Ei nu sunt adevărații competitori ai istoricilor „leneși” din birouri cu ștaif, ci doar o comparație de stahanovism fără ori cu baze firave, oferită judecătorilor tăietori de fonduri din administrația culturală.

Disponem de un autor aparent periferizat geografic, dar deja bine familiarizat cu realitățile și facilitățile redacționale digitale, care pare a continua „cruciada” dascălilor diseminați, luptând pentru ca istoria să nu moară, ca ei înșiși să nu moară debitând-o după manuale. Confrunțați cu ei înșiși și rar cu profesioniști bine structurați și duri, își elaborează țintele, metodele și producțiile după cum o cere momentul de conjunctură, reușesc să se informeze ori cred că ar fi mai bine. Față de secolul XIX ori perioada interbelică, pare că numai atenuarea mesajelor naționaliste este nouă. Nimeni nu pare a le da suficientă importanță; la fel se întâmplă și la nivelul producătorilor „marii istoriografii”. Toată lumea scrie, fără să aibă reprezentarea finalității. Și totuși, nu este nici poezie, nici pictură de șevalet; sunt texte menite să clădească progresiv o cunoaștere, nu să refacă doar vopseaua pereților exteriori. Dacă dorim ca ea să aibă o oarecare valoare, clădirile de istorie nu pot fi nici superficiale, nici parțiale, nici selective. Este suficientă o *singură întâlnire* cu un lector avizat, acum ori în timp, pentru ca să urmeze seisme.

Din aceste motive, socotim că am avut în față o producție stimulatorie de multiple reflexii. Am investigat ceva de oarecare specificitate din multitudinea fațetelor istoriografiei medievisticii românești contemporane.

Adrian Andrei Rusu

Anca Brătuleanu, *Portrete domnești în colecții străine – Portraits of Romanian Princes in Foreign Collections*, Institutul Cultural Român, București, [2011], 80 p.

De formație arhitect, autoarea acestui frumos volum s-a lăsat atrasă de problematica portretelor domnești dintr-o arie puțin sau deloc explorată în ultima jumătate de secol. Așa se face că investigațiile domniei sale au purtat-o prin muzee și colecții din Lituania (Lvov, Lviv), Ucraina (Kiev), Belarus (Minsk), Rusia (Moscova și Sankt Petersburg) și Polonia (Varșovia, Wilanow, Zamość și Olsztyn). Premisa cărții este însă tot în legătură cu arhitectura. Mai exact, demersul de față este menit în ultimă instanță să „înlesnească «citirea» și înțelegerea arhitecturii în contextul istoric și cultural în care a fost realizată”. De fapt, d-na Anca Brătuleanu a avut drept reper de la care a pornit enigma bisericii mănăstirii Golia din Iași, un lăcaș cu o împărțire interioară tradițională, dar cu un exterior zămislit sub influența clară a arhitecturii din Polonia vremii.

Portretele trecute în revistă de autoare aparțin voievozilor Ieremia Movilă și Vasile Lupu, precum și membrilor familiilor lor. Descendența feminină a celui dintâi este, cum era de așteptat, bine reprezentată. Fiicele lui Ieremia vodă, căsătorite în Polonia, Raina (Movilă) Wiśniowiecki, Maria Potocka și Anna Mohylanka, sunt surprinse în portrete deosebit de expresive, bineînțelele pictate în manieră polonă. Pentru cea de-a doua au fost inspirat alăturate și cele atribuite fiicei ei, Katarzyna Potocka Radziwill, și nepoatei, Anna Maria Radziwill. Am lăsat la urmă reprezentările lui Ieremia vodă, foarte interesante pentru cei obișnuiți doar cu portretele de la mănăstirea Sucevița (mai ales broderia funerară și tabloul ctitoricesc din biserică). Unul dintre portrete, în ulei, descoperit nu demult în colecția Muzeului de Istorie din Kiev, îl înfățișează pe domnul moldovean, împreună cu fiul său, într-o ipostază similară celei din frescele românești de tradiție bizantină, dar în același timp poartă în chip evident pecetea stilului polon contemporan. De unde, încă odată,

observația dublei deschideri, către est și către vest, a lumii românești de la răscrucea secolelor XVI-XVII.

Cât privește pe Vasile Lupu și ai lui, autoarea a ținut să reproducă mai întâi portretele de la Minsk și Kiev ale lui Janusz Radziwill – ginerele său – și Petru Movilă, pentru ca abia apoi să introducă un nou portret al domnului, aflat în „zodiacul astral al familiei principilor Radziwill”, gravură din anul 1645. Aici, chipul lui Vasile vodă este însoțit de stema Moldovei și de inscripția „Palatinus et Despota Mold(aviae)”. Urmează portretele descendentelor lui Vasile Lupu, începând cu Maria (Lupu) Radziwill, care a beneficiat de mai multe reprezentări, ca de altminteri și sora ei mezină, Ruxandra (Lupu) Hmelnițki. Foarte nimerit, Anca Brătuleanu a adăugat și o imagine a soțului ultimei, Timuș Hmelnițki, de o mare expresivitate (i se citește pe chip cruzimea!).

Merită felicitată pentru această lucrare atât de interesantă nu numai autoarea, ci și Institutul Cultural Român, care a avut inițiativa de a o tipări în condiții grafice foarte bune.

Ștefan Andreescu

Revista de Istorie Socială, XIII-XV, 2008-2010, Polirom, Iași, 2011, 515 p.

Volumul pe care urmează să-l prezint în rândurile de față este unul special căci înglobează, pe lângă o serie de articole și prezentări de carte, după obișnuitul ritual, și o secțiune aparte, contruită în jurul unui subiect, prea puțin abordat în istoriografia română: reprezentările animaliere și simbolistica lor.

Ideea și efortul de a concretiza o cercetare despre lumea animalelor se datorează spiritului inovativ al D-nei Mariei Magdalena Székely. Profesor al Facultății de Istorie din Iași, D-na Székely are meritul nu doar de a deschide uși spre diverse și interesante subiecte prin tematica lor, mai ales prin modul interdisciplinar de abordare ci, foarte important, construiește adevărate temelii, pe care se poate apoi mult mai lesne clădi. Ca să spun așa, rânduiește izvoarele, testează metodele, oferă exemple care nu doar că te conving, ci te cuceresc aproape imediat, astfel că cel pasionat de unul sau altul dintre subiecte nu mai are de făcut decât să se apuce efectiv de cercetare, având și terenul și uneltele selecționate și pregătite.

Textele oferite cititorului prin intermediul tomului de față au fost mai întâi dezbătute în cadrul Colocviului *Lumea animalelor: realități, reprezentări, simboluri*, într-o zi frumoasă de toamnă, și marți și 13, deci

plină de simbolistică, predestinată parcă acțiunii cu pricina. Mai trebuie să menționăm că această întâlnire a avut loc sub egida Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta” în colaborare cu Facultatea de Istorie din Iași în 2009 și a avut și o continuare, la fel de frumoasă, în noiembrie 2010, de data aceasta cu accent pe reprezentările calului. Dar să nu zăbovim prea mult la introducerea ci să trecem direct în miezul lucrurilor: ce și-au propus autorii, ce au reușit să plămădească și, mai ales, cum au făcut acest lucru?

Acoperind o arie largă (cele trei provincii istorice) și o perioadă (evul mediu și începutul modernității) foarte densă sub raportul încărcăturii prefacerilor politico-culturale, această primă parte a volumului încearcă să ofere cititorului, prin evidențierea vecinătății om-animal, un voiaj care se petrece de la trăirea banală a vieții de zi cu zi, până dincolo de evident, pătrunzând și în lumea imaginarului, făcându-ne a pricepe mai bine rațiunile afective ale omului de demult.

Aruncând o privire de ansamblu peste lucrările cuprinse în secțiunea la care ne referim acum, ce cuprinde nu mai puțin de zece texte, să subliniem ca o caracteristică principală – interdisciplinaritatea. Și să luăm aici doar două exemple. Textul D-nei Luminița Bejenaru, *Fauna ca parte a culturii materiale în Moldova medievală: studii arheozoologice*, tratează subiectul în principal din perspectiva investigațiilor arheozoologice (disciplină care prin însăși definiția ei impune interdisciplinaritate), mai mult, ea nu ezită să recurgă la contextualizarea acestor date, făcând apel și la documente, la uneltele istoricului medieval, oferindu-ne astfel și o analiză calitativă. De asemenea, următoarea abordare (Maria Magdalena Székely, *Peisaj medieval cu animale*) face, acolo unde se simte nevoia, apel la informația arheologică tocmai pentru a completa sau contura și mai clar anumite concluzii la care sursele scrise medievale conduc, dar nu pe o potecă bine bătătorită. Astfel, așa cum puncta și coordonatoarea secțiunii în introducere, tocmai interdisciplinaritatea aplicată (nu doar enunțată, cum se mai întâmplă pe plaiurile noastre) poate genera imaginea cea mai apropiată de ceea ce s-a petrecut cândva. Este imperios necesar ca istoricii să părăsească definitiv acel „colț de unde își observă solitari propriul univers”, de unde nu par a conștientiza că, procedând așa, sunt amenințați de falsa idee/credință cum că universul lor ar fi unic, suficient sieși și independent de toate celelalte (p. 13).

Dacă sub raportul metodologiei arheologia (arheozoologia), literatura, arta, heraldica fac casă bună cu istoria să vedem ce anume aflăm

despre această relație om-animal, cum era percepută de-a lungul perioadei menționate de chiar trăitorii de atunci.

Lucrările subliniază rolul important avut de animale în evoluția și dezvoltarea comunităților umane, ele fiind folosite într-o multitudine de situații, de la importanța economică dovedită de numărul impresionat de ovine, caprine, crescut, comercializat, lăsat moștenire, pus gaj, consumat de români, pînă la importanța caninelor, felinei și a unor păsări folosite în reprezentările heraldice și sigilografice sau chiar în a desluși viitorul.

Textul D-nei Székely vorbește, dincolo de importanța animalului în gospodăria țaranului și a boierului, și de povara dărilor ce apăsau pe umerii unora din cauza posesiei acestor animale, de simbolistica acestuia, despre cum era proiectat sistemul de reprezentări în mintea omului de atunci etc. Dacă animalul canin (în special câinele rău, turbat), fiarele pădurilor, târătoarele, care inspirau teamă sau dezgust erau asociate mai întotdeauna cu păgânii, cu dușmanii, vulturul, leul, vietăți care sugerau putere, curaj erau cele pe care domnii și marii boieri și le asociau prin intermediul stemelor, sigiliilor sau a diverselor decorațiuni arhitecturale.

În același spirit și cu aceeași acribie este elaborat și articolul deosebit de interesant al D-nei Violeta Barbu care ne vorbește despre valorile miniaturii brâncovenești, cu nenumărate reprezentări animaliere. Născut la sfârșitul veacului al XVII-lea, stilul brâncovenesc este produsul suflului nou (definit de elemente bizantine, otomane, trăsături baroce) care atinge și transformă păturile înalte ale societății valahe, ceea ce îi conferă acestuia, pe lângă „un caracter de sinteză” și „o relativă originalitate” (p. 96). La finalul analizei, construită pe o serie de manuscrise adunate din Biblioteca Academiei sau de la Arhivele Statului, autoarea concluzionează: „Fiindcă a găsit tocmai în concurența ucigătoare a tiparului resurse de reînnoire tematică și stilistică, este de presupus că arta miniaturii din Țara Românească, în ipostaza emblematicii evocate aici, s-a hrănit, fără a-și trăda complet tradiția, din noul orizont imagistic al tipăriturilor occidentale colecționate în bibliotecile elitelor epocii brâncovenești, precum și din contactul, mediat sau direct, al acestor elite cu o sensibilitate nouă” (p. 110).

Tudor-Radu Tiron ne dezvăluie originea și evoluția bestiarului heraldic muntean și gradul de influență al Occidentului asupra acestui gen de manifestare. Împărțite în reale și ireale, fiecare din vietățile analizate semnifică ceva (leul-forță, șarpele-simbol malefic) dar, precizează autorul, aceste semnificații sunt la îndemâna oricui astfel că „figurile nu

transmit un mesaj expres” (p. 116). Totuși lucrurile nu sunt atât de dramatice; există mesaje, există asocieri între diferite blazoane, care pot conduce la o legătură de determinare dar, întotdeauna interpretările celui care caută aceste semnificații și face anumite conexiuni trebuie să țină cont de întreg contextul socio-politic al perioadei în care s-a născut și au fost folosite blazonul sau stema respectivă. Dincolo de istoricul și rațiunea folosirii sistemului heraldic, ce mi s-a părut deosebit de important în demonstrația domnului Tiron este tocmai prudența în interpretare la care ne invită autorul: „dacă nu putem identifica o explicație clară pentru folosirea unei *anumite figuri* de către o *anumită persoană*, orice explicație nu poate avea decât un caracter pur speculativ” (117).

Ștefan Gorovei (*Animalele Țării Moldovei. Variațiuni istorice*) ne oferă o interesantă lecție de istorie îmbrăcată în haine de poveste croite, ca de fiecare dată, cu multă migală și dăruire. Pornind de la legenda întemeierii Moldovei, autorul atinge mai multe probleme intim legate între ele: proveniența numelui țării și a apei de la cățeau Molda, deși ea nu a fost păstrată în herbul târgului și nici al statului; legătura dintre tradiția întemeierii Moldovei și sabia de la Ieski-Serai cu cele două aplice cu însemne heraldice-herbul Drag-Sas și capul de bour; obârșia stemei Țării de Sus a Moldovei dintr-una familială, conexiunea dintre Târgul de Sus (Baia, *Civitas Moldaviensis*), Târgul de Jos (Roman, *Forum Romani*), Țara de Sus și Țara de Jos. Dezlegarea acestor noduri nu se poate face decât parcurgând atent demonstrațiile istoricului Ștefan Gorovei, încercarea sintetizării lor într-un spațiu ca acesta nu ar face decât să risipească farmecul prin îngustimea rândurilor.

Chiar dacă eu mă opresc aici cu prezentarea primei părți, invităm cititorul să zăbovească și asupra celorlalte texte, la fel de frumoase și bine scrise: Bogdan Crețu, *Bestiarul lui Cantemir: între simbolul medieval și viziunea modernă*; Cătălina Velculescu, Ileana Stănculescu, *Prezențe animaliere pe pridvorul de nord al bisericii de la Mănăstirea Sucevița*; Ciprian Firea, „*Blazoanele*” *sfinților. Câteva atribute animaliere pe polipticul din Sighișoara (circa 1520)*; Sorin Iftimi, *Animalele în heraldica boierescă din Moldova (secolele XIV-XVIII)*; Constantin Ittu, *Steme ardelene din secolele XVI-XVIII cu mobile heraldice luate din lumea animală*.

Balanța valorică este bine ținută în frâu de redactorul volumului, Petronel Zahariuc, căci volumul adună în partea a doua a sa, texte la fel de grele: de la autori consacrați ca Gheorghe Lazăr, Mircea Ciubotaru sau

Ovidiu Buruiană la tineri autori (unii dintre ei cu doctoratul proaspăt susținut) cum sunt Nicoleta Roman, Iulia Dumitrache sau Tamara Botez.

Dacă în prima parte s-a insistat pe aspectul interpretativ, în această a doua secțiune avem de-a face cu o serie de texte care, dincolo de problematică, au meritul de a scoate din întunericimea misterioaselor arhive lungi pagini de documente fiind astfel puse în circuit și putând fi folosite și altor cercetări, de altă natură. Îmi opresc atenția aici asupra rândurilor cercetătorului Gheorghe Lazăr referitoare la Ciorogârleani, a căror soartă ilustrează limpede strategiile specifice cercurilor negustorești, modul în care, ajutați sau nu de divinitate sau destin, ei reușesc să își facă loc și să acceadă în rândurile boierilor cu funcții în aparatul administrativ. Doar stingerea biologică îi va fi scos din istorie. Trebuie adăugat aici că studiul are atașată o anexă compusă din 10 documente referitoare la familia cu pricina, cât și o utilă spiță genealogică.

La fel de incitant este și articolul D-nei Maria Magdalena Székely (*Code de couleurs et signe de valeur. Les vêtements dans les Pays Roumains-XVIe-XVIIe siècles* – singurul text al volumului redactat în limbă străină) care trece de la istoria animalelor din prima parte la un alt capitol al istoriei simbolurilor, la o istorie a culorilor așa cum poate fi ea reflectată în vestimentația oamenilor de odinioară, dar își propune de data aceasta o analiză nu doar asupra Moldovei, ci coboară la sud, cuprinzând în investigația sa și Țara Românească a veacurilor XVI și XVII. Veșmintele domnilor și domnițelor sau ale marilor boieri, fie că sunt negre, albe, galbene, roșii, verzi, albastre, sunt cu atenție inventariate și interpretate, momentul, conjunctura în care ele, culorile, sunt folosite, proporțiile, dar mai ales modul în care sunt combinate, conduc autoarea la concluzii deosebit de interesante în deslușirea anumitor realități sociale. Deși nu este o cercetare exhaustivă, izvoarele folosite de autoare, fresce, tablourile votive, broderiile, anumite izvoare scrise coroborate cu cele vizuale, conduc în final la o imagine coerentă, pertinentă a societății de altădată.

Deosebit de importantă mi se pare și abordarea controversatei chestiuni răzășești, readusă în discuție de Mircea Ciubotaru (*Genealogia și problema istorică a genezei categoriei sociale a răzeșilor*), care punctează nu doar evoluția problemei ci reușește să ordoneze ideile enunțate de-a lungul timpului, să ofere explicații terminologice și să înlăture unele ipoteze neavenite limpezind oarecum apele acestei chestiuni încă atât de delicate. Ne bucurăm să întâlnim în paginile volumului *Inventarul averii lui Petru vodă Șchiopul* publicat de către profesorul Petronel Zahariuc (ajutat de traducătoarea Oxana Graur), care, nu doar că readuce în circuit

un consistent izvor istoric, ci face prin intermediul studiului introductiv și o serie de completări deosebit de utile referitoare la familia domnului și a divergențelor din interiorul ei.

Și pentru a nu părea că marginalizez voit tagma celor mai tineri, mărturisesc că, deși toate intervențiile sunt deosebit de captivante, mi-a plăcut foarte mult abordarea și analiza D-nei Nicoleta Roman, care, așa cum, poate cititorii au mai avut ocazia să remarce, s-a aplecat conștiincios și cu multă răbdare asupra nesuferitelor documente de secol XIX și a reușit, și de data aceasta, să descâlcească ițele unor istorioare care au ca personaj principal un „actor” de multe ori nedreptățit de istoriografia noastră: femeia (analizată aici dintr-un unghi destul de ingrat, acela al delictului).

Volumul mai cuprinde o serie de frumoase alte crâmpee de istorie socială: Ela Cosma, Călin Felezeu, Dan Ruscu, Ligia Ruscu, Tudor Sălăgean, *Pentru o istorie a romanității sud-dunărene. Studiu prospectiv*; Mircea Măran, *Românii din Banatul de Vest. Provincia autonomă Voivodina*; Rodica Almăjan, *Învățămintul românesc din Banatul Sârbesc, cândva și acum*; Svetlana Nikolin, *Aromânii din Panciova (Serbia)*; Ela Cosma, *Vlahii negri*; Iulia Dumitrache, *Comerțul cu garum la Pompei*; Lidia Trăușan-Matu, *Medicul și săteanul*; Adriana Belu, *Igiena lumii rurale românești în discursul medical din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*; Alexandru A. Mareș, *Activitatea societății Ortodoxe Naționale a femeilor din România în primul deceniu de existență*; Ramona Caramela, *Celebrând școala: punerea pietrei fundamentale și inaugurarea localului școlii*; Ovidiu Buruiană, *Organizarea financiară a Partidului Național Liberal între cele două războaie mondiale*; Tamara Botez, *Propaganda și starea de spirit a populației reflectate în documentele ieșene (1940-1944)* și câteva restituiri: Constantin Nonea, *Memorii (IV)* (îngrijite de profesorul Alexandru-Florin Platon); Ernest Grințescu, *Scurt istoric al familiei noastre*; Ion Donat, Șerban Papacostea, *Ținuturile dintre Carpați și Siret într-o descriere austriacă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (V)*.

„Ușa” ce încheie acest capitol de istorie socială se constituie din câteva frumoase recenzii și prezentări de carte semnate de Alexandra Zontea, Marius Wamsiedel, Alexandru Suharoschi, Mircea-Cristian Ghenghea, Nicoleta Roman, Ion Cîrja, Roxana Coman, Maria-Camelia Popescu, Simona Deleanu, Daniela Cosma, Lucian-Valeriu Lefter, Ioan-Augustin Guriță. În ansamblu, se poate spune că și acest număr al *Revistei de Istorie Socială* își păstrează înaltul nivel calitativ cu care ne-au obișnuit aparițiile anterioare.

Elena Bedreag

Analele Putnei, VI, 2010, nr. 1, 312 p.

Într-un peisaj istoriografic atât de dens, marcat de existența unor reviste cu un trecut îndepărtat, dar și de multe apariții efemere, *Analele Putnei*, ajunse deja la cel de-al șaselea an de existență, par a se încadra tot mai hotărât în cea dintâi din categoriile menționate. Apărut sub egida Centrului de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna, volumul reunește 16 din cele 19 comunicări prezentate în cadrul colocviului organizat în septembrie 2009 pentru a marca 540 de ani de la sfințirea Mănăstirii Putna.

Primul studiu al acestui volum este cel al Enghelinei Smirnova: *Icoane ale maeștrilor ruși din secolul al XV-lea la Mănăstirea Putna. Registrul Apostolilor și Prăznicarele*, autoarea încadrând picturile din cele două registre în tradiția artistică rusă, mai exact cea moscovită, observând însă păstrarea unor particularități care nu găsesc similitudini în arta rusă. Această constatare permite formularea a două observații, anume faptul că pictarea icoanelor a fost realizată de către iconarii ruși la fața locului și nu pe teritoriul Rusiei, mai mult decât atât, meșterii ruși executându-și operele pornind de la iconografia rusească, însă „în spiritul tradiției comandatarilor”. Încercarea autoarei de a lămuri momentul și contextul în care au fost executate aceste lucrări ajută la o mai bună înțelegere a specificului legăturilor culturale existente între țările ortodoxe, în cazul de față Moldova și Rusia Moscovită, după prăbușirea Imperiului Bizantin.

Rămânând în sfera artei iconografice, dar pătrunzând dincolo de imagini, Marina Sabados încearcă să traseze limite ferme între *Tradiție și adevăr istoric. Despre două icoane emblematice ale Mănăstirii Putna*. Pornind de la unele semne de întrebare ridicate de Maria Magdalena Székely asupra veridicității legendei tripticului „lui Ștefan cel Mare”, autoarea articolului demonstrează că tripticul considerat multă vreme ca aparținând epocii lui Ștefan cel Mare este de fapt o lucrare de artă rusă de la începutul secolului al XVII-lea. Acesta a fost la un moment dat în posesia lui Ilie Herescu, prin intermediul căruia, sau al unuia dintre urmași, a ajuns la Mănăstirea Putna. Cea de-a doua parte a articolului analizează icoana *Maicii Domnului cu Pruncul*, care se dovedește a fi o pictură din secolul al XVII-lea, probabil din vremea lui Vasile Lupu, legătura cu epoca întemeierii Putnei fiind dată probabil de repictarea blatului unei icoane din acele vremuri.

Părăsind universul imaginilor pentru cel al cărților, mai precis al începuturilor cărților în limba română, monahul Alexie Cojocaru ne prezintă *O carte românească regăsită: Octoihul mitropolitului Dosoftei*. Comparând *Octoihul* cu celelalte cărți ale coligatului în care era inserat, dar și cu alte cărți tipărite de mitropolitul Dosoftei, și analizând adnotările ce aparțin aceluiași ierarh, autorul consideră că *Octoihul* face parte din grupa cărților imprimate de mitropolitul Dosoftei între anii 1680-1686 cu tiparnița trimisă de la Moscova de patriarhul Ioachim în 1679.

Tot despre cărți vechi vorbește și Olimpia Mitric în articolul intitulat: *Colecțiile de carte veche din biblioteca Mănăstirii Putna*. Autoarea face întâi referire la manuscrisele existente la Putna, fie că vorbim de cele slavone, miniate, ce aparțin epocii lui Ștefan cel Mare sau de cele românești, pentru ca ulterior să-și concentreze atenția asupra colecției de carte românească veche, cele 101 exemplare, ale căror ani de tipărire sunt cuprinși în intervalul 1652-1828. Acestea li se adaugă 42 exemplare cărți slavone care, prin valoarea lor intrinsecă dar și datorită însemnărilor de pe filele lor, dau mărturia focarului de cultură de la Mănăstirea Putna de la întemeiere până în zilele noastre.

O mărturie în plus a acestei realități aduce și studiul semnat de Ștefan S. Gorovei: *Ghervasie de la Putna și Daniil de la Strehaia*, studiu ce vine în continuarea și completarea comunicărilor susținute de autor cu prilejul celui de-al treilea dintre *Colocviile Putnei*, în 2006 și de d-l Ivan Biliarsky, la colocviul din 2007, cu privire la activitatea aceluiași călugăr putnean, Ghervasie. Dacă cele două comunicări s-au referit cu precădere la activitatea ieromonahului Ghervasie, aceasta vine să aducă lămuriri asupra operei sale, dar mai ales oferă informații prețioase privitoare la biografia sa. După ce a fost timp de câțiva ani egumen al Putnei, ieromonahul Ghervasie a plecat în Țara Românească, unde îl regăsim în anturajul mitropolitului Varlaam și a arhiepiscopului Daniil de Strehaia. Acesta din urmă, a cărui biografie este încă controversată, dar cu origini probabile în Țara de Jos a Moldovei, pare să-l fi cunoscut pe Ghervasie, călugărul putnean, când era diacon al Episcopiei Rădăuților, elementul de legătură dintre cei doi fiind reprezentat de episcopul Teofan al Rădăuților, ale cărui relații cu ambii monahi pot fi documentate.

Studiul ieromonahului Marcu Petcu, *Schiturile și metoacele mănăstirii Putna*, aduce în atenție relațiile Mănăstirii Putna cu metoacele sale, primite de-a lungul timpului prin donațiile domnilor, relații în cadrul cărora predomină aspectul economic, cazul metoacelor de la Hotin și Siret, sau cel spiritual, exemplul schitului Plosca. În cele mai multe dintre

situațiile analizate relațiile dintre Mănăstirea Putna și metoace prezintă întrepătrunderi ale aspectelor economice și spirituale, un caz aparte, elocvent pentru acest tip de relații, fiind cel al mănăstirii cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Moisei.

Articolul semnat de Alexandru Pînzar, *Iacov Putneanul ctitor al renașterii Sucevei din veacul al XVIII-lea*, încearcă să reliefeze rolul mitropolitului în revigorarea economică și socială a Sucevei, Iacov Putneanul depășindu-și atribuțiile din domeniul religios și cultural și încercând a suplini golul lăsat în sfera social-politică de inactivitatea unora dintre domnii fanarioți, preocupați mai curând de înavușirea lor și a apropiaților decât de „eficiența guvernării”.

Pentru a duce însă la bun sfârșit proiectele sale mitropolitul Iacov Putneanul avea nevoie și de sprijinul domniei, apelul său găsind uneori răspuns din partea mai marilor țării. Grăitor în acest sens este exemplul oferit de Mihai Mîrza, care prezintă în studiul său legăturile dintre *Constantin Cehan Racoviță voievod și Mănăstirea Putna*, legături patronate de mitropolitul Iacov. După o temeinică analiză a motivelor ce par a-l fi determinat pe Constantin Racoviță să-și schimbe atitudinea față de Biserică în cea de-a doua domnie moldovenească, autorul realizează o inventariere a privilegiilor economice și juridice pe care domnul le întărește Mănăstirii Putna, privilegiile care duc la consolidarea veniturilor așezământului și-l fac pe Constantin Racoviță „cel mai important susținător și donator al Mănăstirii Putna din tot secolul al XVIII-lea”.

Din același veac al XVIII-lea, Mihai-Bogdan Atanasiu ne prezintă trei *Testamente de monahi putneni*: al ieromonahului Theoctist Gheorghiescu, al arhimandritului Vartolomei Măzereanu și al ieroschimonașului Nathan Dreteanovschi. Cele câteva aspecte generale privitoare la testamente, urmate apoi de analizarea celor trei diate ale călugărilor putneni, permit o mai bună înțelegere a unor aspecte privitoare la istoria socială, dar mai ales „a trăirilor și atitudinilor dinaintea mării treceri”.

Prin cele *Două note privitoare la istoria Mănăstirii Putna*, Ovidiu Cristea își propune să sugereze o ipoteză cu privire la semnificația începuturilor zidirii Mănăstirii Putna, identificând relațiile cauzale existente între cucerirea Chilei de către Ștefan cel Mare și punerea pietrei de temelie a viitoarei necropole domnești, actul ctitoricesc fiind posibil abia după ce Moldova a atins hotarele dorite de principele moldav. În cea de-a doua parte a studiului său, autorul prezintă „un document despre Mănăstirea Putna și circulația știrilor la sfârșitul secolului al XVI-lea”,

prin intermediul acestuia relevând importanța Putnei în circulația informațiilor între Moldova și Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea și aducând astfel o nouă lumină asupra legăturilor mănăstirii cu țara descălecătorilor Moldovei.

În studiul *Cercetări arheologice la Biserica Sfântul Ilie*, Paraschiva-Victoria Batariuc analizează rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate în anii 1997-1999 pe partea de sud și vest a bisericii sucevene. Descoperirile atestă existența unei biserici anterioare, construită din lemn, probabil arsă, dar și faptul că biserica a avut de-a lungul timpului alte decorații exterioare, diferite de cea actuală. Elementul de noutate, prezentat de autoare pornind de la aceleași descoperiri arheologice, constă în atestarea existenței unui acoperiș realizat din ceramică divers colorată, fapt ce vine să confirme o realitate cunoscută până acum doar de imaginea bisericii din tabloul votiv.

Depășind fruntariile Moldovei, studiul semnat de Liviu Pilat: *Mitropolitul Maxim Brancovici, Bogdan al III-lea și legăturile Moldovei cu Biserica Sârbă* prezintă unele aspecte privitoare la intervenția lui Maxim Brancovici în conflictul dintre Bogdan al III-lea, domnul Moldovei și Radu cel Mare, domnul Țării Românești. De asemenea, autorul încearcă să clarifice incertitudinea ce planează asupra mitropolitului Maxim Brancovici, pe care, în urma examinării atente a puținelor surse disponibile și ținând cont de contextul politic al vremii, îl consideră Mitropolit al Belgradului, fără a exclude însă posibilitatea ca acesta să fi avut „anumite rosturi arhieresti în Țara Românească”.

Cel de-al doilea studiu semnat de Ștefan S. Gorovei în acest volum se referă la *Trei «probleme» din biografia lui Ștefan cel Mare*. Cea dintâi privește data nașterii marelui voievod, autorul analizând ultimele ipoteze formulate cu privire la această problemă și demonstrând netemeinicia lor, reconfirmând astfel singura opinie viabilă propusă până acum, cea formulată de cercetătorul Leon Șimanschi, potrivit căruia nașterea celui ce avea să devină domnul Moldovei trebuie plasată în anii 1437-1439. O a doua chestiune ce s-a bucurat de atenția autorului a fost stabilirea datei primului incendiu de la Mănăstirea Putna, nefericitul eveniment petrecându-se în Miercurea Mare a anului 1484. Ultima dintre cele trei „probleme” privește cognomenul primit de Ștefan voievod, autorul sugerând că acesta a „devenit cel Mare” încă din timpul vieții sale și nu din primii ani ai domniei lui Petru Rareș, așa cum era până acum îndeobște acceptat de istoriografia românească.

Continuând cercetările anterioare privitoare la genealogia boierilor lui Ștefan cel Mare, Lucian-Valeriu Lefter, evidențiază în articolul său «*Boierii noștri credincioși*». *Conexiuni genealogice în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare*, legăturile de rudenie dintre majoritatea boierilor din jurul marelui voievod, analizarea acestora permițând dezvăluirea vechilor „structuri familiale și de influențe transmise ereditar, care au stat la temelia guvernării țării Moldovei”.

Spre finalul volumului, studiul Mariei Magdalena Székely: *Monarhul ideal în imaginarul evului mediu. René d'Anjou și Ștefan cel Mare*; pornind astfel de la o serie de constatări referitoare la regele René d'Anjou, autoarea evidențiază virtuțile datorită cărora Ștefan cel Mare se încadrează în tiparul „principelui perfect”. Pe lângă acestea, în cazul lui Ștefan cel Mare, domnia îndelungată, situația economică și socială a Moldovei și „buna cărmuire” au contribuit decisiv la conturarea și perpetuarea imaginii de suveran ideal a principelui moldovean.

Cel din urmă studiu, cel semnat de Ștefan Andreescu: *Câmpurile de bătălie – locuri de memorie. O nouă mărturie*, aduce în discuție o informație recent intrată în circuitul istoriografic, o mărturie a călugărului dominican Martin Gruneweg, care, în timpul trecerii sale prin Moldova (1582), a putut observa că locurile unde s-au desfășurat mari bătălii erau marcate prin prezența unor stâlpi, care înlocuiau crucile. Cele câteva exemple de astfel de stâlpi descoperite de autor în documentele vremii vin să întărească mărturia călugărului dominican.

În cazul mai tuturor articolelor din prezentul număr al *Analelor Putnei* trebuie remarcată existența anexelor care, prin bogatul material ilustrativ sau documentar, oferă o imagine mult mai limpede asupra subiectelor aduse în discuție. Lista abrevierilor, mai mult decât necesară în cazul unui volum ce reunește între copertile sale studii atât de bogate în ceea ce privește cantitatea, dar mai ales calitatea informațiilor și ideilor transmise, încheie cel dintâi număr al *Analelor Putnei*, din cel de-al șaselea an de existență al revistei.

Sorin Grigoruță

BULETIN BIBLIOGRAFIC
întocmit de Șerban Papacostea

Anton E. Dörner, *Reformismul austriac și administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Edit. Napoca Star, Cluj-Napoca, 2009, 408 p.

Prezentare temeinică a regimului administrativ instituit în Transilvania de autoritățile habsburgice în urma preluării acesteia la sfârșitul secolului al XVII-lea. Pe baza unei vaste documentații editate și inedite, autorul reconstituie diversele etape ale evoluției guvernării provinciei de autoritățile din Viena, în funcție și de modificările concepțiilor politice, de la absolutism, la absolutismul luminat, de la formula de guvernare a Mariei Tereza la cea a lui Iosif al II-lea și a succesorului său Leopold al II-lea. Sunt analizate instituțiile prin care se realiza actul de guvernare, adaptările lor de la o etapă la alta, impactul marilor evenimente politice la scară europeană asupra administrației din Transilvania în secolul al XVIII-lea. Lucrarea oferă o bază indispensabilă celor care vor adânci cercetările asupra reformismului austriac în principatul transilvan. Foarte utile liste de demnitari și funcționari centrali și provinciali și o bibliografie temeinică a domeniului tratat încheie volumul.

Liviu Pilat, *The 1487 Crusade: a Turning-Point in the Moldavian-Polish Relations*, „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, II, 2010, p. 123-136.

Autorul supune unei noi cercetări evoluția raporturilor moldo-polone în anii 1484-1487. așadar după pierderea cetăților Chilia și Cetatea Albă de către Moldova și eșecul încercării lui Ștefan cel Mare de a le recupera cu concurs polon. Potrivit acordurilor de la Colomea din toamna anului 1485, Ștefan recunoștea ca suzeran unic pe regele Cazimir iar acesta se angaja să participe cu forțele sale armate la lupta Moldovei împotriva turcilor, inclusiv la recucerirea cetăților pierdute. Un sprijin polon anti-otoman a existat efectiv, un corp de oaste trimis de regele

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 453-454

Cazimir a participat efectiv la lupta de la Cătlăbuga. În 1486 și la începutul anului următor, speranțele lui Ștefan cu privire la participarea masivă a oștilor polone la războiul ofensiv preconizat împotriva turcilor păreau să se apropie de împlinire. Dar speranțele aveau să fie înșelate de orientarea acțiunii militare polone împotriva tătarilor, nu a turcilor, ceea ce l-a determinat pe Ștefan să se considere dezlegat de jurământul de fidelitate de la Colomeea. Așadar, conchide autorul, cruciada neîmplinită din 1487 a fost „un punct de cotitură în relațiile moldo-polone”; punct de vedere confirmat de izvoare. Atitudinea Poloniei în 1487 – s-ar putea adăuga – se integrează într-o lungă serie de atitudini predominante ale regatului Polon în raport cu Poarta Otomană.

Șerban Turcuș, *Fondarea prepoziturii sașilor ca proiect transilvan al Sfântului Scaun*, în „Anuarul Institutului de Istorie „Gheorghe Barițiu” din Cluj-Napoca”, XLIX, Series Historica, 2010, p. 21-37.

Studiu erudit consacrat unui aspect însemnat al evoluției Transilvaniei la sfârșitul secolului XII în raport cu colonizarea sașilor în provincie și cu tentativa Bisericii Romane, intrată în faza cea mai intensă a afirmării teocrației, de a lua sub autoritatea ei directă *prepozitura* („autoritatea vicarială care exercită puterea administrativă în numele episcopului Romei”) – creată pentru încadrarea confesională a imigranților germani din provincie. Încercarea papalității de a-și subordona direct prepozitura și pe supușii ei leza însă direct interesele și aspirațiile regalității ungare de a-și impune autoritatea în regiune, ceea ce a generat un puternic conflict de interese între Roma și Regatul Apostolic. Situația avea să se repete, în forme mai acute, în spațiul temporar ocupat în sud-vestul Transilvaniei și în aria trans-carpatică de Ordinul Cavalerilor Teutoni (n.n.). Cunoașterea împrejurărilor legate de aceste înfruntări de interese între puterea spirituală și cea lumească contribuie la mai buna înțelegere a situației politice și confesionale a Transilvaniei în procesul de cristalizare a formulei de organizare a voievodatului.

CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE

ABEABOERU Petre, *Viața și activitatea Mitropolitului putnean Varlaam Moțoc al Moldovei (1580-1657)*, Focșani, 2010, 111 p.

Arta muzicală din Republica Moldova. Istorie și modernitate, Grafema Libris SRL, Chișinău, 2009, 925 p.

ATANASOV Georgi, *Dobrudjanskoto Despotsvo. Kăm politiceskata, țarkovnata, stopanskata i kulturnata istoria na Dobrudja prez XIV vek*, Veliko Târnovo, 2009, 496 p.

BILIARSKY Ivan, *Fiscalna sistema na srednovekovna Bălgaria*, Plovdiv, 2010, 247 p.

BILIARSKY Ivan, *Hierachia. L'Ordre sacrée. Etude de l'esprit romanique*, Band 51, Éditions Universitaires Fribourg Suisse, 1997, 97 p.

BOLDIZZONI Francesco, *The Poverty of Clio. Resurrecting Economic History*, Princeton University Press, 2011, 216 p.

BRAUDEL Fernand, *La «nouvelle histoire» et les Annales en Roumanie. Interférences historiographiques franco-roumaines*, études réunies par Alexandru-Florin Platon et Toader Nicoară, Edit. Accent, București, 2009, 183 p.

CĂLȚIA Simion, *Așezări urbane sau rurale ? Orașele din țările române de la sfârșitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, Edit. Universității din București, 2011, 467 p.

Calvin und Calvinismus. Europäische Perspektiven, Herausgegeben von Irene Dingel und Herman J. Selderhuis, Unter Mitarbeit von Thomas Hahn-Bruckart, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 526 p.

CANTACUZINO Ioan, *Patru apologii pentru religia creștină și Patru orații, traduse în limba română la mijlocul secolului al XVII-lea de Nicolae Spătarul (Milescu)*, ediție critică, studiu introductiv, notă asupra ediției, note și comentarii, glosar de Eugenia Dima, Edit. Universității „Al I. Cuza”, Iași, 2010, 354 p.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIX, 2011, p. 455-459

- Cărțile românești din biblioteca mănăstirii athonite Sfântul Pavel*, vol. întocmit de dr. Florin Marinescu, dr. Vlad Mischevca, Athena, 2010, 287 p.
- CASALE Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010, 281 p.
- CIOAREC Ileana, *Boierii Glogoveni*, Edit. Alma, Craiova, 2009, 228 p.
- CIOBOTEA Dinică (coord.), Cioarec Ileana, Croitoru Gabriel, Florescu Aurelia, Golea Cornel, Pupăză Valerică, Stoica Onoriu, Vlăduț Ion, *Din istoria multimilenară a satelor Cârcea și Preajba. Monografie*, Edit. Sitech, Craiova, 2011, 268 p.
- CIOBOTEA Dinică, FLORESCU Aurelia, *Biserica Sf. Gheorghe Nou din Craiova, ctitoria Stoenestilor*, Edit. De Sud, Craiova, 2011, 129 p. + il. + anexe documentare
- CLASSEN Albrecht (ed.), *Handbook of Medieval Studies. Terms-Methods-Trends*, vol. I, De Gruyter, Berlin-New York, 2010, 2736 p.
- CRISTACHE-PANAIT Ioana, *Biserici de lemn din județul Argeș*, Edit. Ordessos, Pitești, 2010, 150 p.
- CRISTOCEA Spiridon, *Din trecutul mării boierimi muntene. Marele vornic Stroe Leurdeanu*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2011, 320 p. + XVI pl.
- Cultures populaires et terrains balkaniques. Mélanges offerts à Jean Cuisenier à l'occasion de son quatre-vingtième anniversaire*, sous la direction de Mila Santova, comité de rédaction Bojidar Alexiev, Hubert Guicharrousse, Mila Santova, Stanoy Stanoev, Editions Académiques Professeur Marin Drinov, Sofia, 2009.
- DANOVA Penka, *Bългария i bълgarite i italianskata geografska knijnina (XIV-XVI vek)*, Edit. Paradigma, Sofia, 2010, 461 p.
- Dove va la Storia Economica? Metodi e prospettive secc. XIII-XVIII/ Where is Economic History Going? Methods and Prospects from the 13th to the 18th Centuries*, Atti della "Quarantaduesima Settimana di Studi", 18-22 aprile 2010, a cura di Francesco Ammannati, Firenze University Press, 2011, 566 p.
- DUMITRAN Ana, HEGEDŰS Enikő, Rus Vasile, *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței*

- religioase*, expoziție deschisă la Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 14 octombrie – 11 noiembrie 2011, Altip, Alba Iulia, 2011, 422 p.
- Études byzantines et post-byzantines*, VI, recueillies et publiées par Emilian Popescu, Tudor Teoteoi et Mihai Ovidiu Cățoi, Edit. Academiei Române, Bucarest, 2011, 538 p.
- Filiași. Istorie și cultură pe Valea Jiului*, coord. Dinică Ciobotea, prefață de ing. Nicolae Stăncioi, Edit. Universitaria. Edit. Beladi, Craiova, 2010, 335 p.
- FUȘTEI Nicolae, *Opera mitropolitului Dosoftei în contextual culturii spiritual sud-est și est europene (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, CEP USM, Chișinău, 2008, 295 p.
- GABRIELE Matthew, *An Empire of Memory. The Legend of Charlemagne, the Franks and Jerusalem before the First Crusade*, Oxford University Press, 2011, 202 p.
- GHEORGHIEV Liubomir, *Bългарite katoliți v Transilvania i Banat (XVIII- pãrvata polovina na XIX v.)*, Sofia, 2010, 240 p.
- GONȚA Alexandru I., *Românii și Hoarda de Aur. 1241-1502*, prefață de George Ciorănescu, indice general de Alexandrina Ioniță, Casa editorială Demiurg, Iași, 2010, 217 p.
- HÄRTEL Reinhard, *Notarielle und Kirchliche Urkunden im frühen und hohen Mittelalter*, Bohlau Verlag Wien-Oldenburg Verlag München, 2011, 507 p.
- Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*. Studii reunite de Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, Edit. Universității «Al. I. Cuza», Iași, 2009, 403 p.
- KNAPEK Elżbieta, *Akta oficjalatu i wikariatu generalnego Krakowskiego do połowy XVI wieku*, Krakow, 2010, 342 p.
- KOŁODZIEJCZYK Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th century). A Study of Peace Treaties followed by annotated documents*. Brill, Leiden-Boston, 2011, 1049 p. + XVII facs. + 2 hărți

- LAZĂR Mariana, NIȚELEA Mădălina (coordonatori), *Colocviul Național de Istorie, istoria Artei Decorative și Conservare-restaurare, edițiile a XIV-a și a XV-a, 2009-2010*, vol.1: *Istorie: Elitele și rolul lor în societatea românească (secolele XVI-XX)*; vol. 2: *Istorie: Elitele și rolul lor în societatea românească (secolele XVI-XX)*; *Istoria Artei decorative: Arta plastică și decorativă în colecțiile muzeale din România*, București, 2011, 321p. + 316 p.
- MĂNUCU-ADAMEȘTEANU Gheorghe, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, I, Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele X-XIV, Beroe-Piatra Frecăței, Troesmis-Turcoaia, Arrubium-Măcin, Aegyssus-Tulcea, Salsovia-Mahmudia*, Mistral Info Media, București, 2010, 459 p.
- MARIN Dinuță, *Nicolae Iorga și creația populară*, ediție revizuită și completă, Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, 199 p.
- Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nizno/ Urban Elites in the Middle Ages and the Early Modern Times between the Alps, the Adriatic ant the Pannonian Plain*, Zbirka, 472 p.
- MIHALACHE Andi, MARIN-BARUTCIEFF Silvia (coordonatori), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*, Edit. Universității «Al. I. Cuza», Iași, 2010, 862 p.
- MIRCEA Ion Radu, *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves. Révision du texte slave Pavlina Bojceva; révision du texte français Svetlana Todorova*, Sofia, 2005, 260 p.
- MÓRÉ HEITEL Suzana, *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*, cuvânt înainte: acad. Răzvan Theodorescu, ediție îngrijită de Daniel Tănase și Daniela Marcu Istrate, Edit. Excelsior Art, 2010, 278 p.
- MORTIMER Ian, *Medieval Intrigue. Decoding Medieval Conspiracies*, Continuum, London-New York, 2010, 375 p.
- OPAIȚ Anca, *Repertoriul manuscriselor slavone din Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca*, Eikon, Cluj-Napoca, 2009, 125 p.
- PETCU Marcu ierom., PINTILIE Adrian pr., LIHĂNCEANU Nicolae, CREȚU Ramona-Anca, *Pagini din istoria monahismului ortodox în revistele teologice din România*, vol. 1, *Personalități*, vol. 2,

- Așezăminte monahale*, vol. 3, *Cultură, artă, documente*. Carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Edit. Bibliotecii Naționale a României, Edit. Mitropolit Iacov Putneanul, 2011, 655 p. + 693 p. + 616 p.
- POPESCU Emilian, *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropoliților Țării Românești (sec. XIV-XVIII)*, Edit. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2010, 78 p. + 1 pl.
- Putna, ctitorii ei și lumea lor*, Edit. Oscar Print, București, 2011, 247 p.
- RADOSAV Doru, *Arătarea împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XIX). Discurs și reprezentare*, Presa Universitară Clujeană, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 2002, 194 p.
- RADOSAV Doru, *Cultură și umanism în Banat secolul XVII*, Edit. De Vest, Timișoara, 2003, 298 p.
- RĂDULESCU Mihai Sorin, *În căutarea unor istorii uitate. Familii românești și peripluri apusene*, Edit. Vreimea, București, 2011, 367 p. + il.
- SOLCAN Șarolta, *Populația Țării Făgărașului în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea*, Edit. Universității din București, 2010, 288 p.
- STĂNCIULESCU-BÂRDA Al., STĂNCIULESCU-BÂRDA Cristian, *Bibliografia Revistei «Studii Teologice» (1929-2008)*, Bârda, Edit. Cuget Românesc, 2010, 806 p.
- TIMOTIN Andrei, *Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Etude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX-XI siècles)*, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes. Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales (Dossiers byzantins-10), Paris, 2010, 376 p.
- TRYJARSKI Edward, *Zapisy sądu duchownego ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Krakow, 2010, 451 p.
- ȚURCANU Ion, *Descrierea Basarabiei. Teritoriul dintre Prut și Nistru în evoluție istorică (din primele secole ale mileniului II până la sfârșitul secolului al XX-lea)*, Edit. Cartier, Chișinău, 2011, 456 p. + XXXII il.

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AIRCROUV	= Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
ANIC	= DANIC
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
AP	= Analele Putnei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

BF	= Byzantinische Forschungen
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslavica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CDM	= Catalogul documentelor moldovenești din arhiva istorică centrală a Statului, vol. I-V, București, 1957-1975
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A : Moldova; seria B : Țara Românească; seria C : Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A : Moldova; seria B : Țara Românească; seria C : Transilvania; seria D : Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
EBPB	= Etudes Byzantines et Post Byzantines
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
Hurmuzaki	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
HU	= Historia Urbana
HY	= Historical Yearbook
IN	= Ioan neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice

MI	= Magazin Istorice
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorice (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorice Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia

TR	= Transylvanian Review
TV	= Teologie și Viață
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.